

DOMOKOS MARIANN

MESE ÉS FILOLÓGIA

NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

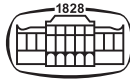
SZERKESZTI
SZEMERKÉNYI ÁGNES

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETE

DOMOKOS MARIANN

MESE ÉS FILOLÓGIA

Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének
és kiadásának 19. századi történetéből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

A címlapon látható mesekézirat-részlet Kazinczy Gábor gyűjtése
MTA KIK Kézirattár MS 10.020 II. 1. Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye

ISBN 978 963 05 9669 5

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2015

© Domokos Mariann, 2015

© Akadémiai Kiadó, 2015

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Szerkesztette: Vajda Ambrus

Felelős szerkesztő: Molnár Anna

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: Kaszta Mónika

Nyomdai előkészítés: Earl és Fia Bt.

A nyomdai munkálatokat az AK Nyomda Kft. végezte

Felelős vezető: Nagy Miklós

Martonvásár, 2015

Kiadványszám: TK150065

Megjelent 29,5 (A/5) ív + 8 oldal melléklet terjedelemben

HU ISSN 0077-6602

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető.	11
I. A NÉPMESE MEDIALITÁSA (ÍRÁSBELI, SZÓBELI ÉS VIZUÁLIS LÉTFORMÁK)	27
1. Előzmény: Az intézményes népmeseegyűjtés hazai megindulása. Adatok a Kisfaludy Társaság népmeseegyűjtéséről (1843–1848)	29
Mesére vonatkozó adatok Erdélyi János levelezésében és a társaság jegyzőkönyvében.	31
Garay Alajos ismeretlen gyűjteménye	43
2. Ponyván megjelent népmesék szöveggenealógiája	45
<i>A Népdalok és mondák</i> néhány meséje ponyván. Réthy Lipót nyomdaja	47
Czéh Sándor ponyvameséi és kapcsolatuk Ipolyi Arnolddal	53
Czéh Sándor levelei Ipolyi Arnoldhoz	55
Czéh Sándor ponyvanyomtatványai és a ponyvamesék előtörténete	58
<i>Vas Laczi és a három sárkányról.</i> Eredeti népmonda. 1854.	58
<i>A kakaskáról és tyúkocskáról.</i> Eredeti mese. 1853.	62
<i>A jávorfa furulyáról.</i> Eredeti népmonda. 1853	64
<i>A halál mint keresztapa.</i> Eredeti mese. 1854.	66
3. Mesemondók a 19. században	73
Mesemondók a hazai és a nemzetközi mesekutatás korai szakaszában	75
Gaal György mesélő közvitézei	80
Hindsí és a havasi mesemondók.	82
Gilli és Mailáth János.	82
Ipolyi Arnold mesélői.	83
Marosi Gergely és mesélője, Puczok Geczi	86
Az akadémiai kézirat.	86
A gyűjtő azonosítása	93

Kriza János és mesegyűjtői	95
Marosi Gergely (1832–1874) és mesekéziratai	96
Puczkó Geczi: Got(t)hard Gergely	101
4. A népmese és a meseillusztráció 19. századi kapcsolatáról	108
Mese és kép	108
A <i>Mährchen der Magyaren</i> illusztrátorai	115
A <i>Magyar népmesék</i> (1855) illusztrátorai	117
A Vigadó mesei tematikájú falképei	122
II. MESEGYŰJTŐK ÉS MESEGYŰJTÉSEK AZ 1850-ES ÉS AZ 1860-AS ÉVEKBEN	135
5. Adatok Csaplár Benedek folklorisztikai munkásságához	137
Ipolyi Arnold mesegyűjtéséről	137
Csaplár Benedek életrajzi adatai	139
A gyűjtésszervező Csaplár	142
Csaplár gyűjtőhálózata Ipolyi Arnold leveleinek tükrében	144
Csaplár Benedek és Kriza János.	148
Csaplár és az intézményes folklórgyűjtések (Akadémia, Kisfaludy Társaság).	150
Csaplár Benedek folklorisztikai vonatkozású elméleti írásai.	153
6. Kazinczy Gábor szerepe a magyar folklorisztikában: mesefordítás, mesekiadás, mesegyűjtés	161
Kazinczy Gábor és a mesék	161
Kazinczy Gábor mesefordításai	166
Kazinczy Gábor népmesegyűjtése	172
Kazinczy Gábor meselejegyzője, Beke József.	179
Beke József életrajza	181
Blaskó György mesegyűjteménye (Sajókaza, 1864).	190
7. A mesegyűjtő Merényi László	192
A források bemutatása	192
A mesegyűjtő Merényi	199
8. Gyulai Pál folklórgyűjtése és meseköltészete	221
A folklórgyűjtő Gyulai Pál	222
Gyulai Pál kolozsvári népmesegyűjteménye	231
Gyulai Pál népmeséi a <i>Szépirodalmi Figyelő</i> ben	241

<i>A tyúk és a farkasverem (Népmese); Az Igazság és Hamisság (Allegoria)</i>	241
<i>A gonosz mostoha (Népmese)</i>	247
<i>A gonosz mostoha</i> című verses mese kézirata	256
9. A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetének keletkezéstörténete (1860–1872)	265
A Kisfaludy Társaság szerepe a szabadságharc utáni folklórgyűjtésben	269
A kötet szerkesztői koncepciója	284
A kötet prózai szöveganyagának gyűjtői/lejegyzői/beküldői	294
Krizsa János (1811–1875)	294
Baksay Sándor (1832–1915)	301
Bodros Katicza	303
Brassai Sámuel (1800–1897)	308
Illésy György (1832–1871)	311
Török Károly (1843–1875) és a vásárhelyi diák gyűjtők	318
Szél Lajos (1850–1881) és egy régi hazugságmese	323
Széll Farkas (1844–1909) és Arany László	326
Török Károly kéziratai	335
Márki Sándor (1853–1925)	337
10. Szerzői jogi kérdések 19. századi folklórszövegek kapcsán	344
A Magyar Tudós Társaság	348
Toldy Ferenc javaslata	350
A Kisfaludy Társaság	355
A népmeseszövegek hitelességéről	369
A szerkesztő joga	371
A gyűjtő joga	376
Kitekintés: a mesemondó joga	382
Összegzés helyett	389
Irodalom	395
Függelék	457
Képek	471

Domokos József (1949–2011) emlékének

BEVEZETŐ

A könyv arra vállalkozik, hogy a magyar népmeseszövegek gyűjtésének korai történetét (pontosabban annak néhány kiragadott fejezetét) az intézményes keretek között zajló folklórgyűjtés kezdeteitől az első magyar népköltési gyűjteménysorozat megindulásáig mutassa be. A kötet elsősorban az eddig kevés figyelemben részesített korabeli kéziratos szövegek alapján nagyjából az 1840-es évek legvégétől az 1870-es évek elejéig kíséri figyelemmel a mesék gyűjtésének, átalakításának és kiadásának megvalósulását. A vizsgált korszak meghatározásának fontos szempontja volt, hogy éppen ebben az izgalmas és folklorisztikailag kifejezetten mozgalmas időszakaszban jött létre a magyar népmese klasszikusnak mondható műfaja a kéziratos és a nyomtatott írásbeliségben és szerencsére ekkortól már a források (a korábbi időszakaszokhoz képest) összehasonlíthatatlanul nagyobb számban állnak rendelkezésre.

A magyar történeti mesekutatás nem minden előzmény nélkül való, mégis azt kell mondani, hogy néhány forráskiadáson, tanulmányon és áttekintésen kívül túl sok ismeretünk nincs a 19. századi magyar népmeséről.¹ Ebből az alapállásból a kötet valamennyi fejezete olyan gyűjtőket és gyűjteményeket, témákat és szempontokat kíván felmutatni, amelyek feltűnően hiányoznak a hazai mesekutatóról szóló összegzésekben. A teljesség igényét reménytelennek érezve alapkoncepcióként azt a megoldást választottam, hogy a 19. századi magyar népmesére vonatkozó adatokat, sajátosságokat, tendenciákat, összefüggéseket és kapcsolatokat egy feltételezett nagy narratívából kiragadott „mikrotörténetek” megírásával próbáltam bemutatni. Vélhetőleg a jelenlegi, ideiglenesnek tekintett szintézisnél egy sokkal egységesebb monográfiát lehetett volna létre-

¹ Kivéteklént említhető Gulyás Judit monográfiája, mely a népmese 1840-es évek magyar irodalmába történő beemeléseinek kísérleteiről szól. A kötet a 19. századi mesék kutatásáról, problémáiról, eredményeiről és a továbblépési lehetőségekről is nagyon jó áttekintést nyújt: GULYÁS J. 2010a. 13–32.

hozni csupán egy kiválasztott, jól megragadható tárgy (például egyetlen gyűjtő munkásságának vagy egy adott mesegyűjtemény keletkezésének) szisztematikus feldolgozásával, azonban a számtalan ponton egymásba fonódó, sok tekintetben teljesen feltáratlan kis történetek szétszalazásához először is számot kellett vetni azzal, hogy egyáltalán milyen források állnak rendelkezésre, és hogy ezek mit is árulnak el a 19. századi magyar népmesékről. Jelen könyv tehát esettanulmányok sorával kívánja a magyar mesekutatás történetének néhány ismeretlen fejezetét megrajzolni, illetve a kis történetekből kihulló adatok dokumentálásának segítségével szeretne további, még hiányzó történetek majdani megírásához hozzájárulni. Az egyes, a mesekutatás szempontjából jelentős, de reflektálatlan problémákra fókuszáló részegységekhez a már ismert és valamelyest feldolgozott gyűjtőkre és gyűjteményekre vonatkozó ismeretek komparatív anyagként természetszerűleg becsatlakoznak. Emiatt a fejezetek nem követnek szigorú kronológiát, valamint bizonyos összefüggések eltérő hangsúllyal szükségszerűen több helyen is megismétlődnek. A célkitűzésből és a koncepcióból adódóan az egyes fejezetek hangsúlyosan forrásfeltáró jellegűek, a könyvben megfogalmazott kérdéseket alapvetően történeti-kontextualista szempontból közelítem meg.

A forrásokról

A kötet forráscentrikus abban az értelemben, hogy leginkább új adatok és szempontok felszínre hozására és csak másodsorban azok értelmezésére koncentrált. A kötet alapját képező doktori dolgozat eredetileg *A 19. századi kéziratos magyar népmesék* munkacímet viselte, korán felismerve azonban azt, hogy egy ilyen monografikus cél megvalósításának néhány év leforgása alatt nincsen realitása, figyelmemet kisebb, jobban feldolgozható témák felé fordítottam. A forrásfeltárás során előkerült nagy mennyiségű, 19. századból származó kéziratos és számos, eltérő karakterű nyomtatott formában létező (ponyva, kalendárium, folyóirat, népköltési szöveggyűjtemény stb.) meseszövegkorpusz néhány esetben lehetőséget kínál olyan szövegfilológiai vizsgálatok elvégzésére, melyek *genetikusan* összetartozó szövegláncolatokat rajzolnak ki. Ezekre az adatolhatóan egymásból fejlődő és különböző forrásokban megjelenő meseszövegekre módszeresen figyeltem, ugyanis a népköltési szövegek írásbeli változatainak filológiai vizsgálatával szerencsés esetben egyrészt lehetőség

nyílik az egyes meseszövegek közvetlen, írott forrásainak felmutatására, másfelől a klasszikus népköltési gyűjteményekbe emelt, vagy éppen az onnan kiemelt népmeseszöveg a korabeli szövegközlők szerkesztési elveire is rávilágít, harmadrészt a szóhagyományból rögzített szövegek esetében segíthet az adott gyűjtési hely meghatározásában és egyéb, a gyűjtésre vonatkozó releváns adatok felmutatásában.

Számos meseszöveg mikroterjedésének feltárását követően lehet majd csak a jövőben megkezdeni a magyar népmeseszöveg-korpusz részeként értett népmesék *eredetére* vonatkozó általános érvényű kijelentések megkockáztatását. A most közreadott esettanulmányoknak nem célja ilyen merész, általánosító kérdéseknek még a megfogalmazása sem, az eredet kérdése nem a típusok tekintetében, hanem kizárólag konkrét szövegek esetében érdekel és csupán addig, amíg bizonyíthatóan egymásból származó szövegláncokat tudok kimutatni. Ez az elmúlt közel tíz év kutatási tapasztalataiból leszűrt felismerés talán nem radikálisan új gondolat, de meggyőződésem, hogy ezen elv, azaz a genetikus szövegláncok mikrofilológiai vizsgálatának koncepciózus gyakorlati megvalósítása az eddigi, a népmesére és különösen annak terjedésére vonatkozó ismereteinket új, a dominánsnak tekinthető, ellenőrizhetetlen szájhagyomány-centrikus nézőpontnál némiképp megalapozottabb megvilágításba helyezheti. A kötet e nézőpontnak és módszernek a hazai történeti szövegfolklorisztikában való érvényre jutását kívánja segíteni.

A 19. századi magyar meseszövegek vándorlástörténete, azaz az oralitás mellett élő másfajta, az írásbeliség révén történő hagyományozódása nehezen felfejthető folyamat, melynek fő oka az, hogy több, különböző jellegű forráscsoportban (magyar és német nyelvű gyűjteményes kötet részeként, hazai és külföldi folyóirat szövegközléseként, kéziratos gyűjtés egységeként, ponyvanyomtatványként) bukkannak fel a mesék, mely források egy része feltáratlan, vagy csak részlegesen feltárt. A kötethez felhasznált források több szempontból is csoportosíthatóak. Az egyik lehetséges mód az, ha a forrás létrejötté, megjelenési módja és hatása szempontjából eltérő kéziratos forrásokról, illetve nyomdai termékekről beszélünk. A felhasznált forrásokat tekintve ez nem túl jó megoldás, hiszen a kötetben vizsgált kéziratok skálája a tartozás elismerését deklaráló nyugtától, az írói levelezéseken és társasági jegyzőkönyveken keresztül magukon a népmeseszövegeken át a népmesék alapján megkomponált verses mesék autográf feljegyzéséig igen változatos képet mutat, ahogyan a felhasznált

nyomtatott források sem tekinthetők egyneműeknek, hiszen az olcsó ponyvanyomtatványok, az iskolai olvasókönyvek, ifjúsági antológiák vagy a néplapok és irodalmi folyóiratok eltérő karaktere nyilvánvaló. Ezeken túl (vagy akár ezen belül is) különbséget lehet tenni a szöveghordozók között a létrehozók és/vagy a befogadók szempontjából. Bizonyítható, hogy néhány folklórszöveg esetében maguk a folklórt aktívan használók rögzítettek meseszövegeket, jellemzően az e hagyományból kívül rekedtek számára.² Más irányból nézve ugyanezt, gyakran érhető tetten, ahogyan a korszak csúcsértelmiségei által termelt vagy módosított szöveganyag a populáris nyomtatványok közvetítésével eljutott az alsóbb néprétegekhez. A népköltési gyűjtésekre felszólító felhívások legfőbb célcsoportjai a vidéki értelmiségi közösségek lehettek, azonban a mesegyűjtők a negyvenes évektől egyre szélesebb társadalmi rétegekből kerültek ki (hogyan csak két szélsőséges példát említsék, egykori kondás és erdélyi gróf magyar mesegyűjteményéről is tudunk a hatvanas évekből.) A forrástipologizálás további, kevés haszonnal kecsegtető bonyolítása helyett a továbbiakban egyszerűen két forráscsoportot fogok megkülönböztetni egymástól. Elsődleges vagy primer forrásnak azokat a szövegeket és szövegegyütteseket tekintem, amelyek valamilyen meseszöveget (szűzsét vagy feldolgozott, a folklorisztika által népmeseként azonosított narratívát) tartalmaznak, minden más, a mesékre vonatkozó (gyűjtőre, adatközlőre, a gyűjtési helyre utaló vagy a szöveg keletkezési körülményeit kontextualizáló) információ hordozóját másodlagos vagy szekunder forrásnak nevezek.³ A vizsgált elsődleges források közül ki kell emelni egy terjedelmes forráscsoportot, mely munkám elkészítéséhez kiindulásaként szolgált, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában (MTAK Kt.) őrzött, a klasszikus gyűjtőmozgalmak során keletkezett magyar nyelvű népmeseszövegeket. A több száz, különböző gyűjtőhálózatba, korpuszokba tartozó, számos gyűjtő és szerző szövegrögzítő, szövegalkító és -gondozó munkáját képviselő népmeseszöveg java része máig kiadatlan, sőt, nem jelentéktelen az az anyag-

² Erre az egyik legjobb példa a Gaal György meselejegyző közvitézei által a feljebbvalóik utasítására rögzített mesekorpusz: MTAK Kt. RUI 4-r 66. I–III. E kéziratgyűjtést a legkorábbi magyar népmesegyűjteményként tartja számon a folklorisztika.

³ A nemzetközi mesekutatásra jellemző tendencia, hogy az utóbbi időben kifejezett érdeklődéssel fordult az eddig kevésbé ismert, a mesék olvasói befogadását befolyásoló források felé. A legkorábbi európai mesegyűjtemények szerzői-kiadói paratextusaiból álló gyűjteményt lásd BOTTIGHEIMER, R. 2012.

mennyiség, amelynek még az azonosítása sem történt meg, történeti szövegfolklorisztikai szempontú vizsgálatukat már önmagában ez a tény is megalapozná. Ennek a jelentős korpusznak semmilyen teljes és hozzáférhető tételes jegyzéke nem létezik.⁴

Az irodalmi elvárások mentén szerveződött és szerzői név nélkül megjelent, azonban irodalmi kontextusban értelmezett 19. századi népköltési szövegek folklorisztikai gyűjteményekben megjelenő (klasszikus) szövegbázisától meg lehet különböztetni egy nagy terjedelmű kéziratos szövegkorpuszt, mely kevésbé mutatja a nyilvánosság elé szánt szövegekre/kötetekre jellemző esztétikai szövegmodosításokat, legalábbis az irodalmi elvárásokkal nem teljesen azonos intenciójú változtatásokat tükröznek. Egyetlen kiragadott példa erre, hogy a kéziratos meseszövegekben a kiművelt szellemi regiszterrel szembeállítható *anyagi lent*, a testiség és a testi folyamatok jobban tetten érhetőek, mint a kiadott szövegek esetében, még úgy is, hogy nyilvánvalóan ezek mögött is minden esetben a lejegyző komoly öncenzúráját kell feltételeznünk.⁵ A kézirattárakban őrzött népköltési gyűjtemések áttekintése és részletes textológiája egyrészt gazdagítja a 19. századból fennmaradt eddig ismert folklórszöveg-korpuszt, másrészt filológiai vizsgálata közelebb vezethet a korai folklórgyűjtemések és szöveglejegyzések kutatómódszertan-történetének feltárásához. Külön is szeretném hangsúlyozni, hogy a kötet kimondott célja, hogy a kutatás során előkerült, a 19. század közepének népmeseszövegeit tartalmazó elfeledett forrásokat jövőbeli kutatásokhoz kínálja fel.

⁴ A Magyar népmesekatalógus-készítő munkacsoport megbízásából az MTA Kézirattárának kéziratos népmeseanyagát Kiss Gabriella tárta fel az ötvenes években, és készített róla jegyzéket, tudomásom szerint azonban ez a lista nem nyilvános. (Arról, hogy a katalógus készítésekor szempont volt a kéziratos meseszöveganyag feltárása is, lásd Kovács Á. 1955. 454.) Az MNK eltérő szempontok szerint szerkesztett és így különböző mértékben feldolgozott forráscsoportjairól a kötetek végén általában található külön is jegyzék, így a kéziratos forrásokról is, közülük az MNK 2. kötetének (1988) 21 kéziratos tételt soroló katalógusa tekinthető a legteljesebbnek (bár a közgyűjteményekben ténylegesen fellelhető meséket tartalmazó kéziratok száma ennél jóval több.)

⁵ A pórias és a népies megkülönböztetésének az irodalmi népiességen belül megfogalmazott következményeiről lásd MILBACHER R. 2000. (A politikailag motivált öncenzúra egy 19. századi dán példájáról lásd TANGHERLINI, T. R. 2008.)

Szövegek és genetikus szövegláncok

A kötet egyetlen folklórműfajra, a népmesére⁶ koncentrálva az ismertetett elsődleges és a másodlagos forrásokon keresztül kísérel meg képet alkotni a műfaj hazai kutatástörténetének egy kiemelt, klasszikusnak nevezett korszakában alkalmazott textológiai gyakorlatokról.

Annak az ismeretelméleti problémának, hogy az oralitásban funkcionált népmesékre vonatkozó tudásunkat kizárólag írásban rögzített *szövegek*ként sajátíthatjuk el, a népmesék létrejöttében is fontos módszertani következményei vannak.⁷ Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy módszertani megfontolásokból a kötet központi kategóriája a szóbeliséghez rendelt *népmese* nehezen megragadható fogalma helyett annak írásbeli származéka vagy párhuzama,⁸ a *népmese szövege*. Úgy vélem, nem igényel különösebb bizonygatást annak tudatosítása, hogy a mesélőt és mesehallgató közösséget feltételező,⁹ alkalomhoz kötött mesemondási szituációban funkcionáló szóbeli népmese¹⁰ nem lehet azonos azzal a szöveggel, amit egy ilyen helyzetben elhangzott előadás után (vázlatosan, vagy évekkel később emlékezetből), esetleg valós mesélés megtörténte nélkül, annak

⁶ Népmesén azt a sok alműfajt magában foglaló, a prózai fikciós elbeszélő költészet azon populáris szövegkorpuszát értem, amelyet tudományos rendszerezés során AaTh, majd ATU-típus-számon regisztráltak: UTHÉR H.-J. 2004.

⁷ Alapvető jelentőségű, hogy történetileg változik maga a szövegfogalom, illetve a szövegekhez való viszonyulásunk is. A Grimm testvérek középkori szövegekre kidolgozott és a meseszövegekre alkalmazott, majd a hazai népmeseszöveg-publikációk számára is etalonná vált textológiai gyakorlatáról lásd pl. BLAMÍRES, D. 2006. és NAGY I. 2007.

⁸ A *származék* szó azt sugallja, mintha minden egyes népmeseként regisztrált magyar szöveg valamilyen szóbeli megnyilvánulási forma után került volna rögzítésére, holott – mint látni fogjuk – a 19. századi népmeseszövegek mögött sok esetben bizonyíthatóan közvetlen írásbeli előzményeket lehet kimutatni. E kapcsolatok végleges tisztázása előtt ezért helyesebbnek tartom, ha inkább *párhuzamokról* beszélünk.

⁹ A legalább egy főből álló közönséget is érte ezen. (A magyar népmeseszövegek 20. századi rögzítése sok esetben úgy történt, hogy a mesélő passzív meseismerete a néprajzos gyűjtő jelenléte során aktivizálódott. Ennek memóriatechnikai megfontolásait lásd NAGY I. 1991.)

¹⁰ A magyar mesemondó-hagyomány talán legismertebb bemutatása DÉGH L. (1969) 1989. A prózaepika „biológiájáról” (szöveg és kontextus-együttes, valamint a hagyományozódás dinamikus értelmezése) összegzést lásd DÉGH L. 1979.

imitálására hoztak létre.¹¹ A szakfolklorisztika módszertanának kialakulása előtt lejegyzett, átalakított népmesére, következésképpen pedig a Grimm testvérek meggyűjteményének megjelölésére forgalomban van egy a népmesétől és az irodalmi mesétől is különböző fogalom: a *könyvmese* (Buchmärchen) terminusa.¹² Az általam vizsgált népmeseszövegek a mesefogalom e három kategóriája közül leginkább ez utóbbival korrelálnak.

A szóbeli variánsokban élő népköltési alkotás írásbeliségbe történő áttevődése során nemcsak egy (vagy több) rögzített szöveg jön létre, de egyúttal a szöveg(ek)en keresztül válik elérhetővé és tudományosan tanulmányozhatóvá is az adott folklóralkotás, esetünkben a népmese. A mesemondás kontextusának (a mesélő, a hallgatóság, a helyszín vagy az alkalom stb.) jelzése nélküli lejegyzéseknél/kiadásoknál szükségszerűen csak a szövegekkel tudunk operálni, ehhez azonban alapvető nem(csak) az összes típus, hanem a konkrét szöveg összes variánsának vizsgálata, azaz az egyes szövegek mögött álló és feltárható valamennyi szövegváltozat vizsgálata is. Úgy gondolom, hogy a 19. századi mesekorpuszban az összetartozó textusok kiválasztásával létrejövő szövegso-rozatok fellelésére irányuló törekvéseket tudatosan vállalni kell, még ha előre sejthető is, hogy a már elpusztult, illetve a még lappangó dokumentumok miatt maradéktalanul nem lehet teljesíteni a feladatot. A módszer segítségével (azaz a genetikusan együvé tartozó textusok összekapcsolásával) azonban megrajzolható nemcsak a szövegek alakulástörténete, de egyúttal pontosabban körvonalazható a folklóralkotások írásbeli hagyományozódásának útja is. Minden rögzített folklórszöveget egy szövegfolyamat részeként értelmezve a textusok egymás mellé helyezése különösebb spekuláció nélkül szinte magától megrajzolja ezeket az alakulási/vándorlási útvonalakat. Ez esetben nem a földrajzi-történeti iskola hajszolta absztrakt *archetípus* megtelelése a cél, sokkal inkább a 19. századi meseszövegközlés módszertanának megértése egy-egy szűkebb, jobban lehatárolható mikrokontextusban, melyeken keresztül árnyalni lehet a klasszikus meggyűjtés korszakából származó szövegkorpuszra vonatkozó közvetlen ismereteket is. Filológiai elemzéssel viszonylag könnyen megállapítható, ha két

¹¹ Éppen ezért a 20. század közepéig a mai (történetileg folyton változó) értelemben vett hiteles folklórszövegekről nem beszélhetünk. KOVÁCS Á. 1961. 434. KOVÁCS Á. 1982d.

¹² BAUSINGER H. 1979. Nagy Ilona megfogalmazásában: „A könyvmese nem műmese és nem népmese: ez utóbbinak akar azonban látszani.” NAGY I. 2007. 36.

próza folklórszöveg egymásból fejlődött, azaz genetikusan összetartozó, ehhez azonban a folklóralkotások esetében megszokott *motívum*vizsgálat helyett (vagy inkább mellett) *szavankénti* összevetésből kell kiindulni. Szerencsés esetben információkhoz juthatunk arra vonatkozólag is, hogy melyik jöhetett létre korábban, és melyik lehet a későbbi (alapszöveg és származékos szöveg). A módszer azonban igazán csak akkor lehet hatékony, ha tudománytörténeti kontextusba jól belehelyezhető a vizsgált szövegtörténet, tehát nem árt külön is ismernünk az összekapcsolandó alkotások gyűjtés- és/vagy kiadástörténetét, vagy legalább annak bizonyos részleteit. Mivel a folklórszövegek egyik jellegzetessége az anonimitás, éppen ezért a kutatások kevés figyelmet fordítottak a szövegek írott változatai mögött álló valós személyekre és alakító munkájuk tényleges tanulmányozására, ezért tartom valószínűnek, hogy meglepő összefüggések tárulhatnak fel előttünk a „valamennyire” ismert, népköltési gyűjtőhöz vagy gyűjteményhez rendelt szövegek genetikai feltárása, azonosítása kapcsán.¹³ Amellett szeretnék érvelni tehát, hogy a kézzel írott, illetve a nyomtatott, népi eredetű (vagy népi-ként megjelölt) egyedi meseszövegek esetében is releváns és lehetséges a variánsok felkutatása, azok egymás mellé rendelése és tüzetes filológiai vizsgálata.¹⁴ Azaz (akár a gyűjteményes kötetben, kalendáriumban, ponyván vagy folyóiratban) publikált, akár a kézirat meseszövegek mögé több, a szöveg keletkezés-, illetve alakulástörténetének különböző fázisait (hallomás után vagy emlékezetből lejegyzett piszkozat(ok), tisztázatok), kiadásra szánt változat, kiadott szöveg, újraközölt szöveg) megőrkítő, egymással tehát szerves, *genetikus* kapcsolatban álló szövegvariáns rendelhető, az így kirajzolódó szövegláncokon keresztül pedig bepillantást nyerhetünk a 19. századi népmeseszövegek alakulásának/alakításának történetébe.

Szilágyi Márton több tanulmányában is bizonyította, hogy a stabil szövegfogalommal dolgozó irodalomban érvényes alapállás lehet bizonyos szövegcsó-

¹³ Az ókori kéziratok hagyományozódásainak tanulságairól lásd WEST, M. L. 1999.

¹⁴ A kétféle hagyományozódás (írásbeli és szóbeli) révén létrejött népköltési textusok megkülönböztetésére alkalmas lehet a *horizontális* és *vertikális szövegvariáns* kettőse, előbbin a szájhagyományban élő típusvariánsokat, utóbbin az egyes folklórszövegekhez rendelhető írásbeli létmód genetikai szövegvariánsait értve. (A posztmodern szövegkritika folklorisztika számára is megfontolandó tanulságairól lásd DÁVIDHÁZI P. 1998.) Stoll Béla a horizontális variáns fogalmát ettől eltérően használja egy rontott szöveg több, egymástól független, azonos irányú megváltozására. STOLL B. 1973.

portok esetében az instabilitás feltételezése,¹⁵ ezt a megállapítást átfordítva és saját anyagomra adaptálva úgy gondolom, hogy a stabilitást pedig (a hagyományos, orális műfajokra megfogalmazott folklorisztikai szövegfogalommal ellentétben) az írásban fennmaradt népmeseszövegek vizsgálatakor lehet jogosan felvetni és hatékonyan alkalmazni. Legnyilvánvalóbb ez azokban az esetekben, amikor a népköltési szövegek írásbeli létmódja során létrejövő szövegvariánsok *másolás* útján keletkeznek és kerülnek át különböző szöveggörnyezetekbe, de a népköltési gyűjtemények szerkesztési elveinek a kompiláció és alteráció felől a szelekció irányába történő elmozdulása is ezt mutatja.¹⁶ A több forrásban felbukkanó meseszövegeket akkor tekintem genetikusan összetartozóknak, ha szó szerint (vagy megközelítőleg szó szerint) ugyanúgy jelennek meg a különböző közvetítő közegekben. Mivel a mese prózai és a magyar folklórban a leghosszabb népköltési műfaj, így az emberi memória átlagos működése szerint kizárt, hogy két terjedelmes, szövegszinten teljesen azonos prózai szöveg egymástól független forrásból származzon. Ez az írásbeli hagyományozódás persze csak akkor mutatható ki biztosan, ha valóban stabil szöveggel dolgozunk, a kreatív átvételek, a nagyfokú egyéni invenció (továbbírás) során keletkezett írásbeli szövegváltozatok kapcsolata szinte ugyanúgy nem dokumentálható, ahogyan a szájhagyományban élő szövegek változása sem. (A csupán egyező szűzséket feldolgozó, azonos típusba tartozó eltérő meseszövegek kéziratait, ha ellenőrizhetetlen a kapcsolatuk, jobbnak láttam kizárni a szövegláncok vizsgálatakor.) A korábbinál stabilabb folklorisztikai szövegfogalom bevezetésének és alkalmazásának lehetőségéhez az írásbeli szöveghagyományozódásra, a mesegyűjtemények kiadástörténetére és egyáltalán a mesék terjedésének írott történetére (*publishing history*)¹⁷ való, az elmúlt években egyre fokozódó nemzetközi reflexiók

¹⁵ SZILÁGYI M. 2003; 2005; 2003 és 2008. (Az idézett gondolat eredeti szöveggörnyezetében: 2005. 154.)

¹⁶ Emögött a lejegyzett folklórszöveg írásbeli létmódjának, azaz az írásbeliségnek a szóbeliségtől eltérő szövegazonosság-tudatát sejtem. (Vö. RITÓK Zs. 2003). A kéziratok folklórszövegek vizsgálatakor is megfontolandóak Czifra Mariannak a foliális olvasat jelentéstöbbleteiről írott megfigyelései: CZIFRA M. 2011.

¹⁷ A mesék terjedésében a nyomtatás időben és térben is sokkal nagyobb hatást képes gyakorolni, mint a szájhagyomány. Ennek megfogalmazását újabban lásd BOTTIGHEIMER 2006b. A tündérmesék nyomtatástechnikai meghatározottságáról, a könyvkiadás, -terjesztés kereskedelmi gyakorlatáról lásd még BOTTIGHEIMER, R. 2006a.

vezettek.¹⁸ Az amerikai folklorista, kultúrtörténész Ruth Bottigheimer tűnik az utóbbi időben ezen irányzat élharcosának, akit a Grimm-filológia, ezen belül is a *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) köteteinek kiadástörténetét vizsgáló eredmények¹⁹ irányították a folklorista körökben élénk visszhangot kiváltó radikális téziseinek megfogalmazásához.²⁰ Bottigheimer sokéves kutatásai összegzéseként 2009-ben jelentette meg a tündérmesék, szándéka szerint paradigmaváltóan új, társadalomtörténeti, különösen pedig kiadástörténeti vizsgálódásokon nyugvó nyomtatásalapú (*book-based history* vagy *print-based history*) történetét.²¹ Bottigheimer kutatásait jelentősen befolyásolta Rudolf Schenda, illetve az ő egykori tanítványa, Manfred Grätz munkássága, utóbbi monográfiáját Bottigheimer az elmúlt fél évszázad mesekutatása legfontosabb munkájának tartja.²²

A hazai olvasástörténeti kutatások részben feltárták a paraszti olvasási kompetenciákat, lehetőségeket és szokásokat.²³ Ezek a vizsgálatok azt bizonyítják, hogy korszakunkra a hazai parasztság már bekapcsolódott az olvasási

¹⁸ Az irányzathoz kapcsolható tanulmányoknak adott helyet a *Marvels and Tales* egy tematikus száma 2007-ben. (*Fairy Tales, Printed Texts, and Oral Tellings*). A tanulmányokról és a tudománytörténeti előzményekről rövid áttekintés olvasható a szerkesztőtől: BOTTIGHEIMER, R. 2007.

¹⁹ BOTTIGHEIMER, R. 1993. A Grimm-filológia eredményeinek összegzése NAGY I. 2007.

²⁰ E nézet szerint a tündérmesék azon csoportja, melyben a hős társadalmi státuszemelkedésen esik keresztül (*rise tale*) egyetlen szerzőhöz, a 16. századi velencei Giovan Francesco Straparolához köthető. BOTTIGHEIMER, R. 2002. (Ismereti GULYÁS J. 2006b.) A tündérmese feltalálása ellen tiltakozó folkloristák reakcióiról lásd NAGY I. 2007. 4–5.

²¹ BOTTIGHEIMER, R. 2009. A kötet módszertani szemléletét is jól tükröző kompozíciója szerint először a Grimm testvérek mesegyűjtésének hagyományalapú (*tradition-based*) történetét mondja el (28–42.), majd a Grimm-mesék korábbi (Grimmek előtti) német nyelvű nyomtatványokon való megjelenésén keresztül a történetet egy másik megvilágításba helyezi. (45–52.) Ezt követően a 17. század végi és 18. század eleji francia mesék mögött mutat ki korábbi 16. és 17. századi olasz hatásokat (53–74.), végül elérkezik Giambattista Basile és Giovan Francesco Straparola meséihez, ketjükben jelölve meg az európai tündérmese-hagyomány fő kreátorait. (75–101.) Végző soron Bottigheimer tehát az anonim nép helyébe írástudó szerzőket állít a tündérmese eredetének leírásakor.

²² SCHENDA, R. 1970. GRÄTZ, M. 1988. BOTTIGHEIMER 2006a. 66. (Grätz a 17–18. századi francia arisztokráta szalonok tündérmesetermésének a felvilágosodás korának német nyelvű nyomtatványokon való tömeges megjelenését adatolta: GRÄTZ, M. 1988. 331–397.) Kutatásai jól illeszkednek a francia alapítású olvasástörténeti iskola eredményeihez. CAVALLO, G.–CHARTIER, G. 2000. Legújabbán LYONS, M. 2008. (A kötetet ismereti TÖRÖK Zs. 2008.)

²³ FÜLÖP G. 1978. SZABÓ L. 1981. 254–261. TÓTH I. Gy. 1996. KESZEG V. 2008. 69–79. Az írnis és olvasnitudás-történet kutatásának forrásairól lásd pl. Sz. KRISTÓF Ildikó 2008.

kultúrába,²⁴ azonban a nyomtatott meseszövegeknek (ponyvameséknek, könyvmeséknek) a paraszti szájhagyományra (népmesékre) a 19. században gyakorolt hatása szinte teljesen körvonalazatlan.

Az alkalmazott filológiai módszer összegzéseként: a genetikusan összetartozó, egymásból fejlődött, valamennyi népmeseszöveg mögött feltételezett írott szövegláncolatok textuális kapcsolatainak kimutatásával a meseszövegek (mikro)terjedésének történeti dimenzióját szerettem volna feltárni, a fenti szempontok figyelembevételével pedig arra a – remélhetőleg nem túl általános kérdésre – kerestem választ, hogy e források milyen tanulságot szolgáltatnak a 19. századi népmeseszöveg-gyűjtés és -kiadás gyakorlatára nézve.

A kötet felépítéséről

A könyvben vizsgált korszak a legkorábbi ismert, tudatosan szervezett magyar nyelvű népmesegyűjtések megjelenésétől (Erdélyi János és a Kisfaludy Társaság gyűjtőmunkáját értve ezen) a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* elnevezésű kiadványsorozat megindulásáig terjed,²⁵ mely szakasz gyakorlatilag a magyar folklorisztika valódi intézményesülését közvetlenül megelőző időszakot fedi le. Az egyes fejezetek e korszakon belül az egymással összefüggő, egymásra reflektáló népmesegyűjtésre irányuló kezdeményezéseket, elméleti megfontolásokat és ezek megvalósulásait a maguk kapcsolatrendszerében, különböző szempontok szerint (a népmese szóbeli, írásbeli és vizuális létmódjai) igyekszik bemutatni, ismeretlen vagy kevésbé kutatott kézíratos meselejegyzések alapján, többnyire filológiai elemzések segítségével. A könyv felépítésében szándékosan nem kívánja követni azt az évszázados kutatástörténeti hagyó-

²⁴ Noha a paraszti alfabetizációnak igazán nagy jelentősége majd csak a dolgozat időkeretén túl, a népiskolai törvény (1868) bevezetését követően, a század vége felé lesz. (LIPTÁK D. 2002. 119.) Itt szeretném megjegyezni, hogy az írni és az olvasni tudás készségének kialakítása közül az olvasás élvezett prioritást (tehát az olvasni tudók köre szélesebb az írni vagy az írni-olvasni tudókénál) (TÓTH I. Gy. 1996, SZ. KRISTÓF I. 2008.), továbbá hogy a hangos olvasás korszakunkban is valós gyakorlat lehetett, ami azt jelenti, hogy a nyomtatott meseszövegek hatása még az olvasni tudók körén is túlterjed. SZABÓ L. 1981. 46.

²⁵ A sorozat első kötete: Arany László–Gyulai Pál (szerk.): *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. Magyar népköltési gyűjtemény I. Pest, Athenaeum 1872. (A továbbiakban *MNGy* I.)

mányt, mely az ismert, néhány meghatározó jelentőségű népmese gyűjtő és gyűjtésszervező teoretikus folklorisztikai munkásságának bemutatásán keresztül (pl. Erdélyi János, Kriza János, Ipolyi Arnold, Arany László) írja le a népmese vizsgált időszakra vonatkozó történetét. Ehelyett inkább azzal a megoldással él, hogy az ismeretlen vagy eddig elenyésző figyelmet kapott források, adatok, valamint a kevésbé kutatott gyűjtők, illetve szempontok hangsúlyosabban érvényesülhessenek a hazai népmesekutatásban. A kötet egyes fejezetei a folklorisztikatörténet-írás kanonikussá vált, centrális jelentőségű népmesekutató szereplőivel szükségszerűen számot vetnek, a szisztematikus áttekintések helyett azonban a kötet sokkal inkább arra törekszik, hogy az életműveken belül a népmese gyűjtésre vonatkozó ismereteket filológiai módszerekkel kiegészítse, ahol szükséges, ott korrigálja, ahol pedig lehetséges, új összefüggésekre mutasson rá. Ennek a koncepcionális döntésnek legfőbb oka abban keresendő, hogy a szakirodalom a folklorisztika szaktudománnyá válása óta kitüntetett figyelemben részesítette Erdélyi, Kriza és Ipolyi munkásságát, életműveik monografikus feldolgozást nyertek,²⁶ melyeket forráskiadások is kísértek.²⁷ Mindezek jó kiindulási alapot nyújtanak népköltési gyűjteményeik jövőbeli filológiai feldolgozásához is.²⁸

A kötet két nagy szerkezeti egysége a következő: az első részbe a mese medialitását (azaz a mese írásbeli, szóbeli és vizuális létformáit) körbejáró írásokat soroltam, míg a másodikba az 1850-es és 1860-as évek kevésbé feltárt mesegyűjtőiről és gyűjteményeiről szóló (a folklorisztikai tudománytörténet-írásba talán jobban illeszkedő) tanulmányok kerültek. E két fő részt a tárgyalt korszak időbeli keretein mindkét irányban túlnyúló írások zárják: az elsőt a meseikonográfiáról szóló, míg a másodikat a folklórszövegek szerzői jogi kérdéseit vizsgáló dolgozatok.

Tekintettel arra, hogy a magyar népmesekutatásban a történeti szempontú szövegfolklorisztikai vizsgálatok egyáltalán nem jelentettek termékeny kutatá-

²⁶ T. ERDÉLYI I. 1981; FARAGÓ J. (1965) 1971; HOPPÁL M. 1980; KOVÁCS Z. 1987.

²⁷ ERDÉLYI J. 1991a; *ErdLev* I–II; KRIZA J. 1956; HOPPÁL M. 1987; IPOLYI A. 2006.

²⁸ A népmese gyűjtő Arany László munkásságának feldolgozása évekkel ezelőtt megkezdődött, előkészületben van népmeséinek kritikai kiadása. A tervezett forráskiadásról lásd DOMOKOS M.–GULYÁS J. 2009. Erdélyi János folklorisztikai munkásságával az utóbbi időben Gulyás Judit foglalkozik módszeresen, több alapvető tanulmányt is készített, illetve ír a kézirat lezárása idején is: GULYÁS 2014.

si irányt, így alapvető, izgalmas, ugyanakkor küzdelmes feladat az ismeretlen források feltárása, mind a primer szövegforrások (kéziratok és kiadott népmese-szövegek), mind pedig a rájuk vonatkozó egyéb, a kéziratkontextust támogató segédszövegek (írói levelezések, paratextusok, recenziók, elméleti írások stb.) tekintetében. A filológiai módszer a meglévő ismeretek árnyalásán túl alkalmasnak bizonyult újabb, a szakirodalom által nem ismert vagy ismert, de nem kellőképpen feldolgozott gyűjtők és gyűjtemények felmutatására és értelmezésére. Ilyennek tekinthető e kötetben Merényi László erdélyi gyűjtőútjának leírása, a folklórgyűjtő és meseköltő Gyulai Pál, illetve az Ipolyi Arnold gyűjtőjeként számon tartott Csaplár Benedek portréjának megrajzolása, különösen pedig Kazinczy Gábor palóc népmesegyűjtésének és mesefordításainak bemutatása. A könyv több fejezetében is nagy hangsúlyt kap az egyes népmeseszövegek és mesegyűjtemények keletkezés-, valamint recepciótörténete, különösen a dolgozat azon fejezetében, mely egyetlen mű, a Magyar Népköltési Gyűjtemény (MNGy) I. (1872) prózai anyagának létrejöttét mutatja be a beküldők azonosításával, biográfiájuk megrajzolásával, továbbá a beküldött szövegek forrásainak meghatározásával kiegészítve. A meseszövegeket elemző fejezetekben új szempont a ponyvanyomtatványok és a kiadott, bizonyos esetekben kéziratos meseszövegek genetikus azonosítására történő törekvés. Ez a szándék érhető tetten elsősorban abban a fejezetben, amely Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–1848) című klasszikus antológiájában található meseszövegeket a Réthy Lipót alföldi nyomdász által kiadott különálló ponyvafüzetekben megjelenő népmesékkal hasonlítja össze, illetve a ponyvaszerző Ipolyi Arnold kézirateit és leveleit szöveggenetikai aspektusú vizsgálatokkal bemutató részben. Az elhangzott népmesék egykori kontextusának *részleges* rekonstruálását a 19. századi mesemondók megjelölésével, valamint a hajdani repertoár és a mesehallgató közösség bemutatásával tudom elképzelni, erre a mesemondókról szóló 3. fejezetben (73. o.) kísérletet teszek, ugyanakkor el kell mondanom, hogy az izgalmas adatok felbukkanása ellenére sem ezt a kutatási irányt tartom a leghatékonyabbnak.

A filológiai elemzések mellett a kötet elkészítése során törekedtem arra, hogy figyelmet fordítsak a népmese egyéb, nem textuális megnyilvánulásaira is. A népmese 19. századi művelődéstörténetében betöltött szerepét leginkább az irodalomtörténet és a folklorisztika tudta megragadni, a dolgozat egy fejezetében mintegy kitekintésként megkísérlek művészettörténeti szempontokat is

érvényesíteni annak érdekében, hogy bemutathassam, a népmese képi ábrázolása a nemzeti reprezentáció vizuális lehetőségei közé tartozott (Vigadó-Redoute Tündér Ilona tematikája).

A hagyományos mesemondó alkalom során elhangzott népmese és a szükségszerű szövegalakításokon (esztétikai elvárásrendszernek való megfelelés, technikai-gyakorlati szempontú rövidítés stb.) átesett lejegyzett, rögzített mese szövege közötti eltérések mögött mindig alkotó tevékenységet kell látnunk. A korabeli gyűjtők elméleti írásaiból helyenként kiolvasható, hogyan is viszonyultak saját lejegyzéseikhez, melyek korszakunkban egyértelműen irodalmi kontextusban jelentek meg. Ezek azt mutatják, hogy az 1840-es évektől formálódó szerzői jogi gondolkodásban a kezdetektől helyet kapott a népköltészet is, bizonyos esetekben a kollektív, névtelen, azaz szerzői névhez és rögzített szövegfogalomhoz nem kötött népköltési alkotás helyett a folklór eredetű, de saját megszövegezésű (ugyanakkor népköltészetként, népmeseként megjelenő) prózai alkotásokra írói tulajdonjogot formáltak. Ez a felismerés indokolja, hogy jogtörténeti források bevonásának segítségével az utolsó fejezetben a *gyűjtő, gyűjtemény* fogalmai korabeli használatának árnyalására tegyek kísérletet.

A könyv alapjául a *Szövegalakítási stratégiák a magyar népmese gyűjtés és kiadás elméletében és gyakorlatában a 19. században (1848–1872)* című doktori disszertáció szolgált (ELTE BTK, 2009). A most közreadott fejezetek egy része korábban már megjelent folyóiratokban és tanulmánykötetekben, melyeket átdolgoztam jelen kiadás számára.

Kutatásaimat az eltelt évtizedben nagyon sokan segítették meglátásaikkal, adataikkal, gondolataikkal és tanácsokkal. Sokat köszönhetek Gulyás Juditnak a hosszú éveken keresztül tartó intenzív és inspiráló együtt gondolkodásért és hogy minden apró „leletemet” nagy lelkesedéssel fogadott. Köszönettel tartozom volt és jelenlegi munkatársaimnak, folkloristáknak, irodalmároknak és jogászoknak, többek között Benedek Katalinnak, Czövek Juditnak, Czifra Mariannak, Gazda Enikőnek, Gönczy Mónikának, Görög-Karády Veronikának, Hála Józsefnek, Horváth Attilának, Ispán Ágota Lidiának, Keszeg Vilmosnak, Küllös Imolának, Mikos Évának, Landgraf Ildikónak, Olosz Katalinnak, Tátrai Zsuzsannának, Vargha Katalinnak és nem utolsósorban témavezetőmnek, Voigt Vilmosnak. E sorozat szerkesztőjének, Szemerényi Ágnesnek azért is hálás vagyok, mert a Magyar Népköltészeti Lexikon készítése idején is szívén viselte a kötet megjelenésének sorsát. Köszönetet szeretnék mondani továbbá a disszertá-

cióm opponenseinek, Nagy Ilonának, Szilágyi Mártonnak és Csörsz Rumen Istvánnak, hogy kérdéseikkel, tanácsaikkal, valamint szakirodalmi javaslataikkal hivatalos bírálói minőségükön kívül is sokszor és nagyban segítették munkámat. Sokat jelentett számomra, hogy éveken keresztül részt vehettem az Arany János kritikai kiadás értekezletein. A könyv megjelenését az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága támogatta. Munkámat a kézirat lezárásakor a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj is segítette.

I. A NÉPMESE MEDIALITÁSA (ÍRÁSBELI, SZÓBELI ÉS VIZUÁLIS LÉTFORMÁK)

1. ELŐZMÉNY: AZ INTÉZMÉNYES NÉPMESEGYŰJTÉS HAZAI MEGINDULÁSA. ADATOK A KISFALUDY TÁRSASÁG NÉPMESEGYŰJTÉSÉRŐL (1843–1848)

A mesekutatás és -gyűjtés történetét szemlélő áttekintések jellemzően a 18. század második felétől adatolják az európai mesehagyomány bizonyos hazai nyomainak, illetve a század legvégétől már a legelső magyar népmeséknek a felbukkanását.¹ A *Sárospataki kéziratos népmeseegyűjtemény* elnevezésű kolligátumkötet mondafordítások mellett nyolc meseszöveget is tartalmaz, amelyeket a mesekutatás feltételeSEN magyar népmeséknek tekint. Ugyanakkor e kézirat keletkezéséről, a lejegyzőről és arról, hogy milyen szándékkal vetette papírra e szövegeket, sajnos, szinte semmit sem tudunk, még az sem bizonyos, hogy egyáltalán van-e közük a magyar folklórhoz.² Vizsgálódásaimat éppen ezért egy olyan korszakra szorítottam, amikor már bőségesen vannak mind meseszövegek, mind pedig e szövegek keletkezésére vonatkozó, a szövegek értelmezését segítő másodlagos források.

A folklórra vonatkozó egykorú elvi reflexiókból kiolvasható, hogy ebben az időben a népköltészet már egyértelműen értékként jelent meg, legalábbis a szellemi-kulturális elit egy meghatározott csoportja körében. Az 1840-es évektől kezdve a népköltészet elbeszélő nemei iránti érdeklődés legközvetlenebb nyoma már nem elszórt, töredékes adatokban, hanem folyamatosan keletkező és nagy terjedelmű kéziratos, illetve kiadott szövegkorpuszokban lelhetők fel. Mint ismeretes, az irodalmi népiesség áll annak a művelődéstörténeti folyamatnak a középpontjában, mely elvezetett a 19. század közepe táján a népköltészet gyűj-

¹ TROSTLER J. 1927. TURÓCZI-TROSTLER J. 1940, 1942. VOIGT V. 1982a, 1998. GULYÁS J. 2010a. 15–19.

² VOIGT V. 1998. 236. GULYÁS J. 1931 (2004). BENEDEK K. 2004. Hermann Zoltán érdekes tanulmányában éppen e kötet kapcsán hívja fel a figyelmet az írásbeliség és a szóbeliség kölcsönhatásának jelentőségére. HERMANN Z. 2006. (Írása újabban ismét megjelent: 2012. 109–117.) Gulyás Judit a mesekutatás eredményeit összegző alapos áttekintése (GULYÁS J. 2010a. 13–32.) több helyen is megjelent az utóbbi években, emiatt szükségtelennek érzem, hogy a kutatástörténeti előzményekről e helyütt bővebben írjak.

tésének mint nemzeti programnak a megfogalmazásához.³ Ezen program kialakításában a népköltészet első számú hazai teoretikusa, Erdélyi János játszott kiemelkedő szerepet.

Erdélyi folklórgyűjtő törekvéseinek újszerűsége a korábbi évtizedek sporadikus gyakorlathoz képest egyrészt a gyűjtés elméleti kereteinek kidolgozásában, másrészt a gyűjtés programszerű megvalósításában jelölhető meg.⁴ Abban is különbözik a korábbi folklórgyűjtő törekvésektől, hogy nála a hiteles, autentikus folklórszöveg elérése célként fogalmazódott meg, legalábbis ennek igényét tudatosan és következetesen hirdette.⁵

A népmesekutatás szemszögéből az 1850-es és 1860-as évek önálló vizsgálata azért indokolt, mert az első műfajspecifikus népmese-antológia (1855) európai viszonylatban kései megjelenésétől számítva kevesebb mint húsz év leforgása alatt jelent meg a század magyar népmesegyűjteményeinek döntő többsége.⁶ Előzményként érdemes bepillantani a folyamatba, hogyan is kezdett el intézményesülni a hazai népmesekutatás. Ennek érdekében két, a folklórtörténet szempontjából kevésbé kiaknázott forrásból, Erdélyi János kiadott levelezése és

³ HORVÁTH J. 1978.

⁴ Az Erdélyi János szerkesztésében megjelent népköltési gyűjtemények kiadástörténetét T. Erdélyi Ilona foglalta össze. T. ERDÉLYI I. 1974.

⁵ „[...] ki [Erdélyi János – D. M.] általvevén mind az Academia, mind a Kisfaludy-Társaság gyűjtéseit, a jelen könyvet szerkeszté, nem minden válogatás nélkül ugyan, de mégis szorosan ragaszkodva azon elvhez, hogy a dalok úgy kerüljenek világ elé, mint jellemző valóságukban a nép között élnek.” ERDÉLYI J. 1846. VII. Tudatában annak, hogy a 20. század előtt nem beszélhetünk a mai értelemben vett hitelességről, nem is kívánok belebonyolódni semmilyen *hitelességtörténeti* licitálásba. Pusztán annak a lehetőségét szeretném felvetni, hogy a régi, romantika kora előtti irodalmi művek szerkesztési elvei összevethetőek Erdélyinek, a folklorisztika oldaláról gyakran kritikaként megfogalmazott (egyébként éppen nem a prózai szövegekre, hanem a dalokra alkalmazott) kompilációs technikájával. (Eszerint Erdélyi és a népdalszövegeket szabadon alakító akkori gyűjtők nem *hiteletlenek*, csak egy korábbi korszak szerzőfogalmát alkalmazták akkor, amikor a folklórszövegeket először elkezdték rögzíteni.) A „rég” irodalom szerzői módszerének hagyományba ágyazottságáról (tradicionalitás) lásd HARGITTAY E. 81. Vö. a közköltészeti szövegkezelési gyakorlattal, CSÖRSZ R. I. 2009. 32–35. és 2014.

⁶ ERDÉLYI J. 1855. GAAL Gy. 1857–1860. MERÉNYI L. 1861, 1862, 1863–1864. ARANY L. 1862. Meséket is tartalmazó klasszikus gyűjtemények a korszakból még: KRIZA J. 1863. MAJLÁTH J. 1864.

a Kisfaludy Társaság kéziratos jegyzőkönyvei alapján mutatom be a népmesére, népmesegyűjtésre vonatkozó adatokat.⁷

MESÉRE VONATKOZÓ ADATOK ERDÉLYI JÁNOS LEVELEZÉSÉBEN ÉS A TÁRSASÁG JEGYZŐKÖNYVÉBEN

Erdélyi János 1841 februárjában Szemere Miklósnak írott levelében számolt be arról a tervéről, hogy a magyar népköltészet alkotásainak gyűjteményes kiadását elkészítse. T. Erdélyi Ilona szerint ez a levél az első nyoma a majd csak 1846-tól megjelenő háromkötetes *Népdalok és mondák* című gyűjtemény tervének, melynek szerkesztője Erdélyi János volt.⁸

„Egy kis literaturai vállalat! Erős szándékom a magyar népdalokat valaha egy testben kiadni; azokat, melyek szerző, és idő s hely nélkül, vadvizként buzognak föl a nép költészeti szelleméből, még pedig hangjegyekkel együtt; s e végre, mint felőle nézeteimet világ elé is bocsátandom, az első lépést azzal teszem, hogy a haza vidékeire némelly barátim, vagy ösmerőseimhez írok; szednék össze, mit a nép ajkáról letanulhatnak – sat. Ebbe ugyan belé telik egy pár év, vagy több is, de én nagy befolyásnak remélem eredeti zene- és népdalköltészetünk *kifejlesztésére*, – annyival inkább, mivel ideje volna megszabadulni a német Lieber Augustin s más idegen fajú hangicsálások kórságától.”⁹

Erdélyi e levelében csak a népdalokat említi, megjegyzendő, hogy azokat azonban dallamaikkal együtt szándékozott gyűjte(t)ni. Erdélyi e korai, még a Kisfaludy Társaság keretein kívüli gyűjtési tervében felveti a lehetőségét annak, hogy a baráti (és ismerősi) körében a nép *ajkáról letanulható* dalokat gyűjtsenek számára. Annak megállapítása, hogy milyen folklorisztikailag értékelhető eredménye volt Erdélyi 1840-es évekbeli, barátaiból és ismerőseiből álló (potenciális) gyűjtőköre népköltészet iránti érdeklődésének, még további vizsgálatokat

⁷ A kézirat lezárása óta úgy értesültem, hogy Gulyás Judit a *Népdalok és mondák* keletkezés-történetéről készülő tanulmányában e forrásokat is felhasználja.

⁸ T. ERDÉLYI I. 1981. 74. *ErdLev* I. 1960. 413.

⁹ Erdélyi János Szemere Miklósnak 1840 [1841] február 13., Budavár, *ErdLev* I. 1960. 150. (Kiemelés – D. M.)

igényel. (Így annak megállapítására sincs jelenleg mód, hogy felmerülhetett-e már ekkor Erdélyi körében a prózafolklór tervszerű gyűjtésének ötlete.) E helyütt csak Kazinczy Gábor Erdélyi intenciójával összefüggésben kibontakozó, sokoldalú folklórérdeklődésére szeretnék utalni.¹⁰ (Részletesen erről lásd e kötet Kazinczyról szóló fejezetét.)

Erdélyit 1842-ben választotta a Kisfaludy Társaság tagjai sorába költői munkássága elismeréseként. Sokat idézett székfoglalóját *Népköltészetről* címmel tartotta meg november 30-án,¹¹ de majd csak rá egy évre, 1843. december 30-án vetette fel a társaság előtt is egy népdalgyűjtemény kiadásának konkrét tervét.¹² E felolvasásában a népköltészet két ágát különbözteti meg, a dalok és balladák mellett a *mondák és hagyományok* differenciálatlan műfaji kategóriáját.¹³ Reflexióit a mintegy kétszáz dalt tartalmazó saját gyűjteménye alapján fogalmazza meg, a továbbiakban sajnos csak a népdalokra és a balladákra vonatkozóan.¹⁴ Ezt követően szövegezte meg a társaság első hivatalos, országos gyűjtési felhívását, mely 1844 januárjában több lapban is megjelent,¹⁵ szintén ezen ülés után

¹⁰ Kettejük kapcsolatának legkorábbi folklór-vonatkozású dokumentuma: Kazinczy Gábor levele Erdélyi Jánoshoz, Berettő [1838. október 16.], *ErdLev* I. 50.

¹¹ KÉKY L. 1936. 63. Erdélyi János: *Népköltészetről*. *Kisfaludy-Társaság Évtapjai (1842–1843)* Pest, Eggenberger, 1844. 157–173. (= ERDÉLYI J. 1991a. 101–109.)

¹² Erdélyi János: Töredékek A' magyar népdalköltészetéről. Előadás 1843. dec. 30. *Kisfaludy-Társaság Évtapjai (1843–1845)* Pest, Eggenberger, 1846. 79–87. (= ERDÉLYI J. 1991a. 216–220.)

¹³ T. ERDÉLYI Ilona 1981. 84. Az előadást követő vitára utal T. Erdélyi Ilona: ERDÉLYI J. 1991a. 344–345. (Jelen voltak: Schedius Lajos, Toldy Ferenc, Bajza József, Jósika Miklós, Garay János, Kiss Károly, Szenvey József, Vachott Sándor, Vörösmarty Mihály): „mily hasznos, sőt szükséges volna már e részben is komoly lépéseket tennünk, t. i. a nép ajkán forgó vagy régi iratokban, nyomtatványokban megőrzött népdalaink összegyűjtéséhez és kiadásához fogunk.” Az idézet: T. ERDÉLYI Ilona 1981. 84. A megjegyzés implikációja szerint a nép emlékezetében és a régi iratokban meglévő szövegek státusza azonos, egyfajta közköltészeti felfogás tükröződik e forráskezelésében. A közköltészetéről a két, talán legjobb összefoglalást lásd KÜLLÖS I. 2004 és CSÖRSZ R. I. 2009, illetve a kettejük által szerkesztett szövegkiadásokat: *RMKT XVIII. 4; 8; 14; és 15.* (Örvendetes, hogy Csörsz Rumen István közköltészeti tanulmánykötet-sorozatának már három kötete is megjelenhetett: Csörsz R. I. 2012, 2013, 2014.)

¹⁴ Az ülésről Erdélyi mint titkár készített jegyzőkönyvet, valamint a nagyközönségnek szóló sajtóbeszámolót is. „Az értekező kijelenté, hogy egy maga közel kétszázra menő gyűjteménnyel bír, mind oly dalokból, melyeket egyenesen a nép által hisz készítettnek lenni [...]” ERDÉLYI J. 1991a. 221. (Megjelent a *Regélő Pesti Divatlap*-ban 1844. január 14-én. ERDÉLYI J. 1991a. 345.)

¹⁵ A felhívás szövege szerint a Társaság célja népdalok, mondák, mesék és hagyományok fellelvenítése, gyűjtése és megőrzése. ERDÉLYI J. 1991. 220. (344.) Az itt közölt szöveg a *Pesti Hírlap*

fordult Erdélyi a társaság nevében az Akadémiához, annak érdekében, hogy az 1831-es gyűjtésére beérkezett kéziratokat használhassa a társaság.¹⁶ A levélben *magyar népmondák és dalok* gyűjtéséről történik említés:

„a Kisfaludy-Társaság szándéka, ti. a népmondákat és dalokat úgy gyűjteni, mint azok *jellemző valóságukban élnek*, s így inkább azokat a művelt olvasóval ismertetni, mint a népnek meztelen valóságukban visszaadni [...]”¹⁷

A felolvasás napjára (1843. december 30.) keltezett gyűjtési felhívásban egy az eddigieknél differenciáltabb műfajfelfogás tükröződik: *népdalok, mondák, mesék és hagyományok* kategóriáira történik utalás.

„[A Kisfaludy Társaság] elhatározá lépéseket tenni a magyar népdalok, mondák, mesék és hagyományok felelevenítése, gyűjtése s megőrzése végett. Ez iránt méltó figyelmet ébresztendő, a hírlapok útján kísérti meg, s felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák, mesék és hagyományok a népek ajkáról eltanulva értésére estek, sziveskedjék azokat papírra tenni, de úgy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül, ’a pusztá meztelenségben’, – mert csak így lehetnek a nép szelleme, s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai – a Kisfaludy-Társaság titoknokához beküldeni [...]”¹⁸

1844. január 21-i számában jelent meg eredetileg, ugyanezt közölte a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 18-án. Az ülésről készített jegyzőkönyv szövege arra enged következtetni, hogy a népdalok gyűjtésének megfogalmazását követően, de még ugyanazon ülésen vetődött fel a népmesék és mondák gyűjtése is: „[...] Egyúttal élénk pártoló részvét nyilatkozott a’ népmondák, hagyományok, mesék iránt is, mint a’ mellyek nevezetes forrása ’s éltetője vagy segédje a magasabb nemzeti költészetnek is [...]” MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei*. Ebből idéz KÉKY L. 1936. 65.

¹⁶ A Tudós Társasághoz címzett levelet Erdélyi mint a Kisfaludy-társaság titoknoka jegyzi. *ErdLev* I. 200–201. 1843. dec. 30., Pest.

¹⁷ *ErdLev* I. 201. (Kiemelés az eredetiben.) Az Akadémia ettől eltérő koncepciót választott, mely a nemesebb és csinosabb dalok készítését vette alapul A népdalok felhasználásának két módjáról (a népnek szánt megnemesítendő és az *anthropologus* számára szánt a dalok jellemzőit bemutató) lásd HORVÁTH J. 1978. 264.

¹⁸ ERDÉLYI J. 1991a. 220.

A felhívás árulkodó zárómondata alapján úgy tűnik, hogy a társaság első (1843. december) megjelentetett gyűjtési felhívását megelőzően, Erdélyi János gyűjteményének létrejöttében már számos segítőtárs működött közre, akiknek közreműködéséért ezúton nyilvánított köszönetet. („Egyszermind kötelességeül érzendi a társaság hálás köszönetét mondani mindazon érdemes honfiaknak, kik ebbeli vállalatát előmozdítani sziveskedtek.”¹⁹)

A népköltési gyűjtemény anyagának szaporodása jól nyomon követhető Erdélyi János kiadott levelezésében, valamint a gyarapodó szövegtörzsekről szóló társaságbeli referátumokat rögzítő jegyzőkönyvekben, illetve a társaság üléseiről való sajtóbeszámolóiban (pl. *Pesti Divatlap*, *Magyar Szépirodalmi Szemle*).²⁰ Erdélyi levelezésében sajnos csak igen kevés prózafolklorra tett utalással találkozhatunk. A gyűjtési felhívás megjelenését megelőzőleg (mintegy három hónappal) Dobrossy István egy Erdélyinek szóló levelében említi, hogy küldi az *Életképek* szerkesztője, Frankenburg Adolf számára a *Népszokásokat s mondákat*.²¹ T. Erdélyi Ilona szerint ez a küldemény azonosítható az *Életképek*ben 1844-ben Szeredy aláírással megjelentetett *Borsodi népszokásokkal*.²² Amennyiben feltételezzük a *Népszokások s mondák* címen emlegetett dolgozat azonosságát a publikált tanulmánnyal, úgy nem világos, hogy mire utal a címben a *monda* kitétel, hiszen a közlemény rövid elméleti bevezető után miskolci, illetve Miskolc tájékaról származó szokásleírásokat tartalmaz, mondára, regére vagy mesére a szerző csak a bevezetőjében, a köznép egyéb tipikusnak tekinthető, kulturális jellemzői mellett tett utalást.²³ Elképzelhető, hogy Dobrossy va-

¹⁹ ERDÉLYI J. 1991. 220.

²⁰ Ezeket a beküldőkre, valamint a küldeményekre vonatkozó értékes adatokat érdemes lesz a *Népdalok és mondák* egy majdani kritikai kiadásához összevetni a kiadott gyűjteményben megjelent, valamint a kéziratban fennmaradt szövegek mellé rendelt információkkal. MTAK Kt. 8-r 206. Erdélyi János népköltési gyűjteménye.

²¹ Dobrossy (1815 körül – 1854) pataki diák, majd Miskolcon jurátus, ügyvéd és gyorsíró (utóbbi kompetencia nem mellékes körülmény, amennyiben terepmunka-tapasztalatot feltételezünk dolgozata hátterében). A levél (és feltehetőleg a küldemény) keletkezésének idején, 1843–44-ben a pozsonyi országgyűlésen az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztésében vett részt. (ErdLev I. 371.) Dobrossy István Erdélyi Jánoshoz, Pozsony, 1843. okt. 11. ErdLev I. 192–193.

²² ErdLev I. 428.

²³ „[...] nyelv, öltözet, dal, táncz, szokások ’s *mondák* teszik a nemzeti éltetet [...]” *Életképek* I. 1844. 6. sz. 286–292. (286.) (Kiemelés – D. M.) A négy szokásleírás külön az alábbi címmel jelent

lamilyen prózafolklór-szövege(ke)t vagy azokról szóló írással is rendelkezett az említett publikációja mellett.

Az országos felhívás hatására a Kisfaludy Társasághoz tömegével áramló népköltési szöveggyűjtemények népmesét és mondát csak kisebb részben tartalmaztak. Ennek okát a lejegyzés során adódó, a népi elbeszélőpróza műfaji jellegzetességeiből fakadó nyilvánvaló technikai nehézségeken túl a szorgalmas gyűjtő premontrei kanonok, Pintér Endre (1796–1877) a nép saját *regéi*hez, illetve meséihez való kettős viszonyulásában jelölte meg. A Pintér által említett adatközlők saját maguk ugyanis a szociokulturális közegükön kívülről érkező gyűjtő pap számára értéktelennek minősítették elbeszéléseiket:

„Némi nehézséggel jár egyenesen a nép ajkától lekapni a dalokat álszemérme miatt, különösen a regéket, meséket; mert ezek közlésének kísértésével kigunyoltatni véli magát állítván; hogy mi parasztok csak illy együgyűen szoktunk gondolkodni és magunk között elpéldázgatni, azért a mi gondolataink nem arra valók, hogy az Urak is tudják! – tán idővel ezekkel is szolgálhatok.”²⁴

A gyűjtésről 1844 áprilisában adott beszámolóban a tételesen felsorolt küldemények között ott találjuk a beérkezett első prózafolklór-szöveget: „Nyájasdi (hihetőleg álnév) egy mondát küldö Buda haláláról.”²⁵ Néhány hónappal később, 1844 nyarán Szeberényi Lajos a Bars megyei Vieszkáról küld népdalokat a tár-

meg: Lakodalmi szokások Miskolcz tájékán, Gúnárnyak-szakítás Miskolczon, Czéhláda-hordás Miskolczon, Gergelyjárás.

²⁴ Pintér Endre Erdélyi Jánoshoz, Csorna, 1844. november 8. *ErdLev* I. 234. (436, 442.) Pintér első küldeményéről (mely *többnnyire Rábaközben szedegetett népdalaiból* állt) 1844. július 6-án tett jelentést Garay János helyettes titoknak, majd a következő kettőről augusztus 28-án és december 30-án. MTAK Kt. *Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve*. Pintér kéziratos gyűjtését lásd MTAK Kt. Irod. 8-r 206/7.

²⁵ Nyájasdy: Buda halála. Nyájasdy Erdélyihez: „Folyó évi Hirnök 6dik számában közrebocsátott felszólítása következtében bátorodik alóírt is tehetsége szerint egy gyermekéveiben hallott mondának rövid vázlatát ezennel átküldeni. Hogy ha az használható leend, még néhánynak közlését el nem fogja mulasztani.” 1844. febr. 6., Pest. MTAK Kt. Irod. 8-r 206/15. 18. és 40. MTAK Kt. *Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve*.

haságnak azzal az ígérettel, hogy amennyiben pozitív fogadtatásra talál küldeménye, úgy később néhány népmondát is küldene.²⁶

A mitológiai szótáraitól ismert szorgalmas nyitrai gyűjtő, Kelecsényi József 1844 májusában vagy júniusában számos szöveggyűjteménye egyikét küldi el a titoknakak, levelében a népmeseismeretére tesz utalásokat:

„a nép mondák mellyeket ifju koromban hallék elmémből kisiklottak, de a népszerű Mátyás királyról a Tetényi leányt Czinkotai itczét jól tudjuk satt A szép juhásznét mi magunk is házi szindára [!] alkalmazók. A »Rum rum pácza mars a zsákba« is elregélhetnök – de ezt az illyesekben jártasb Huszár Jankókra bízuk.”²⁷

Sajnálatos módon Kelecsényi nem mutatott különösebb érdeklődést a mese-gyűjtés iránt, néhány adatból azonban sejthető, hogy egy (esetleg több) mese-szöveget ő is feljegyzett, továbbá egy pontosan nem körvonalazott társadalmi közeg meseismeretére a fentiekén túl is reflektált.²⁸ Gönczy Monika egy tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy a Debreceni Egyetem kéziratárában őrzik a *Népdalok és mondák* Kelecsényi jegyzeteivel kiegészített első kötetét. Az egyik oldal mellé fűzött pótlapon Kelecsényi *Kivánnivalók* címmel értékes adatokat szolgáltat a korabeli meseismeretre vonatkozóan:

²⁶ „[...] fáradozásom gyümölcseinek egy részét az ide mellékelt 24 népdalban küldöm át azon ígérettel, hogy később néhány népmondával is fogok kedveskedni, ha küldeményem olly örömet fogadtatik, milly készséggel szándékozom azt nyújtani.” Szeberényi Lajos Erdélyi Jánoshoz, 1844. június 22., Vieszka. *ErdLev* I. 220. Szeberényi kéziratoss küldeménye: MTAK Kt. Irod. 8-r 206/14.

²⁷ Kelecsényi József Erdélyi Jánoshoz [1844. május–június], Család (Nyitra m.). *ErdLev* I. 219. A keltezésre nézve 435. Kelecsényiről legutóbb GÖNCZY M. 2009. A levélben az 1815-ben született Kelecsényi ifjúkorában hallott, azóta elfeledett meséket említ. Az 1817-ben Borsod megyében született református tanító, Beke József az ötvenes években szintén arról panaszkodik, hogy a gyerek-korában hallott meseszűzése már nem emlékszik pontosan, így annak rekonstruálására sem képes. (Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 21. MTAK Kt. Ms 5970/131. Bekéről részletesebben lásd a Kazinczyról szóló 6. fejezetet.)

²⁸ Meselejegyzését lásd MTAK Kt. Irod 8-r 206/26. *Baracscai népdalok, tréfás énekek, kortes dalok, zászló felirások, egy népmonda Bors Jankóról, és nyomtatásban megjelent népdalok czimjegyzéke. Közli Kelecsényi József.* A szöveghez illesztett megjegyzés a gyűjtés kontextusára utal: *Borszem Jankó Baracscai népmondát hallám egy öregtől.*

„Népmondaink, meséink, ’s regéinkből, az annyira elterjedt és élénk [!] emlékezetben élő mősék; Bors szem Janko.– Huszár Jankó, vagyis: Rum rum pácza, Mars a’ Zsákba. – Csalóka Péter – Molnár királyról – Szalonna várról – (miket köznépünknel minden *gyermek* eltud [!] mondani). Itt a’ többek közt nincsenek meg a’ hamupipőkéről – Garabonczás deákról – Vasorrú boszorkányról – Tökfilkórul – Tündér Ilonáról. Bányász Csakány – Sopronyi Veres tikmony X úr (Kereszt úr) – Klimi Miklós²⁹. Toldy Miklós – ’s több e féle historiai mondák, regék, ’s mesék. Lidérczekről – Tátos lovakról – Fehér macskáról. Griffmadárrul – Isten lova, és madaráról etc. Lideczi, Rátóti, és Kónyi furcsaságok, bohózatok etc. [...]”³⁰

1845. szeptember 27-én Erdélyi János a népköltési gyűjteményre vonatkozó beszámolóját követően a tervezett kötet szerkesztését illetően fontos, koncepcionális kérdéseket intézett a társaság tagjaihoz.³¹ A társaság ezen üléséről szóló jegyzőkönyvi beszámoló külön pontban foglalkozik a prózafolklorra vonatkozó döntésekkel. Az ülés két – a népmese gyűjtés története szempontjából meghatározó – történésére hívnám fel a figyelmet, egyrészt ekkor fogalmazódott meg egyértelműen az, hogy a népköltészet elbeszélőprózája a társaság gyűjteményében *önálló* helyen fog megjelenni, másrészt ezzel összefüggésben az addig beérkezett kevés számú prózai anyag szaporítása érdekében ekkor határozta el a társaság, hogy népmesék/mondák vázlatát fogja rögzíteni a jövőben. A lejegyzési módszertanra vonatkozóan addig csak nagyon kevés konkrét elképzelés fogal-

²⁹ Vélhetőleg Ludvig Holberg regényének hősről, Klimius Miklósról van szó. GYÖRFI J. 1783. Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az értelmezési lehetőségre. Itt szeretném megjegyezni, hogy a regényfordítás hatástörténetét érdemes volna a populáris recepció oldaláról módszeresen megvizsgálni.

³⁰ GÖNCZY M. 2005. 478. Itt szeretném megköszönni Gönczy Monikának, hogy a kézirat másolatát a rendelkezésemre bocsátotta. (A Kelecsényi által ismert prózafolklórszövegek repertoárját lásd a debreceni kézirat 468b oldalán.) A kézitról lásd a prózareferenciák említése nélkül STOLL B. 2002. 586. (Kiemelés – D. M.)

³¹ KÉKY L. 1936. 74. T. ERDÉLYI I. 1974. 63–64. A felterjesztés kéziratát az Erdélyi-Tárból közli T. Erdélyi Ilona ERDÉLYI J. 1991. 224–225. (348–349.) A felterjesztés kéziratának margójára írt jegyzetei közül egyre hívnám fel a figyelmet, nevezetesen, amelyben Erdélyi reflektál Pulszky Ferenc mondagyűjtésére „Pulszkyt felszólítani, hogy az általa összegyűjtött népmondákat szíveskedjen velünk közleni.” ERDÉLYI J. 1991. 348. Pulszky folklorisztikai munkásságáról, valamint a róla szóló irodalomból ad válogatást DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 397–406.

mazódott meg,³² kimondottan a mesékre vonatkozóan pedig eleddig egyáltalán nem:

„Népmondák közlése ujjal is szóba hozatván, az ülés véleménye ezt illetően a megjelenendő gyűjteményben annak külön osztály adassék, mire igazgató úr ígéretet tőn egy csángó népmondának a t. társaság levéltárából leendő áltadására, többire nézve pedig, a mennyiben gyűjteményünk mondákban igen szegény, a rövid vázlatok fölvétele is elhatározott, minek folytában Gaal József tagtárstól azon szíves ígéretet vevé az ülés, hogy ő ezen osztály számára egy népmonda-anyagot fel fog dolgozni.”³³

Gaal két hét múlva, 1845. november 8-án olvasta fel a társaság előtt az ígért, népi elmondás után kidolgozott mesét, mely – mint az ülésen felvett jegyzőkönyvből tudjuk – a szájhagyományból származó prózafolklór *népköltés*ként való feldolgozásához szolgált mintául.

„Gaal József egy népmondát írt le népi előadás után, s olvasott fel az ülésnek, melly mind meglepő fordulatai mind élesen ejtett rajzolata miatt kitünő mintájául szolgálhat a magyar monda költészetnek.”³⁴

A szeptember végi ülésen említett csángó monda Toldy közvetítésével³⁵ cím nélkül, a Gaal József által kidolgozott mese 1846-ban, a *Népdalok és mondák*

³² A gyűjtésre vonatkozó határozott iránymutatás igénye már 1844 nyarán jelentezett, amikor az addig beérkezett anyagok heterogenitásából kiindulva a társaság a nagyközönség tájékoztatását rendelte el (ennek főbb szempontjai a következők: 1. magyar és nem magyarországi dalokra, 2. a dalok dallamaira is, 3. a gyűjtés helyére figyeljenek a gyűjtők, továbbá itt hangsúlyozzák, hogy 4. a nép szájából vett, eredeti szövegeket várnak, függetlenül azok teljes vagy töredékes voltára, illetve esztétikai értékére nézve. MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1844. július 6. Részleteket idéz: KÉKY L. 1936. 73.

³³ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. szeptember 27-i ülés. (A jegyzőkönyv néhány lapja kötési hiba miatt felcserélődött, a napirendi pontok folyamatos számozását figyelve azonban kikövetkeztethető az eredeti kronologikus rend.) Vö. T. ERDÉLYI I. 1974. 64.

³⁴ MTAK Kt. *Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. november 8.

³⁵ „Schedel ig. a népköltési gyűjtemény számára moldvai magyar dalokat Petrás [Ince], Viola [József] és Ujfálvay szerint 's egy csángó népmondát adott által az academia levéltárából.” MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. november 21. ERDÉLYI J. 1846. 471–473.

I. kötetében *A három királyfi* címen jelent meg.³⁶ Gaal József e meséje lett tehát a mintája a társaság későbbi mesegyűjtésének, mely irodalmi kontextusban jelent meg (*magyar monda költészet* kitűnő darabjaként értették a mesét.)

Az első kötetre hirdetett előfizetési felhívásban ismertette Erdélyi a kötet struktúráját, a tizennegyedik fejezetet ekképpen jellemzi: „Mesék, mondák, habár töredék vagy vázlatkép.”³⁷ Az 1846-ban megjelent első kötetben, a prózafolklórszövegek az utolsó fejezetben mondák összefoglaló műfaji elnevezés alatt jelentek meg, a zárójeles alcím szerint mintegy toldalékul.³⁸

Jól érzékelhető az a bizonytalanság, amivel a potenciális mesegyűjtők szembesültek a népköltési gyűjtés megindításakor. A gyűjtés módszertantörténetében jelentős esemény volt az, amikor a társaság 1845 szeptemberében meghatározta, hogy a prózafolklórszövegek számának növelése érdekében a mesék és mondák *szűzségét* kell rögzíteni, amiből aztán utólag ki lehet majd dolgozni a *népköltési* szövegeket.

A magyar nyelvű népmese (és monda) gyűjtése 1845 végétől lendületesebben folytatódott. Novemberben Császár Ferenc (1807–1858) Abony környékéről közölt több dalt és egy Mátyás királyról szóló novellamesét.³⁹ A következő év februárjában jelentkezett Erdélyinél Eperjesy Ferenc, az első nagyobb, hét szövegből álló, hevesi prózafolklór-gyűjteménnyel.⁴⁰ A gyűjtés helyéről maga a lejegyző így vall:

³⁶ ERDÉLYI J. 1846. 459–466. Az Akadémiai Kézirattár cédulakatalógusa az Erdélyi-gyűjtemény részeként Gaal meséjét is tartalmazza, azonban a mese (Erdélyi-gyűjteményének több más meséjével együtt) mégsem található meg a kézirattárban.

³⁷ ERDÉLYI J. 1991. 226. (Kelt 1846. jan. 25. Megjelent 1846. január 30., *Pesti Hírlap*, innen közli a felhívást T. Erdélyi Ilona.)

³⁸ ERDÉLYI J. 1846. 457.

³⁹ „Császár Ferenc Abony tájékaról közle néhány dalt, és egy mondat Mátyás király aranygyapjas bárányáról.” MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. november 29. Császár ez év elején lett a Kisfaludy Társaság tagja, jogtudósként a negyvenes évek elején a váltótörvényszék ülnöke volt. SZINNYEI J. 1891–1914. II. (1893) 188–193. A mese megjelent *Mátyás király aranygyapjas báránya* címen: ERDÉLYI J. 1848. 306–312. (AaTh 889 Az igazmondó juhász MNK 4. 195.)

⁴⁰ A gyűjteményről Erdélyi az első kötetben számol be: ERDÉLYI J. 1846. XI. Eperjesy Ferenc (1814–1890) 1841-től 1849-ig pusztamonostori pap, később egri kanonok, 1846. február 18-án Pusztamonostoron kelt levelében küld dalokat, találós kérdéseket és meséket Erdélyinek. (*ErdLev* I. 262. 451.) A *Népdalok és mondák* II. kötetében több mese is megjelent tőle. MTAK Kt. Irod 8-r 206/94. 63 dal és a levél található itt.

„[...] sietek néhány nép dalt, mesét, versezetet környékem nép költészetéből küldeni. Hevesnek ama részéből valók ezek, melyek a Zagyva, és Tarnára dülve: a Jászsággal – ez zárván mindenütt – mint egy öszve vegyül.”⁴¹ A levélben a szerző tipikus mesemondó alkalmakat is említ: a kukoricafosztást és a fonót. A katolikus pap valós meseismeretéről árulkodik a mesék variánsaira, valamint az invariánsra való reflexiója: „A mesék – ugyan egyek – szinte tömérd variánsokban forognak. Az egészen külön válók, nem épen sűrűek.”⁴²

Erdélyi 1846 szeptemberében Kürti Mihály két küldeményben érkezett pesti meséiről számol be a társaságnak.⁴³ A harmadik kötet kéziratának lezárását⁴⁴ megelőző utolsó küldemények között Bartók Gábor akkor máramarosszigeti oktató három füzet *mondát* (mesét), Obernyik Károly *Népregék* cím alatt ugyan csak *mondákat* (meséket) küldött.⁴⁵

⁴¹ Eperjesy Ferenc Erdélyi Jánoshoz, 1846. febr. 18., Pusztamonostor. *ErdLev* I. 262.

⁴² Uo.

⁴³ A beszámoló szerint az első küldemény hat mesét tartalmazott, a másodikban több mese és egy hangjegyekkel ellátott dal volt található. MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1846. szeptember 26. ERDÉLYI J. 1847. VII. MTAK Kt. 206/103. Kürty Mihály küldeménye vett 1846. jún. 10. 10 lapos, 6 mese, a levél 1846. máj. 29-én kelt. Kürti Mihály a titoknoknak. „ily mesékkal bármikor szolgálhatok” Erdélyi e mesék mindegyikét publikálta a *Népdalok és mondák* II. kötetében, még a szövegek kéziratos sorrendjén sem változtatott. A címadás vélhetőleg Erdélyitől származik: 1. cím nélkül [c. n.] 1–4. = A három királykisasszony, ERDÉLYI J. 1847. 354–359; 2. c. n. 4–5. = A három testvér, ERDÉLYI J. 1847. 359–362; 3. c. n. 5–6. = Három becses dolog, ERDÉLYI J. 1847. 362–364; 4. c. n. 6v–8. = A kis tatos, ERDÉLYI J. 1847. 364–366; 5. c. n. 8–9. = Hamupipőke, ERDÉLYI J. 1847. 367–368; 6. c. n. 9–10. = A koldus ajándéka, ERDÉLYI J. 1847. 369–370.

⁴⁴ 1847 nyarára már készen volt a harmadik kötet, 1848 júniusának elejére készült el. T. ERDÉLYI I. 1974. 74.

⁴⁵ ERDÉLYI J. 1848. VI. (Vö. MTAK Kt. Irod 8-r 206/169 és 173.) Bartók G. (1813–1876) pastaki diák volt, jogot és teológiát is végzett, 1838-tól 1856-ig tanított Máramarosszigeten, később a szatmári ref. gimnázium igazgatója lett. Mesekéziratai MTAK Irod 8-r 206/173. Mondák III. küldemény Bartók Gábortól M. Szigetről 1847. vett 1847. dec. 13. (10. sz. A' Világ szép asszonya. 1–15. = A világ szép asszonya, ERDÉLYI J. 1848. 195–212; A' Király és az ördög 15–20v = A király és az ördög, ERDÉLYI J. 1848. 218–225; A' Király és inasa 20v–24. = A király és inasa, ERDÉLYI J. 1848. 235–240.) Obernyik Károly (1815–1855) Debrecenben volt kollégista, Kölcsey Ferenc unokaöccsének, Kálmánnak nevelőjeként az 1840-es évek elején költözött Csekéről (Szatmár m.) Pestre. SZINNYEI J. 1891–1914. I. (1891) 645–646.

1847 nyarára tehát már jelentős (feltehetőleg valamennyi megjelent mesét magában foglaló) meseszöveg-korpusz volt Erdélyi János birtokában, azonban a népdalok nagy számához képest elenyészően kevés, az első kötet összesen két mesét és egy mondát tartalmazó toldalékát követően a második kötet tizenkét mesét foglal mindösszesen magába.⁴⁶ Érthető, hogy 1847 nyarán Henszlmann Imre a Kisfaludy Társaságban elhangzott, a magyarországi népmesékről szóló terjedelmes értekezését (*A népmese Magyarországon*) követően a magyar mesegyűjtés intenzívebb gyűjtését szorgalmazta.⁴⁷ Mint láttuk, ez az indítvány nem egy ismeretlen műfaj összegyűjtésének szükségességét fogalmazta meg, hanem az intézmény keretei között akkor már három és fél éve folyó népmesegyűjtés fontosságát elismerve annak hatékonyságát vonta kétségbe.⁴⁸ Az ülésen jelen lévők (Bajza, Czuczor, Garay, Lukács Móric, Nagy Ignác, Szalay László, Vörösmarty és Erdélyi) a jegyzőkönyv tanúsága szerint Henszlmann indítványának hatására elkötelezték magukat a mesegyűjtés előmozdítása érdekében.

„[...] ígervén egyszersmind a tagok, hogy a Népdalok szerkesztőjének, amennyiben a mesék gyűjtését előmozdíthatják, e végett körülményes részletekkel szolgálandanak s emlékeztetőül töredékeket ki fognak jegyezni számára.”⁴⁹

⁴⁶ T. Erdélyi Ilona szerint a beérkezett dalok száma a három kötet tekintetében nyolcezer és tízezer darab közé tehető. T. ERDÉLYI I. 1974. 65.

⁴⁷ Henszlmann Imre tanulmányának külföldi forrásairól és keletkezéséről lásd GULYÁS J. 2010b, valamint annak koncepciójáról 2013.

⁴⁸ HENSZLMANN I. 1847. KÉKY L. 1936. 96.

⁴⁹ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1847. július 31. ERDÉLYI J. 1991. 356. KÉKY L. 1936. 96. A dolgozatnak nem célja, hogy az indítványt támogatók mindegyikének a mese műfaja iránti érdeklődését részletesen bemutassa, e helyütt csupán megemlíteném, hogy szinte valamennyi jelenlévő munkásságában találunk a népmesét valamilyen módon felhasználó műveket. Erdélyi esetében ez nyilvánvaló, ő adta ki 1855-ben az első magyar nyelvű népmese-antológiát (ERDÉLYI J. 1855). Vörösmartytól az ismert, 1829–1837 között keletkezett mesenovelláin kívül (összefoglalását lásd pl. TURÓCZI-TROSTLER J. 1961) fennmaradt egy keltezetlen, számos népmesei motívumot tartalmazó vázlatos mesejegyzése is (OSZK Kt.) Nagy Ignác *Árgirus királyfi* címmel 1840-ben színdarabot írt, Garay János testvére, Garay Alajos egy egykorú feljegyzés szerint az ötvenes években egy, a szájhagyomány után gyűjtött rege- és mondaszöveg-gyűjtemény birtokosa volt (erről részletesebben a következő rövid alfejezet keretében), Bajza fia, Bajza Jenő pedig a *Regélő tulipán* című népköltési gyűjteményt Bodrogi Lajos álnéven adta ki. BODROGI L. 1860. A szerző azonosítását lásd GULYÁS J. 1978. 83., aki Szinnyei egy kéziratot jegyzetére hivatkozott. (Bár Szinnyei kiadott

A felajánlásból kiolvasható, a szövegalakításra vonatkozó implikációk nem különböznek a korábbi, Gaal József mesefeldolgozásánál látott módszertől, azaz ekkor nem vetődik fel a szájhagyományban élő mesék teljes (változó) szövegének lejegyzése, a cél a mesei szűzség vázlatainak, illetve motívumtöredékeknek a rögzítése. Az ülésről megjelent sajtóbeszámoló (szintén Erdélyi Jánostól) részletesebben írja le a szövegkezelés technikáját.

„[...] a tagok közül pedig néhányan ígéretet tőnek, hogy részint le fognak másolni avagy csak vázlatban is magok által ismert vagy hallott meséket, részint fel fognak jegyezni némely töredékeket, hogy mások által, kik talán jobban emlékeznének, kiegészíttessenek.”⁵⁰

A mese vagy a mese vázlatának feljegyzéséhez Erdélyi a beszámolóban három forrást jelöl meg: 1. írott forrás (*le fognak másolni*) 2. saját emlékezet (*magok által ismert*) 3. szájhagyomány (*hallott mesék*). Tanulságos a szövegtöredékek kiegészítésére tett utalása, ugyanis ezzel a láncírással (*mások által, kik talán jobban emlékeznének*) a mesék tekintetében a szerkesztő legitimálja a daloknál alkalmazott, több dalból a lehető legteljesebb verziót összeszerkesztendő eljárását.⁵¹ Ugyanakkor megjegyezném, hogy a társasághoz beküldött prózai szövegeken nincs nyoma Erdélyitől vagy mástól való jelentős javításnak, a láncírást releváns gyűjtési módszerként érti, de szerkesztőként a közölt népmesék esetében (a vizsgált és említett mesék esetében) nem alkalmazza.

A *Népdalok és mondák* teljes kéziratos anyagának alapos áttanulmányozása minden bizonnyal a mesegyűjtésre vonatkozó ismereteinket további adatokkal fogja még gazdagítani, a célom ezen áttekintéssel az volt, hogy a legelső intézményes keretek között zajló népköltésgyűjtés dokumentumaiban a népmesére

biográfia-bibliográfia gyűjteményében e lehetőségre nem utal Bodrogi Lajos kapcsán. SZINNYEI J. 1891–1914. I. [1891] 1157.)

⁵⁰ *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. aug. 8. I. évf. II. félév 6. sz. 94–95. ERDÉLYI J. 1991. 244–245 és 356.

⁵¹ Erdélyi szerkesztői eljárásáról maga így vall: „[...] sok dal lesz itt, melyet senki nem hallott úgy, mint általam közölni, mert némelyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez más- nem is lehet. Mert mint egyik beküldő, Gyurinka Antal úr írja »az ilyen dalokat egyik elkezd, és a hány danolja, mind bővíti ujjakkal« miből természetesen [!] következik, hogy a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani.” ERDÉLYI J. 1846. XI–XII.

vonatkozó adatokat felmutathassam annak érdekében, hogy a későbbiek folyamán, az 1860-as években nagy számban megjelenő népmesegyűjtemények összevethetők legyenek eme korai, a vizsgált korszakot közvetlenül megelőző gyűjtési előzménnyel. A *Népdalok és mondák*, a társaság kéziratos folklórgyűjteménye, az ülésekről készített jegyzőkönyvek, valamint Erdélyi János levelezésének együttes olvasata olyan gazdag, a jövőben alaposabban kiaknázandó összefüggéseket rejt, melyek közül ezúttal csak a mesegyűjtés módszertanára való utalásokat emeltem ki (a szüzsékről való vázlatok készítése, illetve a láncírás legitimálása) mint a szövegalakítást definiáló olyan eljárásokat, melyek hosszú időre meghatározták a mesegyűjtés 19. századi gyakorlatát.

GARAY ALAJOS ISMERETLEN GYŰJTEMÉNYE

Az alábbiakban egy nagyon rövid kitérőt szeretnék tenni egy olyan elveszett vagy lappangó szövegkorpuszra vonatkozó néhány, töredékes adat bemutatásával, melyet feltételesem összefüggésbe hoznék a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjtésével.

Közismert, hogy Garay János volt Erdélyi János külföldi útja idején 1844. április 19-től 1845. július második hetéig⁵² a társaság helyettes titkára, a társasághoz beérkező gyűjtemények minden bizonnyal (ha csak átmenetileg is) az ő kezelésébe kerültek. Ezen időszak mesegyűjtéséről (mint azt fentebb láttuk) csak kevés adat áll rendelkezésére, éppen ezért figyelemre méltó Danielik József egy megjegyzése, melynek implikációja szerint Garay János testvéröccse, a nála hat évvel fiatalabb Alajos is szereplője lehetett a 19. század közepének próza-folklórgyűjtésének.

Danielik József 1856-ban megjelent életrajzgyűjteményében Garay Alajos *legujabb dolgozatai* között említ egy nagy terjedelmű szájhagyomány után gyűjtött, *rege- és mondaszöveg*-korpuszt:

„»Regék és mondák« szájhagyomány után, mik eddigelé vagy tiz ivre terjednek, a magyar nép közt élő regéket szándékozván egybegyűjteni s kidol-

⁵² T. ERDÉLYI I. 1974. 63.

gozni olyképp, hogy azok erkölcsi irányt nyervén, a nép körébe ismét visszaszívárogjanak s ez uj, nemesebb alakban meghonosuljanak.”⁵³

Garay Alajos (1818–1886) katolikus pap, testvére Garay János titkársága kezdetén 1842-től 1845-ig Nádasdon (Fejér megye), majd Mágocson (Baranya megye) volt segédlelkész, 1846-ban Mocsoládon lett plébános, 1850-től Lovászhetyénben (Baranya megye), 1855-től Kisszékelyen (Tolna megye) plébános (1855–1860), majd 1860-ban Pestre költözött.⁵⁴ Garay Alajos életének e néhány kiragadott állomását pusztán amiatt említtem meg, mert a közelebbről nem ismert, azonban Danielik beszámolója alapján a kor gyakorlatához mérten nagy terjedelmű (irodalmi felhasználás céljából keletkezett) folklórgyűjteményének⁵⁵ potenciális származási helyeit Garay dunántúli állomáshelyeivel lehetne legelőször összevetni.

Erdélyi János a Kisfaludy Társaságban felolvasott tanulmánya, majd az ennek nyomán megszövegezett gyűjtési felhívása hatására az 1840-es évek közepétől megragadható a népi prózaepikát is érték-ként definiáló literátus attitűd, és elindul a saját emlékezetből lejegyzett, a szóbeliségből gyűjtött, vagy mások által rögzített szövegek továbbírásának népmeseszöveg-alkotó folyamata. Ennek egyik iránya a népi jelleg jellemző valóját tükrözni kívánó népmeseszöveg a forrást jelentő szóbeli népmese felé való közelítése, a másik irányt (a népmese és monda megnevesítéseként felfogott irodalmi mese és rege) éppen az ettől való távolodás igénye hívja létre.

⁵³ FERENCZY J.–DANIELIK J. 1856. 150–151.

⁵⁴ SZINNYEI J. 1891–1914. III. (1894) 1003–1005. Garay János népies elbeszélő prózájáról HORVÁTH J. 1978. 254.

⁵⁵ A Garay János és Garay Alajos-hagyatékát is a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum őrzi. Az irodalmi gyűjtemény kezelője, Lovas Csilla szíves szóbeli tájékoztatása szerint a hagyatékban nem található semmilyen folklór jellegű monda- vagy mesegyűjtemény.

2. PONYVÁN MEGJELENT NÉPMESÉK SZÖVEGGENEALÓGIÁJA

Az előző fejezetben a népmese írott létformáját a gyűjtési felhívástól a kéziratot szövegeken át a népköltési szöveggyűjteményben való megjelenéséig kísérttem figyelemmel. E fejezet az írott mese szövegválogatásának egy másik, a szájhagyományt is befolyásoló útját vizsgálja meg.

A népköltési alkotások ponyvához kötődő létmódja a szájhagyományozás és az írásbeliség olyan termékeny találkozási pontján áll, melyről egyrészt alkalom nyílik a gyűjtő/szerző szövegmódosító szándékába és konkrét eljárásaiba bepillantani, másfelől információval szolgál az egyszerre kibocsátóként és befogadóként értett populáris réteg elvárásairól, továbbá szaktudományos gyűjtési eredményekkel összevetve a megismert nyomtatványokból összeálló szövegtörzset, körvonalazhatóvá válik az írásbeliség (vissza)hatása a szóbeliségre, azaz mérhetővé válik az egyes írott textusok folklorizációja.¹ A ponyvák közvetítette heterogén szöveganyag és a népköltészet kapcsolatát a folkloristák, érthető okokból elsősorban a szájhagyományozás felől közelítették meg, mely kérdésfelvetés a folklorisztika logikájából egyenesen következik, azaz a ponyvák utóéletét vizsgálva, az ott megjelenő alkotások recens folklórban való továbbélését hangsúlyozták elsősorban.² Dégh Linda a népmese és ponyva kapcsolatát

¹ A ponyvák kutatását megnehezíti, hogy a forrásokat őrző gyűjtemények többsége maga sem rendelkezik kielégítő rendszerezésű és teljességű ponyvakatalógussal. Az OSZK ponyvagűjteményéről SÜVEGH V. 2002, ebben a meséről a 189–190.

² ORTUTAY Gy. 1966. 289. Katona Imre és Voigt Vilmos utalnak arra, hogy a ponyvai termékek és a folklór, bár kölcsönösen hatnak egymásra, a folklór ponyvairodalomra való hatása (folklorizmus) csekély az ezzel ellentétes folyamathoz képest, így a ponyva hatását a folklórra sokkal hangsúlyosabbnak érzik. KATONA I.–VOIGT V. 1981. 261–265. A Grimm-mesék ponyva útján való folklorizációjáról lásd RÓNA-SKLAREK, E. 1912, SOLYMOSSY S. 1913. FARAGÓ J. 1969, DÉGH L. 1988. A nyomtatott magyar mesei szöveganyagnak a recens szóbeliségre gyakorolt hatásáról lásd KOVÁCS Á. 1969. 177–214. és KOVÁCS Á. 1977b. 139–188. A jelenséggel foglalkozó bőséges nemzetközi szakirodalomból a teljesség igénye nélkül a mesékre is kitérő néhány munka: MANDROU, R. 1970. 118–125; BURKE, P. 1991 (különösen *Az írott kultúra útjai* című rész: 292–302.), illetve

elemezve kétféle olvasmánytípust különböztetett meg egymástól. Megállapította, hogy amíg az egyiknek szellemben semmi köze nincs a valós mesékhez, és így hatása is csak formai (frazeológiai, szókinszbeli), addig a másik, ami *eredeti meséből, klasszikus meséből* merített és eleve falusi közönség szórakoztatására szánt olvasmány, tartalmilag is áttevődik a mesekincsbe.³ Dégh a fentieket továbbgondolva megenged egy merésznek tűnő feltételezést is: „Több [...] példa birtokában talán bebizonyíthatjuk azt, amit ma még csak sejthetünk, hogy a mai népmeseállományunk nagyrészt ilyen ponyvakiadványoknak köszönheti létezését.”⁴ Az alapvetően nem szerzőhöz kötött textusokkal és instabil szövegfogalommal (azaz variánsokkal) dolgozó folklorisztikai filológia számára kevés alkalom nyílik, hogy azonosítsa a ponyvák szerzőit, még kevesebb arra, hogy egy-egy ponyvára került meseszöveg kéziratát összevesse a kiadott szöveggel.⁵ Ha mégis, úgy célravezető a kettős kontextualizációnak megfelelő módszerrel dolgozni, azaz szemügyre venni nemcsak a befogadói, de a közreadói oldalról is a meséket.

A fejezetben az 1850-es évek első harmadában keletkezett, egy dunántúli és egy tiszántúli nyomda néhány ponyvameséjét veszem szemügyre, ennek során megkísérlem a népmesék forrásainak azonosítását.

A különböző forráscsoportokban fellelhető mesék közti szerves, szövegszintű kapcsolatok bemutatásához előbb Réthy Lipót szarvasi nyomdájában megjelent néhány meseszöveget hozok összefüggésbe Erdélyi János népköltési gyűjtésé-

SCHENDA, R. 1986. 75–94. Roger Chartier és Hans-Jürgen Lüsebrink 1996-ban megjelent tanulmánykötetéről lásd MONOK I. 1998.

³ Maria Kaliambou újabb kutatási eredményei Dégh Linda ezen állításával összevethetőek, ő ugyanis görög ponyvanyomtatványokat elemezve azt állapította meg, hogy noha nagyszámú Grimm és Andersen mese jelent meg a 19. század második felében görög ponyvákon, minden várokozása ellenére azok mégsem gyakoroltak nagy hatást a szájhagyományra. KALIAMBOU, M. 2007.

⁴ DÉGH L. 1946–1947. LXXI. 92. (Vö. SZELESTEI N. L. 1980. 492.) Dégh Linda úgy találja, hogy a II. világháború után gyűjtött meséinek 40%-a kimutathatóan közvetlen kapcsolatban áll a könyvmesékkal. DÉGH L. 1988. 73. (Akárcsak Kovács Ágnes és Benedek Katalin, Dégh Linda is – Arany László meséi mellett – Benedek Elek mesegyűjteményét jelöli meg a 20. századi paraszti mesemondást leginkább befolyásoló forrásként. KOVÁCS Á. 1977b. BENEDEK K. 1991.) ARANY L. 1862. BENEDEK E. 1894–1896.

⁵ A magyar ponyvavizsgálat eddigi eredményeit és nehézségeit Pogány Péter foglalta össze. POGÁNY P. 1958; 1959; 1978. (Utóbbiban a ponyvai népmesékről és a népies műköltői alkotásokról: 46–66.) A ponyvai hősepicáról lásd Mikos Éva monográfiáját. MIKOS É. 2010.

vel, majd Ipolyi Arnoldnak a Czéh Sándor magyaróvári nyomdájában megjelent mesék publikálásában játszott szerepére mutatok rá. E két nyomda néhány meséjének kiadástörténete felől közelítve, a vizsgált korszakban a meseszövegek különböző karakterű források közti átjárhatósága mellett szeretnék érveket felsorakoztatni. Ezek mellett a nyomtatott meseszövegek vándorlástörténetéhez további példákat a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének (1872) keletkezéstörténetét áttekintő fejezetben mutatok be.

A NÉPDALOK ÉS MONDÁK Néhány meséje PONYVÁN. RÉTHY LIPÓT NYOMDÁJA

Az ötvenes években Szarvason megjelent ponyvamesék nyomába eredve, az alfejezetben Réthy Lipót (1817–1903) előbb szarvasi, majd gyulai, később aradi nyomdász néhány Szarvason megjelent ponyvanyomtatványának forrását azonosítom. A Réthy-féle ponyvamesék megjelenése a *Népdalok és mondák* három kötetének kiadása után, azonban még az első magyar nyelvű, műfajspecifikus népmesekötet (1855)⁶ publikálása előtről származik, így a legkorábbi magyar nyelvű kiadott népmeseszövegek között a Réthy-ponyvákkal is számolnia kell népmesekutatásunknak.

A hazai nyomdászattörténet több forrást is kínál a Réthy-féle nyomda működésébe való bepillantásba.⁷ Réthy Lipót (eredeti nevén Schlotterbeck Leopold) jómódú kereskedőcsalád sarja, nyomdája szülővárosában, Szarvason 1847-ben kezdte meg működését. Réthy Lipótot testvére, az orvos Réthy Pál édesapjuk halála után Beimel József nyomdájában taníttatta.⁸ Réthy Bécs, Párizs, Drezda nyomdáit is végigjárta, Pestre visszatérve Heckenast Gusztávnál is dolgozott.⁹ 1844-ben nyújtotta be nyomdaalapítási kérelmét a Helytartótanácsához, melyet végül három évvel később, 1847-ben kapott meg. Politikai okokból (a *s zarvasi Landerert*) a szabadságharcot követően Nagyváradon bebörtönözték, szabadulá-

⁶ ERDÉLYI J. 1855 (reprint kiadása ERDÉLYI J. 2013).

⁷ NOVÁK L. 1928. SZABÓ F. 1977. PETŐCZ K. 1986. A nyomda, egyben a Békés megyei nyomdászat megindulásának 150. évfordulójára Szarvason tudományos ülésszakkal egybekötött emlékünnepeket is rendeztek, erről beszámol: DANKÓ I. 1999. 51.

⁸ NOVÁK L. 1928. 74. BÍRÓ M.–KERTÉSZ Á.–NOVÁK L. 1936. 399. PETŐCZ K. 1986. 8.

⁹ DANKÓ I. 1999. (Heckenastról újabban önálló tanulmánykötet is megjelent: LIPTÁK D. 2012.)

sa után még évekig Szarvason működött, 1856-ban tette át székhelyét Gyulára, majd két évvel később Aradra.¹⁰ Pogány Péter ponyvamonográfiájában széphistória-kiadásai okán tartja számon Réthyt.¹¹

Az OSZK Kisnyomtatványtárának ifj. Borzsák István rendezte cédulakatalógusa, valamint Petrik könyvészte alapján vizsgálataimba négy Réthy-féle ponyvát vontam be, ezek mindegyike 1853-ban jelent meg, első ízben Szarvason.¹² A nyomtatványok közül az egyik három mesét, egy másik két mesét, kettő pedig egy-egy mesét tartalmaz. Hat mese *tündéri néprege* műfajmegjelöléssel, egy pedig 1853-ban *mulattató népmonda*, majd a három évvel későbbi újraközlés során már *igen érdekes néprege* megjelöléssel jelent meg. A gyűjteményes nyomtatványok címei a következők: *Három mulattató tündéri néprege*¹³ és *Két igen érdekes tündéri néprege*,¹⁴ a külön megjelent két mese címe a következő: *Juhász Palkó és Fanyövő, Kőmorzsoló és Vasgyuró három társa. Mulattató Népmonda*¹⁵ valamint *A világ csuda szép asszonya, vagy az igazmondó tükör. Igen nevezetes mulattató tündéri néprege*.¹⁶

¹⁰ PETŐCZ K. 1986. 37.

¹¹ POGÁNY P. 1978. 31. 43. (Réthy e kiadványai pl. *Árgirus és Tündér Ilona. Gyönyörű tündéres történet ujonnan megjobbitva*. Szarvas, 1853. (= Gyula, 1858.) *Griseld és Valter Mark gróf története*. Szarvas, 1855. *Genovéva. Régi szép és érzékeny történet, minden jobb érzésű embereknek, különösen pedig anyák és gyermekek számára*. Gyula, 1857.

¹² A Réthy-nyomda nyomtatványainak, illetve működésére vonatkozó iratoknak a Békés Megyei Levéltárban külön gyűjteménye van, ezt jelen fejezet írásakor nem használtam, a kutatás későbbi folytatásához azonban elkerülhetetlen lesz. A levéltár húsz éve kiadott fondjegyzékében e gyűjteményre való utalást nem találtam (ERDMANN Gy. 1986), honlapjukon viszont (www.bekes-archiv.hu) a XV. 23. jelzeten *A Réthy- és Dobay nyomda nyomtatványai, a működésükre vonatkozó iratok gyűjteménye 1813–1966.* című tétel szerepel.

¹³ A három mese a következő: *Bátor Jancsi* (2–8.) *A csuda-béka* (8–11.) és a *Zsvány Gyuri* (11–15.). Függelékben egy verses szöveg is helyet kapott, *Az aratás* címmel. A ponyvakiadvány változatlan formában megjelent kilenc évvel később Tichy Alajos nagyváradi nyomdájában is: PETRIK G. 1890. 70.

¹⁴ *Az özvegy ember és árva lány* (3–14.) és *Az ördög és a vörös sapka* (15–16.). Réthy három évvel később Gyulán ismét megjelentette a nyomtatványt. PETRIK G. 1890. 376.

¹⁵ Az újraközlés során a cím implikációja szerint két dallal kiegészítve jelent meg a mese: *Juhász Palkó és Fanyövő, Kőmorzsoló és Vasgyuró három társa. Igen érdekes néprege. Két új dallal bővítve*. Gyula, 1856

¹⁶ Réthy 1854-ben Szarvason (Petrik), majd 1857-ben Gyulán is (OSZK 829. 201) újraközölte a mesét.

Az átnézett négy Réthy-ponyva összesen hét, lent említett meséjét azonosítottam, valamennyi egyetlen kötetből való: Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményének 1848-ban, Beimel József nyomdájában megjelent harmadik kötetéből.¹⁷ A ponyván megjelent meseszövegek Erdélyi kötetében elfoglalt pozíciója igen érdekes, ugyanis a hét mese közül öt egymás utáni rendben következik (a 15–19. számú mesékről van szó), ezenkívül az 1. számú és a 7. számú mese jelent meg 1853-ban Réthy nyomdájában öt évvel a kötet kiadását követően.¹⁸ A mesék textológiája arról árulkodik, hogy a szövegeket Réthy újrászedte. A ponyvakiadványok tipográfiája Beimelétől eltér, a meseszövegek azonban csaknem szó szerint egyeznek a forrásul szolgáló Erdélyi-mesékkal.¹⁹ Az eltérések alapvetően helyesírási módosítások, legnagyobb részben a központozás és az egybeírás/különírás tekintetében eszközölt változtatásokat Réthy.²⁰ Komolyabb eltérést két mese esetében fedeztem fel, *A csuda-béka* című jól

¹⁷ ERDÉLYI J. 1846–1848. (*A Három mulattató tündéri néprege* című kiadvány függelékeként megjelent *Az aratás* szintén ebből a műből való: ERDÉLYI J. 1848. 163–164. c. n. „Bundás Geczi házasodni régen akar már...”.) Kovács Ágnes a Hamupipőke-meséről (ATU 510A) írott lexikon-szócikkében megjegyzi: a mese hazai népszerűségéhez hozzájárult, hogy az már 1853-ban Erdélyi-gyűjteményéből ponyvára került. KOVÁCS Á. 1979b. 455. (Sem az Erdélyi-mesét, sem a ponyvát nem adatolja itt Kovács, bizonyosan *Az özvegy ember és az árva lány* című mesére gondolhatott: ERDÉLYI J. 1848. 253–262.)

¹⁸ A Réthy közölte meseszövegek az Erdélyi-kötet számozott meséinek növekvő rendjében a következők: 1. sz. *A világ szép asszonya*, ERDÉLYI J. 1848. 195–212. = *A világ csuda szép asszonya, vagy az igazmondó tükör. Igen nevezetes mulattató tündéri néprege*. Réthy L., Szarvas, 1853; 7. sz. *Az özvegy ember és árva lány*, ERDÉLYI J. 1848. 252–262. = *Az özvegy ember és árva lány*. In: *Két igen érdekes tündéri néprege*. Szarvas, 1853. 3–14; 15. sz. *A csuda-béka*, ERDÉLYI J. 1848. 312–314. = *A csuda-béka*. In: *Három mulattató tündéri néprege*. Szarvas, 1853. 8–11; 16. sz. *Nefélj Jancsi*, ERDÉLYI J. 1848. 315–319. = *Bátor Jancsi*. In: *Három mulattató...* Szarvas, 1853. 2–8; 17. sz. *Juhász Palkó*, ERDÉLYI J. 1848. 319–324. = *Juhász Palkó és Fanyövő, Kőmorzsoló és Vasgyuró három társa. Mulattató Nép-Monda*. Szarvas, 1853; 18. sz. *Zsivány Gyuri*, ERDÉLYI J. 1848. 325–328. = *Zsivány Gyuri*. In: *Három mulattató...* Szarvas, 1853. 11–15; 19. sz. *Az ördög és a vörös sapka*, ERDÉLYI J. 1848. 328–329. = *Az ördög és a vörös sapka*. In: *Két igen érdekes...* Szarvas, 1853. 15–16.

¹⁹ Arról, hogy a ponyvák kiadói és nem írói-szerzői vállalkozások, lásd KESZEG V. 1999. 10.

²⁰ Néhány példa az apró szövegmódosítások érzékeltetésére (1848→1853) *fiu*→*fiú*, *ajtobul*→*ajtóból*, *előbbi*→*előbbi*, *így*→*úgy*, *elsújtotta*→*elsujtotta*, *s a mint látta*→*s a mint meglátta*, *elül*→*elöl* (Nefélj Jancsi→Bátor Jancsi).

ismert mese²¹ ponyvaváltozatából elhagytak egy sokat sejtető tagmondatot: „A derék legény megkérte Örszikét nőül, s megnyervén őt atyjától, siettek megülni a lakodalmat, nehogy az közel essék a keresztelőhöz.”²² A ponyván ehhez képest e szövegrész lezárul a lakodalom említésével, finoman elfedve az eredeti szövegben rejlő, a lakodalom motivációját illető okokat. Réthy valamilyen módon úgy érezhette, hogy a keresztelőre való utalás olyan asszociációs mezővel bír, aminek említése nem helyénvaló a ponyvaszöveg-közlés esetén, emiatt ezúttal – kivételesen – szükségesnek tartotta a szövegbe való radikális beavatkozást és a mondatot csonkítva tette közzé.²³

A *Népdalok és mondák* második kötete Magyar Mihálynál, az első és harmadik viszont, mint említettük, Beimel Józsefnél jelent meg.²⁴ Nem tudjuk, hogy Réthy pontosan mikor volt Beimel nyomdász-tanítványa, annyi bizonyos, hogy a *Népdalok és mondák* harmadik kötetének megjelenésekor Réthy már nem dolgozott Beimelnél, hiszen 1847 májusától Szarvason saját nyomdáját kezdte működtetni.²⁵ Kérdés, hogy miért csak a *Népdalok és mondák* utolsó kötetét

²¹ Egy embernek három lánya van, vízárt mennek a kútra, a béka mindegyiktől kéri a gyűrűjét, de azt csak a legkisebb, Örszike dobja be neki. Este a béka a kútból kimászva megkeresi a lány apjának házáat, ott eszik, iszik, majd Örszikével hál, reggelre szép barna magyar legény válik belőle és megkéri a lány kezét.

²² ERDÉLYI J. 1848. 314.

²³ „A derék legény megkérte Örszikét nőül, s megnyervén őt atyjától, siettek megülni a lakodalmat.” Három mulattató... 1853. 11. A másik nagyon érdekes szövegmódosítás, amit a ponyvakiadó a *Juhász Palkó* című mese Erdélyi-féle alapszövegén végrehajtott, csak az első két mondatot érintette: „Hol volt, hol nem volt, annyi igaz, hogy egy juhász egyszer a mezőn egy kis fiut talált. Csak két napos volt még a fiú [...]” ERDÉLYI J. 1848. 319. „Volt régenten egy juhász, ki midőn egyszer juhait egy erdő szélén legeltette, ott egy kis fiut talált. A fiu akkor még csak két napos volt [innen azonos a két szöveg]” (Szarvas, 1853.) A módosítás a klasszikusnak tartott népmese stílusa felől az archaizálás felé mozdul el, az okát nem tudom megmondani.

²⁴ Novák László úgy tudja, hogy Beimel csak 1846-ig működött pesti nyomdászként. Fő hitelezője Kozma Vazul volt, aki viszont nem rendelkezett szabadalommal, emiatt Kozma egy időre át(vissza)adta a nyomdáját Beimelnek. NOVÁK L. 1928. 22. Az első kötet bizományosa még Emichnél volt, a harmadiknak már a bizományosa is Beimel volt. T. ERDÉLYI I. 1974. 74.

²⁵ DANKÓ I. 1999. 51. A második kötet előszava 1846. november 20-án kelt. ERDÉLYI J. 1847. VIII. A harmadiké 1848. március 15-re lett dátumozva. ERDÉLYI J. 1848. VI. Novák hosszú és érzékletes leírása jól szemlélteti, mennyire utálták Beimelt nyomdászasai: „[Beimel József] Üzleti horizontja alig terjedt túl a pillanatnyi haszon megkaparintásának határait. Az inasok kizsákmányolása tekintetében ő mutatta a legrosszabb példát a régi Pest-Budán. Hús segéde mellett tizen-nyolc inast tartott, akiknek szegényeknek sokszor a késő éjszakába is belenyúlott a munkaidejük.

használta forrásul Réthy? Elképzelhető-e, hogy az első két kötetet nem ismerte, példányhoz nem jutott? Lehetséges-e, hogy több népmesét is megjelentetett ponyván, esetleg más szövegek alapján csak azok nem maradtak fenn, vagy egyelőre lappanganak? E kérdések egyelőre megválaszolatlanok, mindenesetre úgy tűnik az 1854-ben, 1856-ban, 1857-ben és 1862-ben megjelent újrakiadások alapján, hogy az 1853-ban kiadott (eddig ismert) négy ponyván összesen hét népmese sikeres üzleti vállalkozás lehetett. Sajnos a ponyvanyomtatványok szisztematikus feltárása nélkül nem lehetséges elterjedtséget vagy népszerűségi sorrendet²⁶ vizsgálni, példányszámadatok híján pedig csak sejteni lehet a nyomtatott mesék paraszti olvasók szövegismeretére gyakorolt hatását. A ponyván terjedő népmesék azonban minden bizonnyal hozzájárultak az Erdélyi János közölte mesék népszerűsítéséhez. Itt jegyezném meg, hogy ez ellen vélhetőleg Erdélyi Jánosnak sem volt kifogása, hisz maga is úgy tervezte, hogy a népköltési gyűjtemény egyik kiadásának a néphez kell szólnia.²⁷

Nem szabad elhallgatni azt, hogy a Réthy szövegközlése során gyakorolt eljárás nem volt egyedi eset. Mikos Éva Csokonai 19. századi népszerűségéről írott tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a kalendáriumokban gyakran megjelenő műfaj a mese, ezen túlmenően a Trattner és Károlyi *Nemzeti kalendárioma* 1834-es évfolyamából három, az 1851-esből két mesét is adatol.²⁸ Az 1851-ben megjelent kalendárium számos anekdotát közölt, és *Nép-Mondák* cím alatt valóban két meseszöveg jelent meg, forrás megjelölése nélkül. E két mese ugyancsak Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményéből való,

Kosztjuk silány volt, alvóhelyük pedig deszkákból egymás tetejébe rőtt »tömegpriccs«. Nem csoda, hogy a Beimel-tanítványok jórészt már ifjú korában eljegyezte a »fehér halál« E miatt, s a rossz bánásmód miatt is: sorra szökdöstek Beimeltől az inasok.” NOVÁK L. 1928. 20–21.

²⁶ Dankó Imre a gyulai vásárok kapcsán említ néhány Réthy-féle prózai kiadványt is. Megalapítása szerint azonban a vásárokon árult nyomtatványok között a verseknek nagyobb kelendőségük volt a prózai históriáknál. DANKÓ I. 1963. 65.

²⁷ A második népszerű és olcsó kiadásról lásd MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. szept. 27. (1845. dec. 19-én arról számol be a jegyzőkönyv, hogy a *pompás* kiadás tervét elegendő előfizető híján a társaság feladta.) T. Erdélyi Ilona az I. kötetről közölt adatai szerint az 2500 darab *finom* és 2500 darab *olcsó* kiadásban jelent meg. T. ERDÉLYI I. 1974. 67.

²⁸ MIKOS É. 2005. 178. Az 1834-es évfolyam három meséjének forrását is megadja: a folklór-iskola által is számon tartott 1829-es *Muzáron/Élet és Literatúrában* Szemere Krisztina neve alatt megjelent két állatmese (*A' Farkas Nemzetsége, Tyúkom-búkom*), valamint az ugyanitt Mailáthtól Szemere Pál által közreadott *Tündér Ilona* című mese. A Muzáron-vitáról lásd GULYÁS J. 2006a.

ezúttal az első kötet volt a forrás, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a legelső, gyűjteményben közzétett magyar nyelvű népmeseszövegek közül kettő biztosan eljutott e kalendárium olvasóihoz is.²⁹ Az Erdélyi-féle kötetben *mondák* megjelöléssel mindösszesen három prózafolklórszöveg jelent meg 1846-ban, *A három királyfi* című mese, melyet Gaal József bocsátott a Kisfaludy Társaság rendelkezésére 1845 őszén,³⁰ egy cím nélküli mese,³¹ melyet Eperjesy Ferenc küldött Pusztamonostorról (Jász-Nagykun-Szolnok m.)³² továbbá egy moldvai csángó monda, Petrás Ince, Viola József vagy Gegő Elek gyűjtéséből.³³ 1851-ben *A három királyfi* mellett a másik népmese is címmel (*A beteljesedett álom*) jelent meg.³⁴

A ponyvanyomtatványokon megjelent népmesék módszeres és folyamatos feltárása elengedhetetlenül fontos jövőbeli feladat, azonban ezt megelőzően is dokumentálható, hogy a *Népdalok és mondák* népmeséinek egy jelentős hányada (a három kötet összesen harmincnégy meséjéből legalább kilenc) a megjelenésük után öt évvel, 1851 és 1853-ban kalendáriumba, illetve ponyvára is átkerült.³⁵

²⁹ *Trattner és Károlyi Nemzeti kalendárioma*. 1851dik esztendőre. 37dik esztendei folytatás. Pest. (A kalendárium terjedelmes teljes címe a következő: Közhasznú és mulattató Nemzeti vagy Hazai kalendárium Magyarországi és erdélyi katolikusok, evangélikusok' és o hitűek számára. Krisztus urunk születése után 1851dik közönséges azaz 365 napból álló esztendőre. Harminczhetedik esztendei folytatás. Pesten.) A kalendárium volt a Biblia mellett a legnépszerűbb nyomtatvány az alsóbb néprétegek között. GELLÉRINÉ LÁZÁR M. 1974. 1227–1228.

³⁰ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1845. szeptember 27. és november 8. ERDÉLYI J. 1846. 459–466. ATU 300. A típus magyar elnevezése: *Sárkányölő vitéz*.

³¹ ERDÉLYI J. 1846. 466–470. A soktudó fiú MNK 725A* MNK 2. 1988. 43. és 411.

³² A beküldők azonosításához lásd ERDÉLYI J. 1846. XI.

³³ ERDÉLYI J. 1846. 471–473. Toldy fentebb már idézett, 1845 novemberéből való jelentése szerint az akadémiai levéltárból Petrás Ince, Viola József és Ujfalvy gyűjtéséből származó moldvai magyar dalokat és egy csángó népmondát adott a Kisfaludy-társaságnak. MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1845. november 21. A mondát más is közvetíthette, Gegő Elek is reflektált a szájhagyományozásra (pl. említi a Bákó melletti kunhalmokról élő csángó szóbeli hagyományát). GEGŐ E. 1838. 68.

³⁴ *Trattner és Károlyi Nemzeti kalendárioma*. 1851. (oldal nélkül).

³⁵ A második kötet egyetlen meséjével találkoztam ponyvaszövegként, ez azonban két évtizeddel későbből való és az előzőekhez képest teljesen eltérően kezeli az Erdélyi-féle meseszöveget, azt mintegy feldolgozandó vázként használja a ponyván közölt verses meséhez. OSZK PNY 3377 *A legkisebbik királyleány, vagy: A szőlő szőlő, a csengő baracz és a mosolygó alma. Igen szép tündéres történet négy szép képpel*, Bucsánszky 1874. ERDÉLYI J. 1847. 343–345. *A szőlő szőlő, mosolygó alma és csengő baracz*. (Bár a 19. századi ponyvanyomtatványok kapcsán nem szokták

A továbbiakban egy újabb esettanulmányban Réthy Lipót tiszántúli ponyvakiadványai mellett Czéh Sándor dunántúli ponyvameséit, illetve azok forrásait szeretném bemutatni, a ponyvanyomtatványokon megjelenő mesék a klasszikus népköltési gyűjteményen kívül más lehetséges forrásait felmutatva.

CZÉH SÁNDOR PONYVAMESEI ÉS KAPCSOLATUK IPOLYI ARNOLDDAL

Czéh Sándor magyaróvári nyomdász összesen négy, képpel illusztrált magyar népmesét adott ki füzetes formában 1853-ban és 1854-ben. Ezek közül három nyomtatványt a hazai mesekutatás említés szintjén eddig is számon tartott.³⁶ Prokopp Gyula az Esztergomban őrzött Ipolyi-hagyaték³⁷ áttekintése során 1973-ban hívta fel a figyelmet három, Czéh Sándor által Ipolyi Arnoldhoz írott levélre, ezek egyikében a nyomdász köszönetet mond „ama küldött három Mesékért, melyek a köznép számára igen alkalmasok”.³⁸ Kovács Ágnes egy negyedszázaddal ezelőtt megjelent dolgozatában rámutatott a ponyvanyomtatványok és az említett levelek egymásra vonatkoztatásának kiaknázatlan lehetőségeire:

„Rendkívül nagy hasznunkra lenne, esetleg példaképpül szolgálhatna az a három mese, amelyet Ipolyi Czéh Sándor jeles magyaróvári nyomdásznak küldött el. Czéh Sándor ugyanis nem rossz magyarsággal idegenből fordított, hanem egészen jól megírt, eredeti magyar népmeséket adott ki füzetes formában. Külön feladat lehetne annak a megállapítása, hogy megjelentek-e

felvetni a szerzői jog kérdését, érdekesnek találom, hogy az eredeti kiadvány után mindkét esetben éppen öt évvel később jelentek meg az említett ponyva- és kalendáriumszövegek, mely esetleg valamilyen szokásjogi gyakorlatot sejtethet.)

³⁶ Vas Laczi és a három sárkányról. SÁNDOR I. 1977. 856., A halál mint keresztapa. MNK 2. 1988. 165. A kakaskáról és tyúkokcskáról MNK 2. 405.

³⁷ Ipolyi Arnold hagyatéka szétszóródott, Budapesten a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában és az Országos Széchenyi Könyvtárban, Esztergomban a Primási Levéltárban, valamint Nagyváradon a hajdani Biharvármegyei és Nagyvárad Régorészeti és Történelmi Egylet múzeumában, jelenleg a Körösvidéki Múzeumban található. A Primási Levéltárban őrzött levelekről lásd PROKOPP Gy. 1979.

³⁸ PROKOPP Gy. 1973. 387–389. 1852. jan. 12.

Ipolyi meséi, s ha igen, milyen formában, és reménykedhetünk-e a kéziratos szövegek felbukkanásában.”³⁹

Jelen fejezet Kovács Ágnes kérdéseire (1. megjelentek-e Ipolyi Arnold meséi? 2. rendelhető-e a nyomtatványokhoz kéziratos meseszöveg?) az újabban napvilágra került adatok fényében az egyes ponyvafüzetekből kiindulva, az ott megjelent meseszövegek előtörténetének (szöveggenealógiájának) felfejtésével keres válaszokat.

A továbbiakban tehát az alcímben megjelölt négy népszerű, a 19. század derekáról származó, Czéh Sándor nyomdász által kiadott, ponyvairattá formálódott meseszöveg és a Czéh-levélben említett, Ipolyitól származó mesék azonosítására teszek kísérletet, szem előtt tartva azt aényt, hogy a közvetítő, Ipolyi Arnold olyan kiemelkedően fontos alakja a 19. századi folklórkutatásnak, akinek – annak ellenére, hogy saját gyűjtőhálózata révén az 1840-es évek közepétől összeállított és a prózai folklór tekintetében rendkívül jelentős népköltési gyűjtemény volt a birtokában – nevével együtt életében nem jelent meg egyetlen meseszöveg sem, „ponyvaszerzői” munkássága pedig eddig teljes mértékben reflektálatlan volt. Ipolyi folklórgyűjtését a magyar mitológia rekonstrukciójához forrásként gyűjtőhálózata segítségével állította össze, azonban szándékában állt a prózafolklórszövegekből külön kötetet is kiadni. Ipolyi ebbéli tervére és gyűjtési módszertanára a következő fejezetben térek ki, e helyütt csak jelezni szeretném, hogy ilyen önálló, népmeséket és mondákat tartalmazó szöveggyűjtemény sem életében, sem halála után nem készült gyűjteményéből.⁴⁰ Az első, Ipolyi nevéhez rendelt meseszövegközlésre egészen 1914-ig kellett várni, amikor is Kálmány Lajos több tucat egyéb (monda, hiedelem, szokás, játék) szöveg mellett nagyjából száz mesét adott közre Ipolyi kéziratos hagyatékából. Ezt követően egészen 2006-ig csak apróságok jelentek meg Ipolyi folklórgyűjtéséből, legutóbb Benedek Katalin és Forrai Ibolya a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában őrzött és állagvédelmi okokból sok évig kutathatatlan anyag egészét adták közre.⁴¹ Ezzel azonban

³⁹ KOVÁCS Á. 1989. 52–65. Az idézet: 60.

⁴⁰ IPOLYI A. 1854. Ipolyi kéziratos folklórgyűjtésének Benedek Katalin szerkesztette kiadása: IPOLYI A. 2006.

⁴¹ Ipolyi Arnold népmeséinek szövegkiadásai: IPOLYI A. 1914. (Ezt a Kálmány Lajos szerkesztette kiadást tartották hosszú ideig az Ipolyi-gyűjteménynek); KOVÁCS Á. 1956a. 230–231 (egy mese

még mindig nem tekinthető befejezettnek Ipolyi folklórgyűjteményének publikálása, hiszen tucatnyi népköltési szöveg még a nagyváradai Ipolyi-hagyatékban vár kiadásra.⁴²

Czéh Sándor levelei Ipolyi Arnoldhoz

Prokopp Gyula 1973-ban az Esztergomban őrzött Ipolyi-hagyatékból közzétette az említett három, az 1850-es évek elejéről származó, Ipolyi Arnoldnak címzett levelet, melyek feladója Czéh Sándor magyaróvári nyomdász volt.⁴³ A levelek eredetijét az esztergomi Primási Levéltárban őrzik.⁴⁴ Ipolyi leveleinek tartalmát sajnos nem ismerjük, Czéh Sándor hagyatékában levelezése nem őrződött meg, azonban a nyomdász válaszai alapján valószínűsíthető, hogy Ipolyi kérni szándékozott a Czéh-nyomdában esetleg megjelent folklórkiadványokból a készülő *Magyar mythológiája*⁴⁵ számára forrásanyagul. Bár ilyenekkel a nyomdász nem tudott szolgálni,⁴⁶ felajánlotta, hogy küld minden nála található *világi énekekből és históriákból* Ipolyinak. A levélből az is kiderül, hogy Czéh megítélése szerint a kor ponyvamese-kiadványai a parasztság körében

a kéziratos hagyatékból); KÓSA L. 1979. (kilenc mese újraközlése az 1914-es kiadásból, egy mese közlése kéziratból 324–325.); CSÁKY K. 1985. 150–152; IPOLYI A. 2006.

⁴² Kovács Ágnes több mint három évtizeddel korábbi tapasztalatára visszaemlékezve tizenöt folklóralkotásról beszél, melyeket 1956-ban a nagyváradai múzeumban látott, a szövegek lelőhelyét pontosító jelzetet sajnos nem adta meg. KOVÁCS Á. 1989. 53. Ipolyi nagyváradai hagyatékáról lásd KARÁCSONY J. 1896. 47–54. Az itt található tételes kalauz a múzeumban őrzött Ipolyi-gyűjteményt veszi számba, sajnos csak a műtárgyakat listázza, levelezésről, folklórgyűjtésről nem tesz említést.

⁴³ PROKOPP Gy. 1973. 387–389. A nyomdász életére vonatkozó adatokat Ács Anna ismertette: ÁCS A. 1979. Czéh kölcsönkönyvtáráról lásd MÓNUS I. 1993. A nyomda mintakönyvét egyedülálló módon Helle Mária mutatta be: HELLE M. 1998. E kötetetről lásd ÁCS A. 1999. 77–78.

⁴⁴ Primási Levéltár C 191–193. sz. (1851. okt. 12., 1851. okt. 29., 1852. jan. 12.) PROKOPP Gy. 1979. 585–652.

⁴⁵ IPOLYI A. 1854.

⁴⁶ PROKOPP Gy. 1973. 388. Czéh Sándor Ipolyi Arnoldhoz, 1851. október 12. „Hozzám intézett becses levelére jelentem, hogy vagynak ugyan egynehány népdalok és mesék nyomdámban, de azok nem eredetiek, hanem vagy utánzás, vagy pedig német nyelvből magyarosítás. [!]”

nem voltak sikeresek⁴⁷ ezért küldeményéért cserébe arra kéri Ipolyit, hogy szolgáltasson neki ő kidolgozott meséket.⁴⁸ A nyomdász Ipolyihoz intézett, általunk ismert utolsó leveléből (1852. január 12.) kiderül, hogy a kérésnek Ipolyi eleget is tett, és még 1851 decemberében *három népmeseszöveget* küldött Czéhnek kiadás végett.⁴⁹ Az idézettekén túl, mesékre vonatkozó megjegyzések sajnos nincsenek e levelezésben. Azonban így is nagyon jelentősek Czéh levelei a népmesekutató szempontjából, hiszen egyrésztől kivételesen módunkban áll meghatározott ponyvanyomtatványok szerzőjének/közvetítőjének azonosítása, másrésztől a folklorista Ipolyi Arnold munkásságát kiegészíthetjük a nevéhez rendelhető ponyvai mesefüzetekkel. A Czéh-mesenyomtatványok történeti hátteréhez hozzá tartozik, hogy ebben az időben magyar nyelvű népköltési gyűjtemények még nem jelentek meg, a már eddig is többször említett *Népdalok és mondák* három kötetének közel három tucat meséjén kívül csak Georg von Gaal és Johann Mailáth német nyelvű köteteinek magyar népmeséivel számol a tudománytörténet.⁵⁰

Czéh Sándor magyarul, németül, horvátul és latinul adott ki egyházi és világi nyomtatványokat magyaróvári nyomdájában a 19. század első harmadától fogva. Műhelyéből énekes- és imádságoskönyvek, kalendáriumok, ponyvakiadványok, ismeretterjesztő és tudományos művek származtak. A köznép mulattatására szánt magyar nyelvű meseszöveget *eredeti mese*, illetve *eredeti népmonda* meg-

⁴⁷ PROKOPP Gy. 1979. 388. Czéh Sándor Ipolyi Arnoldhoz, 1851. október 12. „[...] úgy is sajnós, hogy részökre [ti. a köznép számára – D. M.] senki se szán egy pár napi fáradtságot, vagy ha ad is ki valamit, annak se kidolgozását, se a nép közötti terjesztését nem érti [...]” A *Népdalok és mondák* kiadásának történetéről és recepciójáról ERDÉLYI I. 1974 (= 2008. 60–89.) és 1980. Ipolyi Arnold interpretációjából kiderül, hogy Erdélyi kiadványa (az itthoni recepcióval ellentétben) külföldön nem számított könyvsikernek: „az eddigi Erdélyi félék nem felelnek meg egészen – amelyet fordíthatnának.” Ipolyi Arnold levele Pajor Istvánnak, 1856. február 12. OSZK Fond IX/755.

⁴⁸ „Fogok én minden nálam található világi énekekből és históriákból Főtisztelendő urnak küldeni, csak tesszen megírni melly uton? – s ha ellenben hibe korba egy pár népszerű mesékkel megörvendeztetne, szívesen venném, én is mindig szívesen küldenék, ha valami újabb jönne ki nyomdában, s a főtisztelendő urtól kapott kézirat után nyomottakból szívesen szolgálnék egy vagy két száz példánnyal, ha tán elajándékozásra használhatná [...]” Czéh Sándor Ipolyihoz, 1850. okt. 12. Magyar-Óvár, PROKOPP Gy. 1973. 388.

⁴⁹ „Mindenekelőtt köszönetem teszem ama küldött három Mesékért, mellyek a köznép számára igen alkalmasok, s mihelyst képeket készíttethetok hozzá, kijövendenek nyomtatásban.” Czéh Sándor Ipolyihoz, 1852. jan. 12. Magyar-Óvár, PROKOPP Gy. 1973. 389.

⁵⁰ ERDÉLYI J. 1846–48. GAAL, G. 1822. MAILÁTH, J. 1825, 1837.

jelölésekkel ellátva az 1850-es években tudomásom szerint csak öt alkalommal közölt.⁵¹ Ezek közül az egyik egy 1847-ban megjelent bizonyos Felix A. nevű szerzőhöz rendelt német meseszöveg magyar fordítását, mint nem eredeti magyar folklóralkotást, kizárnám az Ipolyi küldte mesék közül.⁵² (*Geschichte von die drei dummen Teufeln*. 1847., *A három ostoba ördögök históriája*. 1853).⁵³ A magyaróvári (és a szarvasi) nyomdában hivatalos népköltés gyűjtőket megelőzően magyarul megjelenő meseszövegek kapcsán Pogány Péter megjegyzi, hogy „nem lehetetlen, hogy a magyar mitológia tudásának, Ipolyi Arnoldnak egyik-másik mesegyűjtője ajánlotta fel a szövegeket a nyomdásznak.”⁵⁴ Arra vonatkozólag, hogy Pogány mire alapozza feltételezését, nincs információm, azonban meglátása alapvetően helyes azzal a megszorítással, hogy nem Ipolyi valamely gyűjtője, hanem közvetlenül Ipolyi küldte el a kérdéses meséket a magyaróvári nyomdásznak. A továbbiakban az egyes Czéh-kiadású ponyvamesék egymáshoz rendelhető szövegváltozatait vizsgálom meg, abból a szempontból, hogy kapcsolatba hozhatóak-e Ipolyival, illetve kísérletet teszek a ponyván megjelent mesék forrásszövegeinek megállapítására.

⁵¹ *A három ostoba ördögök históriája* 1853, *A jávorfa furulyáról* 1853, *A kakaskáról és tyúkocskáról* 1853, *Vas Laczi és a három sárkányról* 1854, *A halál mint keresztapa* 1854. HELLE M. 1998. 25–34.

⁵² Ipolyi nézete szerint „[a népmese] az egyedüli mérve már az eredeti népies nemzeti költészetnek és szellemnek”, mely álláspontját Gaal György meséinek magyar nyelvű kiadása kapcsán fejtette ki. IPOLYI A. 1858. 417. (Kiemelés az eredetiben.) Munkáiban máshol is következetesen hangzottatta Ipolyi a magyar folklórszövegek gyűjtésének fontosságát. Pl. IPOLYI A. 1854. XXVII. és IPOLYI A. 1855b.

⁵³ Felix A. szerzői névvel ellátott német nyelvű Czéh-kiadványok: *Der dumme Hans Hodrian*. Ein Volksmärchen. [é. n.], *Geschichte von dem jüngern Jäger und der Nixe*. Ein Volksmärchen. [é. n.], *Geschichte von der Princessin Miranda auf der Geisterinsel*. Eine Volkssage von A. Felix [é. n.], *Geschichte von die drei dummen Teufeln*. Volksmärchen nach mündlicher Erzählung von A. Felix. 1847, *Geschichte von einem mächtigen und reichen Grafen aus der Normandie, genannt Roul der Blaubart*. 1859., *Wunderbare Geschichte von den zwei Schwanen, oder: Wer einem Andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein*. Ein Märchen für das Volk von A. Felix [é. n.]. HELLE M. 1998. 48. (Helle Mária a Czéh-kiadványokat könyve megjelenése után is kutatta, az azóta előkerült adatokért is neki tartozom köszönettel.)

⁵⁴ POGÁNY P. 1978. 46.

Czéh Sándor ponyvanyomtatványai és a ponyvamesék előtörténete

VAS LACZI ÉS A HÁROM SÁRKÁNYRÓL. EREDETI NÉPMONDA. 1854

Czéh Sándor a négy magyar népmesét egymás után következő sorozati számokkal ellátva adta ki, sorrendben a *Vas Laczi és a három sárkányról* címűt harmadikként (a címlapon jelzett 103. sorszámmal). A kiadványon olvasható műfaji megjelölés szerinti *eredeti népmondát* a népmesekutatás több mese kontaminációjaként tartja számon.⁵⁵ Ezen mese minden kétséget kizáróan Ipolyi Arnold közvetítésével került az óvári nyomdászhoz.⁵⁶ A bizonyosság alapja az a kézirat meseszöveg, amely az Esztergomi Primási Levéltárban őrzött Ipolyi-hagyatékából 2004 decemberében került elő,⁵⁷ és amely autográf kéziratról megállapítható, hogy az 1854-ben Magyaróvárott Czéh Sándor kiadásában ponyván megjelent *Vas Laczi és a három sárkányról* című meseszöveg piszkozatos fogalmazványa. Ez a szöveg feltételezésem szerint azon fent emlegetett három

⁵⁵ A nádszálkisasszonyok meséjének eltérő típuskombinációja: ATU 408 *A három nádszálkisasszony* + AaTh 452A* (ATU 451) *A boltos fogadott gyermekei* + AaTh 300A* (ATU 300A) *Az abroncsba (hordóba) zárt szörnyeteg* + AaTh 318 (ATU 318) *A hűtlen feleség*. MNK 2. 1988. UTHÉR, H.-J. 2004.

⁵⁶ Itt jegyezném meg, hogy Ipolyi Arnold Erdélyi János meséivel kapcsolatban is számolt a magyar (nép)mesék ponyvameséi eredetével. Erre jó példa Csaplár Benedekkel az 1848-ban *A világ szép asszonya* címen megjelent meséről való eszmecserejük: „[...] Az illető „Világ szép asszonyára” tökéletesen igazságod van hogy ez közvetlen átvévé a németből, nem ugyan Mus[äus]. Richildejából melyben ez a jobb német népmesét elrontotta, de a tasend »tausenschönchenből« [!] melyet már a régibb német kalendáriomokból írtak ki a magyarok s így jött ponyvairodalmunkba onnét a nép közé s Erdélyihez etc etc. [...]” Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1854. jan. 22., Zohor. PMKL N. 186. (Csaplár levelét, melyre Ipolyi válaszolt, remélhetőleg az Esztergomi Primási Levéltárban a többi Csaplár-levéllal együtt őrzik, még nem volt alkalmam összevetni Ipolyi válaszával. PROKOPP Gy. 1979. Musäus *Richilde* című novellájáról [1782], illetve a *Sneewittchen* [Hófehérke] című Grimm-mesére gyakorolt hatásáról lásd legutóbb SHOJAEI KAWAN, C. 2008. 331–332. *A világ szép asszonya*, ERDÉLYI J. 1848. 195–212. E mese Bartók Gábortól Máramarosszigetről érkezett Erdélyihez, Bartók lejegyzését Erdélyi változtatás nélkül közölte. MTAK Irod 8-r 206/173. 1–15.)

⁵⁷ Lelőhelye: Ipolyi-hagyaték 16. doboz. Néprajzi írárok IV. tétel, *Vas Laczi és a három királyánról* [!]. Lásd I. sz. kép. Ugyanebben a dobozban található Ipolyi néhány további értékes dolgozatának kézírata, melyeket Prokopp Gyula az Ipolyi-hagyaték ismertetésekor nem részletezett: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. Salamon és Markalf. (Zárójelben a kéziratok megjelenési helyei: IPOLYI A. 1855a.) Tátos, das Zauberpferd des ungarischen Mythos. (*Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde*, Göttingen. 1855. 262–288.) Die Milchstrasse im Ungarischen. (*Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde*, Göttingen. 1855. 160–164.)

mese egyike, amelyeket Ipolyi Czéh Sándor felkérésére kiadás céljából küldött 1851 végén Óvárra. A kézirat mai állapotában csonka, öt sűrűn teleírt oldalból áll, az utolsó néhány mondat valószínűleg egy hatodik lapra került, ez azonban valamikor elszakadt a kézirat többi lapjától és ez idáig nem bukkant fel. Ám még ebben a formában is ez az egyetlen olyan Ipolyi megfogalmazásában ismert meseszövegünk, amely még életében – bár a ponyvai termékek közlésének szokásos módja szerint nevének feltüntetése nélkül – nyomtatásban meg is jelent. A kézirat javításai, áthúzásai is információt nyújtanak számunkra, ugyanis ezeken a változtatásokon keresztül válik értelmezhetővé az a módszer, ahogyan Ipolyi megpróbálta megkonstruálni a népmese szövegét.⁵⁸ A mesének tizenhárom magyar nyelvű változatát ismerjük,⁵⁹ legkorábbi ismert szövegvariánsa *Eisen Laczi* címen Mailáth János gróf nevéhez köthető.⁶⁰ Mailáth gyűjteménye első német kiadásában a *Zauberhelene* című mese szövegéhez fűzött szerzői jegyzetében utal arra, hogy az *Eisen Laczi* nem az ő fikciója, hanem egy híres mesélőtől származik.⁶¹ Ismeretes, hogy Mailáth meseszövegeinek többségét – köztük a *Vas Laczit* is – Kazinczy Ferenc fordította le magyarra.⁶² Bár tudjuk, hogy Mailáth szövegeinek első fordításával Kazinczy már 1825 nyarára biztosan ké-

⁵⁸ Ipolyi gyűjtési módszeréről tudjuk, hogy csak tartalmi vázként jegyzett vagy jegyeztetett le népmeseszövegeket, hiszen elsősorban öt azok mitológiai tartalma érdekelte. KOVÁCS Á. 1956. 227. (= IPOLYI A. 2006. 29–54.) Ipolyi Arnold meseközlési elveiről Erdélyi János *Magyar népmesék* című, az első magyar nyelvű magyar népmeséket tartalmazó műfaji antológia már idézett ismertetésében saját maga számol be. „[a meseközlő] egyszerűen a cselekményhez tartsa magát, s ha itt-ott talán népies élczeknek és ötleteknek is lehet helye, különösen mindjárt a bevezetésben, rövidebben a befejezésben: úgy minden ékítés nélkül, legföllebb egy két jellemző jelzővel fejezve ki az ítéletet, egyszerű javallást vagy rosszallást – mit a jó eredeti mesében sokszor már a főszemélyek jellemző nevei fejeznek ki – teljesen epikai modorban sietve haladjon a kifejlődéshez.” IPOLYI A. 1855b.

⁵⁹ KOVÁCS Á. 1988. 506. (A magyar mesekatalógus kilenc változatot sorol. *MNK* 2. 205.)

⁶⁰ MAILÁTH, J. 1825. 199–212. A mese a gyűjtemény második kiadásban is megjelent. MAILÁTH, J. 1837. II. 185–197.

⁶¹ „Die Brüder, Eisen Laczi, Zauberhelene: Diese drei Märchen sind nicht von mir erfunden, ich habe sie von berühmten Erzählern gelernt.” MAILÁTH, J. 1825. 278.

⁶² MAILÁTH J. 1864. *Vas Laczi*. 187–202. A szöveg első publikálására azonban a gyűjteményes kiadásánál korábban sor került Kazinczy Gábor közvetítésével, a későbbivel megegyező címen: *Vas Laczi. Szépirodalmi Lapok* 1853. 44. 696–702. A mesefordítások eredeti kézírataira a közelmúltban Gulyás Judit bukkant: *Első átdolgozás és Tisztázat*, MTAK Kt. K 626, 627. GULYÁS J. 2008a. 127. A *Vas Laczi* Kazinczy kézírataiban: MTAK Kt. K 626. 76v–80. és K 627. 116–121.

szen volt,⁶³ kevésbé valószínű, hogy Ipolyi fordításból ismerte a kalandos sorsú kéziratgyűjtes részét képező *Vas Laczi* című mesét. Mivel levele tanúsága szerint Ipolyi már 1851-ben elküldte saját változatát Czéhnek, kizárhatjuk, hogy a *Szépirodalmi Lapok*ban (1853), vagy a magyar nyelvű kötetben (1864) megjelenő Kazinczy-féle fordítást vette volna alapul, amikor saját szövegvariánsát lejegyezte. Ezt a sejtésünket egyébként a szövegek részletes textológiája is megerősíti. Az Ipolyi kézírásában fennmaradt meseszöveget összevetve a Kazinczy Ferenc fordításában megjelent magyar meseszöveggel megállapítható, hogy bár mindkettő Mailáth János *Eisen Laczi* című meséjét veszi alapul, mégsem tekinthetők azonosnak. A két változat főbb cselekménye megegyezik, és a fordítás tényéből következően általában még a mondatok szerkezete is azonos, azonban egy jelentős eltérésre vagyunk kénytelenek felhívni a figyelmet. A legfontosabb különbség a két magyar nyelvű szövegfordítás között a cselekmény menetében a hős segítőtársai körül rajzolódik ki. Kazinczy fordításában a főhőst a Mailáthnál is szereplő Kígyókirály segíti, míg Ipolyinál a Kígyókirály lányának kiszabadításától induló epizód teljesen hiányzik. Helyette a hős megment egy vak kakast, egy gödörbe esett lovat és egy fájós lábú medvét, így a segítőtárs funkcióját a

A kézirat a kiadott mesétől nem tér el. (Ezúton szeretném Czifra Mariannak megköszönni, hogy a kéziratot digitalizált változatát a rendelkezésemre bocsátotta.)

⁶³ „[...] Májusban a' Gróf Mailáth *Magyarische Sagen und Märchen*jeit lefordítám, 's Igaznak küldém, – adja ki, ha tetszik. Azok jól vagynak beszéllve [...], 's ártatlan gyermekes szellemökkel kedveltetik magokat.” Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, é. n. [1825. aug.] KAZINCZY F. 1909. [továbbiakban: *KazLev*] 4510. sz. levél, 377. Kazinczy Ferenc Igaz Sámuellel szerette volna kiadatni a szövegeket. Mivel tisztában volt azzal, hogy Igaz milyen nehéz anyagi körülmények közé került, ezért ennek enyhítésére a kéziratot neki is ajándékozta. „Itt küldöm Igaznak a' *Mailáth Magyarische Sagen und Märchen* fordítását nyomtatás alá. Igaznak ajándékozom a' Manuscriptumot. 2000 Ft kárba ejtette Pánczél. Pénzem nincs, hogy Igazon segítsek. A' mit a' Munka kieresztésén nyer, légyen övé. Megérdemli mind úgy mint Nyelvünk 's literaturánk barátja, mind úgy mint az enyém, hogy segítem, 's teszem a' hogy lehet [...]” *KazLev* XIX. 4501. sz. levél, 360. 1825 jún. 30., Kazinczy Dessewffy Józsefnek. A Pánczél Dániel és Igaz Sámuel kiadásában megjelent *Magyar Kurir* 1825. április 26-án az Új könyvek rovatban ekképpen számol be Mailáth az első, német nyelvű brünni kiadásról: „A' Magyarok' Regéji és Mesélései még ez idén a' mi nyelvünkön is megjelenek. Lelkes, nagy csinú, nagy gondú dolgozása.” XXXIII. sz. 258–258. Azonban 1826-ban váratlanul meghalt, hagyatéka a mesekéziratokkal együtt árverezésre került. Kazinczy a kéziratot csak nagy nehezen, Márton József bécsi professzor közbenjárásával tudta visszaszerezni. Mailáth meséi magyarul így végül csak 1864-ben jelentek meg Kazinczy Gábor kiadásában. (MAILÁTH J. 1864.) A kötet magyar kiadástörténetéhez további adatokat hoz GULYÁS J. 2006a. 511–515.

hálás állatok veszik át.⁶⁴ (További apróbb különbségek például, hogy a játszó királylányok Ipolyinál uzsonnáznak, a hatfejű sárkányból hétfejű lesz, a vízi-hollóból varjú, a kilencfejű sárkány háza kacsalábon forog, és az almafa forgácsából a kéziratban hal helyett virág nő. Ez utóbbi azonban a ponyván halként szerepel.) A Kazinczy-féle fordítás egészét tekintve is elmondható, hogy az pontosabban követi a német szöveget. Ipolyi sokkal szabadabban kezeli a kiinduló változatot, az első ránézésre is szembetűnő stílárius változtatásokon túl, feltehetőleg saját gyűjtéséből vagy ismereteiből merítve, kompozíciót érintő módosításokat is eszközölt, Mailáth szövegét egyértelműen csupán tovább építhető váz-ként kezelte, ahogyan azt Erdélyi János meséi kapcsán ki is fejtette.⁶⁵ Az első, külföldön megjelent, magyar népköltési gyűjtéseket tartalmazó kötetek itthoni terjesztéséről szeretném megjegyezni, hogy még az ezen könyvek megszerzésére kimondottan nagy gondot fordító Ipolyi is csak az 1850-es évek elején jutott nehézségek árán Mednyánszky Dénes közvetítésével Mailáth művének 1837-es kiadásához. Mivel hírből már hallott az újabb kiadásról, sőt, Jacob Grimm révén⁶⁶ mitológiai adatokat is átvett a szövegekből, főszöveg hiányában azonban ellenőrzésre nem lévén módja, volt tanítványát, Mednyánszky Alajos fiát, Dénest sürgette több ízben, hogy szerezze meg a hiányzó kiadványt számára.⁶⁷

⁶⁴ A hálás állatok mesei motívumára reflektál Ipolyi *Magyar mythológiájában*: „Meséink általában sokat tudnak még ezeken [kecske, farkas, vadkan] felül más, mint *oroszlán, medve st[b]. segéd vezér állatokról*, melyek a hőst, mint segédei követik.” IPOLYI A. 1854. 243. (Kiemelés az eredetiben; közbevetés – D. M.)

⁶⁵ IPOLYI A. 1855b.

⁶⁶ Ipolyi az általa használt Jacob és Wilhelm Grimm jegyezte munkáiról tételesen beszámol: IPOLYI A. 1854. XXIX.

⁶⁷ „Szomorú dolog midőn annyi fáradság után végre minden tömeget sikerült egybe gyűjteni, és a' munka végén annak tudata, hogy a' szükséges szláv vonatkozásokra, a' legkisebb vezérem sincs vagy hogy majdnem 100 [!] túl levő magyar mesék összeszerzése után nyilván kiadottakat melyeket annyiszor idéz épen meg ne szerezhetem.” OSZK Levelestár, Ipolyi Arnold Mednyánszky Déneshez, 11. sz. levél, Zohor, 1850. jún. 10. Ipolyi a szükséges szláv adatokat Hanuš, Ignác Jan mitológiai munkájából kívánta megszerezni, melynek felkutatására szintén Mednyánszky Dénest kérte. Hanusch, I. J. 1842. (Közbevetések – D. M.) Mailáth könyvének említése további levelekben is: 10. sz. levél, Zohor, 1850. ápr. 1., illetve 12. sz., Zohor, jún. 22. Ez utóbbiban Ipolyi utal arra, hogy Mednyánszky Dénes drágának tartotta Mailáth könyvét, ezért nem vette meg a számára eled-dig. A létező népköltési kiadványok fellelésének nehézségeire egyébként az idézett 11. sz. levélben Ipolyi Mednyánszky Alajos művével (MEDNYÁNSZKY, A. 1929) kapcsolatban is tett utalást.

A *Magyar mythologiában* Ipolyi nagy hangsúlyt fektetett a Mailáth-gyűjtemény adatainak feldolgozására, közel félszázszor hivatkozik is rá, ebből feltűnően sokszor, tucatszámra többször éppen az *Eisen Laczival* összefüggésben.⁶⁸ Itt kell visszautalni Kovács Ágnes problémafelvető meglátására, miszerint Czéh Sándor „nem rossz magyarsággal *idegenből fordított*, hanem egészen jól megírt, eredeti magyar népmeséket adott ki füzetes formában.”⁶⁹ A *Vas Laczi és a három sárkányról* című ponyvaszöveg esetében éppen arról van szó, hogy az bár magyar folklóralkotásként számon tartott, német nyelvű szövegközlést követ, azaz mégiscsak fordítás a publikált ponyvaszöveg forrása, melynek közvetítésében szerepet játszott Ipolyi is, ezen közvetítés során felhasználta feltehetőleg saját gyűjtésének tanulságait, a saját vagy gyűjtőtársak meséiből megismert motívumokkal egészítette ki a mese fordítását. Kazinczy és Ipolyi szövegváltozatát egymásra vetítve összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy azok bizonyosan közös forrásból származnak, de végeredményben különbözőnek tekinthető szövegvariánsok, melyek az 1825-ben Mailáth által megjelentetett *Eisen Laczi* című népmesét követik. Ipolyi tehát Czéh felkérésének egyfelől azzal tett eleget, hogy egy német nyelven kiadott, eredetileg magyar meseszöveget fordított vissza magyarra, valamelyest lerövidítve és némiképp át is alakítva. Czéh öt magyar nyelvű mesei ponyvanyomtatványa közül, ahogy fentebb már említettem, egyet nem tartok magyar népmesének, egy másikat pedig egy Mailáth-mese fordításának vélek. A fennmaradt három szöveg közül legalább kettő (nagy valószínűséggel) kapcsolatba hozható Ipolyi meseküldeményével, hiszen három mesét emleget a nyomdász idézett levelében.⁷⁰

A KAKASKÁRÓL ÉS TYÚKOSKÁRÓL. EREDETI MESE. 1853

Az *eredeti mese* műfajmegjelöléssel ellátott ponyva 1853-ban jelent meg Magyaróvárott, a Czéh-mesesorozat második darabjaként (102. sorszámmal). Valószínűleg ebben a megszövegezésben ezen mese is Ipolyitól származik. A feltevést az látszik igazolni, hogy a szöveg kisebb stilisztikai változtatásokat leszámítva ugyanebben a formában megtalálható Ipolyi saját népköltési gyűjte-

⁶⁸ IPOLYI A. 1854. 68, 109, 141, 181, 223, 224, 265, 320, 323, 385, 402, 403.

⁶⁹ KOVÁCS Á. 1989. 60. (Kiemelés – D. M.)

⁷⁰ PROKOPP Gy. 1973. 389.

ményében.⁷¹ *A pénzt terítő kakas* című mesének⁷² ismert a közvetlen gyűjtője, a gyűjtés helye és annak hozzávetőleges ideje is: tudjuk, hogy Ipolyi egyik legrégebb és legszorgalmasabb gyűjtőtársa és barátja, Pajor István⁷³ ügyvéd gyűjtötte a Hont megyei Kiscsalomján és küldte el azt Ipolyinak 1851-ben. Czéh Sándor első, Ipolyihoz szóló fennmaradt levele, melyben ösztönzi Ipolyit arra, hogy dolgozzon ki a pór nép számára mulattatásul ponyvára való történeteket, 1851. október 12-én kelt. Ipolyi (talán némiképp ezen levél hatására is) november 2-án kéri Pajor Istvánt, hogy meséket és népszokásokat gyűjtsön a számára.⁷⁴ Pajor küldeményét, mely kísérőlevéllel ellátott három mesét tartalmazott, alig több mint egy hét múlva, november 11-i keltezéssel vette Ipolyi.⁷⁵ Ezen mese írott szövegtörténete tehát egy Pajor Istvánhoz kötött, lokalizálható és datálható, a szóbeliségből gyűjtött népmese kéziratával kezdődik, ezt követi Ipolyi stilizált és Czéhnek továbbított verziója, ami pedig az olcsó nyomtatványon *eredeti meséként* jelent meg. Czéh köszönőleveléből tudjuk, hogy Ipolyi három meséjét 1851 decemberében kapta meg, kiadásukat a következő év tavaszára tervezte:

⁷¹ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, Ipolyi Arnold: Kéziratos mese-, hiedelem- és szokásgyűjtése. 2958. 88. sz. *A gyémánt félkrajcár*. (A cím Abafi Lajostól származik.) Gyűjtötte Pajor István Kiscsalomján (Hont m.) 1851. november 11. előtt. A mese közlései: *A pénzt terítő kakas* IPOLYI A. 1914. 485–7. és IPOLYI A. 2006. 164–165.

⁷² A típus nemzetközi, Aarne–Thompson–Uther-féle besorolása: ATU 715A *The Wonderful Rooster*. Magyar besorolása: MNK 715 A* *Az öregember kakasa és az öregasszony tyúkjá*. MNK 2. 404–405.

⁷³ Ipolyi és Pajor kapcsolatáról először Kovács Ágnes írt 1956-ban Ipolyi folklórgyűjteményét bemutató alapvető tanulmányában: IPOLYI A. 2006. 40. A Pajor-képet új adatokkal árnyalta: HÁLA J. 1995. 195–229.

⁷⁴ „[...] Hát rólam megemlékeztél-e kedves Pistám? T. i. némi mesék ’s népszokások gyűjtésében, bár tudom hogy sűrű elfoglaltságod miatt erre aligha érkezel [...]” Zohor, 1851. november 2. OSZK Kt. Fond IX/755. Idézi HÁLA J. 1995. 212. Tudjuk, hogy Pajor 1847. *nyárhó* [július] 29-én Ipolyinyékről már egy, legalább hét meséből álló gyűjteményt küld Ipolyinak (IPOLYI A. 2006. 71–81.), 1851-ben tehát már voltak előzményei folklórgyűjtésének.

⁷⁵ EA 2958. I. 86. sz. 67–68. *Hét varjú*. (ATU 451, korábban AaTh 451 MNK 2. 231.) 87. sz. Cím nélkül. 68–69. (ATU 510B MNK 2. 275.); valamint 88. sz. *A pénzt terítő kakas*. 70. MNK 715* MNK 2. 404–405. (ATU 715A). A három kézirat nyomtatásban: IPOLYI A. 2006. 161–165. „Ezek az érdekesebbek azon mesék közül, melyeket veled közlendőknek gondoltam; ha valami újat találasz bennök, használd fel, ha nem, mentségemet találandom azon előtted jól ösmert latin mondatban »et voluisse sat est« [...]» (In magnis et voluisse sat es. Nagy dolgokban elég az akarati is.) A kísérőlevél teljes terjedelmében olvasható: IPOLYI A. 2006. 165.

„[...] mihelyst képeket készíttethetek hozzá, kijövendenek nyomtatásban; de legbajosabb most még a hozzá alkalmas rajzot megszereznem, magam rajzolni nem tudok, itt körülbelül a kik tudnak is németek, Bécsben hasonlóan, már hárman kaptak belé, de egy sem találta el a valóságos szellemét, így tehát kénytelen leszek tavaszra hagyni, s ha Pestre lemegyek ott készíttetni [...]”⁷⁶

Feltehetőleg nagyobb gondot jelentett Czéh számára a nyomtatványok illusztrálására alkalmas metszetek elkészítése, mivelhogy a mesék közül kettőt 1853-ban, egyet pedig csak 1854-ben tudott kiadni. Ezen meseszöveg esetében közvetlen kapcsolat mutatható ki a népköltészet és a ponyvai változat között. A Kiscsalomján (Hont m.) Pajor által vélhetőleg 1851-ben gyűjtött népmesét Ipolyi közvetítésével adta ki Czéh Sándor *A kakaskáról és tyúkocskáról* címmel 1853-ban.

A JÁVORFA FURULYÁRÓL. EREDETI NÉPMONDA. 1853

A sorrendben legkorábban (101. sorszámmal) megjelent meseszöveg azonosítása veti fel a legtöbb textológiai problémát, lévén, hogy az előző két esettel ellentétben itt semmiféle kéziratos szöveg nem áll rendelkezésre, amely a publikált szöveggel összevethető volna. A *Magyar mythologiában* található, a mese jellegzetes motívumára történő hivatkozás mégis alapot nyújt arra, hogy feltegyük, esetleg ezen szöveg is az Ipolyi által Czéhnek küldött (legalább) háromdarabos mesegyűjtemény részének tekinthető,⁷⁷ ugyanis Ipolyi népköltési gyűjteményének a *Magyar mythologiában* hivatkozott (azaz 1854 előtt összeállott első részének) 93. darabja egy *A jávorfácska* mesetípusba, vagy az életre kelő jávorfa motívummal bíró egyéb népköltési szöveg lehetett eredetileg.⁷⁸ Jelen állapotában az Etnológiai Archívumban őrzött Ipolyi-kéziratból az Ipolyi által

⁷⁶ Czéh Sándor Ipolyinak, 1852. január 12., Magyar-Óvár, PROKOPP Gy. 1973. 388.

⁷⁷ „[...] így tudja monda világunk [gyűjtemény]. 93. Tompa 1846] 38.): mikép a meggyilkolt királyleány, mint jávorfa csemete elősarjad, s a belőle vájt furulya hangján szólal meg [...]” IPOLYI A. 1854. 358. (Közbevetés – D. M.) A jávorfa-mese Tompa gyűjteményében az egyetlen tündérmese. Tompa M. 1846. A kötet keletkezéséről lásd GULYÁS J. 2010a. 133–155, ezen belül a tárgybeli meséről: 149–152.

⁷⁸ A mesetípusról nemzetközi kitekintéssel is ír Gulyás Judit az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon* (szerk. Szemerkenyi Ágnes) *Jávorfácska* cím-szavában (kézirat, 2014).

89–101. számmal jelzett szövegek hiányoznak. A magyar mesekatalógus (MNK) az önmagában álló cselekménytípus huszonkét változatát említi.⁷⁹ A mesének több nemzetközi és néhány hazai monografikus igényű feldolgozása létezik,⁸⁰ köztük Elek Oszkár a mese három irodalmi feldolgozását említi: Tompa Mihály *A jávorfáról*,⁸¹ Szigligeti Ede *A furulyácska*⁸² és Vajda János *A jávorfa regéje*⁸³ című elbeszélő költeményekre utal.⁸⁴ Elek hivatkozása az előbbiekkal ellentétben Vajda versével kapcsolatban téves, ugyanis, bár narrátorként valóban szerepel a szövegben a jávorfa, a vizsgált mesetípushoz az elbeszélte történetnek semmi köze sincsen. Azonban az ifjúsági író, Lukács Pál *Furulyácska* című feldolgozása szintén *A jávorfácska* mesetípushoz kapcsolható.⁸⁵ A 19. századi irodalmi feldolgozások közül Kovács Ágnes valószínűnek tartja, hogy Tompa változata volt az, amelyik leginkább hozzájárult ahhoz, hogy a mese az egész magyar nyelvterületen meglehetősen egyöntetűséggel terjedjen el.⁸⁶ Ezen ponnyva esetében egy széles körben ismert, fő motívumában nemzetközileg is népszerű népmesével van dolgunk, melynek 19. századi magyar irodalmi feldolgozásai hozzájárultak a szűzsé egységesüléséhez. Tompa regéjének első megjelenése után öt évvel küldhette el a később ponnyvára került meseszöveg-változatot Ipolyi. A ponnyvai dalbetétek sokban egyeznek a Tompa költeményében lévőekkel, azonban ez nem jelent feltétlenül szerves kapcsolatot a szövegek között, sokkal valószínűbb, hogy egy a szájhagyományban általánosan elterjedt dalbetétes mese ismert volt mind Ipolyi, mind Tompa számára. A feltehetőleg Ipolyi vagy társai valamelyike gyűjtötte Jávorfa-mese folklórváltozata és az említett Tompa-féle irodalmi feldolgozás függetlenek egymástól (noha Ipolyi *Magyar mythológiájában*, mint láttuk, Tompa mesefeldolgozására is reflektált.) A vers-

⁷⁹ ATU 720 korábbi típuszám: MNK 721* *A jávorfácska*. MNK 2. 407–409.

⁸⁰ ELEK O. 1914. SOLYMOSSY S. 1920. 1–25. és 1925. 105–129.

⁸¹ TOMPA M. (1846) 1904. 230–235.

⁸² ENDRÖDI S. 1895. 1100–1103. Endrődi antológiáján kívül Szigligeti költeményének publikációjáról nem tudok, így egyelőre datálni sem tudom azt.

⁸³ VAJDA J. 1982. 210–223. *A jávorfa regéje* (1860) 210–223.

⁸⁴ ELEK O. 1914. 14.

⁸⁵ LUKÁCS P. 1846. 30–31. Gulyás Judit Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című munkájáról írott tanulmányában hangsúlyozza, hogy Lukács Pál és Tompa Mihály személyesen is ismerték egymást, Eperjesen azonos baráti körbe tartoztak meséik megjelenését (1846) megelőző időben (1844–1845). GULYÁS J. 2010a. 150.

⁸⁶ KOVÁCS Á. 1979a. 675.

betétek hasonlóságának az oka pedig valószínűleg az általánosan ismert közös, népköltészeti forrásban keresendő. A szöveggenealógia ez esetben is egy Ipolyi által ismert folklórvariánsra (Ipolyi gyűjteményében egykor a 93. számot viselte, és melynek kézírata sajnos elveszett vagy lappang) vezethető vissza, azonban ennek hiányában további következtetésekre egyelőre nincs lehetőség.

A HALÁL MINT KERESZTAPA. EREDETI MESE. 1854

Az óvári ponyvai mesesorozat utolsó (ismert) darabja a 104. sorszámmal jelölt *A halál mint keresztapa* című és *eredeti mese* műfajmegjelöléssel ellátott, elterjedt mese.⁸⁷ Maga Ipolyi írásában többször is foglalkozik a *Halálkoma* mesetípussal,⁸⁸ nem tartom elképzelhetetlennek, hogy ezen utolsóként tárgyalt ponyvaszöveg is kapcsolatba hozható Ipolyi Arnolddal. Erdélyi János *Magyar népmesék* című antológiáját Ipolyi még a megjelenés évében, 1855-ben ismertette a *Magyar Sajtó* hasábjain. A mesekötet XVII. sz. *A szegény ember és a halál* című szövegéhez az alábbi jegyzetet fűzte a recenzens Ipolyi:

„Ezen szép monda is, mely már a régi német Fastnachtspiel-ekben is előjön, s melynek szláv magyarországi variánsait alkalmilag ismertettem (Wolf, Z. für Myth. 1854. [!] 3. füzet) íme tehát a magyarban is előkerül. Említett közleményem alkalmával még a magyarban egészen ismeretlen volt előttem; azóta azonban Püspök-Ladányból Lugossy szíves közléséből bírom már szintén gyűjteményemben. S a jelen szám ismét kevésbé eltérőbb példányban tudja [...]”⁸⁹

Az említett szláv párhuzamokat és egy teljes szövegvariánst Ipolyi a Johann Wilhelm Wolf szerkesztette göttingeni *Zeitschrift für Deutsche Mythologie und*

⁸⁷ Czéh Sándor kiadványa mellett ismert (MNK 2. 1988. 165.) Bucsánszky Alajos *A halál mint keresztapa* című 1861-es nyomtatványa, ennek azonban sem az OSZK Kisnyomtatvány-tára, sem az Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteménye, sem pedig a Néprajzi Múzeum könyvtára hozzáférhető katalógusaiban nem akadtam nyomára. (A magyar mesekatalógusba e három gyűjtemény ponyvaanyagát dolgozták bele.) A kor ponyvakiadó gyakorlatára jellemző volt, hogy a szerzői nevet nélkülöző, sikeresebb szövegeket változtatás nélkül közölték újra, feltételezem, hogy ez esetben is így történt.

⁸⁸ ATU 332 *Godfather Death*, A típus magyar elnevezése *A halálkoma*. MNK 2. 164–166.

⁸⁹ IPOLYI A. 1855b.

Sittenkunde című lapban publikálta.⁹⁰ Saját bevallása szerint ekkor (1853 vagy 1854) még a típus *magyar* variánsát nem ismerte. Kézírtos gyűjteményében jelenleg két mese található, melyek ugyanezen típusba tartoznak, egy Püspökladányban és egy Szegeden gyűjtött variáns.⁹¹ Lugossy József⁹² valószínűleg a püspökladányi Bakos Antal által egy debreceni tanítótól, Nagy Gábortól gyűjtött mesét küldte el Ipolyinak, amelyre az ismertetésben Ipolyi is hivatkozott.⁹³ E küldemény 1854. április 19-i keltezésű. Ehhez képest meglepő, hogy másfél év múlva recenziójában Ipolyi Erdélyi szövegét a magyar anyagban nóvumként értékeli („íme tehát a magyarban is előkerül”), hacsak nem a szöveg *gyűjteményes közlésének* újdonságát emeli ki Ipolyi az idézett recenzióban. A ponyvaszöveg azonban nem mutat genetikusan azonosságot egyik idézett variánssal (azaz sem Erdélyi 1855-ben publikált⁹⁴, sem pedig Ipolyi gyűjteményében meglévő két említett meseszöveggel). Nyilvánvaló azonban a ponyvaszöveg szoros kapcsolata egy negyedik írott szövegvariánssal: 1837-ben az *Athenaeumban* Kazinczy Gábor közleményeként megjelent *A' halál, mint keresztatyja* című mesével. A publikáció – megjelölése szerint – *fordítás angol után*.⁹⁵ Kazinczy Gábor azonban nem angol forrásból dolgozott, az ő fordítása alapját képező szöveg 1835-ben német nyelven jelent meg a bécsi *Allgemeine Theaterzeitungban*,⁹⁶

⁹⁰ Beiträge zur deutschen Mythologie aus Ungarn *Zeitschrift für Deutsche Mythologie und Sittenkunde* 1853. I. bd. 3. Heft. 257–272.

⁹¹ EA 2958 II. 14. sz. *A halál és az ő keresztfia*. Gyűjtés ideje: 1854. április 19. A lejegyző, Bakos Antal megjegyzése a szöveg elején: „Püspökladányba a fiúk tanítója, Nagy Gábor beszélt, ki debreczeni fi.” EA 2958 II. 109–111. IPOLYI A. 2006. 387–388; és II. 414. sz. *A halál koma*. Gyűjtötte: Debreczeni János, Szegeden. EA 2958. II. 275–276. IPOLYI A. 2006. 612–614.

⁹² Lugossy (1812–1884) a mese lejegyzésének idején a debreceni főiskola mértan és természettan tanára volt. SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. 82–87.

⁹³ Érdekes, hogy míg Ipolyi a népmesét a gyűjtés helyéhez (Püspökladány) kapcsoltnak tünteti fel a típus hazai előfordulásának ismertetésekor és nem az adatközlő (Nagy Gábor) származási helyéhez („debreczeni fi”), a kézirat közreadója, Benedek Katalin gyűjtési helyként Debrecent jelöli meg. IPOLYI A. 2006. 387.

⁹⁴ ERDÉLYI J. 1855. 180–183. A szegény ember és a halál.

⁹⁵ A' halál, mint keresztapa. *Athenaeum* 1837. I. félév 16. 215–216.

⁹⁶ Der Tod als Pathe. Eine Sage. Aus dem Englischen. *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*. Wien, 1835. jan. 7. No. 4. 13–14. A szöveget egy bizonyos „-r” szignálja, az angol forrást nem jelöli meg, azonban a mese elé illesztett paratextus annyit elárul, hogy az eredeti szöveg Erdélyből való. Kazinczy fordításainak jegyzékét lásd MTA K 4892. 6. Kazinczy mesefordításairól bővebben a 6. fejezetben lesz szó.

Kazinczy ennek hű fordítását közölte két évvel később az *Athenaeumban*. Ami a fordított szöveg utóéletét illeti, közel húsz évig nincs adat róla, ám 1854-ben újra felbukkan, ezúttal az említett Czéh-ponyván. Kazinczy Gábor fordítása szinte szó szerint azonos módon jelent meg Czéh Sándor magyaróvári nyomdász kiadásában, megjelölése szerint mint *eredeti magyar* népmese.

A fentiekkel azt szerettem volna érzékeltetni, hogy annak ellenére, hogy Ipolyi saját maga az idézett Erdélyi-recenziójában úgy nyilatkozik, hogy a *Zeitschrift für Deutsche Mythologie und Sittenkunde* című lapban megjelent mitológiai tanulmánya közlésének idején még ismeretlen volt számára a *Halálkoma* mesetípus magyar variánsa, nem zárható ki annak elvi lehetősége, hogy mégis az ő révén jutott a ponyva Czéh Sándorhoz, ha nem magyar nyelvű szöveget vett volna alapul (ez lenne a *Der Tod als Pathe*), amely a magyar anyagban, azaz az addig megjelent szerény számú magyar mesegyűjteményben⁹⁷ addig még valóban nem került elő. A bécsi német nyelvű folyóiratközlést Ipolyi is ismerhette, lefordíthatta és elküldhette Czéhnek, ahogyan tette azt Mailáth János *Vas Laczijával* is. Az a tény azonban, hogy a magyaróvári ponyva szövege minimális stilisztikai módosításokat leszámítva szinte tökéletesen megegyezik Kazinczy Gábor fordításával, inkább afelé mutat, hogy a két textusnak nem a forrása a közös, hanem hogy egyik a másikból genetikusan származik, így a ponyvakiadás közvetlenül a Kazinczy által már lefordított szöveget követi.⁹⁸ Ez részint megmagyarázná, hogy Ipolyi miért gondolja azt, hogy csak 1855-ben került elő a magyar anyagban a típus, hiszen Kazinczy publikációja lényegét tekintve fordításként és nem magyar népköltési gyűjtés részeként került az olvasók elé. Azonban mégis áll a kérdés, ha végiggondoljuk, hogy az eredetileg eddig ismeretlen angol szöveg után publikált olyan meséről van szó, amely először (1835) az *Allgemeine Theaterzeitung*ban jelent meg, majd az *Athenaeumban* (1837), és mindkét ismert

⁹⁷ GAAL, G. 1822. MAILÁTH, J. 1825; 1837. MEDNYÁNSZKY, A. 1829. ERDÉLYI J. 1846–1848.

⁹⁸ Fennmaradt levelezésük tanúsága szerint éppen Ipolyi ösztönözte Kazinczy Gábort népköltésgyűjtésre, azaz a népköltészet ügyében együttműködésük bizonyított, amennyiben elképzelhető, hogy Ipolyin keresztül került ponyvára a sorozat negyedik tagja, úgy talán az sem véletlen, hogy éppen Kazinczy Gábor fordítására esett a választása. Ipolyi Kazinczy Gáborhoz szóló leveleit lásd CSANÁDY S. 1886. (Csanády Sámuel Kazinczy Gábor tervezett életrajzához gyűjtött adatokat és szedte össze levelezését, lásd erről az ismeretlen szerző rövid közleményét: *Századok* 1887. XXI. 385.)

folyóiratközlés utal arra, hogy a „regének hazája Erdély.”⁹⁹ Ha ezt komolyan vesszük és feltételezzük, hogy itt valóban egy erdélyi magyar népköltési alkotásról van szó, még akkor is, ha két közvetítőnyelvről (angol és német) történt visszafordítás után jelenik meg csak magyarul, úgy mégsem érthető, hogy Ipolyi miért nem értékeli az Erdélyi János-féle szövegközlés korábbi, magyar variánsaként a mesét, hacsak nem éppen az angol szöveg homályos keletkezési története miatt. Az egyelőre megválaszolhatatlannak tűnő kérdés további túl sok eredménnyel nem kecsegtető boncolgatását mellőzve két potenciális megoldás lehetséges: a.) Ha *A halál mint keresztapa* címen 1854-ben megjelent ponyva is Ipolyi Arnold közvetítésével került kiadásra, úgy Ipolyi számára az „[1854-ig] még a magyarban egészen ismeretlen volt előttem” és „íme tehát [1855-ben] a magyarban is előkerül” kitételek arra utalnak, hogy recenzójában csupán kiadott, magyar nyelvű és gyűjtemény részeként megjelenő alkotásokat értékelte, azaz sem a saját gyűjtése, sem pedig a fordításban megjelent variáns nem jött nála számításba, b.) amennyiben *A halál mint keresztapa* címen 1854-ben megjelent Czéh-ponyva nem Ipolyi Arnold közvetítésével került kiadásra, úgy az volna a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy Erdélyi variánsával kapcsolatban azért nem hivatkozott sem a folyóiratközlés(ek)re, sem pedig a ponyvaváltozatra, mert azokat egyszerűen nem ismerte.¹⁰⁰ Összegzésként csak további kérdője-

⁹⁹ Bár nem elhanyagolható tény, hogy a magyar nyelvű közlés, amely a német paratextust szorosan követi, ennél a résznél egy kérdőjel applikálásával módosítja a közleményt, utalva arra, hogy a közreadónak, azaz Kazinczy Gábornak nincs tudomása ilyen erdélyi szövegről. *Athenaeum* 1837. I. félév 16. 215.

¹⁰⁰ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy Ipolyi elszántan nyomozta a ponyvakiadványokat, vagy ahogyan a korban nevezték, a népiratkákat. (IPOLYI A. 1854. XXVII.) Azokban ugyanis az eredeti nemzeti költészet forrását vélte felfedezni, azt a közös nemzeti kincset, amely „nem csupán a művelt körök, a tanultak és iskolaképzettek kizárólagos tulajdona volt, habár legtöbbször ezek körében születtek is; de mely innét az idők folytán, századokon át a nép rétegeibe leszivároghat, annak majdnem kizárólagos osztályrészévé lőn.” IPOLYI A. 1855a. 261–303. (Újraközzölve: UJVÁRY Z. 2004. 173–212; és 2008. 154–186.) A tanulmány eredetileg egy többrészesre tervezett, a népkönyvek vizsgálatát tematikus rendben végző sorozat első részeként jelent meg, melynek folytatásáról azonban nincs tudomásunk. Mint láttuk, Czéh Sándor 1851-ben ígéretet tett arra, hogy küld Ipolyi számára „minden világi apró nyomtatványaiból egy példányt”, ez azonban önmagában még nem bizonyítja, hogy a három évvel későbbi *A halál mint keresztapa* című kiadványból is küldött volna neki. PROKOPP Gy. 1973. 389. Sajnos Ipolyi említett népiratgyűjtése jelenleg ismeretlen helyen van. A 19. században természetesen Ipolyi Arnoldon kívül is történtek kísérletek a *népiratok* összegyűjtésére-regisztrálására. Az OSZK Kézirattára Toldy Ferenc két, összesen 61 lapos kéziratos

lekkel járulhatunk hozzá Helle Mária megállapításához, közvetlen bizonyítékok (ilyen lehetne például egy Ipolyi kézírásában fennmaradt, a ponyvai variáns-sal nagyban egyező lejegyzés) hiányában nem tudunk biztos választ adni arra a kérdésre, hogy vajon a negyedik ponyvai mese is kapcsolatba hozható-e Ipolyi Arnolddal. Az bizonyos, hogy mind a ponyvai (1854), mind pedig a magyar nyelvű folyóiratos meseközlés (1837) genetikus kapcsolatban áll a német nyelvű (1835) szövegközléssel.

Az a tény, hogy Ipolyi Arnold népköltésgyűjtésének körülményei még semmiképpen sem tekinthetők megfelelően feltártnak, eddig is ismert volt a folkloristák körében. Az azonban meglepő, hogy 120 évvel a halála után is bukkannak elő folklórkincseket őrző kéziratok és nyomtatványok gazdag örökségéből, melyek talán közelebb vihetnek bennünket Ipolyi folklórról való gondolkodásához. Ehhez a fenti, ponyvaforrások azonosítását megkísérlő fejezet legalább annyiban tudott hozzájárulni, hogy a *népiratkák* iránt komoly érdeklődést mutató Ipolyi néhány meseszöveget (az ismertetettek közül kettőt bizonyosan, egyet feltehetőleg) közvetített az óvári nyomda számára, melyek aztán ponyvaként Ipolyi életében megjelent népmese-publikációi egészét alkotják.

A fejezetben a bevezetőben idézett Kovács Ágnes által megjelölt két eldöntendő kérdésre kerestem választ. (1. Megjelentek-e Ipolyi Arnold meséi? 2. Rendelhető-e a nyomtatványokhoz kéziratos meseszöveg?) Czéh Sándor magyaróvári nyomdász leveleiben említett három Ipolyi Arnold által kidolgozott mese mindegyike megjelent olcsó nyomtatványként, szövegük hozzáférhető. Az egyik nyomtatványnak (*Vas Laczi és a három sárkányról*) előkerült Ipolyi autográf piszkozatos fogalmazványa, egy másikhoz (*A kakaskáról és tyúkocskáról*) szintén rendelhető Ipolyi Arnold gyűjteményéből származó kézirat, Ipolyi honti gyűjtője, Pajor István lejegyzése kapcsolható hozzá. Ezek bizonyítják, hogy

fűzetét őrzi, melyekben vegyes tartalmú ponyvanyomtatványok címei szerepelnek. (Ugyanennek a kéziratnak a bekötött xeroxmásolata megtalálható az OSZK Kisnyomtatványtárában is, azonban Toldy nevére való utalás nélkül.) OSZK Kt. Analekta 11773. Toldy Ferenc: *Ponyva-irodalmi jegyzék* (1. fűzet A–T, 2. fűzet T–Z.) (Vö. Toldy 1987. 66–70.) Toldy e jegyzékének keletkezési idejét nem ismerem, viszont a ponyva- és a kolportázsirodalom iránti korabeli francia érdeklődésnek igen impozáns bizonyítéka Nisard kétkötetes történeti áttekintése, melyet esetleg ismerhetett Toldy is. Nisard, Ch. M. 1854 (vö. Toldy Ferenc: Régi magyar naptárak. *Új Magyar Múzeum* 1853. II. 188–190.)

jelent meg Ipolyi életében az ő közvetítésével meseszöveg. *A jávorfa furulyáról* című ponyva esetében kézirat hiányában csak feltételezéseink lehetnek, hogy Ipolyi közvetíthette-e a mesét: a *Magyar mythologia* hivatkozása alapján tudjuk, hogy e típus egykor része volt Ipolyi saját népköltésgyűjtésének, kézíratos szövege eddig azonban nem került elő. A negyedik ponyvai mese (*A halál mint keresztapa*) és Ipolyi kapcsolatának felvázolt vonatkozásai nem elegendők a tekintetben, hogy biztosan tudjuk állítani Ipolyi közvetítő szerepét, azonban a források egyértelműen ki sem zárják annak lehetőségét.

A fent elemzett mesei ponyvaszövegek kiadásához vezető szövegvándorlás vázolója segítségével alkalom nyílt bepillantani egyrészt Ipolyi Arnold meseközlési gyakorlatába, másfelől néhány 19. századból ismert népmeseszöveg különböző forráscsoportokban található szövegvariánsának összevetésén keresztül adalékokkal szolgálhattunk a folklórszövegek írásos hagyományozódásának kérdéséhez, illetve a népköltészet és ponyva kapcsolatának árnyalásához. A folklorisztika hagyományosan a ponyvaszövegek recepciójával foglalkozva, azoknak a szájhagyományozásra gyakorolt hatását teszi vizsgálata tárgyává. A fejezet a másik oldalról, a ponyvai szövegek eredete felől közelíti meg a kérdést. Az első három elemzett ponyva mindegyike arra szolgál példával, hogy a meséket Ipolyi Arnold különböző forrásokból ugyan, de a néphagyományból (saját gyűjtés, illetve Mailáth János gyűjtött meséjének német publikációja) a maga átfogalmazásában közvetítette. Az utolsó mese szövegtörténete (melynél nem bizonyított Ipolyi közvetítő szerepe) a hazai és külföldi folyóiratok mese-publikációinak és a ponyvaszöveg feltűnő egyezése révén még nyilvánvalóbban mutatja az anonim folklóralkotások rögzített változatainak vándorlását, ugyanezt figyelhettük meg a vizsgált szarvasi ponyvák esetében, melyek mindegyike közvetlenül egyetlen kiadott népköltési gyűjteményből származnak.

A népmeseszövegek szájhagyományozódása mellett létezik egy másfajta, az írásbeliségben történő hagyományozódás, melynek olyan csatornái ismertek, mint az egyedi és gyűjteményes kézirat, a folyóiratban közzétett publikáció, a ponyvanyomtatvány vagy a kiadott népköltési gyűjtemény. Ezeken a kommunikációs közegeken keresztül a 19. században gyakorlatilag bármelyik irányból bármerre vándorolhattak a lejegyzett meseszövegek, közöttük mikroszintű elemzésekkel kimutatható direkt textuális kapcsolat.

Mindebből az a következtetés adódhat, hogy a 19. század közepén megjelenő népmesei szüzséket hordozó magyar nyelvű szövegthalmaz vizsgált elemeit kon-

textuálisan lehet csak megkülönböztetni egymástól (mivel a tárgyalt könyvmesék, ponyvamesék és folyóiratban megjelent meseközlemények szövegei szabadon cserélődhettek oly módon, hogy az átvett szövegek [másolatok] megőrizték az előszöveg sajátosságait és nem igazodtak jelentősen egyik csatornához sem). Úgy vélem, hogy a ponyvamesék és a népmesék egymásra hatásának iránya, valamint terjedelme megállapításához a ponyván megjelent mesék módszeres forrásfeltárására és összehasonlító vizsgálatára, valamint a korszak paraszti olvasási kompetenciájának felmérésére sürgető szükség van.¹⁰¹

¹⁰¹ A *Magyar népmesekatalógus* előmunkálatai során a szerkesztők e korpuszt is figyelembe vették: Schram Ferenc: *Ponyvák a Széchényi Könyvtárban és a Szabó Ervin Könyvtárban*. (Kézirat, MTA BTK, NI). A 19. századi ponyvamesék módszeres feldolgozására újabb egy Bolyai-ösztöndíj keretében lehetőség nyílt. Erről lásd: Domokos Mariann: *Olvasástörténet és folklorisztika. A populáris nyomtatványok paraszti recepciójának kutatási lehetőségeiről*. 2015. (Kézirat a Hajnal István Kör 2015. évi sárospataki konferenciájára.)

3. MESEMONDÓK A 19. SZÁZADBAN

A hagyományosan szövegközpontú mesekutatók Magyarországon kontextus- és ezen belül egyéniségközpontúvá a 20. század második harmadától fogva vált, az orosz folkloristák eredményeinek hazai adaptációjával és továbbfejlesztésével, az Ortutay Gyula által meghonosított gyakorlat révén.¹ Emellett a népi-elbeszélés-kutatás *történeti* (elsősorban tudománytörténeti szemszögű) vonatkozásai² alternatív vizsgálati irányként a mese *szövegének* korábbi, filológiai jellegű vizsgálata felől³ a mese *létrejöttének* irányába való eltolódása idején⁴ is foglalkoztatták a kutatókat, azonban ennek az irányzatnak programszerű (a

¹ Az orosz folkloristáknak a mesélő személyiség szájhagyományozásban betöltött szerepének feltárását célzó vizsgálatai mellett Malinowski funkcionista iskolája is hatott az irányzatra. Elméleti alapvetését lásd ORTUTAY Gy. 1937, 1940. A népmesekutatók ezen új módszeréről, perspektíváiról és eredményeiről lásd továbbá ORTUTAY Gy. 1971; DÉGH L. 1949, 1960, 1995. 7–29. A mesemondás lokális társadalomban betöltött szerepéről legújabban KESZEG V. 2007.

² Különösen Kovács Ágnes és Faragó József munkáit kell megemlíteni, amelyek a klasszikus népköltési gyűjtemények keletkezés-, módszertan- és recepciótörténetét mutatták be (KOVÁCS Á. 1960, 1961, 1969, 1977b, 1982a, 1982b, 1989; FARAGÓ J. 1956, 1967, 1971, 1974, 1979, 1990, 1993), de sokan mások is végeztek történeti mesevizsgálatokat, pl. ORTUTAY Gy. 1939, POGÁNY P. 1955, ORTUTAY Gy. 1963, GUNDA B. 1968, VOIGT V. 1997, OLOSZ K. 2003a, 2004.

³ A mese eredetét feltárni szándékozó típusalkotó és katalógusíró finn, vagy másképpen történeti-földrajzi iskola a meseszöveg-vizsgálatok középpontjába a *típust* állította, azaz a szöveg nem önmagában, hanem mint a típus reprezentánsa érdekelte a kutatókat, míg az említett történeti mesekutatók egyes részleteit bemutató munkák szükségszerűen az *egyedi szövegekből* indulnak ki.

⁴ Az egyéniségkutató iskola fő célja a szájhagyományozás törvényszerűségeinek feltárása volt, melyet új szempontok szerint elvégzett, nagyszámú recens meseanyag felgyűjtésén keresztül képzelt el. Hozadékaként tetemesen megnövekedett az ismert magyar népmesék száma (lásd pl. a legnagyobb folklorisztikai kiadványsorozat, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* meseköteteit), és így lehetőség nyílt a hazai népmesekatalógus összeállítására. A nemzetközi keretek között is elismert gigászi vállalkozás (a Kovács Ágnes szerkesztette *Magyar népmesekatalógus*, MNK 1, 2, 3, 4, 5, 5/a, 6, 7/a, 7/b, 7/c, 8, 9, 10/a) évtizedekre elvonta a mesekutatókat a klasszikus kanonikus (valamint a kevésbé, illetve egyáltalán nem ismert) egyedi meseszövegek részletes filológiai vizsgálata elől.

finn történeti-földrajzi irányzathoz vagy éppen a budapesti iskolához hasonló elméleti kidolgozása sajnálatos módon nálunk elmaradt. Az előre kimunkált és a terepmunka során érvényesített gyűjtési elvek a szájhagyományozás törvényszerűségeit megismerni szándékozó kutatások során igen termékenynek bizonyultak, hosszú időre meghatározva ezzel a magyar mesekutatás irányát és fejlődési lehetőségeit.⁵

A mese/mesélés/mesélő történeti adatai a fentebb hivatkozott kísérletek dacára (az említett okok miatt) jórészt feltáratlanok, ez azonban nem magyarázható csupán a budapesti iskola dominanciájával, vagy a történeti-földrajzi iskola nyomán kibontakozó népmesekatalógus-készítő munkálatokkal. Az a tény, hogy az első népköltési feljegyzések egyfelől nem a mai (a folklorisztika intézményszerűsülése óta folyton változó) tudományos szempontokat érvényesítették, másfelől a finn iskola hatására nem a mese kontextusa, hanem a típusok elterjedtségének feltárását célzó textus érdekelte a mesével foglalkozó kutatókat,⁶ azt eredményezte, hogy a létező (feltárt) történeti adatokat figyelmen kívül hagyták, és még az adatolt (feltárható) gyűjtési kontextus(ok) módszeres rekonstruálására sem igen tettek kísérletet.

A 19. század gyűjtési, lejegyzési és publikálási elveinek eltéréseiből fakadóan a rendelkezésre álló kéziratos meseanyag filológiai értékelése, valamint a gyűjtés történetére vonatkozó fennmaradt levelek, visszaemlékezések, egykorú bírálatok, kommentárok és egyéb szövegek együttes olvasata jobban orientálja a mese 19. századi „biológiáját” megérteni szándékozót, mint ha pusztán a kiadott, kontextustól érthető módon megfosztott szövegeket vennénk alapul. Így a magyar (nép)mesét *történeti-kontextualista* szempontból megközelítő, *filológiai* módszerű vizsgálat meglepő eredményeket hozhat, még akkor is, ha a vizsgált anyag természetéből következően fel is kell vállalnia az eredmény töredékes voltát. Ezen módszertani kísérlet során a folklorisztikai egyéniségkutatás kidolgozott szempontrendszere nem hagyható figyelmen kívül, azonban a recens adatok összegyűjtésére megalkotott metodológia mindenestül való visszavetítése a történeti adatok és források feltárására nyilvánvalóan elhibázott volna.

⁵ A népmese gyűjtés útmutatóul szánt módszertani összefoglalását lásd KOVÁCS Á. 1956c. A magyar mesekutatás eredményeit és lehetőségeit 19. századi anyag alapulvételével legutóbb Gulyás Judit foglalta össze. GULYÁS J. 2010a. 19–44.

⁶ KAIVOLA-BREGENHÖJ, A. 1989. 45.

A fejezetben a népmese írásbeli létmódjával párhuzamosan létezett, a mese szövege mögött feltételezett szóbeli előadáshoz, a 19. századi mesemondás alkalmaihoz szeretnék (amennyire csak lehet) közelebb jutni. Ennek érdekében a mesélés történeti kontextusának lehetséges vizsgálatából a 19. századi *mesemondók*ra vonatkoztatható adatokat igyekszem felsorakoztatni, először a nemzetközi szakirodalomból ismert, majd a magyar forrásokból kirajzolódó kevésbé ismert mesélők áttekintő összegzésén keresztül. A fejezet második felében egy, a 19. század közepére datálható klasszikus magyar népmese gyűjtő-mozgalomhoz, Kriza János gyűjtőköréhez tartozó unitárius tanár, Marosi Gergely újabban előkerült, néhány lapos mesekéziratát mutatom be. A dokumentum aprólékos elemzése során feltárul a meséket a nyelvészet felől megközelítő gyűjtő a mese kontextusát is érzékeltetni kívánó lejegyzési módszere, melynek segítségével a legkorábbi név szerint ismert mesélőkre vonatkozó adatokat sikerült kiegészíteni.

MESEMONDÓK A HAZAI ÉS A NEMZETKÖZI MESEKUTATÁS KORAI SZAKASZÁBAN

A 19. századi mesélőkre vonatkozó adatoknak két lehetséges forráscsoportja áll rendelkezésünkre. Nemcsak a mesemondóra, de a mesélés helyére, idejére és alkalmára, valamint annak egyéb körülményeire (a mesemondás hossza, az előadás stílusa, a repertoár összetétele, a mesélő és közönsége közötti interakció stb.) vonatkozó információkkal összefüggésben is elsődleges forrást jelentenek a fennmaradt szövegek mellé rendelhető *korabeli meseszöveg-sorozatok*. Az egyes, a szóbeliségben élő népmese után gyűjtött és jó esetben publikált meseszövegek esetében is mindig kéziratok *sorozatáról* kell beszélni, amelyek a különböző átírások során az adott transzkripció eljárás funkciójának megfelelően bizonyos információkat elveszítenek, másokkal pedig gazdagodnak.⁷ Mindezen források összeolvasása fontos adatokkal szolgálhat a korabeli gyűjtési, lejegyzési és publikálási elvek megértéséhez. A népköltési szövegek lejegyzési módszertana koronként, műfajonként, személyenként változó, sőt adatolható példák állnak rendelkezésre arra vonatkozólag, hogy még az egyes gyűjtőknél

⁷ A mesei szövegrögzítés lehetséges fázisairól bővebben lásd GULYÁS J. 2010a, különösen 45–57.

sem nevezhető meg mindig egyetlen, az összes szövegnél egyformán jelentkező statikus lejegyzési módszer.⁸

Az egyedi meseszövegek mögött felsorakoztatható kéziratos változatok a mesevariánsok eddig ismert és preferált vizsgálatának egy másik útját jelenthetik. Ezek szerint megkülönböztethetők a szájhagyományozásban szükségszerűen változatokban élő mesetípusok *horizontális variánsai* az adott meseszöveg lejegyzésekor és publikálásakor keletkezett *vertikális szövegvariánsaitól*.⁹ A vertikális szövegsorozatok általában több személy szövegmódosító munkáját feltételezik, hiszen a kor gyűjtéseire nagyon jellemző, hogy többnyire társak segítségével dolgoztak a modern hangrögzítő eszközöket nélkülöző, és még a gyorsírási lejegyzési módszert sem ismerő gyűjtők, akik a médiumváltásból (szóbeliség – írásbeliség) szükségszerűen adódó változásokon túl (gesztus, mimika, térkezelés stb. jelölésének negligálása) szándékos módosító eljárásokat is végrehajthattak a szövegeken.¹⁰

A kéziratos lejegyzések mellett, ahogyan már szó volt róla, másodlagos forrásként használhatóak az elsődleges forrás adatait is részben determináló, az egyes mesegyűjtésekre vonatkozó egykorú reflexiók, továbbá a gyűjtés módszertanára

⁸ Vö. Kriza János önéletrajzi levele, é. n. „Lassankint tisztult bennem a gondolat úgy adni ki a népkölteményeket s szólásmódokat, oly hangejtéssel épen mint a nép kiejti – a virágot egész hímével, illatával mutatni be a közönségnek – a plántát úgy szólva azon módulag, mint a természet anyakeblén felvirult, állitni elé.” Kriza J. 1956. II. 442. Újabban Szakál A. 2012. 265.

⁹ Ahogyan már korábban is említettük, az előbbi esetben általában több adatközlőről beszélünk, utóbbi esetben egy elsődleges adatközlőtől származó szöveg több változatáról van szó. Ennek megfelelően a *horizontális szövegvariánsok* képviselnék a *típust*, a *vertikális* variánsok pedig a *textust*.

¹⁰ Több ismert mesénk kéziratainak tanulmányozása során is kiderült, hogy az eredeti szöveget (ezen – amennyire megállapítható – az első, legkorábbi fennmaradt lejegyzést értem) cenzúrázva, illetve kihagyásokkal – különösen az erotikus, sikamlós motívumok, vagy hosszadalmas kezdő formulamese elhagyásával – közölték. Ez az eljárás nemcsak a 19. századi szövegkiadásokra igaz. Vö. pl. *A kövévált királyfi* címmel kiadott mesét (GAAL Gy. 1857–1860. I. 159–169.) az MTAK Kézirattárában lévő kézirattal (M. Irod. 2-r 6. sz. 143–155.), vagy *Az obsitos katona* című mesét a kéziratával (MTAK Kt. 4-r 412. 52–53 és 56–57.). Mindkét esetben a mesék a bevezető szövegrészek elhagyásával, egyfajta negatív szerkesztésben láttak napvilágot. A kötetek szerkesztési elveiről lásd Kazinczy Gábor Toldy Ferenchez írott levelét, Bánfalva, 1857. január 24. M. Irod. 74. 154; vagy KRIZA J. 1956. II. 234–243. Az editált mesék hitelességéről lásd KOVÁCS Á. 1961. 431–434. A népszerűsítő átírás és a tudományosság összehághatósága mellett érvelt DÖMÖTÖR S. 1963. A folklórszövegek kiadásának érvényben lévő szabályzata: VOIGT V.–BALOGH L. 1974.

kitérő elvi alapvetések. A korban rögzített népköltési szövegekről gyakran elmondják, hogy az elméleti-metodológiai premisszáik alapján való adatgyűjtés kirekeszt bizonyos, az elméleti keretbe nem férő adatokat,¹¹ azaz már a gyűjtés során szelektál, másrészt a korszak publikációs gyakorlatára reagálva szokás ezen szövegek megkonstruáltságára utalni.¹² A megállapítások részben helytállóak, azonban nem hiszem, hogy a fenti kérdésfelvetések volnának a legrelevánsabbak a 19. századi folklórszövegek vizsgálatakor. Aktuális módszertani szabályokat ugyanis nem lehet korábban lejegyzett szövegeken számon kérni, továbbá valamennyi, még a legmodernebb gyűjtések esetében is működnek bizonyos szelektáló/szövegmodosító elvek és mechanizmusok. Összességében az említett elsődleges és másodlagos források együttes vizsgálata képes árnyalni a 19. században lejegyzett népi prózaepikáról alkotott képzeinket. Természetes, hogy történetileg változik az, amit egy adott tudományág a vizsgálata alá von, és az is természetes, hogy az adott diszciplína módszertana is folytonos változásban van. Ennél érdekesebb megfigyelni azokat az adatokat, amelyek, bár nem illenek bele abba a 19. századi kutatási koncepcióba, amelyről *feltételezzük*, hogy érvényesítettek a korban, mégis léteznek.

A budapesti iskola a „mesemondó személyiségét, a mesehallgató közösséget, a mesetanulást, mesehallgatást szokásait s a mesének, általában a prózai epikus szóhasználatnak eleven életét és funkcióját vizsgálta.”¹³ Azonban ezeket a kérdéseket, jóllehet nem ennyire következetesen, szerte Európában a népmese 19. századi „felfedezésekor” rögtön felvetették. Így volt ez akkor is, ha Herder és a Grimm testvérek romantikus értékszemlélet jegyében fogant, széles körben elterjedt nézőpontja szerint az idealizált, személytelen „nép költ”, és nem az egyének, utóbbiak csupán az egyes típusok variánsainak hordozóiként és nem önértéküknél fogva tarthattak számon a gyűjtő érdeklődésére.¹⁴ Ehhez az elvhez illeszkedő gyűjtési metódus mellett fejlődött ki az említett történeti-földrajzi iskola mesemotívumokat és mesetípusokat összehasonlító munkamódszere.¹⁵ Érthető, hogy ebben a helyzetben nem fordítottak különösebb figyelmet a mesélőkre, ennek ellenére az elvi alapvetésekből és a fennmaradt kéziratok doku-

¹¹ NIEDERMÜLLER P. 1987. 59.

¹² NIEDERMÜLLER P. 1990. 100.

¹³ ORTUTAY Gy. 1971. 7; KOVÁCS Á. 1980b.

¹⁴ APO, S. 1995. 50.

¹⁵ HOLBEK, B. 1987. 242–250.

mentumokból is kirajzolódó és fokozatosan finomodó metodológia soha nem hagyta teljesen figyelmen kívül a meseszövegek mögött álló mesélőt. Az európai mesekutatás megindítóiként számon tartott Grimm testvérek nemcsak a mesélés helyét, idejét és a mesélő nevét jegyezték fel kézírataikon, de egyik adatközlőjüket, Dorothea Viehmannt meg is örökítették a festő fivér, Ludwig Emil Grimm jóvoltából. A *Kinder- und Hausmärchen* második kötetének előszavában említik meg először az akkor ötven év körüli mesemondónőt.¹⁶ Wilhelm Grimm a *Kinder- und Hausmärchen* első kötetének saját példányába írott széljegyzetei között tizenöt különböző adatközlő nevét örökítette meg.¹⁷ A lengyel Oskar Kolberg, habár csak a kézíratain, de szórványosan feljegyzett bizonyos adatokat mesélőiről.¹⁸ A 19. századi európai mesemondókról szóló áttekintések¹⁹ rendre az elsők között tesznek említést John Francis Campbellről, aki *Popular Tales of the West Highlands* című négykötetes gyűjteményében szintén hivatkozott adatközlőire.²⁰ A nemzetközi szakirodalom ugyancsak gyakran megemlíti Giuseppe Pitrét, aki lelkesen számol be Agatuzza Messia nevű idős, olvasni nem tudó mesélőnőjéről.²¹ Ulrich Jahn 19. század végi német mesegyűjteményét, a mesélők nevét, korát és foglalkozását is feltüntető eljárását kuriózumként szokás emlegetni,²² azonban a korszak legkövetkezetesebben adatolt, hatalmas szövegkorpuszát a

¹⁶ PANZER, F. 1953 (1815). 341. Dorothea Viehmann képét legutóbb Nagy Ilona a Grimm-filológia eredményeinek összegzéséről szóló tanulmányában publikálta: NAGY I. 2007. 31.

¹⁷ A Wilhelm Grimm fia, Herman Grimm révén a kasseli könyvtárba eljuttatott széljegyzetelt kötet adatainak értékelését lásd RÖLLEKE, H. 1986. 288–289. Rölleke e tanulmányában ismertette azon szenzációszámba menő filológiai felfedezését, miszerint az egyik legfontosabb Grimm-mesélő, a „második Viehmanné”-ként számon tartott bizonyos „Alte Marie”, akit a szakirodalom Wildék idős házvezetőnőjével azonosított, tulajdonképpen a fiatal, francia hugenotta ösöktől származó arisztokrata Marie Hassenpflug. Az igazi Marie mesekincse (akinek családja otthon a francia nyelvet használta) éppen ezért mutathat szoros kapcsolatot Perrault és Madame d’Aulnoy meséivel. Részletesen erről lásd NAGY I. 2007.

¹⁸ KRAWCZYK-WASILEWSKA, V. 1981. 298.

¹⁹ WEHSE, R. 1986. 248; DÉGH, L. 1995. 50–52; APO, S. 1995. 48–49.

²⁰ CAMPBELL, J. F. 1860–1862. A gyűjteményt Arany János egy londoni recenzió alapján a *Szépirodalmi Figyelő*ben ismertette („Nyugot–Felföldi népmondák.” I. évf., 12. sz. 183–185. és 13. sz. 198–200.), feltehetőleg Campbell munkáját közvetlenül nem ismerte. Arany ezen írásához fűzött jegyzetében kitért a hazai népköltésgyűjtés problémáira is. *AJÓM* XII. 65–73. 653.

²¹ PITRÉ, G. 1874–1875. XVII. Pitréről lásd COCCHIARA, G. 1962. 343–361.

²² JAHN, U. 1891. Idézi DÉGH, L. 1995. 51.

dán Evald Tang Kristensen állította össze.²³ A század utolsó harmadában került publikálásra a Finn Irodalmi Társaság gondozásában Kaarle Krohn mesegyűjtési útmutatója, amelyben már kötelező érvényű, általános instrukciókat ad a mesélő adatainak regisztrálásához.²⁴

Nagyjából ennyi él a folklorisztikai köztudatban a legfontosabb 19. századi mesemondókról, azonban mind a kéziratos, mind a periodikákban elszórtan megjelent meseszövegekre vonatkozó források szisztematikus vizsgálata felszínre hozhat még jó néhány további adatot.

A magyar történeti adatok bemutatására szűkítve a vizsgálat tárgyát, meg kell említeni, hogy a korabeli mesélés kontextusára és a mesemondó személyére reflektáló, különböző forrásokban felbukkanó szórványadatok összegzésére sajnos eddig nem került sor. Az irodalmi levelezésekben, memoárokból és egyéb, mesét érintő szövegcsoportokban felbukkanó mesemondók nem kizárólagosan a földműveléssel közvetlen kapcsolatban álló parasztok közül kerültek ki, hiszen pásztor, kocsis, dajka, katona, cipőjavító és koldus szintén megtalálható közöttük. Az elitirodalom azonban a társadalmi rétegcsoporthoz konkrét megnevezését kerülve általában a *pórfükként* vagy *egyszerű embereként*, *falusi lakosokként* vagy *szegény embereként* azonosította a népköltészetet hordozó regiszter egyes képviselőit. Gyakran fordul elő az alany mellőzésével hivatkozott *fonóka mesék* vagy *fonókba való mesék* megjelölés is.²⁵

²³ A gyűjtő 127 mesemondótól közel két és fél ezer mesét rögzített 1868-tól 40 éven keresztül. A szövegek mellé minden esetben feljegyezte az adatközlők neveit, illetve hosszabb-rövidebb terjedelemben az életrajzaikat is. HOLBEK, B. 1987. 88–139. A mesemondókat és repertoárjaikat összegző táblázatot lásd a 94–139. oldalakon. Evald Tang Kristensen gyűjtéseinek digitalizációjáról, az adatbázis elérhetőségéről lásd GULYÁS J. 2008. 11–12.

²⁴ Minden esetben rögzítendő a mesélő neve, életkora és tartózkodási helye. Amennyiben nem a lakóhelyén született vagy nem ott hallotta a történetet, ezt is jeleznie kell a gyűjtőnek. E koncepció mögött a hagyomány vándorlásának megértésére való törekvés áll és a történeti-földrajzi iskola irányába mutat. KROHN, K. 1885. 326. Idézi APO, S. 1995. 49.

²⁵ Noha már az 1600-as évekből ismerünk utalásokat a fonóban való mesemondásra (SZENDREY Zs. 1928. 147.), az egyik legkorábbi konkrét adatunk a székelőföldi Etédén az 1790-es években katonáskodó Kisfaludy Sándorra vonatkozva bukkan elő Újfalvi Sándor emlékirataiban (ÚJFALVI S. 1990. 329–330.). Az érdekes adat Legeza Márta szemínáriumi dolgozatából való (ELTE BTK Folklore Tanszék).

GAAL GYÖRGY MESELO KÖZVITÉZEI

Az első magyar mesegyűjteményként számon tartott *Mährchen der Magyaren* előszavában Gaal György jelzi, hogy Grimmék példáján felbuzdulva kezdett gyűjteni, továbbá a gyűjtés nehézségeire utalva azt is megjegyzi, hogy nálunk sehol sem akadt a Grimm testvérek ismert mesemondónőjéhez, Dorothea Viehmannhoz hasonló mesélő.²⁶ Kérdéses, hogy Gaal számára minek a szimbóluma volt az itthon hiába keresett *Viehmänné*?²⁷ A *kiváló magyar* mesemondónak, a *női* mesélőnek vagy a *paraszti* származású mesélőnek? A kötetben végül is tizenhét mese kapott helyet, azonban a megjelent szövegkorpusznál terjedelménél fogva sokkal jelentősebb az a magyar közvitéznek által Gaal számára lejegyzett kéziratos szöveganyag,²⁸ melyet Gaal csak részben használt fel a németül kiadott mesék megszövegezéséhez.²⁹ Ez az a korpusz, melyből Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor válogatott az 1857–1860 között kiadott magyar mesegyűjtemény számára.³⁰ A Gaal-filológia folklorisztikailag egyik legérdekesebb forrásanyagát jelenti a közvitéznek tulajdonított, három külön kötetben lévő kéziratos meseanyag. A teljes korpusz áttekintése után megállapítást nyert, hogy ez és még egy további kéziratos forrás³¹ Gaal György magyar nyelven megjelent három kötetének magyar nyelvű, több kézírásban fennmaradt kézíratait tartalmazza. A címében is magyar közvitéznek tulajdonított meselejegyzések a 19. század első két évtizedéből származnak. A szövegcsoportokat lejegyzők szerint római számokkal jelölték (I–XV.), a lejegyzett szövegek előtt és után hat különböző szignatúra szerepel, melyek az akkoriban Bécsben állomásozó magyar

²⁶ GAAL, G. 1822. IV. „Befolyásos és tiszteletreméltó férfiak, az összes magyar barátom és ismerősöm mind hiába fáradoztak, hogy teljesítsék kívánságomat, sehol sem akadt senki egy Viehmänné, aki meséket akart volna mesélni, sehol sem akadt egy írnok, aki feljegyezte volna a hallottakat.” (Ujváry Zoltán fordítása.) UJVÁRY Z. 2007. 84.

²⁷ Wilhelm Grimm interpretációjában a szájhagyományt változtatás nélkül továbbadni képes mesélőnő magát a németiséget (*German-ness*) reprezentálta. BOTTIGHEIMER 2009. 37.

²⁸ Régi és újabb írók 4-r. 66. 1–3. *Közkatonák meséi*. MTAK Kt.

²⁹ Gaal meséiről lásd DOMOKOS M. 2006. Kutatóstörténeti adalékokat, továbbá a mesekéziratok tartalomjegyzékeit közli Benedek Katalin (2012). Gaal német nyelvű meséiről lásd HAVAY V. 2011.

³⁰ GAAL Gy. 1857–1860. A három kötet reprint kiadása: GAAL Gy. 2013.

³¹ *Gaal György Magyar Mesegyűjteménye*. MTAK Kt. M. Irod. 2-r 6. sz.

katonáktól származnak.³² A bekötött lapok mostani rendjükben az eredetileg összefüggő római gyűjteményszámokat széttördelik, az egy feljegyzőtől való szövegek egymástól távol kerültek. A valaha egymás után következett szövegek és kézírások így keletkezett összevisszasága erősen zavarja a szövegek és a lejegyzők egymáshoz rendelését. Toldy Ferenc Gaal György életére és műveire vonatkozó feljegyzései³³ között szerepel egy lista a tárgyalt mesegyűjteményről, amelyet Gaal halála előtt adott át Toldynak. A lista az ötvenes évek második felében készült a meseszövegekről, és nagy segítséget jelent a jelenlegi állapotukban összekevert gyűjteményrészletek eredeti sorrendjének megállapításában. Toldy kétoldalas listáján a római számmal jelzett gyűjtemények szövegkezdetei és a lejegyző katonák nevei egymáshoz rendelve olvashatók.

Voigt Vilmos azon feltételezését, miszerint Gaal György bécsi mesemondó katonájával Varga József személye azonosítható,³⁴ a kéziratok alapján megerősíthetjük azzal a kiegészítéssel, hogy Varga neve mellé még öt másik meseszövegközlőt (pontosabban lejegyzőt) lehet állítani, úgymint Köblös Gábort, Papp Györgyöt, Zetykó Józsefet, Iván(cs)ics Istvánt és Mészáros Antalt. Az általuk lejegyzett mintegy nyolcvan szövegből több tucat nemhogy kritikai kiadásban, de sehogyan sem jelent meg mind a mai napig. Azt az eddig bűvópatakként időről időre felbukkanó álláspontot, miszerint Gaal magyarul kiadott meséit Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor németből fordította volna vissza,³⁵ a katona lejegyzőktől származó autográf kéziratok egyértelműen megcáfolták, azaz nem Gaal által ismeretlen forrásból németre fordított szöveg magyarra való visszafordításáról van szó, hanem a rendelkezésre állott és ma is kutatható, magyar katonák által, magyarul lejegyzett meseszövegek szinte szó szerinti publikációjáról.³⁶

³² MÉSZÖLY G. 1929. 180.

³³ *Gaal György életére és műveire vonatkozó jegyzetei.* MTAK Kt. Történelem 2-r 11.

³⁴ VOIGT V. 1982a. 146.

³⁵ PL. Kovács Á.: Utószó. In KRIZA J. 1956. II. 452; DÖMÖTÖR T. et al. 1978. 242.

³⁶ Itt szeretném megjegyezni, egyelőre nem tisztázott, hogy az esetleg feljebbvalóik utasítására leírt mesék a lejegyző katonák saját repertoárjába tartoznak-e, vagy esetleg a kéziraton fel nem tüntetett katonatársak diktálás útján rögzített mesekincsét reprezentálják. (A későbbi időből való, de alkalmi férfiközösség mesélési szokásairól, az 1848/1849-es szabadságharc idején magyar katonák közötti mesemondásról lásd pl. Illésy György beszámolóját az 1860-as évekből: MTAK Kt. Irod. 8-r 177/B 54v–57r.) Egyébként nem csak Gaal katonáiról tudjuk, hogy meséiket maguk írták össze. Egy levél tanúsága szerint a tizenhat esztendőös parasztfiú, Albert József (ifj. Székely János tanító kérésére) az 1880-as években öt füzetben összesen húsz, kéthelyi székely népmesét rögzített.

HINDSI ÉS A HAVASI MESEMONDÓK

Faragó József kutatásai szerint Gaal György és mesélői ténykedésével egy időben működött a Székelykeresztúr tőszomszédságában található Fiafalván és vonzáskörzetében egy bizonyos Hindsí nevű cigány foltozóvarga mesemondó.³⁷ Közvetlenül tőle feljegyzett szövegünk nincs, bár egy 1840-es évekből származó útijegyzetben jánosfalvi Sándor István megörökített két mesét, melyeket Hindsí egy tanítványának tulajdonított.³⁸ A magyar népmesék rendszeres gyűjtése előtti időszakból a főispán Bethlen Pál által a Ciblesi-havasokban az 1830-as évek második felében megszervezett, többnapos főúri vadászat kapcsán a mesélésre vonatkozólag is érdekes adatokat rögzített Újfalvi Sándor. Tudjuk, hogy a vadásztársaság esti havasi időtöltései közé tartozott a mesehallgatás is.³⁹ A mesemondó(k) nevét ugyan nem említik, azonban a pusztá névnel fontosabb az a tény, hogy a leírás olyan úri mesehallgatókról szól, akik a 19. század első harmadában a Keleti-Kárpátok havasi mesemondóinak előadásait élvezték.

GILLI ÉS MAILÁTH JÁNOS

Mailáth János kötetben megjelent mesegyűjteménye⁴⁰ jól ismert a folkloristák körében, azonban adatközlőinek azonosítására a leghalványabb kísérletek sem történtek, pedig talán nem volna teljesen reménytelen vállalkozás. Mailáth az általa szerkesztett *Iris* című zsebkönyvben 1842-ben közzétette egy bizonyos Gilli nevű oláh mesélőné képét.⁴¹

A mesék Hermann Antalhoz kerültek, aki azokat Berze Nagy Jánoshoz juttatta el. Berze Nagy hagyatékából Albert József meséi közül néhányat más, szintén régi gyűjtésekkel együtt kiadtak BANÓ I.–DÖMÖTÖR S. 1960. 80–88. A saját repertoárjukat nagy számban rögzítő észt vándorszabókról lásd VIIDALEPP, R. 1969. 450.

³⁷ FARAGÓ J. 1993.

³⁸ Vö. Marosi Gergely székelykeresztúri mesegyűjtésével, melyre a dolgozat második felében térek ki.

³⁹ FARAGÓ J. 1991. 11.

⁴⁰ MAILÁTH, J. 1825, 1837; MAILÁTH J. 1864.

⁴¹ *Iris. Taschenbuch für das Jahr 1842*. Dritter Jahrgang. Pesth, 414–416. A mesélő Gilli Barabás Miklós rajza után Mahlknecht acélmetszetében jelent meg a 416. lapon.

Két évvel később a *Honderű*-ben közöltek Mailáthtól egy Gillihez kapcsolt mesét. Sajnos, a titokzatos Gilliről és repertoárjának további darabjairól többet nem tudunk, meg kell jegyeznünk azonban, hogy esetleg Gilli Mailáth fantáziájának szüleményeként fiktív személy is lehetett, annak ellenére, hogy Mailáth Gilli létezéséről igyekezett meggyőzni olvasóit: „Iris 1842. Gilli az oláh regélőnő képét látták és olvasták, és így remélek egyet közölhetni a sok regéből, mellyek tőle származnak. Igéretemet teljesítem, midőn az előttem levő regét elmondom: csak azt jegyzem meg, hogy a regélők, szokása szerint ékesítéseket és változtatásokat engedtem meg magamnak, de az anyag nem találmányom.”⁴²

IPOLYI ARNOLD MESÉLŐI

Annak ellenére, hogy Ipolyi mitológiai adatgyűjtése érdekében fordított figyelmet a népmesékre, a bonyolult keletkezési történetű, kéziratos Ipolyi-hagyaték számos gyűjtő mellett néhány adatközlő nevét is megőrizte. Csaplár Benedekhez szóló leveleiben rendre beszámol saját gyermekkorának meseismeretéről (*különbnemű dajkái*), olykor néhány ismertebb honti mesélőt és mesélőnőt név szerint is (*süket Maris, Tyapa Bora, Pálgyi jobbágy*) megemlíti. Ipolyi anyai nagyszüleinek lakhelye, egyben Ipolyi születési helye volt Disznós (Hont vm.)⁴³ A Horváthy-nagyanyánál töltött időszakot (*gyerekkorom árkádiája*) felidézve jegyzi meg a következőt:

⁴² Gilli az oláh regélőnő. (Tündérrege gr. Majláth Jánostul.) *Honderű* 1844. 19. sz. 611–612. A meseszöveget Mailáthnak a regéről szóló bevezetőjével lásd a 612–619. lapokon és a következő számban (*Honderű* 1844. 20. sz. 632–639.). A közleményhez fűzött szerkesztői megjegyzés szerint a közölt tündérrege fordítás, mely „egy főrendű, ifju, kecses hölgytől származik, ki édes honi nyelvünkbeni gyakorlatainak kettős célú tűzvén ki, – önképzésével egyszersmind mások gyönyörködtetését kapcsolja össze.” Az ismeretlen arisztokrata fordítónő szignója E. R. A mese az ATU 407, korábban MNK 411* *A lilíomleány* típusba tartozik, magyar nyelvű variánsa Erdélyi János gyűjteményében jelent meg először: ERDÉLYI J. 1855. 1–7.

⁴³ HÁLA J. 1995. 195–196.

„[...] nem egy mesét szívott be már ott képzetem különbnemű dajkaimtól, mellyeket mást is phantasiam még sokszor reproducál és csak sajnálattal érzem hogy már akkor mese gyűjtő nem voltam.”⁴⁴

1850-ben Ipolyi gyerekkorának színhelyén, Ipolykeszin a rokoni Tersztyánszky-házban járt, három évvel később így emlékezett vissza erre az időre:

„Ott láttam 3 év előtt náluk [Tersztyánszkyéknál – D. M.] pitvarba babot fejteni a süket Marist ki anyám szerint híres mesélőné volt a tájon, hasonlóan Tyapa Bora is [...] egy nevezetes mondám van egykori öreg jobbágyunk Pálgyitól verbőczi tüzes szekeréről mindjárt az Ipolykeszi és Balog közti verbőci tavából kiemelkedve éjelenként [...]”⁴⁵

Feltehetőleg a tizenéves csallóköz–kisudvarnoki (Pozsony megye) Marczy Angéla meséit maga Ipolyi gyűjtötte fel a század közepén.⁴⁶ Egy jó mesélő meséiből szerkesztett korpusz önálló gyűjteményként való kezelését is először Ipolyinál tapasztaljuk.⁴⁷ Az 1854-ben kiadott *Magyar Mythologia* előszavában arra hivatkozva nem sorolta fel név szerint az adatközlőit, hogy a népköltési anyagából kiadni tervezett *rege- és mesekönyvi gyűjteménybe*⁴⁸ a mesélőkre vonatkozó adatok később majd úgyis átkerülnek, azonban figyelemre méltó tény az, hogy szükségét érezte megmagyarázni, e helyütt miért nem nevezte meg a gyűjtött folklórszövegek forrásait:

„[...] az elbeszélő szerény ismeretlen falusi lakosok, földmívesek, vén-asszonyok, sőt gyermekek nevei felemlítésével, kiktől ezek [ti. a népköltési

⁴⁴ Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1851. december 16., Zohor. PMKL N. 186. A dajkát mint a gyermekkor első számú meseközvetítőjét Ipolyi más levelében is megemlíti, lásd pl. Ipolyi Csaplárhoz, 1853. március 23., Zohor. E levelében Ipolyi kimondottan a tündérmesékről jegyzi meg, hogy ilyeneket „mindekinek beszélt anyja és dajkája [...]”

⁴⁵ Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1853. július 15., Zohor. PMKL N. 186.

⁴⁶ IPOLYI A. 2006. 57–68.

⁴⁷ IPOLYI A. 2006. 39.

⁴⁸ Ilyen kiadvány Ipolyi életében nem jelent meg. Láttuk, hogy a közreműködésével magyaróvári ponyván megjelent néhány mese. A *Magyar mythologia* keletkezéstörténetéhez lásd BENEDEK K. 2007.

gyűjtések – D. M.] nagyobb részt vétettek, kellene eljárnom, mi a mint itt egyrészt hasztalan, miután azáltal a kritika nyomukba jöni nem fog, úgy helyén vélem majdan e kimutatást akkor, midőn ezen részletek egy teljes magyar rege- és mese-könyvi gyűjteménybe átmenendnek melynek egy jó része nálam ez ohajtás sikerültére készen áll [...]”⁴⁹

Ipolyi írásaiból, bírálataiból úgy látszik, hogy tudatos, kritikai szempontokat érvényesítő tudományos munkára kívánta felhasználni a népmeséket. 1855-ben az Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék* című, az első magyarul megjelent, magyar népmeséket tartalmazó műfajspecifikus gyűjtemény ismertetésekor Ipolyi felhívta a figyelmet a meséket kísérő kritikai jegyzetek szükségességére:

„Ha egyszer majd e mesékhez a szerző által előszavában ígért műbölcsészeti értekezés mellett a mindenképp kívánatos kritikai jegyzeteket vesszük, melynek az egyes mesék kútforra, tájkára, lelhelyére, netalán hasonlataira és variánsaira is kellend kiterjeszkedniök, talán mi is ezen kritikai kellékek szembevételével, bővebben szólhatunk; melyeket azonban, megvalljuk, mi addig is minden füzetnél – kivéve a még nem adható variánsokat – kívánatosnak tartunk [...]”⁵⁰

⁴⁹ IPOLYI A. 1854. XXVII–XXVIII. Később Ipolyi Pajor Istvánnal közösen tervezett kiadni mesegyűjteményt, erről lásd levelezésüket: OSZK Kt. Fond IX. 755. Ipolyi Arnold levele Pajor Istvánnak, Zohor, 1856. február 12. 1857-ben ismét szóba hozta Ipolyi a gyűjtés és kiadás tervét. Ipolyi levele Pajorhoz, Zohor, 1857. február 21. OSZK Kt. Fond IX. 755. Ipolyi leveleiben többször foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért nem tudta valamennyi gyűjtője nevét feltüntetni az 1854-ben megjelent kötetben. Csaplár Benedek és Deák János megtiltotta, hogy nevét kiírja, Lugossy József és Révész Imre pedig csak a forrásait taglaló fejezet kinyomtatása után gazdagította gyűjteményét. Igen érdekes Ipolyi kettős érvelése: egyfelől a szerzői joghoz hasonló elvárás miatt jelentett ez számára problémát, másrészt a gyűjtői név hitelesítette volna a gyűjtött szövegeket is „[...] mert hiszen ez mindannyi bizonyítvány. [...] sokszor el kellett volna a név idézés hozzá ne hogy ujamból szopottnak mondják.” Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1854. április 18., Zohor. PMLK N. 186.

⁵⁰ IPOLYI A. 1855b. (Kiemelések – D. M.) Ipolyi itt, évekkel Arany János Merényi mesekötetére adott bírálata előtt megfogalmazza, hogy „az előadásra nézve szabályt adó leendő azon mód, melyet jobb és folyékonyabb előadású népmesélőink követnek.” Kazinczy Gábor Merényi kapcsán szintén kifejtette hasonló álláspontját a mesék lejegyzésére vonatkozóan, erről bővebben lásd a 6. fejezetet.

A folklorisztika és az irodalomtörténet számára egyaránt számon tartott, rendkívüli hatású, Arany Jánostól származó Merényi-bírálatban⁵¹ a mesegyűjtés és -közreadás elveit kifejtve Arany – akárcsak korábban Ipolyi is – a jobb népi mesemondókra hívta fel a gyűjtők figyelmét. Lényegében a Kisfaludy Társaságnak az 1860-as években Gyulai Pál megfogalmazásában és Greguss Ágost titkár nevével megjelent gyűjtési felhívásai is ugyanezt a nézetet ismétlik meg.⁵²

Az egyéniségvizsgáló iskola térhódításáig – kimondva vagy kimondatlanul – erőteljesen képviselve volt a népköltészet teoretikusai körében az a nézet, miszerint a mesének nincs állandó formája, a nép között pedig nincsenek alkotó egyéniségek. Ezzel együtt már a 19. század közepétől megfogalmazódott az az elv, miszerint a mesék közreadásában a jobb mesemondók stílusát kell követni.⁵³ A 19. századi meselejegyzési, mesegyűjtési gyakorlat kezdetben csak mintegy járulékosan, később nagyon is tudatosan rögzítette a mesélés kontextusára vonatkozó adatokat a mesék szövegei mellett.

A 19. századi mesélőkre vonatkozó adatok korántsem teljes összegzését követően a fejezet második felében (Kovács Ágnes szerint) az első hiteles meseszövegeink⁵⁴ mesemondóira és a mesék lejegyzőjére vonatkozó, eddig már ismert tényeket szeretném kiegészíteni újabban megismert adatokkal.

MAROSI GERGELY ÉS MESÉLŐJE, PUCZOK GECZI

Az akadémiai kézirat

A továbbiakban egyetlen, a 19. század közepéből származó kéziratot szeretnék bemutatni. Az összesen tizenkét oldalból álló dokumentumot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAK Kézirattár) őrzi, a katalóguscédula megjelölése szerint *Mesetöredék a 19. század második feléből*

⁵¹ ARANY J. 1861.

⁵² GYULAI P. 1961. 617–620.

⁵³ A jó mesemondók után megszövegezett népmese téje abban áll, hogy Arany János nyomán Arany László és Gyulai Pál éppen az előadásban, a stílusban, a sztereotip formulák alkalmazásában találja meg a magyar népmese eredeti jellemvonásait. KATONA L. 1901. 439.

⁵⁴ Kovács Á.: Utószó. In KRIZA J. 1956. II. 452; 1961. 433.

cím alatt.⁵⁵ Az archiválás során a kéziratra került borítón olvasható az alábbi megjelölés: *Mesék. Gyulainak vagy Krizának vagy Vikárnak*. A töredék azonosítását illető bizonytalanságot jól mutatja s egyúttal tovább fokozza az, hogy az említettek áthúzva szerepelnek a borítólapon, melléjük a *Kisfaludy Társaság* nevét jegyezték fel. Tulajdonképpen a címlapon szereplő mindegyik névvel összefüggésbe hozható lenne a dokumentum, a tényleges lejegyző neve azonban nem szerepel sem a dokumentumon, sem a borítón, sem a katalóguscédulán. A kézirat két meseszöveget tartalmaz, továbbá a lejegyzőnek a mesék elé illesztett rövidebb, a mesélés körülményeire vonatkozó, valamint a két meseszöveg közötti hosszabb kommentárját. A kézirat első lapjának legfelső része beszakadt, valószínűleg valamikor a mese címe vagy a gyűjtési hely, esetleg a nyelvjárás megjelölése lehetett a hiányzó részen. A sokatmondó alcím szerint a két szöveg ugyanattól a mesélőtől került lejegyzésre. Az alcímbe a mesélő nevén kívül a lejegyzés módszerére⁵⁶ (mondatolás) is történik utalás: *Beszéd Gothárd alias puczkok Geczitől szóról szóra*. Tanulságos a lejegyzőnek a meseszöveg elé írott, a mesélésnek a mesélő döntésétől függő időtartamára vonatkozó utalása: „N. B. Kérdelem Geczibától hosszú-e ez a beszéd: s azt felelte ha akarom hosszú s ha akarom rövid.”⁵⁷ Ezután következik a nyolcoldalas, „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű, *A három jó tanács* típusába tartozó, a 19. században nagyon népszerű novellamese,⁵⁸ majd pedig a gyűjtő-lejegyző rövid, ám annál érdekesebb jegyzete, melyben mesélője repertoárjának még fel nem jegyzett darabja-ira, valamint további, név szerint nem említett (Gagy vize melletti és siménfalvai) mesemondókra utal:

„Itt rösteltem interpellálni Puczkot, hogy nem helyyes a constructio. Még hátra van Puczkotól Szökfű Szál Jankó és Hálász[!] Jánoska, a mellyek a mint mongya a magok nemében ojan remekek, hogy ojanokot még maga a *pöspök*

⁵⁵ MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II.

⁵⁶ A sztenográfia előtti lejegyzés két módszeréről (az ún. mondatolás, azaz a diktálás utáni helyszíni lejegyzésről, illetve az emlékezetből való utólagos följegyzésről) lásd VIKÁR B. 1891. 119. Faragó József terminológiai javaslata az *emlékező* (irodalmi gyűjtéssel) szemben az elhangzással egyidejű *tudományos gyűjtést* állítja. FARAGÓ J. 1974. 433.

⁵⁷ MTAK Kt. 5970/124. I. 124.

⁵⁸ A szöveg az ATU 910B *A három jó tanács* (*The Observance of the Master's Precepts*, korábban *The Servant's Good Counsels*) típusba tartozik. MNK 4. 82–90.)

sem tud. Továbbá Márczella, s Szűz Mária (*Igön de hajbe igazi szép beszéd az osztán*) Puczoknak saját szavai. Hát a szombati küs ruha?⁵⁹ S a három kereskődő legény, s osztán a három mellé égyakat [?] stb, stb, stb. Itt írhat Merényi uram is,⁶⁰ én is eleget. Csak győzzük. Éppen a tegnap hallám a papunktól, hogy *Sémánfalván* is két híros beszédmondó lappang. Hát még a havas alatt, Homoród mellett, s a gagy [!] víze mellett mennyi van. Azonban respekt Puczoknak és Rókának, mert e részben elismert tekintélyek.”⁶¹

Tudjuk, hogy *Róka Tamás*, *Fa Miska* és *Puczok Geczibá* Kriza János gyűjtőhálózatába tartozó mesélők voltak.⁶² Kovács Ágnes jóvoltából az is ismert előttünk, hogy a *Róka* ragadványnevű Puskás Tamás, illetve *Fa Miska*⁶³ Marosi Gergely felfedezettjei voltak.⁶⁴ Mivel a két meseszöveg azonos, ám Kriza kézírásától eltérő írásban maradt fenn, a lejegyzőt Kriza János folklórgyűjtői között kell keresnünk.

A kéziratban a mesélő repertoárjára vonatkozó kommentár után következik a másik, három és fél oldal terjedelmű *Megölő Istéfán* című mese.⁶⁵ Noha tartom azt az álláspontomat, miszerint a kéziratot a folkloristák ez idáig feldolgozatla-

⁵⁹ Nagy Ilona meglátása szerint a „szombati küs ruha” Máriával kapcsolatba hozva (*Márczella, s Szűz Mária* után említve) felvet egy érdekes értelmezési lehetőséget: egy palócföldi ének, bizonyos Varga Lajos költése, valamint ennek prózai változatai arról szólnak, hogy Mária egy szombaton elfelejtette kimosni a kis Jézus vasárnapi ünneplő ruháját. Imájára kisütött a nap és a ruhát megszáritotta, azóta minden szombaton, ha kis időre is, Mária tiszteletére ki kell sütnie a napnak. A félnépi változatok ponyván terjedtek, a prózai változatok ezekből származtathatók: NAGY I. 1988. 120; KRIZA I. 1982. 71–73. Ezúton is nagyon köszönöm Nagy Ilonának, hogy felhívta a figyelmemet a hiedelemre és az ebből származó szövegegyüttesre.

⁶⁰ Merényi László 1862 tavaszától 1867 augusztusáig az Akadémia támogatásával erdélyi mesegyűjtő kiküldetésben vett részt. Erről lásd a 7. fejezetet.

⁶¹ Kiemelések aláhúzásokkal az eredetiben.

⁶² KRIZA J. 1863. 545.

⁶³ „Beszéd Fa Miskától nevét a fa edények abrondozásáról vette.” MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 56.

⁶⁴ KRIZA J. 1956. II. 452.

⁶⁵ Ez utóbbi bekerült Kriza *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményébe is (XVIII. szám alatt), az udvarhelyszéki, *kereszturfiszéki nyelvjárás szerinti* megjelöléssel ellátott szövegek közé. KRIZA J. 1863 (1987). 477–481. Kriza a mesékhez fűzött jegyzetek között a magyar népmesegyűjtés történetében először három mesemondót megnevezve említ két mesecímet. uo. 545.

nul hagyták (valószínűleg azért, mert nem is volt tudomásuk a létezéséről),⁶⁶ a 19. század közepén lejegyzett két meseszöveg egyike sem tekinthető teljesen ismeretlennek. Utóbbit maga Kriza beválogatta *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményébe, s azóta is számos alkalommal újraközltek azt.⁶⁷

A kézíraton szereplő másik, kiadástörténetét tekintve kalandosabb sorsú, „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű mesét Kriza valamilyen oknál fogva kihagyta a *Vadrózsák* első kötetéből,⁶⁸ és Kovács Ágnes sem közölte azt a Kriza kézírt hagyatékának felhasználásával készített *Székely Népköltési Gyűjteményben*.⁶⁹ A mese azonban váratlanul felbukkan a *Magyar népmesekatalógus* (MNK) negyedik, a magyar novellamesék típusait bemutató kötetében *A három jó tanács* mesetípus legjellemzőbb példaszövegeként.⁷⁰ Ez a publikáció – még ha a katalógusban nem is utalnak erre – Kovács Ágnes kézíratos válogatásait⁷¹ követően az egyetlen, addig kiadatlan, Kriza gyűjtőhálózatához rendelhető meseszöveget hozta. A *Magyar népmesekatalógus* készítőitől nem volt idegen az a szövegközlési gyakorlat, miszerint a típuskatalógus kiegészítéseképpen az egyes mesetípusokat reprezentáló jellemző példákat is közzétettek. A katalógus azonban a közölt mesét meglepő módon nem hozta összefüggésbe sem Kriza Jánossal, sem Kriza bármelyik gyűjtőjével. A forrásmegjelölés szerint a mese Vikár Béla (!) gyűjtéséből való.⁷² Bizonyítható, hogy az MNK-ban megjelent

⁶⁶ Ha Kovács Ágnes a (Kriza kézíratos anyagainak felhasználásával készült) *Székely népköltési gyűjtemény* (SZNGy, KRIZA J. 1956.) sajtó alá rendezésekor ismerte volna a *Megölő Istéfn* című mese kézíratos lejegyzését, akkor minden bizonnyal abból, és nem az 1863-as kiadásból közölte volna a mesét. (Ahogyan tette azt más, például a *Csihán királyúrfi* című mesénél. Lásd KRIZA J. 1956. II. 272–279.)

⁶⁷ KRIZA J. 1863. 477–481; 1911. II. 209–215; 1943. 142–143; 1956. 316–329; 1975. 408–412. A mese *Stephen the Murderer* címen megjelent a *The Folk-Tales of the Magyars* című antológiában: JONES, H.–KROPF, L. 1889. 7–13, 306–312. Kovács Ágnes a máig legteljesebb Kriza-gyűjteményben a közölt meseszöveg jegyzetei közt a gyűjtés helyét Udvarhelyszékre teszi. KRIZA J. 1956. II. 500. (A mese egy variánsát Tárkányi Béla 1843-ban az *Atheneum* II. évf. lapjain *Máté gyilkos* címen közölte. DÖMÖTÖR T. et al. 1978. 363.)

⁶⁸ A tervezett második kötet nem jelent meg.

⁶⁹ KRIZA J. 1956.

⁷⁰ ATU 910B *A három jó tanács Puczok Geczitől*. MNK 1984. 82–90.

⁷¹ KRIZA J. 1956, 1961.

⁷² MNK 4. 90. A forrás megjelölése: *Vikár Béla, Vegyes néprajzi gyűjtés* 398–416. EA 4535. (Itt szeretnék visszautalni arra a már említett tényre, miszerint a tárgyalt akadémiai kézirat borítóján is feltüntették tévesen többek között Vikár nevét is, mint a mesék lehetséges gyűjtőjét.)

szöveg nem az Akadémiai Kézirattárból, hanem az Etnológiai Archívum (korábban Ethnológiai Adattár) kéziratrából került a mesekatalógus szövegpéldái közé (erre utal a hivatkozott jelzet). Minden bizonnyal elkerülte a katalóguskészítők figyelmét, hogy mind a kézirat után készített gépiratos, mind pedig a közölt szövegen maguk a közreadók is jelölték a mesélő nevét (Puczok Geczi), amely adat alapján könnyedén világossá vált volna, hogy az Etnológiai Archívumba és onnan az *MNK* példatárába Vikár Béla nevéhez rendelve egy Vikárral semmiféle kapcsolatba nem hozható szöveg került, noha az Archívumban valóban Vikárnak az Akadémiai Kézirattárban őrzött, gyorsírással lejegyzett kéziratnak gépiratos átírásaival együtt jutott a tárgyalt meseszöveg is.

Arról a kérdésről, hogy mi módon keveredhettek másféle kéziratok a Vikár-féle anyagba, a következő adatok állnak rendelkezésünkre: Faragó József felvetése nyomán⁷³ Gergely Pálnak 1947-ben sikerült megvásárolnia a Teleki téri ócskapiacra Vikár Béla tizennyolc, 1896–1910 között keletkezett gyorsírással fűzetét – máig ezt a korpuszt tekintik a Vikár-hagyaték legértékesebb részének.⁷⁴ Vikár hagyatékának kisebb, heterogénebb része 1944–1945-ben szétszóródott az Akadémia pincéjében,⁷⁵ valószínűleg itt keveredhetett össze sok egyéb, a 19. századból származó, akkorra már részben elfeledett folklórgyűjtéssel. Ismert, hogy Gergely Pál, aki akkoriban a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője és mellékállásban az épület gondnoka volt, az 1949–1950-ben végzett épülettatarozás és pinceátalakítás során akadt rá a hatalmas kéziratok leletanyagra. Az említett kisebbik Vikár-hagyatékon túl, valamint Kriza János kiadott és kiadatlan gyűjtései mellett Arany László meséi⁷⁶ és Arany János hivatali iratai is ekkor kerültek elő.⁷⁷ Tudjuk azt is, hogy Gergely Pál megbízást kapott Ortutay Gyulától a

⁷³ GERGELY P. 1971. 416.

⁷⁴ Az akadémiai Vikár-kéziratokról lásd GERGELY P. 1947, 1952; POGÁNY P. 1957–58; KATONA I. 1981. További értékes információk: Kovács Ágnes *kiadatlan beszélgetése Gergely Pállal*. MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. GERGELY P. 1957.

⁷⁵ Ez 1944-ben Vikár Béla vagy személyes ismerőse (házmestere?) révén került a bombázások elől a pincébe. POGÁNY P. 1959–1961. 7.

⁷⁶ Az Arany család mesekéziratairól lásd DOMOKOS M.–GULYÁS J. 2009.

⁷⁷ Mivel Gergely Pál nem volt folklorista, és a jórészt átpenészesedett lapok állagának megóvása érdekében elsődleges célja a restaurálás és nem pedig a rendszerezés volt (az előkerült kéziratos Kriza-anyagból Kovács Ágnes és Gergely Pál válogatta az 1956-os *SzNGy* anyagát. KRIZA J. 1956. II. 448.), ennek köszönhető, hogy Kriza és az Arany család meséi máig egybekötve olvashatóak az Akadémiai Kézirattárban: MTAK Kt. Irod. 4-r 409/I–III. Az Arany-mesekéziratok

vásárolt Vikár-féle gyorsírási füzetek átírására, így két év alatt Papp Sándor segítségével közel 2800 gépelt oldalt készítettek el Ortutay számára.⁷⁸ Az átírás több példányban készült el, egy az ELTE Néprajzi Intézetébe került,⁷⁹ egy pedig a Néprajzi Múzeumhoz, ahol is betagozódott az Etnológiai Archívumba.⁸⁰

Volly István 1959-ben, átnézve az Etnológiai Archívumba került gépiratokat, érdekes észrevételeket tett a korpusz összetételére vonatkozólag. Világosan rámutatott arra, hogy az EA 4535 számú, Gergely Pál közvetítésével a múzeumba került gépirat *egésze* nem tekinthető Vikár hiteles gyorsírási feljegyzései átírtának, hiszen egyrészt kétes néprajzi értékű gyűjtések (Volly szerint „Vikár Bélához gyakorlatlan vidéki gyűjtők által – rendes [azaz nem gyorsírási – D. M.] írással – beküldött tudálékos dolgozatok, gyűjtések”), továbbá olyan szövegek is vannak az irategyűttesben, amelyek ugyan Vikárhoz tartoznak, azok azonban „egyszerű rendes írásban is megvannak a Vikár-hagyatékban az Akadémián és magánkézben”, harmadrészt ugyancsak a gépiratok között találhatóak Vikár vagy más által könyvekből kimásolt jegyzetek, „Kiss Áron népi játék könyvéből 30–40 oldalnyi anyag, vagy Gönczi Ferenc ismert göcseji gyűjtéseiből közel 100 oldalnyi anyag. Mindennek mi köze ahhoz, hogy *Vikár gyűjtés* néven szerepeljen az adattárban? Megtévesztő.” Volly további észrevétele volt, hogy az Akadémián meglévő gyorsírási füzetekből nem került az adattárba sem a Vas megyei, sem a Zala megyei, sem pedig az 1902. évi gazdag székelyföldi Vikár-anyag gépiratos másolata. Volly kérte az adattárat, hogy vizsgálja meg ezt a „furcsa”, megtévesztésre okot adó gépiratos szöveganyagot.⁸¹ Arra vonatkozólag, hogy

azonosítását lásd Kovács Á. 1969. Valószínűnek tartom, hogy Gergely Pál tévedése okozta azt is, hogy a Krizához társítható kéziratrövidéket Vikár Bélához kapcsolták.

⁷⁸ Gergely Pál a füzetekenként hat forintért vásárolt gyorsírási kézirat átírásáért a Népzenei Bizottságtól oldalanként két forintot kapott. MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. 2.

⁷⁹ Az ELTE Néprajzi Intézet Kézirattárának 2008. évi revíziója szerint az állományban Vikár Béla akadémiai kéziratainak Gergely Pál-féle átírtai 24 dossziében 2753 lap terjedelemben találhatóak. A többségükben gépelt, kisebb részükből kéziratos dokumentumok főleg dalokat és balladákat tartalmaznak. Az anyag nem teljesen azonos az Etnológiai Archívumban őrzöttel, a kérdéses meseszöveg gépirata nem található meg az ELTE Kézirattárában. ELTE Néprajzi Intézet Kézirattár 1–24. számú tételek. Sebő Ferenc a Vikár-hagyaték dokumentálása során ezen anyag-résztől is beszámolt: Sebő F. 2006.

⁸⁰ Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum (Etnológiai Adattár, a továbbiakban: EA) 4535.

⁸¹ EA 4535. 3. sz. melléklet. Volly az ún. Vikár-anyag VII. csomagjáról (1–1480. lap) tette meg az észrevételeit 1959. november 12-én. Újabban Sebő Ferenc közölt a Vikár-gyűjteményre

az adattár felülvizsgálta-e a nála őrzött zavaros Vikár-korpuszt, nincs információ, a vegyes gyűjtemény egésze ma is Vikár neve alatt lelhető fel az adattárban.

Bár Volly az idézett feljegyzésében nem feltételezi, hogy Vikár gyűjtésénél jóval korábbi szövegek is kerültek ebbe a korpuszba (ő csak arra vonatkozólag tesz megállapítást, hogy nem minden szöveg származik közvetlenül Vikártól, illetve, hogy nem az összes Vikárhoz kapcsolható szöveg került az archívumba), azt, hogy már évtizedekkel Vikár fellépése előtt feljegyzésre került e legépel szövegek eredetijének egy része, könnyen bizonyítani lehet. Jelen állapotában a gépirat adattári számozása szerinti 268–438. oldalain lévő 26 tételes gyűjtemény külön köteget képez. Az első lapon olvasható cím szerint *Vikár Béla hagyatékából az akadémiai kéziratárba került anyag áttételes gyorsírásból, kitépett különálló irkalapokról* van szó. (Ez a tény már önmagában is – ti. az, hogy nem egységben meglévő, rendezett korpuszról van szó – fokozott forráskritika érvényesítését vonná maga után.) A dokumentum készítőjének neve és a keletkezés datálása is a cím mellett olvasható: *Gergely Pál áttétele és gépelése 1952 év nyarán*.⁸²

Nem célom a hatalmas korpusz teljes revíziója, csupán nagyjából félszáz oldalnyi szövegről szeretném igazolni, hogy nem lehet Vikár gyűjtése, sőt megkockáztatom, hogy még csak nem is ismeretlen a gyűjtő. *A székely lakodalom leírása*⁸³ a szövegben olvasható megjelölés szerint Alsó-Siménfalván kelt 1851 áprilisában. Az utolsó lap aljára tollal írva az alábbi jegyzet szerepel: „Siménfalvi székely lakodalom. Ezt 1851-ben írta le Vikár egyik ismeretlen gyűjtője.”⁸⁴ Mindenféle további bizonyítási kísérletet feleslegessé tesz Vikár biográfiájának ismerete, ugyanis az a tény, hogy Vikár 1859-ben született, nemcsak azt zárja ki, hogy a folklórszövegeket is közlő lakodalmi leírás készítője valóban Vikár *ismeretlen gyűjtője* lenne, de nyilvánvalóan erős kétségeket ébreszt a lapalji bejegyző szakmai kompetenciájára nézve is. A köteg sorban következő szövege az említett, MNK példatárában is közölt székely népmese⁸⁵ gépirata. Feltételezésem szerint az egymás után következő, Vikár hagyatéka közé tagozott két szöveg

vonatkozó dokumentumokat, köztük Volly észrevételeit is. SEBŐ F. 2006. 157–179. (177, 179.)

⁸² EA 4535. 268.

⁸³ EA 4535. 101–128. (a számozás itt nem teljesen következetes)

⁸⁴ EA 4535. 128.

⁸⁵ *Mesetörredék a 19. század második feléből*. MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II. *A három jó Tanács*. Puczkok Geczitől. EA 4535 129–147.

(a népszokásleírás, illetve a népmeseszöveg) azonos gyűjtőtől származik. Ennek igazolásához szeretnék visszatérni az akadémiai mesekézirat ismertetéséhez, ami tanulságokkal szolgálhat a székely lakodalom alsó-siménfalvai leírásának szerzőjére vonatkozóan is.

A gyűjtő azonosítása

Az „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű meseszöveg publikálása tehát összekapcsolódott azzal a tévedéssel, amely szerint az Akadémiai Kézirattárban őrzött Vikár-féle gyorsírási kéziratok átiratai közé Gergely Pál révén sok egyéb, Vikártól függetlenül létrejött folklórszöveg is átkerült, többek között az Etnológiai Archívumba is. Nincs tudomásom arról, hogy a mesekatalógus összeállításához a Kiss Gabriella⁸⁶ által az Akadémiai Kézirattár meseszövegeiről készített jegyzékben szerepelt-e az MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II. számon nyilvántartott kéziratröredék, azonban az bizonyos, hogy a publikált mesekatalógusba nem az eredeti kéziratból, hanem a Gergely Pál által Vikár-hagyatékként átadott gépelt korpuszból vándorolt át a szöveg. Az eredeti, akadémiai kézirat értékét növeli, hogy a 19. századi mesegyűjtési és meseközlési gyakorlattól eltérően a lejegyző név szerint meghatározza a mesemondót *Gothárd alias Puczok Geczi* személyében. Azt is tudjuk, hogy a kézirat másik meséje, a *Megölő Istéfán* ugyancsak Puczok elmondásában maradt ránk, ezt egyébként Kriza maga is elárulja a *Vadrózsák* már említett mesejegyzetei között,⁸⁷ az azonban, hogy ki volt a szövegek gyűjtője, sem a kéziraton, sem pedig Krizának a *Vadrózsákban* közölt meseszövegekhez fűzött kommentárjában nem szerepel. Kriza a *Vadrózsák* XVI–XX. számú meséihez fűzött jegyzetében 1863-ban, a korban egyedülálló módon megnevezi a már említett három magyar mesélőt. Érdemes Krizát hosszabban idézni, hiszen a mesemondókon kívül közvetve a gyűjtés idejére is utal:

„Az ezután következő népmeséknek semmi variánsát nem ismerem népmese-irodalmunkban. Csak annyit jegyzek meg róluk, hogy a legfrisebb, alig

⁸⁶ MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. 14.

⁸⁷ „Puczok Geczibá, a Megölő Istéfán kegyes életadója.” KRIZA J. 1863. 545.

egy éves terményei a »beszéd« költésében kifogyhatatlan népelmének.⁸⁸ E beszéd-költők egyszerű szegény »széköly embörök,« többnyire napszámos-ság vagy kézi munkájok után élők, de azért nem csekély hatásuk van az ő jóízű szájakon áhitattal csügghető népre, s hirök nevök ha nem is hét országra, de hét falura bizonyosan szól, pedig olyan igénytelen nevűek, mint: Róka Tamás, a mi nagyreményű Csihán királyurfink édes szülőapja, Puczkok Geczibá, a Megölő Istéfán kegyes életadója, s Fa Miska, stb. Méltók valóban, hogy az ő nevök s emlékezetök tisztességes helyet kapjon legalább a mi »vadrózsás« kertünkben [...].»⁸⁹

A gyűjtő személyének kiderítéséhez támpontot nyújt, hogy ismert a mesélő neve (*Puczkok Geczibá*) és a gyűjtés hozzávetőleges időpontja (1862), valamint az is, hogy Kriza János gyűjtőhálózatának egyik tagjáról van szó. Amennyiben valóban azonosítható az Etnológiai Archívumba került, Vikárhoz semmiképpen sem rendelhető alsó-siménfalvai lakodalom és a meseszöveg leírója, úgy érdekes a hivatkozott települést is figyelembe venni a gyűjtő személyének meghatározásakor.

⁸⁸ Azaz 1862 körüli időszakaszban jelöli meg a meseszövegek lejegyzése keletkezésének idejét. Itt kell megemlíteni, hogy éppen erre a megjegyzésre reflektált Arany László a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglalójában (1867), kiélezve a népköltési szöveg szerzőségének nagyon izgalmas kérdését. „Itt azonban Krizának egy tévedését meg kell czáfolnom. Ő azt állítja, hogy gyűjteményének 15–20 számú meséi, köztük e fentebbi is »legfrissebb, alig egy éves terményei az egyszerű székely ember elméjének,« – s meg is nevezi Fa Miskát [itt téved Arany László, ugyanis Kriza Puczkok Geczit jelölte meg – D. M.] mint »Megölő Istéfán« szerzőjét. Mennyire téves e vélemény, kitűnik abból, hogy ugyanezen mesét, egészen azonosan, alig némi eltéréssel Merényi is közli Duna melléki meséi között (II. k. 7.) melyek még valamivel előbb kerültek ki a nyomda alól, mint Krizáé. Ha állana Kriza véleménye, hogyan került volna e mese olyan hirtelen a Székelyföldről a Duna mellé? A többi négy mesére nézve, melyekről Kriza azt véli, hogy legfrissebb termények, hosszas volna részletes egybevetésekbe ereszkeudnem, bár azokkal rokon részleteket is tudnék mutatni. – Hogy azonban milyen kevésbé lehet bízni az ily népmese-készítők eredetiségében, vagy az egy-más vidéken történt-dologként beszélt esetek igaz voltában, élénken figyelmeztetett engem reá egyebek közt egy rövid adoma [...].” ARANY L. 1867. 61. (= DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 363.)

⁸⁹ KRIZA J. 1863. 545.

A folklórgyűjtő Kriza Jánost a folklorisztikai szakirodalom mint a 19. században élt egyik legkiemelkedőbb gyűjtőt, gyűjtésszervezőt és szerkesztőt tartja számon. Voigt Vilmos tudománytörténeti periodizációja során a 19. század első felében zajló magyar népmesekutatás (ahogyan a tanulmányban szerepel: *reformkori*) folyamatának betetőzőjét látja Kriza gyűjteményében.⁹⁰

Kriza gyűjtőtársai, vagy ahogyan ő nevezte: *ügytársai* döntő többségét unitárius papok és tanítók alkották. Közülük biztosan mesegyűjtő is volt a *Vadrózsák* előszava és mesejegyzetei közt felsorolt kilenc személy: Gálfi (Gálffy) Sándor, Kiss Mihály, Tiboldi István,⁹¹ Péterfi Sándor, Ürmösi Sándor, Pálfi Lajos, Sándor Lajos, Gálfalvi István és Marosi Gergely,⁹² valamint még egyszer, külön megemlítve szerepel Marosi Gergely és Kiss Mihály neve.⁹³ Rajtuk kívül Kriza mesegyűjtői között találjuk még az árkosi Lőrinczi Eleket is. A tíz mese-gyűjtő közül kilenchez rendelhető legalább egy-egy fennmaradt meseszöveg. A folklorisztikai szakirodalom az 1949-ben előkerült Kriza-hagyaték kéziratos dokumentumainak figyelembevételével alakította ki azon álláspontját, miszerint Marosi Gergely Kriza egyik legjobb gyűjtőtársa volt, aki egészen modern szöveggyűjtő eljárással dolgozott: a helyszínen kiválasztott jó mesemondók diktálása után gyűjtött.⁹⁴ Kovács Ágnes írásazonosítás segítségével tisztázta, hogy

⁹⁰ A Kriza-kutatás két legfontosabb kiinduló munkája Faragó József Kriza-monográfiája (FARAGÓ J. 1971.), illetve a Kriza Ildikó szerkesztette, Kriza és kortársainak szentelt történeti folklorisztikai tanulmánykötet (Kriza I. 1982a). Az idézett Voigt Vilmos-írás is ebben a kötetben jelent meg: VOIGT V. 1982a. 148–149.

⁹¹ Tiboldi István meséiről Szilágyi Márton témavezetése mellett Szakál Anna készített szakdolgozatot. *Tiboldi István meséi*, ELTE BTK magyar nyelv és irodalom szak, 2008, doktori dolgozata Tiboldi István életpályája és életműve a 19. századi folklorisztikai kutatások kontextusában Keszeg Vilmos témavezetésével készült (Babeş-Bolyai Tudományegyetem BTK).

⁹² KRIZA J. 1863 (1987). 546.

⁹³ KRIZA J. 1863 (1987). VII. (A Kriza-szakirodalom Bak Lászlót is Kriza egy gyűjtőjeként tünteti fel, ezt azonban nem tartom valószínűnek. Lásd erről a 9. fejezet Krizáról szóló részét.)

⁹⁴ „Marosi Gergely, a székelykeresztúri kollégium igazgató-tanára, meglepően pontosan, megközelítőleg szószerint jegyzi fel kiváló paraszti mesemondók: *Róka Tamás* és *Fa Miska* meséit. Kriza ezeket tartotta gyűjteménye legjobb darabjainak.” (Kiemelés az eredetiben.) KRIZA J. 1956. II. 452. „Marosi Gergely [...] egészen modern szöveggyűjtő eljárással jegyezte fel meséit: a helyszínen kiválasztott jó mesemondók tollbamondása után. Ő örökítette meg számunkra két kiváló *székelykeresztúri* mesemondó: Fa Miska (nyilván »csúfnév«) és Róka (Puskás) Tamás nevét is.”

Marosi örökítette meg a két ismert székelykeresztúri mesemondó, Fa Miska és Róka Puskás Tamás meséi mellett az adatközlők nevét is.⁹⁵ A folklorisztikai tudománytörténet axiómaként kezelte Kovács véleményét, s ezzel együtt lezártak tekintette a *Vadrózsák* meseanyagának adatközlőire vonatkozó kérdéseket.

MAROSI GERGELY (1832–1874) ÉS MESEKÉZIRATAI

Marosi Gergely Kriza János figyelemre méltó gyűjtőtársa, 1832-ben született Alsó-Siménfalván, Udvarhely megyében. Iskoláit Székelykeresztúron és Kolozsváron végezte. Érettségi után az Unitárius Egyházi Főtanács kinevezte tanárnak a székelykeresztúri gimnáziumba, mielőtt azonban a tanári pályára lépett volna, 1857-ben külföldi útra indult. Tanulmányokat folytatott Bécsben, Prágában, Lipcsében, Kasselben, Göttingenben és Berlinben.⁹⁶ Hazatérve Marosi 1859. szeptember 18-án foglalta el tanári állását Székelykeresztúron, ahol 1862-ig tanított görög, német és latin nyelvet. Ekkor Kolozsvárra helyezték át, ahol tanári és papi teendőket bíztak rá, ez utóbbit azonban terhesnek találta, és 1866-ban saját kérésére visszahelyezték Székelykeresztúrra, ahol mint tanár és igazgató tevékenykedett haláláig, 1874. október 5-ig.⁹⁷

Marosi életrajzírói és Kolozsváron őrzött hagyatékának tanúsága szerint is kedvelt időtöltése volt az összehasonlító nyelvészettel való foglalatосkodás.⁹⁸

KOVÁCS Á.–ORTUTAY Gy.–DÉGH L. 1960. 711. (Kiemelés – D. M.) (Itt szeretném megjegyezni, hogy Greguss Ágost és Gyulai Pál 1863-as gyűjtési felhívásában éppen az szerepelt, hogy a tollbamondatás nem a legszerencsésebb gyűjtési technika. GYULAI P. 1961. 617–620.

⁹⁵ KOVÁCS Á. 1956. 452, 500; 1982b. 39; FARAGÓ J. 1974. 434–435. Kovács Ágnes Marosi Krizához intézett levelének (1862. márc. 3., Székelykeresztúr. MTAK Kt. Ms 930/11.) felhasználásával, írásazonosítás segítségével találta meg Marosiban Róka (Puskás) Tamás gyűjtőjét. KOVÁCS Á. 1982b. 40.

⁹⁶ Itt jegyezném meg, hogy Kriza János folklórérdeklődését a szakirodalom összefüggésbe hozza a Berlinben eltöltött éveivel, talán a népköltésgyűjtő Marosi esetében is számolhatunk a berlini hatással. FARAGÓ J. 1971. 67.

⁹⁷ Marosi Gergely biográfiáját lásd SÁNDOR J. 1874, 1891; BUZOGÁNY Á. 1875; OSVÁTH G. 1889; SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. (1902) 682–683; FARAGÓ J. 1974; FEKETE J. 1993; KELEMEN M. 1999.

⁹⁸ A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókja kéziratárában (volt Unitárius Kollégium Gyűjteménye) őrzik Marosi több kéziratát, köztük a *Sanskrit, Arab és Mordvin etymológizálások, egy kis philosophia s egyéb apróság jegyzetek* címűt is. Ms U. 83. *Magyar nyelvészeti tapogatózások*. 983. FARAGÓ J. 1974. 443.

Meselejegyzései hitelességének okát részben talán ebben is kereshetjük: ő már nem szépírói, hanem nyelvészeti igényességgel fordult a folklóralkotások felé, melyekben elsősorban nyelvészeti dokumentumokat látott,⁹⁹ ez magyarázhatja a szó, olykor hang szerinti lejegyzés módszeres érvényesítését mesegyűjtési gyakorlatában. Az akadémiai mesekézirat – mint nyelvi és folklorisztikai szempontból egyaránt értékes dokumentum – segítségével is egy, a nyelvészet felől érkező mesegyűjtő nagyon következetesen alkalmazott kutatói attitűdje válik megfigyelhetővé.

A folklorisztikai tudománytörténetbe a *második Vadrózsza-per* néven vonult be az az 1908-ban kipattant polémia, mely Kriza János népmeséinek hitelessége körül folyt Horger Antal, valamint Erdélyi Lajos és Sebestyén Gyula között.¹⁰⁰ A támadóként fellépő Horger álláspontja szerint Kriza tartalmilag is stilizáltan közölte meséit, a többiek ezt határozottan visszautasították, arra hivatkozva, hogy Kriza stilizálásait csak népnyelvi és hangtani szempontok szerint érvényesítette. A vita újraértékelésekor Kovács Ágnes Kriza védőinek adott igazat.¹⁰¹ Mivel Kriza folklorisztikai munkásságának középpontjában elsősorban nem a szövegek tartalma, hanem azok nyelvi formája, a székely népbeszéd sajátosságai álltak, ezért nála a nyelvjáráskutatói, nyelvészeti érdeklődés textológiai hitelesebb szöveggéközléshez vezetett, csakúgy, mint Marosi Gergelynél.

Az akadémiai mesekézirat lejegyzőjének azonosítását a fenti szempontok figyelembevételével végül írásonosítás segítségével tudtam elvégezni. Az alábbiakban összegzem azokat a fentebb kifejtett adatokat, amelyek arra utaltak, hogy Marosi Gergely személyében kell keresni a mesék lejegyzőjét:

(1) Marosi Gergely Kriza gyűjtőhálózatába tartozott. (2) Kriza és társai működése idején egyáltalán nem volt tipikus az adatközlők nevének rögzítése, azonban korábban bizonyítást nyert, hogy Marosi két mesélő (Róka Tamás, Fa Miska) nevét feljegyezte. (3) Az akadémiai kézirat meseszövegeinek lejegyzője a *Vadrózsák* publikálása előtt együtt említi a Puczok nevű mesélő mellett egy másik, a szakirodalom által Marosi mesélőjeként számon tartott mesélőt (ti. Róka Tamást). (4) Marosi erős nyelvészeti érdeklődése igazolhatná azt a

⁹⁹ FARAGÓ J. 1974. 441.

¹⁰⁰ HORGER A. 1908. 456; 1912, 1913; ERDÉLYI L. 1912, 1913; SEBESTYÉN Gy. 1912, 1913a, 1913b.

¹⁰¹ KOVÁCS Á. 1982b. 44–45.

fajta aprólékos, a tájnyelvi megnyilvánulásokat középpontba állító lejegyzési technikát, amelyet az akadémiai kézirat lejegyzője érvényesített. (5) Az Etnológiai Archívumban őrzött korpuszban a meseszöveget egy Alsó–Siménfalván kelt szokásleírás követi, ami könnyedén származhat Marositól, lévén, hogy Marosi a jelölt településen született.

A fentieket figyelembe véve indokoltnak tűnt összevetni Marosi kézírását a tárgyalt két mese lejegyzőjének írásával,¹⁰² mindezek alapján összességében azt gondolom, hogy a kézirat Marosi Gergelytől származik, ebből pedig az következik, hogy Gothard Gergely, vagyis Puczok Geczi, a *Vadrózsák* harmadik név szerint ismert mesemondója is Marosi Gergely felfedezettje. A kézirat tehát Kriza János gyűjteményéhez tartozik, arról valamikor levált részét képezi. Mivel Marosi 1859 és 1862 között tanított első ízben Székelykeresztúron,¹⁰³ és mivel a *Megölnő Istéfán* már 1863-ban publikálásra került, ezért minden bizonnyal Marosi első székelykeresztúri tartózkodása idején gyűjtötte a meséket. Kriza a *Vadrózsákban* még azt is elárulja, hogy a megjelent mesék az 1863-at megelőző „alig egy év termései”,¹⁰⁴ így a kézirat keletkezését 1862-re datálhatjuk.

Marosi kézíratainak értékét mesemondói következetes feltüntetése mellett különösen megnövelik azok a Marositól származó és a mese textusától jól elkülönített kiegészítések és zárójeles megjegyzések, melyek nemcsak a nyelvjárás specifikumait, de a mesélés kontextusát is értelmezni kívánják. Ilyenek például a mese terjedelmére vonatkozó közbevetések,¹⁰⁵ vagy a mesemondás körülményeire vonatkozó megjegyzések.¹⁰⁶ Marosi olykor a hallgatóság – köztük saját – közbeszólásait is rögzíti.¹⁰⁷ Jellemző Marosi meselejegyzésére a tájszók

¹⁰² MTAK Kt. Ms 5970; MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 46–49. és 53.

¹⁰³ SÁNDOR J. 1891. 130; FEKETE J. 1993. 126; KELEMEN M. 1999. 119. A *Vadrózsák* udvarhelyszéki meséit keresztúrfiszeki nyelvjárás szerint közölték. KRIZA J. 1863. 436.

¹⁰⁴ KRIZA J. 1863.

¹⁰⁵ Pl. „kérdem Geczibától hosszú-e ez a beszéd s azt felelte ha akarom hosszú ha akarom rövid.” MTAK Kt. Ms 5970/124. 1.

¹⁰⁶ A *fortélyos leány* című mese kéziratában rögtön az első sor fölé beszúrva olvasható, hogy a mesélés „sítétben”, azaz sötétben zajlott. MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 58.

¹⁰⁷ „Itt interpelláltam a kis szöttömmnyi puczkot hogy hogy mondhatta a pap szógája egy árva feje létire hogy mő is mönyünk? úgy úgy hiszöm azé mondotta, hogy tuggyák azt a tolvajok hogy többedmagával van.” MTAK Kt. Ms 5970/124. 3. Fa Miska *Obsitos katona* című meséje kéziratában: „[...] lejő ide a városba (keresztúrra [!]) [...]” Ugyanezen kéziratban egy másik helyen

zárójeles magyarázata,¹⁰⁸ illetve egyéb, a nyelvjárásra, nyelvhasználatra vonatkozó megfigyelések rögzítése.¹⁰⁹ Figyelemre méltó, hogy a lejegyzésben Marosi egyáltalán nem törekedett a szóban elhangzott káromkodások cenzúrázására vagy finomítására.¹¹⁰

Kriza János Gyulai Pálhoz intézett leveleiben többször is emlegette, hogy a háromszéki meséknél az udvarhelyszékieket „kivált nagyobbyszerűnek” tartja.¹¹¹ A *Vadrózsákban* megjelent húsz mese közül tizenkettő háromszéki eredetű, ezek forrását Faragó József az árkosi Kóta Gyurka unitárius harangozóban vélte megtalálni.¹¹² A nyolc megjelent udvarhelyszéki mese többségének kézirata nem került elő, a kéziratos hagyatékban azonban Kovács Ágnesnek öt autográf Marosi Gergely-mesekéziratot sikerült azonosítania.¹¹³ A Marosinak tulajdonított mesék közül néhány Kriza másolatában is fennmaradt, ily módon lehetőséget

olvasható: „[...] öreg embör, még tán öregebb vót mind én (pedig ő csak elég vén, 78 éves).” MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 56–57.

¹⁰⁸ „[...] martján (part).” MTAK Kt. Ms 5970/124. 2. „[...] me nekömis szógára van ügyem (szükségöm).” MTAK Kt. Ms 5970/124. 1.

¹⁰⁹ „[...] több 'ést' még nem observálok.” MTAK Kt. Ms 5970/124. 3. „Siménfalván notáriust pronounciálnak.” Vagy ugyanitt: „Mikor a falu végire érkezött, bémönt a falu végén égybe az első házhoz.” (Puczok jól kiejtötte az 'l'et.)” MTAK Kt. Ms 5970/124. 5.

¹¹⁰ „Az az ögye meg a fene a vén hitván tetves tolvajját.” MTAK Kt. Ms 5970/124. 3. „Mi kurva anyád bajod van velem, itt vagyok.” MTAK Kt. Ms 5970/124. 5.

¹¹¹ Kriza János Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1862. okt. 29. és 1863. dec. 19. KRIZA J. 1956. II. 420, 427.

¹¹² FARAGÓ J. 1967; GUNDA B. 1968; BORBÁTH K. 1982.

¹¹³ Ezek a következők: *Csihán királyúrfi* (KRIZA J. 1863. 472–477; 1956. 272–279.), *Az álomlátó fiú* (KRIZA J. 1956. II. 286–300.), *A fortélyos leány* (KRIZA J. 1956. II. 317–354.), *Az obsitos katona* (KRIZA J. 1956. II. 234–243.). A *Szekely népköltési gyűjtemény* számára legépelt meseanyag jegyzéke jól dokumentálja, hogy Kovács Ágnes nem azonnal rendelte Marosihoz e mesét, eszerint korábban Péterfi Sándornak tulajdonította: „*Az obsitos katona. Gyűjtötte: Péterfi Sándor.*” EA 19035/B 1/a. Pár oldallal később a közölt mesék jegyzékében a mese gyűjtőjeként szintén Péterfi neve szerepel, ezt azonban Kovács Ágnes áthúzta, fölé pedig Marosi Gergely nevét írta. EA 19035/B 4/b. Itt jegyzem meg, hogy Kovács Ágnes 1961-ben olyan, általános iskolásoknak szánt, Kriza-meséket tartalmazó kiadványt szerkesztett, melyben az *SzNGy*-ből kimaradt, addig publikálatlan kilenc mesét is közölte a már ismertek mellett. A jegyzetek között – valószínűleg tévedésből – ezen mese gyűjtőjeként még eredeti elgondolásának megfelelően Péterfi Sándort jelölte meg. (KRIZA J. 1961. 266.) A *Nőtelen Pétör* azért nem kerülhetett közlésre, mivel a kézirat vége hiányzik. MTAK Kt. 4-r 409/III. 152–153. A folklorisztika Kovács Ágnes nyomán (KRIZA J. 1956. II. 500.) mind az öt mesét Marosinak tulajdonítja. Vö. FARAGÓ J. 1974. 432.

kínált Kriza átírásának közvetlen tanulmányozására.¹¹⁴ Marosi a mesekéziratain következetesen feltüntette mesemondóit: így Fa Miska¹¹⁵ elmondása nyomán vált ismertté *Az obsitos katona* című mese, Róka Puskás Tamás mesemondása nyomán pedig a négy másik mese (*Csihán királyúrfi*,¹¹⁶ *A fortélyos leány*,¹¹⁷ *Nőtelen Pétör*¹¹⁸ és *Az álomlátó fiú*¹¹⁹). Az említett öt, Marosi gyűjtötte mese közül 1863-ban Kriza csak a *Csihán királyúrfi* című, Róka Puskás Tamás által elmondott mesét jelentette meg, a másik három 1956-ban Kovács Ágnes jóvoltából a *Székely Népköltési Gyűjteményben* látott napvilágot, míg a töredékes *Nőtelen Pétör* nem került publikálásra.

Röviden az alábbiakban összegezhethetjük Marosi Gergely mesemondói, illetve az általuk elmondott meseszövegek közötti összefüggéseket (zárójelben a mesélő neve és az első közlés évszáma):

Csihán királyúrfi (Róka Puskás Tamás, 1863)

Az obsitos katona (Fa Miska, 1956)

Az álomlátó fiú (Róka Puskás Tamás, 1956)

A fortélyos leány (Róka Puskás Tamás, 1956)

Nőtelen Pétör (Róka Puskás Tamás, kiadatlan)

Ezek tehát az eddig ismeretes, Marosi Gergely által Kriza János számára az 1860-as években Székelykeresztúron gyűjtött népmesék. A felsorolás kiegészítendő az akadémiai kéziratban megőrzött, Puczok Geczi elmondásában rögzített meseszövegekkel és mesecímekkel. Kriza János Puczoktól a *Megölő Istifán* című mesét közölte 1863-ban a *Vadrózsákban*. A Marosi által emlegetett, későbbiekben rögzíteni tervezett mesék a kéziratban¹²⁰ szereplő címeken (*Halász*

¹¹⁴ *Obsitos katona* (MTAK Kt. 4-r 412. 52–54; feléig Kriza másolta, és 56–57. Marosi Gergely írása), *A fortélyos leány* (MTAK Kt. 4-r 4-r 412. 46–51. Kriza másolata, és 58–59. Marosi írása).

¹¹⁵ *Beszéd Fa Miskától ki nevét a fa edények abroncsozásáról vette*. MTAK Kt. 4-r 412. 56.

¹¹⁶ *Beszéd Róka Tamástól szóról szóra leírva*. MTAK Kt. 4-r 409. 157.

¹¹⁷ *Beszéd. Népmese Puskás Tamástól*. Kereszturfszék, Udvarhelyszék. MTAK Kt. 4-r 412. 46.

¹¹⁸ *Róka Tamástól*. MTAK Kt. 4-r 409/III. 152.

¹¹⁹ E mese általam ismert kéziratán ugyan nem találtam utalást a mesélőre, azonban Kriza meséinek legalaposabb kutatója, Faragó József véleménye szerint e szöveg is Róka elmondása után vált ismertté. FARAGÓ J. 1974. 434. (*Beszéd Róka Tamástól*)

¹²⁰ MTAK Kt. Ms 5970.

Jánoska, *Szögfű Szál Jankó*, valamint a *Márczella s a Szűz Mária* címűek) nem jelentek meg, azonban *Halász Józsi* című udvarhelyszéki mesét Kriza közölt a *Vadrózsákban*, ráadásul azt két, bizonyosan Marosi gyűjtötte mese követi a publikációs sorrendben.¹²¹ 1984-ig, a magyar novellamesék típuskatalógusának megjelenéséig kéziratban maradt az „*Ecczö vót egy nagy gazda*” kezdetű mese. Két további mesének (*Szögfű Szál Jankó*, *Márczella s a Szűz Mária*) csak a címét ismerjük az akadémiai kéziratból. Az alábbiakban az újabban megismert, Marosi Gergely által Puczoktól gyűjtött mesék és mesecímek olvashatók:

Megölő Istéfán (Puczok Geczi, 1863)

Halász Józsi (Puczok Geczi, 1863)

Ecczö vót egy nagy gazda... (Puczok Geczi, 1984)

Szögfű Szál Jankó (Puczok Geczi, csak cím)

Márczella s a Szűz Mária (Puczok Geczi, csak cím)¹²²

PUCZOK GECZI: GOT(T)HARD GERGELY

Az akadémiai mesekézirat alcíme (*Beszéd Gothárd alias puczok Geczitől szóról szóra*) elárulja, hogy a Kriza által *Puczok* ragadványnéven hivatkozott mesélőt tulajdonképpen Gothárdnak hívják.¹²³ Szinnyei József a magyar írók között említ egy bizonyos Gotthard Gergelyt. Gotthard Gergely a korban rendkívül népszerű, meséiről is ismert egyéniség lehetett. Ez nemcsak a fennmaradt szövegek stilisztikai vizsgálata alapján gondolható, de feltárt korabeli recepciójának néhány izgalmas vonatkozása is. Mivel Szinnyeié az egyetlen, 19. századi mesemondóról publikált hivatalos életrajz, érdemes a teljes szöveget idézni:

¹²¹ XVI. *Halász Józsi*, közölve: KRIZA J. 1863. 465–472; XVII. *Csihán királyurfi*, közölve: KRIZA J. 1863. 472–477; XVIII. *Megölő Istéfán*, közölve: KRIZA J. 1863. 477–481. Faragó József is feltételezi, hogy a megjelent *Halász Józsi* című mese azonos volna az eredetileg *Halász Jánoska* címen kéziratban lévő szöveggel, azonban Faragó (szerintem tévesen) Krizát jelöli meg a mese gyűjtőjeként. FARAGÓ J. 1971. 100. Következtetése alapjául Kriza alábbi megjegyzése szolgált: „De tán igen is páthosza jövők, mint egy népmesém hősenek, Halász Jánoskának beszélője [...]” KRIZA J. 1863. 555. A *népmesém* kifejezés nemcsak közvetlen gyűjtésre utalhat, hanem arra is, hogy az egyes gyűjtők Krizának továbbították a meseszövegeket, ilyen értelemben Kriza népmeséjéről van szó.

¹²² Marosi Gergely mesegyűjtésének táblázatos összefoglalását lásd a Függelékben (2. *táblázat*).

¹²³ A forrásokban előforduló különböző névváltozatokat szándékosan nem egységesítettem.

„Gotthard Gergely, a székely regélő, előbb postalegény volt, de később koldus lett belőle, azaz nem volt rendes keresete; bejárta a Székelyföldet, meséket és népdalokat regélt, ez utóbbiakat is nem énekelte, hanem csak szavalta. Ez volt a keresete. Legnagyobb részét az e vidéki daloknak és meséknek, melyeket Kriza János közölt a Vadrózsákban, G[otthard], mondotta tollba az illető beküldőknek. Gróf Haller József¹²⁴ többször lefényképezte 1866-ban. Nem sokára azután meghalt. Talán egy Gotthard nevű úrnál szolgált regélőnk vagy ennek atyja vagy nagyatyja, s innen eredhetett vezetéknéve. Egybíránt a székely gyermekek rendszeren nem Gotthardnak nevezték őt, hanem Putzinak, mert piczi kis emberke volt; a Gergelyből pedig székelyes módon Geczi lett. És így Putzi-Geczi név alatt volt ismeretes a kedvelt regélő.”¹²⁵

Szinnyei József szerint a *Vadrózsák* név szerint ismert adatközlője népi prózai szövegeken túl népdalokat is közölt „az illető beküldővel”, azaz Marosi Gergelyvel. Tudjuk, hogy Got(t)hard előbb postalegény volt, később koldus lett és az adakozást megkönnyítendő, meséket mondott és dalokat énekelt a Székelyföldet járva.¹²⁶ Szinnyei értesülései Dux Adolf *Gothard Gergely a székely regélő* címen megjelent cikkéből származnak. Utóbbi véleménye szerint Kriza a székely dalok és mesék legnagyobb részét Got(t)hardtól közölte.¹²⁷ Az 1880-ban az *Ország-*

¹²⁴ Pálffy János memoárjában írt gróf Haller Jánosról, akinek Zsuzsi nevű, szász származású szolgálólányától született négy gyermeke: Ferenc, József, Karolina és Klára. Haller Józsefről Pálffy ekként emlékezett meg: „Haller József pedig egy eszes fiú elvette egy székelykeresztúri korcsmáros leányát. Mindez a gróf halála után. A forradalom alatt Ferenc segesvári ténparancsnok volt. József is résztvett a forradalomban: azután elítéltettek, József nem tudom mennyi időre. Ferenc húsz évi fogságra, s minden fekvő birtokuk elvételét az osztrák kormány álta, miután már a románok és a szászok minden jószágaitok földülták, kirabolták, bizonyosan egypár millióra menő ingatlanságukat, lévén az öreg grófnak tömérdek ékszere, ezüstje, gazdag fölszerelése sok jószágában s nagy ménese, melyben csak anyakanca 120-an felül volt.” PÁLFFY J. 1939. 8.

¹²⁵ Érdekes, hogy a feltehetőleg analfabéta (ennek ellenkezője nem igazolható, bár elgondolkodtató, ha valóban postalegényként dolgozott, vajon szükségszerűen tudott-e írni és/vagy olvasni) koldus mesemondó belekerülhetett a magyar írók életrajzi biográfiai-bibliográfiai lexikonába. SZINNYEI J. 1891–1914. III. (1894) 1317.

¹²⁶ Olosz Katalin a *Vadrózsák* II. kötetében újabban kéziratból közölt Puczkótlól 19 találó is: „Puczkó Geczi bá találós meséi” címen. A kézirat (MTAK Kt. 411. 26) alján szerepel a következő, vélhetőleg Marositól származó megjegyzése: „Ezek közül úgy tudom több meg van nyomtatásban is, hanem én írtam gépiesen a mint Geczibá diktáta [!].” KRIZA J. 2013. 376. (656.)

¹²⁷ DUX A. 1880.

Világban publikált írás közölte a mesemondó fényképe után Morelli Gusztáv által készített fametszetet is. (Lásd 6. sz. kép.) (Morelli egyébként az egyik legnevezetesebb hazai fametsző volt, ez a tény nem mellékes Puczok, valamint a székely népmesék korabeli recepióját illetően.) A kép eddigi ismereteink szerint az első hiteles mesélőábrázolásunk.¹²⁸

Dux Adolf elmeséli a közölt kép és egy másik, közlésre nem került, a mesemondóról készített fénykép keletkezésének történetét. E szerint a képeket gróf Haller József készítette Székelykeresztúron 1866-ban. Az egyik felvételtől az amatőr festő gróf rajzónnal elkészítette a székely koldus arcképét és azt szobája falára akasztotta.¹²⁹ A cikk írója szerint Gotthard Gergely (Puczok) nem sokkal a kép készítése után halt meg.¹³⁰ A másik, nem közölt képen Dux szerint Haller József gróffal együtt látható Puczok.¹³¹ Az eredeti fénykép, amelyről a rajz és a publikált metszet is készült, először *A Hét*-ben jelent meg.¹³² Az 1970-es években a sepsiszentgyörgyi múzeumban a fényképeket katalogizáló Főris Pállal készített és közölt interjúból további érdekes adatok derülnek ki a fénykép történetéről és a mesélőről:

„A kép háta le volt ragasztva és csak ezt a feliratot viselte: »*Pucz-Geczi cigány, 48-49-es honvéd. Meghalt 1888-ban.*« A kép tetszett nekünk, egy ideig a néprajzosok irodájában lógott, aztán hozzám került a laboratóriumba. Most a rendszerezéskor felfejtettem a hátát, s kiderült, hogy Kriza János egyik eddig azonosítatlan mesemondóját sikerült felfedeznem.”¹³³

¹²⁸ A fénykép a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményének részét képezi. Címe: *Puczi Gergely mesemondó, 1848–49-es honvéd huszár, Kriza János adatközlője*. Leltári szám 668. (443. sz. fénykép) A készítés évét (tévesen) 1888-ban jelölik meg. A kép mérete 20,4×15 cm. FŐRIS P. [1974.] 49. A kép digitális változatát Gazda Enikő bocsátotta rendelkezésemre, köszönet illeti érte. (Lásd 5. sz. kép.)

¹²⁹ A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum *Fenséges amatőrök. A magyar arisztokrácia és a fényképezés* címmel 2006 őszén kiállítást rendezett. A kiállítás anyagából készített kötetben is olvashatjuk a mesélő fényképére vonatkozó adatokat. KINCSES K. 2006. 122.

¹³⁰ 1880-ban Dux szerint „már rég elköltözött vala a mesés világba, mely regéinek néző terét képezte.”

¹³¹ „melyen a gróf Putzi-Getzivel együtt vala levéve, a gróf egy törzsön ülvé, a regélő pedig állva.” Ezen kép lelőhelye ismeretlen. DUX A. 1880. 5.

¹³² FŐRIS P. 1972. 4. A fénykép a *Háromszék* című lapban azóta ismét megjelent: DEMETER L. 2008.

¹³³ MATEKOVICS J. 1972. 3. (Megjegyezném, hogy Puczok a *Vadrózsák* megjelenése óta nem tekinthető Kriza ismeretlen mesélőjének.)

A kép leragasztott hátára feljegyzett adatokat nem tudom ellenőrizni, azonban feltehetőleg az itt megjelöltnél korábban halt meg Got(t)hard, hiszen Dux Adolf 1880-ban járt Erdélyben, és minden bizonnyal tudott volna arról, ha a híres *Székely regélő* még életben lett volna, ugyanakkor egy 1884-ből való cikkben nemrég elhunytként említik.¹³⁴ Azt a megjegyzést azonban, hogy Got(t)hard Gergely (Puczok Geczi) cigány származású lehetett, a képről leolvasható antropológiai jegyek is tükrözik. Ez az adat azért is nagyon becses a népmesekutatás története szempontjából, mert, mint fentebb említettem, a Székelykeresztúrhoz földrajzilag közel eső, annak tőszomszédságában lévő Fiafalván (Hargita megye),¹³⁵ nagyjából azonos időszakban még egy (esetleg két) vándor cigány mesemondóról is tudomásunk van. Faragó József Sándor István (1804–1879) önéletrajzi jegyzetei alapján számolt be a dolgozat első felében már említett fiatfalvi csizmadia Hindsiről.¹³⁶ Adatok hiányában nem megállapítható, hogy ki lehetett az a Gyulai Pál által említett bizonyos Rupa nevű hegedűs cigány, aki 1820 körül az udvarhelyi diákoknak szokott énekelni.¹³⁷ A Puczok Gecziként ismert Got(t)hard példájából okulva esetleg felmerülhet, hogy Rupa azonos lehet Hindsivel. Amennyiben az azonosságot elvetjük (erre hajlanék, mivel Gyulai nem említi azt, hogy Rupa foglalkozása varga volna, ehelyett hegedűsként jelöli meg, és

¹³⁴ Itt szeretném megjegyezni azt a Puczok ismertségére jellemző adatot, hogy Petelei István 1884-ben Benedek Elek *Székely Tündérszág* című kötete ismertetésében a hivatásos mesemondógyakorlat létezésére hozza fel példaként személyét. „Mert mesterség képen is lehet folytatni arra felé [a Székelyföldön – D. M.] a mesemondást. Keresztúron nem rég halt meg Puczok Geczi, a ki ebből élt [...]” PETELEI I. 1884. 3. A Petelei emlékezetében lévő korabeli mesemondási alkalmakat (szóvatai korcsma, fűkaszalása, aratás), valamint az írástudó hírverselő-mesemondó-ponyvaszerző (Domokos Ferencz) szóbeliség és írásbeliség metszéspontjában álló alkotótevékenységét és szerzői öntudatát is bemutató érdekes recenzióra Török Zsuzsa hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. TAKÁCS L. 1958. (A továbbiakban esetleg hasznos volna Petelei István erdélyi úti jegyzeteiben utánanézni annak, hogy az utazás során megörökített jellegzetes karakterek között szerepel-e a mesélőre vonatkozó bejegyzés.) Petelei kéziratok jegyzetfüzeteiről lásd TÖRÖK Zs. 2005.

¹³⁵ Román neve Fíliaş, 1952 óta Székelykeresztúr része.

¹³⁶ FARAGÓ J. 1993. Egy bizonyos Hindzsi egykor Székelykeresztúron állott háza felbukkan Péterfi Sándor Jakab Eleknek címzett egyik levelében. Hévíz [Olthéviz], 1876. ápr. 3. „[...] ott áll ma Keresztúron a régi Csucsik, Mili és Hindzsi szomszédsága helyén [...]” Kolozsvári Unitárius Kollégium, Kriza-hagyaték 13. sz. („nagy”) doboz.

¹³⁷ MNGy I. 573. „A hegyi tolvaj. Zavaros és megromlott költemény mind tartalomban mind formában. A beküldő szerint Rupa nevű hegedűs cigány szokta 1820 körül az udvarhelyi diákoknak énekelni. Rupa fiának előadása után jegyeztetett föl.” 228–230. Zajzoni gyűjt. Udvarhelyszék

mivel úgy tudjuk, hogy Hindsi jellemzően cipőtalpalás közben mesélt, e művelet kizárná a hangszer használatát), úgy ő volna a harmadik név szerint ismert, a 19. században Udvarhely megyében működő vándor cigány adatközlőnk.

A Puczkok Geczit ábrázoló kép hátlapjának felfejtése után az alábbi, egyelőre ismeretlenről származó, Got(t)hardra vonatkozó adomát fedezte fel Fóris Pál:

„Tarcsafalvi Gotthárd Gergely. Alig volt a néhai 3 ½ láb magas! 1848-ban a székely huszárok verbunkot tartottak Sz. keresztúron – a csapszékben hüsölt egy asztal mellett fogyasztgatva a hegylevét – Gotthárd uram is!, a verbunkos kapitánynak szerfelett megtetszett ez a jó képű legény s traktáltatta modja felett – s mikor Gotthárd uram alaposan elázott kezébe nyomták a tallért s fejére a huszárcsákot – »felcsaptál ecsém, katonám vagy«! így perorált a vitéz kapitány de mire Gotthárd uramot az asztal mellől lábra bírták állítani – majd a gutta ütötte a hős fickot lévén Gergely még a törpék között is törpe, széke-lyesen »puczi«! A Székelyföld ezen a néven ismerte halála orájáig »Puczi Geczi«. Néhai jó apámnak szekerese volt Gergely – ő tartotta: a nagy Gergely úr a Székelyföld mese-mondója vala – százakra menő népmeséit írtuk le – s néhai Kriza János a »székely népmesék s versekről kiadott »Vad rozsa« című munkájában közre is adta egytől egyig! Meghalt Geczi bácsi ha emlékezetem nem csal 1888–1889-ben, áldott legyen emléke! Becsületes joravaló ember volt! Hévíz 1916 feb. id. [olvashatatlan aláírás]”¹³⁸

Sajnálatos, hogy a mesemondót feltehetőleg személyesen ismerő lejegyző neve olvashatatlanná vált, így további megválaszolásra váró kérdéseket vet fel az, hogy vajon kikre vonatkozik a feljegyzésben említett többes szám: „százakra menő népmeséit írtuk le.”¹³⁹

¹³⁸ FÓRIS P. 1972. 4. Tóth Ferenc homoródszentpáli unitárius tanár 1863. június 8-án kelt, Krizának címzett levelében ír le egy bizonyos Getzi/Getzibá nevezetű, székelyföldi öreg hivatalnokról két további anekdotát, melyek esetleg ugyancsak Got(t)hard Gergelyről szólhatnak. E feltevést egyelőre sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk. A hivatkozott levélrészletet lásd: SZAKÁL A. 2013. 148.

¹³⁹ Könnyen előfordulhatott, hogy Marosin kívül más is gyűjthetett a vándor mesélőtől. A hévízi keltezés esetleg a volt postamester, székelykeresztúri, majd hévízi lelkész, Péterfi Sándor gyűjtőszerepére is utalhat, azonban a feljegyzés keltezésekor Péterfi már nem élt. Vö. SZINNYEI J. 1891–1914. X. (1905) 876–877. Itt szeretném megemlíteni, hogy Olosz Katalin szíves közlése szerint

A kép hátlapján, illetve a képen elhelyezett ismeretlen eredetű két feljegyzés külön szövegtípust képvisel, új kihívásokkal szembesíti a filológia felől közelítő folkloristát. Nem ismert ugyanis az, hogy kinek, mikor és milyen célból írta le a mesemondóra és a fotó történetére vonatkozó adatokat az egyelőre ismeretlen lejegyző, ami így nagyon megnehezíti ezen adatok forrásként való felhasználását, azonban a dokumentumok ritkasága miatt szükségesnek találtam mindkét feljegyzést közölni.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az eddig csak ragadványnevén ismert mesemondót („Puczkok Geczi bá”) összekapcsolhatjuk Got(t)hard Gergellyel, így életrajzában bizonyos elemei feltártnak mondhatóak, fennmaradt fényképe, illetve az az után készített metszet (melyek első hiteles mesemondó-ábrázolásaink), továbbá ismertté vált Got(t)hard néhány meséjének lejegyzője, a Kriza János számára gyűjtő Marosi Gergely személyében. A Got(t)hardhoz tartozó öt meseszövegről elmondható, hogy közülük egy, a *Megölő Istéfán* című mese biztosan megjelent 1863-ban a *Vadrózsákban*, a *Halász Józsi* című mese feltételezhetően szintén öhozzá tartozik, ez is megjelent Kriza kiadásában, emellett kéziratban hozzáférhető még egy, Krizával összefüggésben soha nem publikált mese („*Ecczö vót egy nagy gazda...*”), és ismerünk további két, hozzá köthető, egyelőre szöveg nélküli mesecímet (*Szögfü Szál Jankó*, valamint *Márczella s a Szűz Mária*). Tehát összességében az eddig ismert egyetlen Puczkok-mese helyett most már hármat ismerünk, és további két mesecímet kapcsolhatunk Got(t)hard Gergely repertoárjához.

A lejegyzett meseszövegek mögül előlépő mesélő problematikájának történeti boncolgatása azért fontos, mert szorosan összefügg a folklórszövegek kutatómódszertani kérdéseivel. A népköltési szövegek publikálását Erdélyi János, Arany János és Gyulai Pál is még egyfajta (a szépíróitól ugyan markánsan megkülönböztetett, ám alapjában véve mégiscsak) irodalmi tevékenységnek, írói

Szabó Sámuel nagyenyedi hagyatékában található egy dolgozat, melyben Gáspár János népiskolai olvasókönyveiről mondja el észrevételeit. Szabó ebben említi, hogy az egyik Gáspártól közölt tállós kérdést Puczkok Geczitől másképpen hallotta Keresztúron. (Észrevételek Gáspár J. népiskolai magyar olvasókönyveinek 2, 3, 4. köteteire. Kolozsvár, 1870. II. 26. Kézirat a nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtárban. Jelzete Ms 474/30. A kéziratot azóta Gulyás Judittal közösen volt módunk a helyszínen tanulmányozni, a mesélő korabeli társadalmi kapcsolathálójának megrajzolásához igen értékes információnak bizonyult Olosz Katalin adata.)

alkotófolyamatnak tartották.¹⁴⁰ Ipolyi Arnold mitológiai, Kriza János és Marosi Gergely pedig nyelvészeti szempontból tudományos jellegű kutatómunkaként értelmezték a népköltési szövegek gyűjtését és azok közreadását.¹⁴¹ A mesélő előtérbe kerülésének fokozatai során a meselejegyzők szépírói, költői attitűdje fokozatosan kutatói attitűddé alakult át. Marosi Gergely a mesék szövegének szó szerinti (vagy legalábbis ahhoz közelítő) lejegyzésén túl a gyűjtés kontextusát és a tájnyelv egyes hangtani sajátosságait is feltüntető módszere az egyik első lépcsőjét jelenti a mai értelemben vett folklórgyűjtéseknek.

A mesepublikációkban megjelenő és a kéziratokban fennmaradt gyűjtési lejegyzések közé – ahogyan azt Marosi mesélőjének példájával is bizonyítani próbáltam – nem lehet egyenlőségjelet tenni. A vizsgált kéziratos szöveglejegyzések egy 19. századi vándor cigány mesélő egykori repertoárjának (részleges) rekonstruálásában nyújtottak segítséget.

¹⁴⁰ A tétel kifejtését lásd a szerzői jogról szóló kötetzáró fejezetben.

¹⁴¹ Itt fontos megkülönböztetést tenni Kriza lejegyzési és publikációs elvei között.

4. A NÉPMESE ÉS A MESEILLUSZTRÁCIÓ 19. SZÁZADI KAPCSOLATÁRÓL

A fejezet a mese medialitásának harmadik aspektusát, a képi megfogalmazást helyezi középpontba. Ennek érdekében a 19. századi folklorisztikai meseikonográfia néhány kérdésével foglalkozom meghatározott szövegillusztrációk alapján. Ezek két fő csoportra oszthatóak aszerint, hogy a meseszöveg verbális és képi megjelenése szinkronban, azaz együttesen, avagy egymástól elkülönülve, önállóan valósul-e meg. Az előbbi osztályt képviselik például a mesekönyvben megjelenő, szövegértést segítő metszetek. Ezt két, a magyar folklorisztikai mesekutatás számára kiemelt jelentőségű kiadvány példáján vizsgálom (Gaal György 1822-ben, illetve Erdélyi János 1855-ben megjelent mesegyűjteménye), az utóbbi osztályt egyetlen falképciklus (Lotz Károly, Than Mór: Tündér Ilona-ciklus a pesti Vigadó díszlépcsőházában, 1866) mesei tematikájú narrációja alapján kívánom elemezni, mindezek mellett utalni szeretnék a főleg protestáns vidékeken kedvelt világi (köztük mesei) tárgyú, a ponyvaktól függetlenedett nyomatokra.

MESE ÉS KÉP

Bár a meseszöveg és a kép kapcsolatának folklorisztikai nézőpontú tanulmányozása hazánkban nem rendelkezik nagy hagyománnyal,¹ a narratív szöveg és

¹ Annak ellenére így van ez, hogy a magas művészettől elkülönülő, a populáris recepcióra számító kép mint önálló néprajzi/folklorisztikai kutatási terület már közel negyedszázada ismert, melynek megjelölésére a *bildlore* kifejezés használatos. BRINGÉUS, N.-A. 1982. Kifejezetten meseillusztrációval foglalkozó cikkek és tanulmányok további irodalommal: összefoglalásként NIKOLAJEVA, M. 2008; BOTTIGHEIMER, R. 1985 (egy Grimm-mese illusztrációinak ikonográfiai stabilitásáról); BODMER G. 2003. (az illusztrátor meseszöveg-értelmező szerepéről); UTHUR, H.-J. 2008b (egy mesetípus – ATU 555 – esetében az illusztráció recepcióbefolyásoló hatásáról). A magyar nyelvű Grimm-mesekiadványok illusztrációinak vizsgálatát GÄRTNER Petra végezte el (2007). A magyar meseillusztrációról röpké kutatástörténeti áttekintést ad: TÜSKÉS A. 2014.

kép összefüggését vizsgáló irodalom- és művészetelméleti² kutatások kiegészíthetők lennének a folklorisztikai ikonográfia tanulságaival. A tárgykör nagyszabású feldolgozása helyett csupán adalékokkal tudok szolgálni a 19. századi magyar – elsősorban folklorisztikai érdekű – mesekötetek illusztrációs gyakorlatához (vagy éppen annak hiányához), az illusztrátorokról, a szerkesztő, a kiadó és a képfelhasználás viszonyához, valamint a mesei tematika képzőművészeti megjelenítésének korabeli programjához. Az adatok felkutatása során művészettörténeti munkákat használtam kiindulásként, az adatok értelmezéséhez pedig elsősorban az irodalomtörténet volt segítségemre az alapvetően folklorisztikai szempontból felvetett kérdések megválaszolásához.

A meseszövegek és illusztrációik együttes megjelenése a fenti rendszerezésen túl (szöveg és kép együttes, vagy elkülönült jelenléte) további két fő típusba sorolható a 19. században. Az egyik ilyen típus a gyerekkönyvben, a másik a népköltési mesekiadványban kiadott illusztráció. A gyerekkönyv esetében műfaji elvárás a verbalitást vizuális eszközökkel megtámogató szövegillusztráció, míg a „szaktudományos” meseszöveg közzétételi módnál a kép nem a textusra referál, hanem a kontextusra (elsősorban a mesemondót és a mesemondás gyakorlatát megörökítő felvételekre gondolok itt).³ Mivel a dolgozatban fő szempontnak a folklorisztika által értékelt népmesei narratívák képi ábrázolását, illetve ezeknek a folklórszövegekhez való kapcsolódási pontjait tartom, a korai magyar nyelvű gyerekkönyvek meseillusztrációira két mű kapcsán csak utalni fogok.⁴

Az ösztönösen képsorként értelmezett mesei cselekményről Kovács Ágnes a *Kalotaszegi népmesék* című kötetéhez írott tanulmányában az alábbiakat írja:

„Ha [...] a család valamelyik férfitagja észreveszi, hogy a gyermek is próbálgatja elmondani, [a mesét – D. M.] oktatni kezdi. Nagyon érdekesek ebből a szempontból az öreg Kiskokas meséi. (A kis unokájának, a mesemondó Janinak szokta elmondani őket.) Tele vannak ilyen mondatokkal: »Vóut egy

² Lásd pl. BACSÓ B. 1997; THOMKA B. 1998; KIBÉDI VARGA Á. 1998a, 1998b.

³ Azonban kivételek itt is akadnak: kifejezetten illusztrált népmeseiadványok voltak pl. az Akadémiai Kiadó Mesék, mondák, történetek című sorozatában megjelent kötetek, melyeket a nyolcvanas évektől Kovács Ágnes és Nagy Ilona szerkesztett, 6–14 éves gyerekek számára. Illusztrátorai voltak többek között Tamás Noémi, Gyulai Líviusz, Würtz Ádám és Deák Ferenc.

⁴ BEZERÉDJ A. 1840; BODROGI L. 1860. A régi magyar gyerekkönyvekről lásd DRESCHER P. 1934.

barackfajok, min nálunk is van egy a körbe.« »Vóut kéit fija, akkorák min tik.« »Vóut egy puskája, mind a Janijé a szégen.« stb. Úgy látszik, rá akarja szoktatni a gyermeket, hogy a szók nyomán képeket lásson. Tisztában volna azzal, hogy ha a mesemondó maga látja, amit mond, könnyűszerrel el fogja tudni képzelteni hallgatóságával is? Nagyon valószínű, ha talán nem is tudja ezt szóval kifejezni.”⁵

A mesélés során a mesei cselekmény vizualizációja alapvető szerepet játszik az üzenet, a fiktív történet közvetítésének és befogadásának megkönnyítésében. Ezt a személyközi interakcióban számos szupraszegmentális eszköz, paranyelvi kód⁶ (gesztus, mimika, hanghordozás, hanglejtés, szünet, nevetés stb.) segíti, melyek a meseszövegek lejegyzésével elvesznek,⁷ helyettük azonban megjelenik a kép, mely az olvasott betűsor tartalmának illusztrálását szolgáló ikonikus jel. Ennek eredménye, hogy a mese szöveggént (és nem dramatikus, interaktív előadásként), némiképp funkcióját veszítve, redukált narratív cselekménysorként áll a *nem gyűjtő* folklorista⁸ rendelkezésére. Az eredeti, bár már a gyűjtés mesterséges szituációjából adódóan is módosult kontextusból kiemelve a pusztán szöveggént értékelt mese többszörös áttételen (lejegyzés, újrairás/ok, publikálás) keresztül új értelmezési tartományba kerül, ahol a kép egyrészt a szöveg kiterjesztése, értelmezője és érzelmi-hangulati előkészítője. Másrészt viszont nem kizárólagosan csak a történet összefüggésében vizsgálendő, hanem önálló művészi vagy legalábbis kulturális produktumként saját történetiséggel, feltárható történettel is rendelkező jelenséggé válik.

Mint arról fentebb már esett szó, a mesekiadások alapvetően kétfajta illusztrációt alkalmaznak: az egyedi narratíva megértését célzó *szövegillusztrációt*, vagy az összefüggés pontosabb megértésére irányuló *kontextus-illusztrációt*. Intézményesülése óta a szaktudományos, folklorisztikai szöveggözlési gyakorlat a mese textusát értelmező illusztrációt nem szokott adni egy-egy népköltési szöveghez,⁹ a képes mellékletek inkább dokumentációs jellegűek, ennek megfelelően a fénykép vált a preferált képközvetítő eszközzé. Az *Új Magyar*

⁵ KOVÁCS Á. 1943. 48.

⁶ KOVÁCS Á. 1974a, 1974b.

⁷ Vö. Raffai Judit gesztuslejegyzései. RAFFAI J. 1999, 2001.

⁸ Azaz a szövegekkel dolgozó, textológus folklorista rendelkezésére.

⁹ Kivétel ezalól pl. ORTUTAY Gy. 1935, 1940.

Népköltési Gyűjtemény meseköteteiben (1940–), illetve az azóta, ám a sorozaton kívül megjelent tudományos munkákban a nagy hangsúlyt kapott társadalmi-alkotáslélektani személyiségvizsgálat (budapesti egyéniségkutató iskola) ihlette fényképfelvételek a meseszövegekhez társított illusztrációs anyagként a mesélő személyét, esetleg élethelyét, a mesélés szituációját, valamint a mesemondó mesélés közbeni gesztusait rögzítik. Ez a dokumentáló jellegű publikációs gyakorlat – a technikai sajátosságokból eredő korlátok miatt – az 1940-es években tűnt fel, és az 1960-as években vált többé-kevésbé rendszeressé.¹⁰ Ugyanakkor az adatközlők képi megőrkítését célzó törekvések már azt megelőzőleg is, a 19. század második fele óta előfordultak nálunk ha szórványosan is, amihez hozzátehető, hogy a mese kontextusának dokumentálása ekkoriban még nem volt prioritás sem a magyar népmese gyűjtésben és szövegkiadásban, sem másutt.

Vikár Béla nemcsak a folklórszövegek és dallamok hiteles rögzítésére törekedett, de számos képfelvételt is készített gyűjtőútjai során. A mesélés szituációját megőrkítő, Somogy megyei, felsőszentmártoni (Zselickisfalud–Szilvászszenkmárton) mesélőről, Farkas Ferencről és közönségéről készített fénykép az egyik legkorábbi ilyen jellegű fennmaradt dokumentumunk.¹¹ Még korábbi, a mesével kapcsolatba hozható fotókról csak szekunder forrásokból tudunk. Kriza Jánosnak, a székely népköltési gyűjtemény összeállítójának (*Vadrózsák*, 1863) egyik név szerint ismert mesemondója volt Gotthard Gergely. Bár a két másik nevesített mesélő, Róka Puskás Tamás és Fa Miska mellett kevesebbet emlegetik az udvarhelyszéki Gotthardot (vagy másként Puczok Geczi bá'-t), életrajzi adataihoz több forrás áll rendelkezésre, mint Kriza többi mesélőjéről, így Szinyeyi József jóvoltából azt is tudjuk róla, hogy gróf Haller József többször is lefényképezte őt 1866-ban, egy Puczok-kép hollétéről pedig adataink is vannak.¹²

¹⁰ A meseszöveget képsorozatként először Sándor István dokumentálta a mezőkövesdi Gari Takács Margit előadásában (ATU 1096 *Varróverseny*). SÁNDOR I. 1964.

¹¹ Ezt a felvételt többször közölték, így például *Magyar Néprajz nyolc kötetben V. Népköltészet*, 21. kép. A képaláírás szerint a felvétel 1900 körül készült Nemeskisfaludon. Legutóbb Raffai Judit *A magyar mesemondás hagyománya* című kötetének borítóján jelent meg. RAFFAI J. 2004. A képaláírás szerint a felvételt 1889-ben készítették. Az eredeti kép megtalálható a Néprajzi Múzeum Fotótárában, EA XXVI. 3. F 1581.

¹² Erről bővebben lásd az előző fejezetet, valamint a 6. sz. képet.

Ezzel szemben Reguly Antal palóc adatközlőiről¹³ készített felvételeiről (1857) nincsenek, ahogyan sokáig Orbán Balázs székelyföldi képeiről¹⁴ sem voltak információink.

A dokumentáló jellegű, a képi adatrögzítést szolgáló tényközlő fénykép megjelenése előtt a magyar folklorisztikai mesekiadás gyakorlatában az illusztráció a szűkös anyagi viszonyoknak megfelelően ugyan csak alkalmanként, de mégis, a legkorábbi magyar mesepublikációtól kezdve (1822) jelen volt. Ez általában a mese történetéből kiragadott események vizuális megfogalmazását, ezeken keresztül egyfajta képekben beszélő narratíva kibontakozását jelentette. A külföldi, főleg a német példák hatása, különösen pedig az illusztrált Grimm-kiadványok népszerűsége nem elhanyagolható szerepet játszott a fametszetes vagy rézmetszetes technikával készített meseképek elterjedésében. Ez a publikációs gyakorlat funkciójában kettősséget hordoz: egyrészt a kiadvány esztétikai színvonalát emeli és így reprezentatív funkciót képvisel, másrészt az olvasni nem vagy csak kevésbé tudó közönség számára magyarázó, értékelő, a befogadást előkészítő, azt megkönnyítő jelleggel bír.

A szaktudományos folklorisztika által kanonizált kötetek mesekép- és szövegközlése mellett a ponyvakiadványokról és kimondottan a gyerekeknek szánt meséskönyvek illusztrációs gesztusairól sem feledkezhetünk el, különösen azért nem, mert mindkét esetben a kép kvázi műfaji jellemzőként értelmezhető. A társadalmi/kulturális helyzetéből fakadóan korlátozott olvasási kompetenciával bár, de azzal már mégiscsak rendelkező parasztság körében az illusztrált ponyvakiadványok nagy népszerűségnek örvendtek. Másrészt a 19. század első felétől megszorodó, az életkori sajátosságokból fakadóan az olvasni még nem vagy nem elég biztosan tudó gyerekeknek szánt képes mesekönyv nagy sikere volt jellemző. Ez a gyakorlat és népszerűség él tovább a szórakoztató/nevelő célzatú meséskönyvek mai napig megfigyelhető illusztrációs technikájában.

Rousseau óta a gyerekkor felfedezését a 18. század második feléhez szokás kötni, az érzelmi nevelés relevanciájának alapjait az *Emil vagy a nevelésről* című munkájával (1762) ő alapozta meg. Bevezeti a *negatív nevelés* fogalmát,

¹³ Reguly Antal 1857 őszén (szeptember 1. – október 10.) Palócföldön tett gyűjtőkörútja során elsőként használt hazánkban tett terepmunka során fényképezőgépet. REGULY A. 1975.

¹⁴ ERDÉLYI L. 1993. Az 1862–1868 között készült 150 fénykép Mészáros József fedezte fel az 1960-as évek elején a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtárában. Az anyag először 1971-ben jelent meg Erdélyi Lajos gondozásában, majd 1993-ban. ERDÉLYI L. 1971, 1993.

azaz azt a pedagógiai gyakorlatot, amely nem ismeretet ad, hanem kompetenciát arra nézve, hogy az érett személyiség a környezet káros hatásaitól meg tudja védeni magát.¹⁵ Ennek lesz eszköze a gyerekeknek szánt mesekönyv is. Nálunk Bezerédj Amália 1840-ben megjelent *Flóri könyve* című munkája hozta meg a változást a gyerekeknek való írás, a hozzájuk szóló irodalom megteremtésével. Ugyanebben az évben jelent meg a gyerekirodalmi működése révén ismert szepesi szász származású Glatz Jakab *A gyermekvilág képekben és elbeszélésekben* című munkája. A népszerű olvasmányt feltehetőleg Toldy Ferenc ismertette 1840-ben a *Figyelmezőben*:

„Az igen csinos rajzok, melyek gyermekkönyvnek mindig fele becsét teszik, hasznos és kedves hozzáadás [...] Mindent, mit gyermeknek magyarázunk vagy elbeszélünk, jó volna képben is felmutatni: a még ingatag és homályos értékű szó csak szemlélhető jelek által gyámolítva lesz az ismeretek és fogalmak egészen biztos és világos képviselője s minél inkább szoktatjuk a gyermeket a tárgy és a szó viszonyítására, annál izmosabb, élénkebb gondolkodót, annál élesebb észlelőt készítünk belőle.”¹⁶

Az ismertető itt a képnek a gyerek nevelésében betöltött értelmező szerepét hangsúlyozza az első igazi hazai gyerekkönyv apropóján.¹⁷ Ezen jellemvonással szemben a folklorisztika által értékelhető és értékelt népköltési mesegyűjteményekben nem annyira a kép szövegértelmező, mint inkább a drága nyomdai termék reprezentatív funkciója látszik elsődlegesnek.

A ponyvafüzetek egyik legfőbb vonzereje köztudomásúlag a kép, melyet általában a borítólapon helyeztek el, ez technikáját tekintve általában fametszetes eljárással készített figurális nyomat volt.¹⁸ A megjelenő képek különböző tematikát és európai művészeti stílusirányokat követtek, jelezve ezzel a paraszti célközönség vizuális kultúrájának heterogenitását is. A szöveget megjelenítő kép szerepe (a szöveghez képest) értelemszerűen másodlagos, azonban a ponyvák

¹⁵ A gyermek felfedezéséről és a gyermek köré rendezett pedagógiáról lásd MÉSZÁROS I.–NÉMETH A.–PUKÁNSZKY B. 2000. 109–111.

¹⁶ DRESCHER P. 1934. 41.

¹⁷ A gyerekirodalom és meseillusztráció további összefüggéseiről G. PAP K. 1999.

¹⁸ A népszerű nyomtatott grafikák közé sorolandó. VEREBÉLYI K. 1995. 207. A ponyvaillusztrációkról lásd POGÁNY P. 1978. 334–341.

képei sok esetben önállóan is megjelentek,¹⁹ hiszen azokat külön, a konkrét szövegtől független nyomtatványként is árulták a kereskedők. „A meseképekről és más, nem vallási témájú ábrázolásokról is alig tudunk valamit, noha protestáns vidékeken ezekkel kell számolnunk.” Az 1799-től Szentesen református papként működött Kiss Bálint az eklézsia történetében papírra vetett szavait idézi Sima László az 1825 előtti idők ottani képfelhasználását szemléltetve:

„A ház ékességei voltak a jó magasan a falra fölragasztott ákombákom képek, amelyek: Tündér Ilonát, Ádám-Évát, fiastyúkot, lovas katonát, Árgirus királyfit ábrázolták. Ezeket a képeket sáfrán, bors, paprikaárús tótoktól, vagy pedig orvosságot, szagos olajat hordozó vándorpatikusoktól 1–2 krajcáron szereztek be, s amelyeket sárga gyopárral, vasvirággal, karsai rózsával, bársonyával felbokrétáztak.”²⁰

A ponyvametszők személyének kiderítésére sem a folklorisztika, sem a művészettörténet nem fordított eddig különösebb figyelmet. Az előbbi szinte egyáltalán nem, az utóbbi, ha foglalkozik is velük, általában valamely hivatásos művész mellékfoglalkozásaként tárgyalja, így az egyes illusztrátorok tevékenységére nézve meglehetősen kevés konkrét adat áll rendelkezésre. Kivételes Medve Imre esete, róla tudjuk, hogy nagyváradi születésű volt, az 1850-es években Pesten már csendéleteket állított ki, 1855-től fogva pedig Tatár Péter néven ponyvahistóriákat adott ki, majd 1857-ben megindította a *Tatár Péter regekunyhója* című füzetes sorozatát.²¹ A ponyvaillusztrációk vonatkozásában több érdekes adat és összefüggés Ipolyi Arnold és a magyaróvári nyomdász, Czéh Sándor levelezéséből rajzolódik ki. Ipolyi, aki nagy figyelmet szentelt a *népiratok*nak,²² mint azt a

¹⁹ Vö. a szó- és képvizonyok Kibédi Varga Áron-féle rendszertanában az *egyidejű és egymást követő* terminusokkal. KIBÉDI VARGA Á. 1997. 302.

²⁰ SIMA L. 1914. 399. (Kiemelés – D. M.). K. CSILLÉRY K 1971. 72. Egy feltehetőleg a 19. század második felében készült, a képaláírás szerint *Árgirus és Tündér Ilona a fa alatt* jelenetet ábrázoló vásári festményről UJVÁRY Z. 1963. Ismert továbbá három, az 1840-es évek elejéről származó népi jellegű meseillusztráció-közlés Viski Károly gyűjteményéből. CZAKÓ E. 1935. 6–8. sz. képek. Meg kell még említeni a képmutogatókat mint a vásárok kedvelt világi tárgyú képközvetítőit, ők azonban leginkább illusztrált rémtörténetek terjesztését szolgálták. TAKÁCS L. 1953.

²¹ Medve Imréről: *Pesti Napló*, 1862. 210; LYKA K. 1982. 25; KOVÁCS I. G. 1989. 140–141.

²² IPOLYI A. 1855a.

ponyvamesékről szóló fejezetben láttuk, azzal a kéréssel kereste meg Czéh Sándort, hogy amennyiben a nyomdász rendelkezik kiadott magyar népdallal vagy népmesével, küldjön neki abból saját népiratgyűjteményébe. Czéh ilyenekkel nem tudott szolgálni, ellenben (feltehetőleg) Ipolyi levelének hatására ő is fontosnak tartotta, hogy *egy pár népszerű mesét* sajtó alá adjon, így Ipolyit kérte, hogy küldjön neki ilyen kiadható meséket. Ipolyi válasza nem maradt fenn, de Czéh viszonzválaszaiból tudjuk, hogy 1852 januárjára Ipolyi három mesét küldött Óvárra. Maga a levél további tanulságokkal is szolgál arra nézve, hogy jellemzően ki által és milyen szempontok szerint került kiválasztásra egy-egy ponyva metszője, és egyúttal jelzi a 19. századi, művészekben szűkölködő és így a növekvő képigényt kielégíteni nem, vagy csak nehezen tudó többi vidéki nyomda helyzetét is:

„Mindenek előtt köszönetem teszem ama küldött három Mesékért, melyek a köznép számára igen alkalmasok s mihelyst képeket készíttethetek hozzá, kijövendének nyomtatásban; de legbajosabb most még a hozzá alkalmas rajzot megszereznem, magam rajzolni nem tudok. Itt körülbelől a kik tudnak is németek, Bécsben hasonlóan, már hárman kaptak belé, de egy se találta el a valóságos szellemét, így tehát kénytelen leszek tavaszra hagyni, s ha Pestre lemegyek ott készíttetni.”²³

Ha szemügyre vesszük a 19. században elsőként kiadott néhány, magyar népmesét is, vagy csak azt tartalmazó, a magyar folklorisztika által kanonikusként elfogadott kiadványt, akkor azt tapasztaljuk, hogy tulajdonképpen csak két kötet jelent meg illusztrálva, Gaal György 1822-ben és Erdélyi Jánosé 1855-ben.²⁴

A MÄHRCHEN DER MAGYAREN ILLUSZTRÁTORAI

Gaal György 1822-ben Bécsben tizenhét mesével adta ki a *Mährchen der Magyaren* című gyűjteményt. A magyar folklorisztika hagyományosan Gaalnak

²³ Czéh Sándor levele Ipolyihoz, 1852. január 12., Magyar-Óvár. PROKOPP Gy. 1973. 388.

²⁴ Illusztrációt nem hozó, fontosabb folklorisztikai mesekiadványok a 19. század első kétharmadában: MAILÁTH, J. 1825; ERDÉLYI J. 1846–48; MERÉNYI L. 1861, 1862, 1863–1864; ARANY L. 1862; KRIZA J. 1863; PAP Gy. 1865.

ehhez a munkájához köti a hazai mesegyűjtés és mesekiadás megindulását, és mint ilyen, kiemelt figyelmet érdemel akkor is, ha történetesen nem a meseszövegére, hanem a képre koncentrálunk. Gaal mesekötetében az egyetlen kép a 2. számú, *Waldhüter-Märchen* című mesének (*A tizenkét gyermeket szülő anya*²⁵) azt a jelenetét ábrázolja, amikor az erdőőr éppen hazaérkezik, és úgy megijed attól, hogy távolléte alatt a felesége tizenkét fiúgyermeket szült, hogy az erdőbe fut és többé nem tér haza. A kép kiemelt helyen, a kötet címlapján szerepel. A kép aláírása megadja a készítés helyét és idejét, ezek szerint a metszet 1822-ben készült Bécsben, az ugyanott megjelent kötet kiadója J. B. Wallishausner volt. A kép rézmetszetes technikával készült, az 1820-as évekig az acélmetszést, a kőrajzot és a fametszés újraéledését megelőzőleg Bécsben ez volt a legelterjedtebb sokszorosító eljárás.²⁶ A metszetet L. Schnorr von K. és C. Rahl sc.²⁷ szignálta, ami a kép festőjét és metszőjét jelenti. A korban ez irányú tevékenységeikről ismert volt Karl Rahl és Schnorr von Carolsfeld, így ők ketten tekinthetők az első magyar népmesegyűjtemény illusztrátorainak.

Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld 1788-ban született Königsbergben, a német-osztrák romantika nagyszabású történelmi- és tájképfestője és illusztrátora²⁸ volt, 1853-ban halt meg Bécsben. Az ő tanítványa Moritz von Schwind, aki érdekes hangulatú meseillusztrációiról, főleg Grimm-sorozatáról és különböző tematikájú legendák megfestéséről volt ismert. Schwindre a Viga-dó freskóival kapcsolatban az alábbiakban még visszatérek.

Karl Heinrich Rahl, Hoffenheimben született 1779-ben, főleg rézkarcairól²⁹ volt nevezetes, 1840-től a bécsi akadémia professzora, fia pedig az a híres Karl Rahl, akinek magániskolájába Bécsben sok magyar festő is járt tanulni. Karl Heinrich Rahl Bécsben halt meg 1843-ban. Gaal György kiadványával elsősorban a külföld népies érdeklődését kívánta szolgálni, a szöveganyag a magyar nép irodalmi modorban előadott mesekincsét volt hivatott bemutatni, a kötet

²⁵ GAAL, G. 1822. 25–52. *Az Aranyhajú leány*. BN 531+530; BERZE NAGY J. 1957. 74.

²⁶ LYKA K. 1981. 159.

²⁷ *sculptor* = metsző (lat.)

²⁸ *A Klára Visegrádon* (Hébe 1823.) című rajzot K. Schnorr Lajos szignálta. A metszetet Blaschke János készítette. PATAKY D. 1951. 90. A magyar folyóirat-illusztráció kezdeteiről SZEMZŐ P. 1954.

²⁹ Auróra 1830. C. Rahl egy Juditot ábrázoló rajzot metszett. PATAKY D. 1951. 61.

címlapján elhelyezett és neves bécsi művészekkel metszetett kép is egyfajta külső reprezentációt szolgált a 19. század első harmadában.

Kisfaludy Károly *Aurórájában* Mailáth János *Villi táncz* című elbeszélése képpel együtt jelent meg 1822-ben,³⁰ s noha a néphiedelem ihlette, de a fantázia szülte elbeszélés mesei jellegű, az népmesének mégsem tekinthető, s maga a villi mint tündér Mailáth elbeszélése nyomán vált csak a magyar hagyományban ismertté, Ipolyi *Magyar Mythologia* című munkájában is csak rá hivatkozva említi a villiket.³¹ Az első ízben három évvel később megjelent *Magyarische Sagen und Märchen*³² című Mailáth-mű nem hoz képet, ahogyan későbbi kiadásai sem. Erdélyi János háromkötetes *Népdalok és mondák* című, több műfajt tartalmazó gyűjteménye 1846–48-ban jelent meg a Kisfaludy Társaság felhívása nyomán beérkezett népköltési szöveganyagból. Ez a műfaji sokféleség külön problémát jelenthetett az illusztrációkat tekintve. Végül is az első magyarul megjelent népköltési kiadvány kép nélkül látott napvilágot.

A MAGYAR NÉPMESÉK (1855) ILLUSZTRÁTORAI

Ellentétben Erdélyi háromkötetes gyűjteményével, a szintén Erdélyi szerkesztette, 1855-ben kiadott *Magyar népmesék* című kötet³³ az illusztrálást tekintve több szempontból is különleges. Egyrészt ez az első magyar nyelvű, csak népmeséket tartalmazó antológia, másrészt a szövegek mellett most első ízben hangsúlyos szerep jut a képeknek is (lásd 7. sz. kép), olyannyira, hogy Erdélyi a problémá-

³⁰ Auróra 1822. *Villi Táncz*. Scharner Mar. rajz. Axmann József beszívatta, Blaschke János metszette. PATAKY D. 1951. 90.

³¹ UJVÁRY Z. 2001; 2007. 99–100.

³² Mailáth, J.: *Magyarische Sagen und Märchen* 1825. Brünn. 2. kiad. 1837. Stuttgart und Tübingen.

³³ ERDÉLYI J. 1855 (reprint kiadása 2013). Kevéssé ismert, hogy a kötet az előszó kivételével teljes egészében megjelent tizennégy év múlva egy közel 650 oldalas, díszes antológia (*A nép költészete. Népdalok, népmesék és közmondások*) részeként: ERDÉLYI J. 1869. Kiss Áron 1880-ban a magyar nyelvű ifjúsági irodalom periodizációja során említi, hogy a 19. század első fele még a német pedagógiai irodalom hatása alatt állt, utána „megkezdődött az ifjúság számára való *népmese* gyűjtés is” kezdetben a Grimm-mesék fordításával, „míg végre *Erdélyi János* gyűjteményéből a nép s az ifjúság számára is rendeztetett egy válogatott kiadás.” Elképzelhető, hogy Kiss beszámolójában az említett 1869-es Erdélyi-válogatást értette. Kiss Á. 1880. 213.

nak külön bekezdést szentel a mesék elé írott paratextusban. Erdélyi János 1855. június 14-i keltezésű előszava több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt jellemzi a művészileg is érzékeny szerkesztő viszonyulását a korban ekkoriban népszerű népelet-ábrázolásokhoz (itt csak utalni szeretnék a sajtóillusztrációkban ekkoriban egyre szaporodó népi életképekre), másrészt latensen utal arra, hogy a képek megrendelése-kiválasztása nem az ő, azaz nem a textust nyújtó feladata, hanem a kiadóé, így a képnek a szövegéhez képest valóban másodlagos szerep juthat csak. Ez a szempont nem mellékes a meseszöveg és szinkron képi ábrázolásának tárgyalásakor, mely ez esetben a plurimediális műértelmezés kiinduló kérdését jelentheti:³⁴

„A szövegbe a buzgó kiadó csinos fametszeteket ad; mivel, hihetőleg, oly tanulmányok lopakodnak be a képző művészetbe, melyek után a hazai tárgyak: viselet, ruha, táncz, népszokások, közélet és képzelem mind jobban engedik át magokat a metsző vésűjének, a főtész ecsetének; egyuttal nagy közönségnek is mulattató szemléletül ajánlkoznak. Az anyag, mint előre ki-vehető, nem fog hiányzani az egész gyűjteményen keresztül.”

A szövegrészlet elárulja, hogy Erdélyi még az előszó megírásakor sem látta az összes metszetet, sőt, arra sincs bizonyíték, hogy azokat a megjelenés előtt egyáltalán ismerte volna.³⁵ Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a kor általános gyakorlatával párhuzamosan a 19. századi magyar meseillusztrációk is a könyvkiadás során megoldandó, és nem az azt megelőző szöveggondozói/szerkesztői feladatként jelentek meg.

Már a kötet címlapján feltüntetik, hogy a vásárló ezúttal *képes kiadást* vehet a kezébe. Ezt a reprezentációs célokat szolgáló, piacszerző publikációs technikát egyébként a kötet ismertetései rendre fontosnak tartják kiemelni. Ipolyi Arnold

³⁴ KIBÉDI VARGA Á. 1998b. 171.

³⁵ Azonban tudatos szerzői/szerkesztői koncepció volt az az ötlet, hogy legyenek metszetek a kötetben, erről egy a kötet megjelenése előtt két évvel írott újsághír árulkodik: „Erdélyi János közkedvességű költőnk, s jelenleg sárospataki tanár körünkben mulat, s a nép ajkán forgó mesékből mintegy 10–12 íves kötetet szándékozik közrebocsátani a szöveghez alkalmazott *fametszvényekkel*. *A könyv ára igen csekély leendő, hogy még a szegényebb osztályu földművelők által is megvásároltathassék*, s ez igen helyes, mert csak és egyedül így fog általa a cél eléérni.” (Kiemelés – D. M.) *Pesti Napló* 1853. április 1. IV. 918.

a *Magyar Sajtó* 1855. október 7-i számában a kötetben előforduló valamennyi mesetípus rövid ismertetése és egyéb hazai (köztük saját gyűjtéséből származó) variánsok felsorolása után, kitér a közölt metszetekre is. Ezeket tetszetőseknek tartja (még ha meg is jegyzi, hogy azok kidolgozásban elmaradnak a korban ismert külföldi művészek munkáitól). Ipolyi egyértelműen a vásárlói kedv növelésében látja a *csinos metszetek* legfőbb funkcióját:

„Kedves mellékletül kapjuk még e könyv szövegébe nyomott számos ábrákat, melyek ha nem is vetélkedhetnek Pocci³⁶ és Cruikshanknak³⁷ Grimm német meséit illusztráló remek rajzaival, mégis csinos és tetszetős kivitelűek, reményljük, a könyvnek szintén beutat fog szerezni a nagyobb közönség körébe, s felgerjesztendi talán ez által is vágyát ezen józanabb, egészségesebb tápnak.”³⁸

A *Vasárnapi Ujság* 1855 karácsonyán megjelenő hirdetése a kiadó (Heckenast Gusztáv) hivatalosan megjelent és sajtó alatt levő munkáiból válogatva Erdélyi János *Magyar népmesék* című gyűjteményét is bemutatta. A mesegyűjteményt a hirdetés egy a kötetből vett képpel reprezentálja.³⁹ A megkülönböztetett időben (karácsony előtt) megjelent, sajátos kontextusú hirdetés szövege utal a népmesei beszédmód természetességére, és persze a rövid szöveg szerzője ezúttal sem felejtkezik el megemlíteni a kötet eladhatóságát nyilvánvalóan elősegítő fametszeteket:

„Karácsonyi és új évi ajándokul. A mesélő modor egészen megtartott egészséges zamatjával. Egyike azon gyűjteményeknek, mik népköltészetünkre eleven világot vetnek. A szövegbe nyomott fametszetek mind igen találók és csinos kivitelűek. 194 lap, ár 1 Ft pengő.”⁴⁰

³⁶ Franz Graf von Pocci (1807–1876). Sokat emlegetett Grimm-illusztrációi: *Sneewittchen* (1837), *Hänsel und Gretel* (1838). Uther, H. 1993. 53. és Köhler-Zülch, I. 2002. 1089–1095.

³⁷ George Cruikshank (1792–1878) a Grimm-mesék első angol fordításának (*German Popular Stories*, Baldwin, 1823) híres illusztrátora volt.

³⁸ IPOLYI A. 1855b.

³⁹ A *liliomleány* című, sorrendben az első megjelent szöveghez adott legnagyobb kép, egyben ezen szövegnél a képi narráció záróképe. A szignó szerint a fametszet P. H. munkája.

⁴⁰ *Vasárnapi Ujság* 1855. december II. évf. 23. 51. sz. 420.

A kötetben összesen huszonhárom különböző fametszet illusztrálja a meséket, a külső és belső címlapon lévő kép a meseszövegeknél (*A szalmakirály* és az *Aranyhajú ikrek*) megismétlődik. Így húsz meséhez összesen huszonöt kép tartozik, négy szöveghez viszont egyáltalán nincs kép. A különböző méretű és keretezésű képek elhelyezése a szövegértést segíti, hiszen azok a sorokat megtörve, a szövegbe integráltan odakerültek, ahol az éppen ábrázolni kívánt epizód következik. Az összes kép közül kilenc van szignálva, ezek a következők: Brown és Brown s.c., Huszka, L. Huszka, és kétszer Huszka s.c., Hahn s.c., továbbá szintén kétszer fordul elő az egymásba fonódó P. H. betűkből formált szignó. Ezek alapján három metsző azonosítható⁴¹: Huszka Lajos, Braun Károly és Hahn Ferenc. A P. H. monogram egyelőre ismeretlen művészt jelez.

Huszka Lajos a kötet számára legalább négy képet metszett, Braun Károly és P. H. legalább kettőt, Hahn pedig legalább egy metszetet készített Erdélyi János *Magyar népmesék* című munkájához. A kiadványt Georg Stier 1857-ben lefordította németre, és ugyancsak Heckenast nyomdájában meg is jelent, az 1855-ös kiadással teljesen megegyező képanyaggal.⁴²

A három azonosított illusztrátor mindegyike az 1850-es évektől Pesten működő fametsző volt. Könyvillusztrációk mellett sajtóillusztrációkkal is foglalkoztak, több más lap mellett jellemzően a *Vasárnapi Ujság* számára dolgoztak. Ebben az időben a pesti nyomdák alig találtak maguknak megfelelő fametsző szakembert, hiszen szinte az összes sajtóillusztráció kizárólag fametszetes eljárással készült.⁴³ Évtizedekig néhány mester látta el a nyomdákat metszetekkel, a leghíresebbek Rusz Károly, Pollák Zsigmond, Huszka Lajos és Morelli Gusztáv voltak.⁴⁴

Közülük kiemelkedik Huszka Lajos, aki a fametszés egyik hazai kezdeményezője volt.⁴⁵ A betűszedéstől fordult a metszés felé, amikor Riedl Károly Ágostonhoz került segédnek, s első fametszetei 1854-ben készültek. Autodidakta módon tanulta meg a mesterség fogásait, 1863-ban Pestről Debrecenbe költözött, ahol Telegdi Károly nyomdájának dolgozott és itt lett a tanítványa Morelli

⁴¹ A metszők azonosításához felhasználtam: KEMÉNY L. 1909. 148–150; BÍRÓ M. et al. 1936. 201; SZENDREY J. et al. 1915. 254; SZABÓ Á. A. 2002. 161.

⁴² STIER, G. 1857. HORVÁTH J. (1927) 1978. 133.

⁴³ KEMÉNY L. 1909. 149.

⁴⁴ KOSÁRY D.–NÉMETH G. B. 1985. 212.

⁴⁵ SZABÓ Á. A. 2002. 482.

Gusztáv, a később a legnagyobb sikereket elért hazai fametsző.⁴⁶ Huszka a *Vasárnapi Ujság* mellett az *Üstökös* számára is dolgozott, de mint a fametszés egyik legtöbbet foglalkoztatott hazai mestere sok egyéb nyomtatvány illusztrációján látható a szignója. A fentiekben túl például *A regélő tulipán* című, gyerekeknek szóló gyűjteményes kötetben is, melyet 1860-ban nyomtatott ugyancsak Heckenast, és melynek címlapképe már színes volt.⁴⁷ A kötet alcíme jelzi a potenciális olvasóközönséget: „sok szép képpel magyar gyermekek számára.” Érdekes, hogy noha Bodrogi saját szerzeményei mellett ismert írók-költők munkáit is leközi, melyeket szövegenként három-öt, de előfordul, hogy akár hét képpel is illusztrál, az Erdélyi gyűjtéséből itt közölt két népmese szövege ezúttal nem kapott képet. Huszka ebben a kötetben Petőfi Sándor (*Arany Laczinak*) és Arany János (*Családi kör*) illusztrációkat jegyez. Az 1860-as években Heckenastnál kiadott képes Lafontaine-gyűjteményben⁴⁸ a túlnyomó többségben korábbi dolgozású külföldi, francia illusztrációk mellé bekerült két nagyon elütő stílusú, magyar viseletes figurákat ábrázoló kép is, mindkettő Huszka szignójával.⁴⁹

A folklorisztika által számon tartott 19. századi mesekiadvány esetében illusztrációval a későbbiekben nem találkozunk, a továbbiakban sem Merényi László,⁵⁰ sem Arany László,⁵¹ sem Kriza János⁵² vagy Pap Gyula⁵³ népköltési kiadványai nem tartalmazzak képanyagot. Felmerül a kérdés, hogy miért nem, illetve, megfordítva is, miért volt illusztrált az első magyar mesegyűjtemény (Gaal) és az első magyarul gyűjteményes kötetben megjelent mesegyűjtemény (Erdélyi), ha a későbbi gyakorlat ezt az eljárást nem igazolta. Miért éppen a két, fentebb bemutatott kanonikus folklorisztikai mesekiadvány, azaz Gaal György

⁴⁶ Többek között Morelli készített metszeteket az *Oszták-Magyar Monarchia Írásban és Képen* című grandiózus mű számára (1887–1901, 21 kötet). Számos külföldi kiállításon díjazták alkotásait, 1873-ban az országos rajztanárképzőben fametsző-szakosztályt állított föl.

⁴⁷ BODROGI L. [Bajza Jenő?] 1860.

⁴⁸ La Fontaine: *100 mese képekkel francia után*. Második, teljes kiadás. Pest 1865. Huszka metszetei: A gazda szeme 57. A fősvény és komája 67.

⁴⁹ Huszka Lajos által írott leveleket őriz az OSZK Kt.: H. L. Mogyoróssy Jánoshoz, 1861. szeptember 5.; és H. L. Nagy Ivánhoz, 1864. február 12. Ezek tanúsága szerint a hatvanas években címermetszéssel is foglalkozott Huszka.

⁵⁰ MERÉNYI L. 1861, 1862, 1863–1864.

⁵¹ ARANY L. 1862.

⁵² KRIZA J. 1863.

⁵³ PAP Gy. 1865.

és Erdélyi János köteteiben szerepelnek illusztrációk? Úgy tűnik, hogy a külföldnek szánt német nyelvű első magyar mesepublikáció neves bécsi művészekkel készítettett rézmetszete egyfajta külső reprezentációt szolgált, míg Erdélyi első magyarul megjelent műfaji antológiája az éppen csak éledő hazai fametszés leg többet foglalkoztatott művészeinek két tucat illusztrációjával a nemzeti identitáskeresés gondolkörébe illeszkedve a kiadvány esztétikai színvonalát is emelendő belső reprezentációt tarthatta fő szempontnak. Ezenkívül természetesen a piac igényeire érzékenyen reagáló kiadók jól felfogott érdekükben igyekeztek minél több ábrával emelni kiadványaik eladhatóságát és egyben presztízsét is.

A VIGADÓ MESEI TEMATIKÁJÚ FALKÉPEI

A ponyva- és könyvillusztrációk mellett a 19. századi hazai falfestészetben is jelen volt a mesei tematika. Ezt az alábbiakban a pesti Vigadó példáján szeretném bemutatni. A középületek belső díszítése nemcsak a világi tematikájú freskófestészet kibontakozását hozta magával, de lehetőséget teremtett arra is, hogy a nemzeti romantika ideológiája minél szélesebb körben váljon ismertté. Az első jelentősebb közpénzből finanszírozott épületdekoráció a Feszl Frigyes által tervezett és 1865-re befejezett Vigadót díszítette.⁵⁴ A régi, klasszicista stílusú pesti vigadó újraépítését 1859-ben, tíz évvel Hentzi ágyúinak pusztítása után határozta el a város tanácsa. 1861-ben a városi képviselők közül és neves művészekből alakult építkezési bizottság az épület díszítéséről döntött, melynek eredményeként határozat született arról, hogy az épület falfestményekkel legyen díszítve.⁵⁵ 1863. június 29-én a bizottság már azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácsához, hogy Karl Rahl⁵⁶ két legjelesebb magyar tanítványának, Than Mórnak és Lotz

⁵⁴ RÉVÉSZ E. 2005. 67.

⁵⁵ HENSZLMANN I. 1990. 241.

⁵⁶ Rahl szerepére utal WILHELM G. 1953. 16. Ennek a Karl Rahlnek (1812–1865) az apja egyébként a Gaal-kötet rézmetszőjeként emlegetett azonos nevű művész (1779–1843) Rahl közelebbi szerepéről tanúskodik a következő rövidhír: *Fővárosi Lapok*. 1864. október 5. 1. évf. 227. sz. 943. *Fővárosi Hírek*: „Lotzról említettük, hogy az államminisztérium őt egy nagy kép készítésével bízta meg, mely a redout lépcsőcsarnokát díszitené. E hírben némi igazítást kell tennünk. Nevezetesen e megbízás így áll: Rahl, a nagy festész, látván Than Mór és Lotz Károly genialis vázlatait a »Tündér Ilona« regéjéből, úgy találta, hogy valódi kár lenne a művészetre nézve, ha e vázlatok

Károlynak a tervei szerint engedélyezze a palota belső díszítését. Az a tény, hogy Than és Lotz kapta meg a nagyszabású munkát, nem kis mértékben bécsi mesterük határozott hangú ajánlólevelének volt köszönhető.

A Vigadóban valamennyi festmény a lépcsőház és a csemegetár falára készült. A lépcsőházban lévő freskók munkálatai 1864-ben kezdődtek⁵⁷ a kartonok és vázlatok készítésével és elbírálásával, a tényleges freskók csak 1866-ra készültek el. A képek nagyszabású művészeti program alapján születtek meg, s egyúttal a világi tematikájú magyar falfestészetet innen szokták datálni.⁵⁸

A főtémát Árgirus királyfi és Tündér Ilona történetének ikonikus elbeszélése adta. Ez a témaválasztás, illetve a mögüle előbukkanó, a festményciklusra vonatkozó kommentárok és leírások izgalmas szövegábrázolása felhívja a figyelmet arra, hogy a népköltészeti/közköltészeti hagyománynak nemcsak a nemzeti irodalomba,⁵⁹ hanem a hazai képzőművészetbe való beemelésére is határozott kísérletek történtek.

A Tündér Ilona-ciklus legtöbb darabja a főkép kivételével elpusztult a második világháború során, amit ma ismerhetünk a hajdan aranyhátterre festett tizenkét darabos Lotz-sorozatból, azok a vázlatok és Morelli Gusztáv eredeti képekről készített fametszetei.⁶⁰ A ciklus záróképe a Than Mór festette, keleti főfalon megjelenő monumentális kompozíció, mely *A királyfi megérkezése Tündérországba*, illetve *Tündér Ilona újratalálkozása szerelmével* címeken ismeretes.

A vigadóbeli freskófestmények megtervezése nem volt egyszerű feladat. Ez egyfelől abból a tényből adódott, hogy a szabadságharc alatt megsemmisült és újjáépítendő Redout terveit felfokozott ideológiai várakozás kísérte,⁶¹ másrészt (a mesei tematika szempontjából legalább annyira fontos körülmény) a nálunk ismeretlen világi témájú falképfestészet programja is kidolgozásra várt. A Vigadó táncos események, bálók és különböző ünnepélyek befogadására

elvesznének. Kieszközölte tehát, hogy azok nagy részét Lotz Károly legalább *cartonokban* kivi-
hesse. Ebből áll az államminiszteri megbízás. Hogy aztán e cartonokról a redout lépcsőcsarnokára
festessenek (mi a végcél) ez egyenesen Pest városa megrendelésétől függ.”

⁵⁷ 1864. október 15-én kötötték meg a szerződést a művészekkel.

⁵⁸ CZAGÁNY I. 1970. 220.

⁵⁹ A népköltészet nemzeti irodalomba való integrálásának két módjáról lásd S. VARGA P. 2005. 261. A közköltészetéről KÜLLÖS I. 2004.

⁶⁰ A Morelli készítette metszetek reprodukciói láthatóak: RIEDL F. 1899.

⁶¹ SZVOBODA D. G. 2005. 235.

alkalmas intézményét nem lehetett a magyar történelem tragikus/heroikus epizódjaival díszíteni, ez pedig tovább bonyolította a témaválasztást. A csemegetárba Wagner Sándor *Attila lakomája* és Than Mór *Mátyás legyőzi Holubár cseh vitét* című képe került, míg a díszlépcsőház falait Tündér Ilona történetével dekorálták. Az élénk sajtóvisszhangot kiváltó témaválasztás alapvetően elnyerte a nagyközönség tetszését.

A Redout freskóit folklorisztikai nézőpontból szemügyre véve, közülük kiragadva a Tündér Ilona történetét feldolgozó, összesen tizenhárom elemből álló képsorozatot, felmerül a kérdés: a magyar mesei hagyománykincsből kinek a sugallatára, valamint – a hazai falképfestészet későbbi alkotásainak kontextusában – miért éppen ezt az egy történetet tartották a művészek megfestésre méltónak, hiszen ekkorra már a klasszikus népmese gyűjtők Gaal Györgytől Kriza Jánosig a köz használatára bocsátották kiadott gyűjteményeiket, bennük sok száz szebbnél szebb megfesthető történettel. Az Árgirus mese/széphistória kérdésével könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom foglalkozik, ennek áttekintését nem tartom feladatommak, különösen azért nem, mert az „őstörténet”, az Árgirus-szövegek archetípusa az ennek felkutatását célzó rendkívüli erőfeszítések ellenére sem került elő mind ez idáig.⁶² A mese Gergei Albert 16. századi népszerű, feltehetőleg olasz krónika(k)ból fordított⁶³ széphistóriája sok kiadást ért meg, mellettük számos ponyvaváltozata is ismert, melyek hatására a történet az egész magyar nyelvterületen elterjedt.⁶⁴ A 20. századi filológiai és szövegértelmező fejtegetések helyett talán érdekesebb is a korabeli, 19. századi szövegértelmezést megvizsgálni, hiszen a narratíva(ák) festészeti koncepcióként való adaptációját a történet korabeli recepciója nyilvánvalóan befolyásolta. Az ismert és a népköltészetbe is átkerült ponyvaolvasmány közvetítette kollektív tudás mellett egy másik típusú közvetítő közeg volt a népszínmű, melynek révén különösen Vörösmarty *Csongor és Tündéje*⁶⁵ óta (1831) a vizsgált történet az irodalmi ká-

⁶² NAGY P. 1984. 17.

⁶³ KARDOS T. 1967.

⁶⁴ NAGY I. 1977. 137–138.

⁶⁵ A természetfölötti és a mindennapi élet trivialitása vegyítésének eredménye a bécsi gyökerű, hazánkban is népszerű tündérbohózat. Pukánszky K. J. 1930. 6; Solt S. A. 1933. (Vö. Munkácsy János: *Tündér Ilona* 1838. Tünneményes vígjáték; Nagy Ignác: *Argyus királyfi*, tünneményes életkép négy rámban, előrajzzal és utóábrázolattal. Buda, 1840. [cenzúrai példány: OSZK Quart. Hung. 1193, 1939] Szigligeti Ede: *Argyl és Tündér Ilona*. 1853.)

nonnak is a részévé vált. Érdekes lehet eltöprengeni afölött, hogy vajon melyik szöveg hagyomány (közköltészeti, vagy inkább az abból táplálkozó irodalmi) recepciója eredményezte e történet kiválasztását a kimondottan magyaros jelleget hangsúlyozni kívánó Vigadó-falkép tárgyául.

A Tündér Ilona szöveganyagának befogadástörténete jellemzésére három érdekes szemelvényt hozunk. Ezek tanúsága szerint 1. a narratíva széles körben ismert volt, a 19. század első harmadában 2. a század közepére, elsősorban Toldy Ferenc révén már az irodalmi köztudatnak is részét képezte 3. a korabeli szöveggenézis kettéválasztotta a narratíva eredeti magyar és asszimilálódott idegen elemeit, ezzel mintegy beemelve a magyar mitológiába a Tündér Ilona és Árgirus királyfi történetét.

Az 1829-es *Muzáron*ban gróf Mailáth János nevével megjelent négy prózai szöveg egyike volt a *Tündér Ilona*⁶⁶ címet viselő mese. Mailáth saját megjelölése szerint a szöveg nem sajátja, hanem híres mesélőktől származik.⁶⁷ A Tündér Ilona recepciótörténete szempontjából kiemelendő a mesékre, az 1833-as bírálatgyűjtemény egyik, Mailáth *Tündér Ilona* című meséjére reflektáló bírálat. Kazinczy Ferenc tolmácsolásában ez így hangzik:

„Némellyek nem értik, oktató munka akar e’ lenni Muzáron vagy mulattató; ’s ha oktató, mit keres itt Tündér Ilona, melyet a’ mint ezek hiszik, még a’ pór nép’ kezéből is ki kellene kapni, mint ostobaságot és superstitiót terjesztő mázolás [....] egyik megyénkből, melly azzal dicsekedhetik, hogy Muzáront igen számos példányban hozatá meg, már megérkezék a’ fulminatio, hogy ők többé Muzáronnak következő köteteit hordatni nem fogják, mert nekik Tündér Ilona és az a’ Nincs legkisebb tisztelettel szülőji iránt nem kell.”⁶⁸

⁶⁶ MNK 552** (*Égitestsógorok*) + AaTh 300A* (*Az abroncsba zárt szörnyeteg*) + AaTh 556F* (*A boszorkány lovainak őrzése*) + MNK 300A** (*A szörnyeteget saját lova pusztítja el*). MNK 2. 325. *Muzáron* III. kötet, XVII. Rész, I. sz. 171–183. A szöveg németül, *Zauberhelene* címmel, 1825-ben jelent meg először. MAILÁTH J. 1825. 257–275. A *Muzáron*ban megjelent mesék recepciótörténetéről és a négy évvel később közreadott bírálatgyűjteményről lásd GULYÁS J. 2006a.

⁶⁷ MAILÁTH J. 1825. 278.

⁶⁸ *Muzáron* V. kötet, II. rész, 32–33. (Kazinczy Ferenc itt csak közvetíti a meg nem nevezett, hozzá beérkezett véleményeket, azokkal nem ért egyet.) Idézi GULYÁS J. 2006a. 529.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Muzáron-vitában az esztétikai/kritikai folyóirattal szembeni elvárások tükrében fogalmazódik meg a negatív, elutasító álláspont a népmesékkal kapcsolatban, azaz a szövegeket nem kontextustól függetlenül bírálják. Az Árgirus-történetet az irodalmi köztudatba Toldy Ferenc emelte be mint a régi magyar regeköltészet egy szép darabját. *A magyar nemzeti irodalom története* című munkájában (1864–65) a történetet a hazai tárgyú szépirodalmi műveink közé sorolva ekként kommentálta:

„História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szüzleányról Görgei Alberttől, mely úgy látszik, erdélyi népmondán alapszik, s mind leleménye, mind költői előadásánál fogva egészen maig kedves olvasmánya maradt a magyar népnek.”⁶⁹

Ipolyi Arnold saját, mitológiája számára gyűjtött népmesefeljegyzései között az irodalmi eredetű Tündér Ilona és Árgirus királyfi folklorizálódott történetének két variánsa is szerepel.⁷⁰ A „nevezetes tündéries népköltemény” Ipolyi szerint külön figyelmet igényel, *Mythológiájában* mintegy nyolcvan sort szentelt a kérdés boncolgatásának. Konklúziója szerint bár kétségtelenül idegen eredetű az Árgirus „monda”, az már korán, a 16. század elején eljutott hozzánk, és a történet hasonlatosságánál fogva a régebbi, eredeti hazai, csak szájhagyományban meglévő különféle „tündér Ilonáról monda” szövegekkel összeolvadva élt tovább a néphagyományban:

⁶⁹ TOLDY F. 1987. 67. (22.§ Költészet-regeköltészet-klasszikai mondák című fejezetben tárgyalva.)

⁷⁰ MNK 400B. IPOLYI A. 1914. 91–99. IPOLYI A. 2006. 92–98. *Tündér Ilona és Argyilus*. (Hont m.) Ipolyi kéziratok gyűjteményében 32. sz. és 100–104. IPOLYI A. 2006. 83–86. *Tündér Ilona és a királyfi*. Ipolyi kéziratok gyűjteményében 24. sz. (Csécsény, a helymegjelölés itt nem egyértelmű: Pozsony megyei Csécsénypatony vagy Zólyom megyei Csécsény). E szövegek eredeti Ipolyi-féle kéziratai elvesztek, Ipolyi kéziratok hagyatékában (EA 2958.) ezek a Kálmány Lajos készítette másolatokban olvashatóak. Ipolyi folklórgyűjtéséről: KOVÁCS Á. 1956. Az Árgirus-történet különböző kombinációjú népmesei feldolgozásait számos egyéb 19. századi gyűjtéssel demonstrálhatjuk. Vö. MNK 2. 186.

„[...] Annyi kétségtelen, hogy bár mennyire fentarták [!] azok [„árgirusi verses mondák”] saját kirívó idegen⁷¹ és miénktől eltérő alakjukat, még is nem nélkülöztek, akár a felvételben, akár meghonosulásokban némi assimilatioi elemet, mint itt, hogy csak ez egyről szóljunk, a tárgyalt árgilusi mondanál jelentkezik. Míg ugyan is benne a legidegenebb görög Akleton, Medena, Argirus nevek előjönnek, híven fentartva ama népkönyvi példányokban, melyek egyenest Gersei és Piskolti olasz fordításából származnak, és bár ezekben sehol sem kerül elő a Tündér Ilona neve, úgy az még is népünknel mindennütt a számos csak élőszóban fenlévő, s amazokkal egyező elbeszélésekben, csupán a »szép tündér Ilonáról monda« neve alatt ismeretes, a legkülönbemű variánsokb[an] (minőket magam is bírok gyűjteményemb[en].), melyekben nem említve, a többi idegen hangzású nevek, még az ismértebb Árgilus is elmarad. Mi valószínűleg oda mutat, hogy régibb eredeti tündér Ilonáról meséink, tökéletes hasonlatuk által amaz olasz árgilusihoz, véle assimilálódtak, s mint az a népkönyvekbe áthozatott, népiessé lett, általa felfrissültek, emez pedig a nép ajkán idegen vonásait, neveit veszti, és a honosabb tündér Ilonai név alatt lett ismeretes.”⁷²

Ha a fenti három szemelvény együttes olvasata nem is képezheti le tökéletesen a korszak eme kitüntetett szövegtípusával (a Tündér Ilona és Árgirus királyfi történetének nép-/közköltészeti hagyományával összefüggésbe hozható heterogén szöveganyaggal) kapcsolatos befogadói attitűdöket, azt leszögezhetjük, hogy a 19. század irodalmi és irodalmon kívüli köztudatának is részét képezték a Tündér Ilona-történetek,⁷³ feltehetőleg ezért eshetett rá a választás a vigadóbeli freskótematika kiválasztásakor.

⁷¹ A művészettörténész Henszlmann Imre, aki nem mellékesen az első magyar népmeséről szóló terjedelmes elméleti tanulmány szerzője (HENSZLMANN I. 1847), nem lelkesedett kimondottan a vigadóbeli Tündér Ilona-tematikáért, jellemző módon nem a téma mesei volta zavarta, hanem éppen annak nemzetközisége, mint mondja: „a regének alapja általános, úgy annak egyes vonásai sem bírnak magyar jelleggel [...]” Ő tehát éppen azt kérte számon a tárgyválasztáson, ami miatt egy más értelmezési mezőben a választás éppen a Tündér Ilonára esett: a nemzeti tematikát. HENSZLMANN I. 1990. 252.

⁷² IPOLYI A. 1854. 61.

⁷³ Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a hagyomány sem tekinthető egységesnek. Ehhez lásd Tatár Péter *Argyil fejedelem fia és a szép tündér Ilona története* című ponyva kapcsán T. SZABÓ L. 2001. 162–164.

Azt a kérdést, hogy kinek az ötlete volt a történet képi narrációja, könnyebben meg tudjuk válaszolni. Ipolyi Arnold az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöki megnyitóbeszédében említi, hogy Lotz és Than egykor felkereste őt, hogy a „magyar mithológiából” való tárgyakat ajánljon nekik megfestésre, melynek eredménye lett végül a Tündér Ilona ciklus:

„És bátran kimondhatjuk, van nekünk is nemzeti és népregénk, csak legyen képes ki felkarolja és dús, nemes és szép képköröket alakíthat belőle. Ime a példa rá. Alig hogy a magyar mithologia kísérlete világot látott, már is Than és Lotz Rahlnek iskolájából, ki hasonló tárgyakkal lelkesedve foglalkozott, felkerestek, hogy a magyar mithológiából mily festményeket alkossanak. Ennek szüleménye volt, közel három évtized előtt már, a Vigadó lépcsőházának Tündér Ilona regéjét előállító nagy carton cyclus egy részének freskója. És mennyi ilyen vagyon a még meg nem alapított magyar mithológiában is. Mily dús e mellett hős regénk és népmondánk. Csak akarni és tudni kell hozzá.”⁷⁴

A szemelvény szerint tehát Ipolyi személyében kell látnunk a vigadóbeli művészeti tematika (Tündér Ilona) eszmei szerzőjét.⁷⁵ Az idézet alapján az is sejthető, hogy a festménysorozat eredetileg az elkészült tizenháromnál több kartonból állott. Than Mór, bár Ipolyit nem említi, önvallomása tovább finomítja a *regei* program szerzőivel kapcsolatos elképzelésünket, abban magának Lotzénál és bécsi mesterüknél nagyobb szerepet vindikálva:

„Én a Tündér Ilona tárgyat választottam, Lotz barátom azonban Rahl véleményével együtt azon volt, hogy antik, mythologiai tárgyakat alkalmazzunk, elmondhatom tehát, hogy úgy a tárgy választásánál, mint a keresztülvitelénél egy kis érdemet tulajdonítok magamnak, minden szerénytelenség nélkül, mert ezen munkánál először sok ignoranciával kellett küzdenem, de főképp, mert igen fontos volt a következményekben.”⁷⁶

⁷⁴ IPOLYI A. 1885. 22. (Kiemelés – D. M.)

⁷⁵ LYKA K. 1982. 109.

⁷⁶ CZAGÁNY I. 1970. 221.

Az itt megjelölt *antik versus nemzeti mitológia* szembeállítás sarkalatos pontja volt mind az irodalmi, mind a művészetelméleti diskurzusoknak szinte az egész 19. században. A hazai képzőművészeti tematikát tekintve legélesebben az Operaház falfestményei ürügyén kibontakozó, a Tündér Ilona-ciklus elkészülte után közel húsz évvel, Ipolyi Arnold és Keleti Gusztáv között zajló polémiában találkozunk vele. A pesti nagypolgárság önreprezentációját is kifejező Operaház minden egyes festménye antik mítoszokat jelenít meg. Ipolyi, a *Magyar mythologia*⁷⁷ szerzője ezt határozott hangon bírálta, egyenesen eszmeszegénységgel vádolta a művészeket, illetve a program kidolgozóit:

„[...] ezen antik mithologiai, olimposi elavult, százezerszer ismételt chablonszerű, nagyobbára a nagy közönség előtt részben ismeretes, részben pedig érthetetlen képsoroknak egyedüli és kizárólagos alkalmazását ily nagy és számos tereken és helyütt túlzásnak, felesleges ismétlésnek tartjuk, és hogy ezek helyett vagy csak ezek mellett helyesen és méltón lehetett volna igényelni, hogy a hazai műveltség- és mű-, dal-, zene- stb. történet és jelenetek vagy magyar regei körök alkalmaztassanak [...] vajon Olimp istenei kétes versenyzésénél nem volna-e nekünk más érdekesebb hasonló regei, műveltség és műtörténeti derült tárgyunk, s vajjon nem eszme- és lélekszegénység-e e helyett századszor is csak a régi chablont elővennünk? És nincs-e hozzánk közelebb álló tárgy ez elavult világról, mely a mai élet erkölcsi, hazafiui, eszményi nyelvén szólna hozzánk lelkesítve ez üres formai szépségek helyett [...] mily túltengés a tárgynak egyrészt ezen örökös utánzása, hogy mily eszmeszegénység ennek egyedüli cultiválása. És hogy azon túl nekünk is mily nemesb hazai feladataink vannak és szép tárgyaink, melyek illusztrálásra várnak. Legelől is említők ezért nemzeti és népies regéinket, mondáinkat, mithológiánk szétszakadozott szárait, azután a magyar középkor műveltség-, művészet-, dal-, zene- stb. történeti emlékeit.”⁷⁸

Ipolyi az antik mitológia helyett tehát egyértelműen a magyar mitológia „szétszakadozott szárait”, köztük „népies regéinket” javasolja művészi feldolgozásra. Azt, hogy a nemzeti művészeti iskola megteremtésének feltétele a népi regiszter

⁷⁷ IPOLYI A. 1854.

⁷⁸ IPOLYI A. 1885. 21. (Kiemelés – D. M.)

nemzeti tematikába való beemelése, Ipolyi Arnold nem győzi kellőképpen hangsúlyozni:

„Vagy nem ajánlottunk épen mi ama zsinóros és csatás tárgyak helyett nemzeti műveltség-történetünk, sőt mű, dal, zene, stb. életünk és történetünk nemesebb jeleneteit, nemzeti és népies regéink, mondáink és költői tárgyaink képkörét.”⁷⁹

Ugyanitt fogalmazza meg azt a tételét Ipolyi, hogy a „nemzeti iskola” feltétele az eredetiség, a népies élet „magasabb” szellemi/történeti eseményeinek, eszményeinek előadása.

„[művészetünk] magyar legyen kifejezésben s alakításban, hogy a nemzet típusának és jellegének, szellemének és gondolatának kinyomatával bírjon, s hazai életünknek népies nemcsak alacsony vagy éppen durva jeleneteiben, hanem magasabb szellemi, történeti, erkölcsi, vallási, legendai, eposi, regei, mondai, stb. eseményei és eszményei felfogásában s előadásában adjon méltó alakot. Ez által emelkedtek fel régibb s újabb olasz és németalföldi, az ó s új német, spanyol és francia iskolák. E nélkül nincs eredetiség és nincs nemzeti iskola. Nekünk tehát első, hogy nemzeti művészetünk legyen, hogy magyar iskolánk fejlődjék; mely tétel nem mond ellent annak, hogy művészetünk azért az európai művészet magaslatának színvonalára emelkedjék. Sőt, inkább feltétele annak [...]”⁸⁰

Keleti Gusztáv, az országos mintarajztanoda igazgatója ezzel szemben úgy véli, nem méltányos a meg nem alapozott magyar mitológiát a művészekre számon kérni:

„[...] nem túlságos követelés-e művészeinktől azt kívánni, hogy ketten hárman ők maguk végezzék legyen ad hoc rögtönözve, az operafestmények alkalmából a magyar mitológiai rendszer megállapításának s gyümölcsözővé tételének nagy munkáját, mely a Magyar mythologia című könyv megjele-

⁷⁹ IPOLYI A. 1885. 19. (Kiemelés – D. M.)

⁸⁰ IPOLYI A. 1885. 18.

néséig senkinek, s azóta lefolyt 30 év alatt az összes hazai tudománynak és irodalomnak nem sikerült [...]”⁸¹

Keleti írása ráirányítja a figyelmet két eltérő nézőpont közös ütközési felületére is, nevezetesen egy adott mű ideológiai vagy művészeti elsődlegességének kérdésére.

„Eszmeszegénység vádjával illetve Ipolyi Arnold a művészeket [...] Ezen a réven tehát művészeink ellen az eszmeszegénység vádját emelni nem volna méltányos, ha csak be nem valljuk, hogy a mű eszmei tartalmának nagyobb fontosságot tulajdonítunk, mint a népszerű vállalat művészeti sikerének.”⁸²

Keleti szerint a magyar „nemzeti történelem és monda” eszmeköréből, a „magyar tündérmesék és a magyar regevilág kútfoiból” merítenének legszívesebben az Operaház festőművészei is, azonban az Ipolyi-féle *Magyar mythológiát* Csengery Antal bírálata után mintegy harminc évvel ő is csupán adathalmaznak⁸³ tekinti, melynek érvényességét véleménye szerint a tudomány fóruma előtt kell megállapítani, mielőtt az a „közhasználat, az iskola és a hazai művészet számára is gyümölcscsőzévé tétetik.” Keleti világosan különválasztja a nemzeti tematika művészeti és tudományos megközelítési módjait, utóbbi kidolgozatlan-sága miatt elutasítva az előbbi, szemben Ipolyival, aki egységesebben szemlélte a végcél (hazai műveltség) elérése érdekében a nemzeti művelődés különböző szegmenseit, azokat egymásból kölcsönösen építhetőnek fogva fel.

A fentiekből kiderült, hogy a Vigadó falain megvalósuló művészeti koncepció alapját a *Magyar mythologia* szerzője, a népmesegyűjtő Ipolyi Arnold fektette le, az ő művének közvetett és személyének közvetlen sugallatára kerültek a Vigadó falaira mesei jelenetek az 1860-as évek második felében. Ipolyi ötlete, hogy a nemzet kollektív emlékezetében meglévő népies elemek a hazai festészet tárgyául szolgálhatnak, csak nálunk volt újszerű. Így például a törté-

⁸¹ KELETI G. 1910. 363.

⁸² KELETI G. 1910. 364.

⁸³ Ipolyi egyébként maga is „mythologiai adathalmaznak” nevezi könyvét. IPOLYI A. 1854. IX. „[...] figyelmeztetem az olvasót, hogy [...] ne várjon sokkal többet, egy összefüggőleg s lehe-tőségig megalapítva szakonként összeállított magyar mythologiai adathalmaznál.” (Kiemelés az eredetiben.)

neti romantika népszerűsítője, Schnorr von Carolsfeld⁸⁴ tanítványa, a festő és freskófestő, metszet- és könyvillusztráció-készítő Moritz von Schwind számára éppen a Grimm-mesékhez készített illusztrációk⁸⁵ hozták meg az ismertséget és a népszerűséget. Schwind 1853 és 1855 között Wartburg várában készített freskói Ipolyinak annyira megtetszettek, hogy feltehetően ezek váltak a vigadóbeli mesei téma legfőbb mintájává.⁸⁶

A Tündér Ilona-ciklus kapcsán itt szeretnék visszautalni az 1822-es Gaal György-féle mesekiadvány egyetlen illusztrációjára. A vigadóbeli ciklus készítőinek (Lotz Károly és Than Mór) bécsi mestere az a Karl Rahl, akinek apja az említett, Gaal-illusztrátor rézmetsző Karl Heinrich Rahl volt, míg a Gaal-metszet másik készítőjének (Schnorr von Carolsfeld) tanítványa a Vigadó freskóihoz wartburgi mintát nyújtó Moritz von Schwind volt. Így a Bécs által közvetített német romantika közvetlen hatást gyakorolt az említett magyar meseillusztrációkra, s az Ipolyi Arnold programja alapján magyar mitológiává rendszerezett népmese-feldolgozás,⁸⁷ az Árgirus és Tündér Ilona históriájának vizuális reprezentációja is a bécsi és német romantikus-biedermeier előképektől közvetlenül ihletettnek tekinthető.

A kor felfogása szerinti nemzeti tematikába illeszkedve a Tündér Ilona-ciklus, a népköltészetként fennmaradt saját közköltészeti hagyomány⁸⁸ mint a nemzetté válás záloga jelent meg, és Ipolyi koncepciója jelölte ki a helyét a 19. századi nemzeti törekvésekben.⁸⁹ Annak ellenére, hogy a vigadóbeli falfestmények magyar tematikája nagy tetszést váltott ki a kortársakból, a program megvalósítása mégsem folytatódott. Ennek legfőbb okát Keleti Gusztáv Ipolyi Arnolddal foly-

⁸⁴ Ludwig Schnorr von Carolsfeld, a Gaal-kötet címlapképének készítője (1788–1853).

⁸⁵ A Hamupipőke meseciklus (1852–1854) négy méter hosszú képsora, A hét holló (1857). A Grimm-meséken kívül fejleceket készített az *Ezeregyéjszaka* meséihez is (1825). A bajor királyi rezidencia kistermét J. L. Tieck *Phantásus*ának meséivel dekorálta: Piroska és a farkas, a Csizmas kandúr és a Hüvelyk Matyi mellett megfestette a Szép Melusinát is, ez utóbbi témához később is visszatért (1868–1869). Moritz von Schwindről lásd VAYERNE ZIBOLEN Á. 1984. és SPEED, L. 2008. 843–844.

⁸⁶ GÁBOR I. 1978. 23–24. (Bár hozzá kell tenni, hogy a Szent Erzsébet-ciklus sem népinek, sem nemzetinek nem nevezhető). A hazai képzőművészet nemzeti jellegének népköltészeti alapjairól lásd KESERÜ K. 1988.

⁸⁷ Lásd SZABÓ J. 1972. 12. számú jegyzetét.

⁸⁸ S. VARGA P. 2005. 393.

⁸⁹ Vö. HOFFER T. 1991.

tatott fentebb elemzett polémiájából olvashatjuk ki: ezek szerint túl nagy feladat volt a magyar művészek számára a „meg nem teremtett” és egyébként is külföldi minta nélküli „magyar mitológia” vizuális narrációja.

A nemzeti irodalom megteremtésére irányuló törekvésekkel egy időben a hazai (képző)művészet fejlesztése is alapvető gondolat volt a 19. század első felétől fogva. Gyakran ugyanazok a személyek bábáskodtak a művészettörténet, a folklorisztika, a történetírás és az irodalom szaktudományos kérdésfelvetéseinek megszületésekor. Ennek az izgalmas korszaknak a nemzet megteremtése felé mutató sokféle, ám mégis egységben vizsgálандó törekvéséhez egyetlen továbbgondolándó szempont a (nép)mese és illusztráció 19. századi összefüggéseinek vizsgálata.

II. MESEGYŰJTŐK ÉS MESEGYŰJTÉSEK AZ 1850-ES ÉS AZ 1860-AS ÉVEKBEN

Az eddigi fejezetek a mese 19. századi megjelenésének háromféle létmódja, az írásban rögzített népmeseszöveg, az oralitásban funkcionáló népmese, illetve a mesék képi ábrázolása, a meseillusztrációk és a népmesék vizuális reprezentációja témakörei mentén szerveződtek. E remélhetőleg nem túlságosan erőltetett rendszerezés után a továbbiakban a népmeseszövegek létrehozásában közreműködő egyes, méltatlanul a folklorisztikai kánon peremére szorult népköltési gyűjtőket (Csaplár Benedek, Kazinczy Gábor és Merényi László) szeretném alaposabban megvizsgálni. Azért esett a választásom épp e három gyűjtőre, mert az eddig feltárt adatok alapján úgy vélem, hogy a 19. század „ismeretlen” vagy legalábbis marginalizált mese gyűjtői közül kiemelkedő jelentőségűek, már csak abból a tényből fakadóan is, hogy a korszakból számszerűen is nekik köszönhetjük a legtöbb rögzített népmeseszöveget. E három gyűjtő portréjának ismertetését követően egy ismeretlennek cseppet sem nevezhető személy folklorisztikai munkásságának kevésbé feltárt aspektusát, Gyulai Pál saját népköltési gyűjtését szeretném adatolni, majd pedig egyetlen, szimbolikusnak is nevezhető klasszikus népköltési gyűjtemény keletkezésének történetét vizsgálom meg.

5. ADATOK CSAPLÁR BENEDEK FOLKLORISZTIKAI MUNKÁSSÁGÁHOZ

IPOLYI ARNOLD MESEGYŰJTÉSÉRŐL

A fejezetben Csaplár Benedek folklorisztikailag releváns munkásságához kívánok adalékokkal szolgálni. Tekintettel arra, hogy a népköltészet iránt érdeklődő Csaplár Ipolyi Arnold gyűjtőgárdájához csatlakozott a 19. század közepén (Sebestyén Gyula feltételezése szerint a teljes Ipolyi Arnold-folklórhagyaték is Csaplár közvetítésével jutott el először Abafihoz, majd az 1880-as években Kálmány Lajoshoz¹), emiatt szükségesnek tartom a folklórgyűjtő Ipolyi Arnold alakjára is kitérni. Noha úgy vélem, hogy Ipolyi folklorisztikai munkásságának feldolgozása önmagában is önálló monográfiát igényelne, e kötet keretein belül Ipolyi ez irányú tevékenységének értékelését még csak részlegesen sem végzem el.²

Ipolyi értékelése szerint a mitológiai nyomok kutatása során a mese primátusa vitathatatlan volt. Két magyar mesekötet ismertetése kapcsán is igyekezett a mesék tudományos vizsgálatának módszertanát felvázolni, mely írásokban természetesen nem mulasztotta el hangsúlyozni a népmese gyűjtésének kiemelkedő fontosságát.³ Ipolyi *Magyar mythológiája* előszavában számol be saját folklórgyűjtésének részleteiről:

„Semmi sem állott előttem munkálatom kezdetétől fogva élénkebben, mint a tárgy ezen kútforrások a nép körében keresése, összegyűjtése; egyrészt,

¹ IPOLYI A. 1914. XVII. (Ebben Sebestyén Gyula: Ipolyi népmesegyűjteményéről V–XXII.) Sebestyén forrása vélhetőleg: ABAFI L. 1877. 80. (Kálmány több alkalommal rendezte sajtó alá Ipolyi folklórgyűjtését, míg végül 1914-ben megjelent.)

² Egy ilyen feladat elvégzéséhez egy jól használható Ipolyi-szakirodalom áll a rendelkezésre: Ipolyi életrajzát lásd HOPPÁL M. 1980 és 1987. Újabban ismeretlen adatokat hozott HÁLA J. 1995; VEREBÉLYI K. 1999b; SZULOVSKY J. 2002; BENEDEK K. 2007. Forrásközlések: HOPPÁL M. IPOLYI A. 1987. Illetve a népmese műfajának szempontjából a legfontosabb kiadvány Benedek Katalin és Forrai Ibolya jóvoltából: IPOLYI A. 2006. Mindezek mellé a kincseket rejtő Ipolyi-levelezés szisztematikusan, folklór-fókuszú áttekintése lenne szükséges.

³ IPOLYI A. 1855b és 1858.

hogy az eddigi szűk anyag bővíttessék, másrészt, hogy annak valódiilag léteztét, eredetiségét st[b]. saját teljes meggyőződésekre megállapíthassam. [...] barát[a]im segedelmével összehozni sikerült [!], nem csak meglepő, új s nyomos tartalmára nézve számos részleteiben, mint azt az olvasó észrevehendi [!], de e mellett számra nézve is a rege, mese, szokások, babonás hiedelem st[b]. köréből *három száz számot fölül halad*, ide számítva természetesen a már ismeretesek gyakran igen becses variánsait, kiegészítőbb bővebb mellékvonásokat st[b].”⁴

Ipolyi idézett főművében folklórgyűjteménye egyes darabjait sorszámmal látta el, könyvében 320. számú gyűjteménydarabra is hivatkozik.⁵ Mesegyűjteményének 1850-ig összeállt nagyságára vonatkozó adatot találunk még levelezésében, tanítványának írja, hogy „[...] *majdnem 100 túl levő magyar mesék* összeszerzése után [...]” van.⁶

Kovács Ágnes becslése szerint a gyűjtemény eredeti formájában mintegy 1100 szöveget tartalmazhatott.⁷ Benedek Katalin úgy véli, hogy a teljes korpuszból jelenleg a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában (mostani elnevezése szerint Etnológiai Archívumban) 655 darab szöveg van meg.⁸ Ennek kicsivel kevesebb mint a fele, körülbelül háromszáz szöveg tekinthető népmesének.⁹

Korábban is említettük, hogy Ipolyi már 1854-ben beszámolt abbéli tervéről, hogy prózai népköltési gyűjteményét a későbbiekben külön kötetben, *magyar rege- és mese-könyvi gyűjtemény*ként szándékozik megjelentetni.¹⁰ 1856-ban

⁴ IPOLYI A. 1854. XXVII. (Kiemelés – D. M.)

⁵ IPOLYI A. 1854. 539.

⁶ Ipolyi Mednyásky Déneshez, OSZK 11. sz., 1850. jún. 10., Zohor.

⁷ KOVÁCS Á. 1989. 55.

⁸ BENEDEK K. 2006. 8. (Kézírtos mese-, hiedelem- és szokásgyűjtését lásd EA 2958.)

⁹ A szerkesztői periodizáció szerint az 1846-tól 1854-ig összeállt korpusz nagyjából nyolcvan mesét tartalmaz, míg az 1854 és 1858 közötti időből majdnem háromszor ennyi, nagyjából kettőszázharminc mesét ismerünk.

¹⁰ „Mítsem tennék itt ismét szívesben, mint ha a nyilvános hála szavai mellett, a néhány [!] ügybarát nevét teljesen adhatnám, kik a dolog méltányoló felfogásánál fogva, ennek véghezvitelére segéd kezét nyújtának, s eléggé meg nem hálálható készséggel gyűjtésemet elősegítették. De nagyobbára ebben még itt most engedelmük ki nem volt egyrészt eszközölhető, másrészt az elbeszélő szerény ismeretlen falusi lakosok, földmivesek, vénasszonyok, sőt gyermekek nevei felemlítésével,

pedig egy levelében barátja és buzgó gyűjtőtársa, a honti Pajor István segítségét kérte a tervbe vett mesekönyv összeállításához (hiszen Erdélyi gyűjteményeit ugyanis a magyar népmesekincs bemutatására nem találja megfelelőeknek, legalábbis annak külföldi recepciója tükrében). A munkamegosztás Ipolyi elképzelése szerint a következőképpen valósult volna meg: Pajor gyűjtötte és rendezte volna sajtó alá a szövegeket, Ipolyi pedig a mesekötethez az összehasonlító jegyzeteket és a bevezetést írta volna meg, továbbá ő gondoskodott volna a kötet kiadásáról. Figyelemre méltó, hogy levelében Ipolyi felajánlotta Pajornak, hogy amennyiben szükséges, adatközlőkhöz is el irányítja őt.¹¹

E vázlatos, Ipolyi folklórgyűjteményét és prózafolklórkötet-kiadási tervét érintő bevezető után Ipolyi egyik legfontosabb gyűjtőjének, Csaplár Benedek munkásságának ismertetésére térek át.

CSAPLÁR BENEDEK ÉLETRAJZI ADATAI

Csaplár Benedek Gáspár (1821–1906) piarista szerzetes, tanító, történész, irodalmár volt, folklorisztikai munkásságát jellemzően (szinte kizárólagosan) Ipolyi Arnoldhoz mint a *Magyar mythologia* egy gyűjtőjéhez kapcsolja a néprajzi

kiktől ezek nagyobb részt vették, kellene eljárnom, mi a mint itt egyrészt hasztalan, miután azáltal a kritika nyomukba jöni [!] nem fog, úgy helyén vélem majdan e kimutatást akkor, midőn ezen részek egy *teljes magyar rege- és mese-könyvi gyűjtemény*be átmenendének, melynek egy jó része nálam ez ohajtás [!] sikerültére készen áll.” IPOLYI A. 1854. XXVII–XXVIII. (Kiemelés – D. M.)

¹¹ „[...] *Irodalmi* tervem rád nézve nem más, mint felszólítani ismét mese monda, rege gyűjtésre; mily dicsőséget vallanál ezzel, ha egy becsületes *magyar mese könyvet* képes volnál össze állítani. Pedig csak jó eret kell találni; valami vén banyát, dajkát, pásztort stb s hüven – de igen hüven az egyszer itt humorod kirekesztésével leírni. Az egyengetés, a tudományos egybe hasonlító apparátust a végén, az előszót s bevezetést azután megírnám bele én, s kiadásról gondoskodnék. Az érdem e mellett tied maradna mint gyűjtőé. Hidd meg a könyv keresett [?] lenne nem csak hon de künn is, honnét minduntalan kérdezősködnek, nem jött e még ki valamely eredeti gyűjtemény – mert az eddigi Erdélyi félék nem felelnek meg egészen – amelyet fordíthatnának. E czikk igen keresett most a külföldi irodalmakban, mert csak ebben vélik feltalálni az eredeti népiességet, míg a többi irodalom csak eltanult eszmékből etz áll, a mint hogy ugy is van. Ha tehát kedved, időd s alkalmad van rá, s kell bővebb tájékozás, ird meg szolgálok majd kutfőkkel s utmutatással. [...]” Ipolyi Arnold levele Pajor Istvánnak, 1856. február 12., Zohor. OSZK Kt. Fond IX/755. (Kiemelés – D. M.) 1857-ben ismét szóba hozza Ipolyi a gyűjtés és kiadás tervét. Ipolyi levele Pajorhoz, 1857. február 21., Zohor. OSZK Kt. Fond IX. 755. A levelek egyes részleteit idézi HÁLA J. 1995. 213.

szakirodalom. Csaplár az 1850-es évek legelejétől Ipolyi folklórgyűjtő-mozgalmanak lelkes és elkötelezett munkatársa volt.¹² Közvetlen gyűjtőtevékenységén kívül maga Ipolyi is kiemeli főműve előszavában a gyakran Karcsai, illetve Karcsay G. álnéven¹³ publikáló Csaplár piarista tanítókból és diákokból álló kiterjedt hálózatot megmozgató gyűjtésszervező tevékenységét:

„[...] legyen minden tiltakozás dacára is kezesül egy két név megnevezve, mint *Pajor István*, kinek népdali becses gyűjteményéből a közönség a népdali gyűjtemény egy pár legbecsesb adalékait vette, *Fehér F. Nagy I. Varsányi P.* és különösen jeles e féle népismeai adalékairól (muzeumban) a közönség előtt máris dicséretesen ismert *Karcsay G.*, ki a mint gyűjteményem egyik legbecsesb részlete legtöbb adalékainak gyűjtője, s mások gyűjtése általi eszközlője volt, úgy e téren belátásáról ismeretes nevével kezeskedhetik, azok eredeti népies voltáról.”¹⁴

Mivel a Csaplár-életműnek csak néhány folklorisztikai vonatkozása tekinthető feltártnak,¹⁵ ezért indokoltnak tartom Csaplár biográfiai adatainak első ránézésre kevésbé izgalmas ismertetésével folytatni annak érdekében, hogy későbbiekben az életrajzot összevetve más forrásokkal, pontosabban körvonalazódjon Csaplár folklorisztika számára alapvetően fontos, azonban kevésbé reflektált munkássága.¹⁶

Csaplár Gáspár a csallóközi Dunaszerdahelyen (Pozsony m.) született 1821. január 3-án. Édesapja Csaplár Ignác, édesanyja Dobos Erzsébet. Az érsekújvári ferences gimnáziumban (1830–1831), ezt követően a pozsonyi (1831–1832) majd a nagyszombati bencés gimnáziumban tanult (1833–1834). 1836. szeptem-

¹² Csaplár 1851 júniusának végén folklórgyűjtést küldött Ipolyinak. Ipolyi köszönőlevelét lásd Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1851. június 25., Zohor. PMKL N. 186. Levelezésükben 1854-ig folyamatos és intenzív volt a folklórgyűjtésről és a gyűjtött adatok értelmezéséről szóló diskurzus.

¹³ Csaplár Benedek álnévhasználatáról lásd SCHRAM F. 1974. 194.

¹⁴ IPOLYI A. 1854. XXVIII. (Kiemelés az eredetiben.) Ipolyi gyűjtőtársairól lásd Kovács Ágnes Ipolyi folklórgyűjteményéről írott alapvető tanulmányát: KOVÁCS Á. (1956) 2006. 40–53.

¹⁵ SCHRAM F. 1974; POGÁNY P. 1977.

¹⁶ Csaplár életrajzi adatait az alábbi munkák alapján ismertetem: SZINNYEI J. 1891–1914. II. (1893) 171–175; NAGY A. 1881; N. N. 1907. 20–27; ORTVAY T. 1908; NYERS L. 1942; POGÁNY P. 1977.

ber 14-én lépett be Privigyén (Prievidza, Szlovákia) a piarista rendbe, a Benedek nevet mégis a Benedek-rend iránti hálából vette fel. 1837-től másodéves novíciusként a privigyei elemi iskola első, majd a következő két évben a második osztályban tanítja a tót gyerekeket, akiktől ő maga szlovákul tanult.¹⁷ 1839–1840-ben Podolinban (Podolinec, Szlovákia) tanított, a latin és a német nyelvek mellett franciául is megtanult. 1840–1841-ben Besztercén (Bistrița, Románia) folytatta a tanítást. 1841–1843 között Kolozsvárott klasszika-filológiával foglalkozott, itt kezdett olaszul és angolul tanulni. 1843–1845-ben Nyitrán (Nitra, Szlovákia) teológiát tanult, mellette a magyar irodalom tanulmányozásához fogott, a Dugonics Társaságban működött, majd 1845–1846-ban Pozsonyszentgyörgyön (Svätý Jur, Szlovákia) folytatta teológiai tanulmányait. Ez idő tájt ismerkedett meg az akkor a szomszédos Zohoron plébánosként szolgáló Ipolyi Arnoldddal. 1846. augusztus 6-án szentelték pappá, és Kolozsvárra rendelték, ahol 1848-ig tanított a piarista gimnáziumban. 1848-ban Budán, 1849-től Magyaróvárott tanított, itt súlyos betegsége miatt egy ideig felmentést kapott a tanítás alól. 1850–1851-ben ismét Szentgyörgyre került. 1851-ben és 1852-ben Léván (Levice, Szlovákia) magyar és görög nyelvet, valamint történelmet, 1852-től Nyitrán a piarista gimnáziumban görög, magyar és német nyelvet tanított. 1853-ban a szegedi piarista gimnáziumba került, ahol tizennégy évig oktatta a fiatalokat. 1867-ben a tatai gimnázium igazgatója lett, majd 1870 novemberétől a piarista rend történetírójaként a fővárosban élt. 1874-ben és 1875-ben Vácott tanított. A Magyar Tudományos Akadémia 1886-ban levelező tagjai sorába választotta. 1906. augusztus 19-én nyolcvanöt éves korában egy anarchista támadásának következtében hunyt el.¹⁸

¹⁷ PRÓNAI A. 1907. 6. A „*Kegyeletes életrajzok...*” ismeretlen piarista szerzője szerint Csaplár már érsekújvári iskolás korában elsajátította a tót nyelvet. N. N. 1907. 20.

¹⁸ Csaplár halálát a nekrológok szerint a szociáldemokrata eszméktől megtévedt Jung József gázgyári munkás okozta. Vö. N. N.: Csaplár Benedek meghalt. *Budapesti Hírlap* 1906. 26. évf. 228. sz. 4–5; B. J.: Csaplár Benedek. *Magyar Állam* 1906. 47. évf. 189. sz.; ORTVAY T. 1908. 295. (Csaplár Benedek Than Mór által készített portréja a budapesti központi piarista levéltár kutatószobájának falán látható.)

A GYŰJTÉSSZERVEZŐ CSAPLÁR

Az Ipolyi Arnolddal folytatott Csaplár-levelezés egyik nagy értékét abban látom, hogy Ipolyi gyűjtőtársaival való levelezése Pajor István és Csaplár kivételével egyáltalán nem maradt fenn. Kovács Ágnes feltevése szerint ennek oka abban jelölhető meg, hogy Ipolyi politikai okokból azokat megsemmisítette,¹⁹ ehhez hozzátehetjük azt is, hogy a földrajzilag közel lévő gyűjtők esetében levelek keletkezésével egyáltalán nem is kell számolnunk. Ennek fényében rendkívüli jelentőségű, hogy a Csaplár–Ipolyi levélváltás mintegy kétszáz darabja, ha kézirat formában is, de elérhető: Csaplár 1851–1886 közötti időszakból való leveleit (hozzávetőlegesen száz darabot) az esztergomi Prímási Levéltárban őrzik, Ipolyi Csaplárhoz címzett levelei az 1851 és 1875 közötti időszakból (körülbelül kilencven darab) pedig a Piarista rend Központi Levéltár rendezetlen Csaplár-hagyatékában található.

Kovács Ágnes megítélése szerint Csaplár Ipolyi gyűjtőgárdájának²⁰ nem közönséges résztvevője, hanem „egyik leglelkesebb tagja, úgyszólván motorja” volt, aki Ipolyi Arnolddal való megismerkedését követően Nyitrán (1852–1853), majd Szeged vidékén (1853–1867) gyűjtött és gyűjtetett tájszavakat, valamint néphit- és egyéb folklórszövegeket.²¹ A *Magyar mythologia* megjelenése (1854) után Ipolyinál összeállt kéziratos folklóranyag nagy része Kovács szerint Csaplár Benedek tanítványaitól, illetve a még szegedi piarista diákként Csaplár-növendék, később egri kanonok Debreczeni Jánostól származik.²² Kovács Csaplár gyűjtőhálózatából tizenegy nevet azonosított, további egyet pedig feltételeSEN

¹⁹ Kovács Á. 2006. 9.

²⁰ Ipolyi gyűjtőinek első, a teljesség igényével összeállított listáját Kálmány Lajos készítette. IPOLYI A. 1914. VIII–IX.

²¹ Kovács Ágnes állítását megerősíthetjük azzal, hogy Ipolyi maga is tökéletesen tudatában volt annak, hogy Csaplár milyen alapvetően fontos szerepet játszott folklórgyűjtésének létrejöttében. Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1854. április 18., Zohor. „Érzem, hogy téged illetőleg is keveset mondtam kit bátrán már most ennyi segítség után munkám éltető lelkének nevezhettelek volna.” Ipolyi e levele keletkezésekor a *Magyar mythologia* kútfort szemlélő bevezetése már ki volt nyomtatva, Csaplár kérte, hogy Deák Jánost említse meg Ipolyi gyűjtői között, amit Ipolyi már nem tudott kieszközölni, erre reagált Ipolyi. Terjedelmes levelezésükből egyébként is kiolvasható, hogy Ipolyi Csaplár gyűjtőmunkáját mennyire méltányolta.

²² Kovács Á. 1989. 52. Kovács Á. 2006. 40–41. Debreczeni János (1836–1921) Egerben papnövendékként seminarista társaitól és tanítványaitól, majd később Tiszaörsön (Jász-Nagykun-

kapcsolt hozzá.²³ Csaplár folklórgyűjtő tevékenységének eddigi legjobb (önálló tanulmányként az egyetlen) összefoglalást Schram Ferenc adta.²⁴ Schram Csaplár kéziratos levelezésének ismeretében Kovács Ágnes névsorát kiegészítette, illetve pontosította.²⁵ Ezek alapján Csaplár gyűjtőjének tekint Schram további tizenegy személyt: a kecskeméti gimnáziumi tanár Deák János,²⁶ Ehmann József, Divis István tanulók Nyitráról, Fehér Ferdinánd, Király Antal, Szabó Gergely, Váry Gellért, monogrammal és helymegjelöléssel utal három további személyre (F. I. Szeged, Kecskemét, H. I. Keszthely, U. Gy. Csallóköz), valamint név nélkül említ még egy további, Borsod megyei származású gyűjtőt.

Kovács Ágnes és Schram Ferenc kutatásaihoz csatlakozva néhány kiegészítő megjegyzést szeretnék tenni Csaplár gyűjtőhálózatával kapcsolatban, illetve

Szolnok m.) káplánként gyűjtött jelentős folklórantanyagot. Ipolyi folklórgyűjtéséhez is fontos forrás Csaplár Benedek és Debreczeni levelezése. PMKL N. 186.

²³ A nyitrai tanítványaiból megszervezett gyűjtők közül Tersztyánszky András, Büttner Geyza és feltehetőleg Varsányi Pál (Pongrácz) tartozik Csaplárhoz, a szegedi diákgyűjtők közül Wéber Károly, Strósz Ernő, Szuló Ernő, Szluha Ágoston, Vénh János, Kalmár Bertalan és Vilcsék Jakab, valamint a később Egerben önálló gyűjtést folytató Debreczeni János nevét azonosította Kovács Ágnes. Kis József meséjét Szegedről Csaplár küldte el Ipolyinak, azonban a szerző szerint ő inkább paptársa, mint tanítványa lehetett Csaplárnak. Adatközlőként említi Kovács Buvay Béla bánáti születésű műnökköt, Berzay Elek tanárt és Tegő Isaiás szegedi ferencrendi prédikátort. KOVÁCS Á. 2006. 42–46.

²⁴ SCHRAM F. 1974

²⁵ Itt szeretném megjegyezni, hogy Schram Bálint Sándor egy éppen Csaplár gyűjtőhálózatára vonatkozó állítását kissé félreérthetően interpretálta, melyet a további tévedések elkerülése végett szeretnék korrigálni: „A múlt század derekán Dugonics példájára Csaplár Benedek a szegedi piarista gimnázium diákjaiból gyűjtőközösséget szervez. Ott van közöttük néprajztudományunk számos későbbi jelentős alakja, így Kálmány Lajos, Löw Imánuel, Kovács János; Pintér Sándor a palóc-ságnak, Huszka József pedig a népművészetnek úttörő kutatója.” SCHRAM F. 1974. 195. Az idézet BÁLINT S. 1964. 11. A félreértés abból adódott, hogy a néphagyománygyűjtésre érzékeny szegedi piarista szellemiség képviselőit szemlélve Bálint *átvitt* és nem szó szerinti értelemben nevezte őket, a néprajztudomány számára valóban jeles személyeket Csaplár tanítványaainak.

²⁶ Kovács Ágnes Deákot ugyan nem sorolja Csaplár gyűjtői közé, Schram azonban úgy idézi, mintha már Kovács is Csaplár gyűjtőjeként azonosította volna. A Csaplár–Ipolyi levelezés fényében valóban egyértelmű, hogy Deák János kecskeméti gimnáziumi tanár hiedelem-, szokás- és mesegyűjtése Csaplár közvetítésével jutott Ipolyihoz. Lásd pl. PMKL N. 186. Ipolyi Csaplárhoz, 1854. ápr. 18., Zohor. Ugyancsak már ismertként tünteti fel Schram Kalmár Bertalan adatközlőjét, Bakai/y Ferdinándot, noha Kovács őt sem rendelte egyértelműen Csaplárhoz. SCHRAM F. 1974. 195, 197.

annak egyes tagjaira vonatkozóan Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez szóló kéziratok levelei alapján. Bár fontosnak és a jövőben mindenképpen elvégzendő feladatnak tartom, ezúttal nincs mód a hálózat aprólékos, az Ipolyi gyűjteményében meglévő folklórszövegek értékelését is alapvetően meghatározó társadalomtörténeti leírást megkíséreljek, csupán adalékokkal kívánok szolgálni egy majdani monografikus igényű dolgozathoz.

CSAPLÁR GYŰJTŐHÁLÓZATA IPOLYI ARNOLD LEVELEINEK TÜKRÉBEN

Kovács Ágnes *Furde F.* néven tartja számon Ipolyi egy debreceni gyűjtőjét, akit meséinek stílusából ítélve református lelkészként azonosított.²⁷ Ipolyi 1854 tavaszán Csaplárnak szóló levelében egy bizonyos *Furdektől* való nyolc meséből és (legalább) egy *regéből* álló gyűjteményt köszön meg és értékeli. A gyűjtő kilétét (sőt, még pontos nevét is) egyelőre homály fedi, azonban bizonyos, hogy az ő gyűjtését is Csaplár továbbította Ipolyi Arnoldnak. A levél segítséget nyújt a mese- (és rege/monda?) gyűjtés datálásában, mivel a szövegekre Ipolyi 1854. április 18-án reflektál, valószínűleg az azt megelőző hetekben, esetleg hónapokban kerülhettek a szövegek lejegyzésre.²⁸ Ipolyi Csaplár említett küldeményében becsesként értékeli a babagurai tengerszemről szóló mondát²⁹, ugyanakkor kétséget fejezi ki a gyűjtő személyét illetően, elsősorban annak az ugyanazon küldeményben lévő többi szövegtől eltérő írásképe miatt.³⁰ Ipolyi e félreértés miatt érezte szükségét, hogy Csaplártól a folklórszövegek pontosabb, a szöveglejegyzés kontextusára vonatkozó információk rögzítését nyomatékosan (és a levél megfogalmazása szerint ismételt) kérje: „Jövőre tehát ismét és ismét kérnélek

²⁷ IPOLYI A. 2006. 48. Prózafolklórgyűjtése nyomtatásban: IPOLYI A. 2006. 485–501.

²⁸ Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1854. április 18., Zohor. PMKL N. 186.

²⁹ IPOLYI A. 2006. 456–457.

³⁰ „[...] erre a fő kíváncsi csak az volna, hogy valjon e regék mind a leírótól közlő Furdektől jönnek-e s árvai szláv eredetűek-e? mint én gondolom ámbár az megzavar hogy az általam Furdekének felismerni vélt kézírástól, mellyel a küldemény legnagyobb része írva van, azok eltérőbb vonásokat mutatnak.” Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1854. április 18., Zohor. PMKL N. 186. (Ipolyi nem említi, de nyilván észrevette azt is, hogy az Árva megyei Babagura-hegységről szóló monda a többi, debreceni szöveg között idegennek hat.)

az illetők által erre nézve feljegyeztetni nem csak elbeszélő, leíró nevét, de honnét vette, a helyet, tájékat, vagy kitől kapta, mert ez nagy fontosságu a használatra nézve.”³¹

A korban a meseszöveggyűjtés és a közlés módszertana eltérő volt abban a tekintetben, hogy míg a típusvariánsok gyűjtését kifejezetten ösztönözték, a szövegkiadásokban az addig publikálatlan típusok élveztek prioritást.³² Ipolyi Arnold is kérte gyűjtőit, hogy a variánsok gyűjtésére külön ügyeljenek.³³

Ipolyi és Csaplár gyűjtésszervező-munkásságának még egy további aspektusát szeretném felvillantani: a gyűjtemény keletkezésében Csaplár *diákjainak* folklórgyűjtő szerepét. Nehéz nem észrevenni a 19. század folklórgyűjtés iránt elkötelezett tanárainak azon törekvését, hogy tanítványaikat is bevonják a gyűjtésbe, ezzel nemcsak számban, hanem területileg is kiszélesítve a gyűjteményük kereteit. Gyulai Pál a kolozsvári református gimnázium diákjait, Szabó Sámuel a marosvásárhelyi kollégium tanulóit vonta be az ötvenes évek végétől a gyűjtőmunkába. Ugyanebből az időből és ugyancsak református környezetben jelentős Török Károly és iskolatársai gyűjtése a hódmezővásárhelyi református kollégiumban. Az ötvenes évek végétől adatolható Gyulai és Szabó Sámuel tanítványai, valamint Török és iskolatársai népköltési gyűjtései (valamennyien református iskolákban tanultak).³⁴ Csaplár Benedek piarista tanítványai gyűjtéséről már néhány évvel korábbról, 1853-tól vannak adataink.

Ipolyi (ismerve a mesegyűjtés nehézségeit) 1853-ban javasolta Csaplár Benedeknek, hogy *sárkányi ördögi meséket* tanítványaival gyűjtessen:

„[...] ha én magyar fiúk professora volnék, egy napon istenemre mondom, elolvasnék nekik egy pár a mollyan a Népdalok 3 kötetében³⁵ levő sárkányi

³¹ Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1854. április 18., Zohor. PMKL N. 186.

³² A felhívásokban megfogalmazott és a kiadott kötetek szerkesztési elveire később még vizsgatárak. ERDÉLYI J. 1991. 220. vö. ERDÉLYI J. 1846. és GYULAI P. 1961. 617–619. vö. *MNGy* I.

³³ PMKL N. 186. Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1852. december 18., Zohor. „[A korábbi szövegközlés – D. M.] nem ok rá hogy azt velem ne közölje csak egy eltérő vonás bennök végtelen értékkel bírhat, ’s még inkább a szokásokban, azért legyen szíves mielőbb azt velem közölni, minek bajlódnék a leírással, írassa le számomra valamely deákjával.”

³⁴ Gyulai diákgyűjtőiről és Török Károlyról lásd a 9. fejezetet, Szabó tanítványairól OLOSZ K. 2003b, 2004.; SZABÓ S. 2009. A későbbi diákgyűjtőkről KÓSA L. 1981. 5–6.

³⁵ ERDÉLYI J. 1846–1848.

ördögi mesét [feltehetőleg a tündérmese műfajára történik itt utalás – D. M.], aztán azt mondanám: hallottátok e fiúk!? tudtok ilyet? mindenkinek beszélt anyja és dajkája beszéllyétek most ördög sárkány boszorkány tündér lidérczest, vagy hazamenve írjátok le, s a ki legjobbat, legszebbet leghosszabbat leghívebben emlékezőt tudja, az, az lesz – mi no – nem bánom ha az 1ső Eminens is! [...]”³⁶

Annak ellenére, hogy a katolikus egyház vélhetőleg némiképp ellenállt a népfolklorismeretét rögzítő kutatásoknak,³⁷ a piarista diákok valóban nagy segítségére voltak Csaplárnak a gyűjtésben, ahogy láttuk, még a nyitrai időszaka alatt Tersztyánszky András és Büttner Geyza hatodikos tanulók, később szegedi diákjai között Debreczeni János, Wéber Károly, Strósz Ernő, Szuló Ernő, Szluha Ágoston,³⁸ Vénh János és Kalmár Bertalan, Vilcsek Jakab negyedik–nyolcadik osztályos gimnazista folklórgyűjtők nevei maradtak fenn.³⁹ A szegedi tanítvá-

³⁶ Ipolyi Csaplárhoz, 1853. március 23., Zohor. PMKL N. 186. Ipolyi korábban is tett Csaplárnak utalást arra, hogy diákjai tudnának segíteni neki a folklórszövegek leírásában. Ipolyi Csaplárhoz, 1852. dec. 18., Zohor. PMKL N. 186. „[...] minek bajlódnék a leírással, írassa le számomra valamely deákjával. [...]”

³⁷ Ipolyi Csaplár feljebbvalójának (a nyitrai piarista iskola directora) a folklórgyűjtést elítélő álláspontjára utal: „Tudom hogy ha az ily eszeveszet[!] mythologus tervét directora megtudná anathemat[egyházi átkot – D. M.] mondana rá de a dolog talán a nélkül is okkal móddal megtörténhet.” Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1853. március 23., Zohor. PMKL N. 186. Ugyanakkor megjegyezném, hogy a kegyesrendiek az anyanyelvi oktatást részesítették előnyben a latin kultúrával szemben, talán ennek is köszönhető, hogy a rendtörténeti áttekintésekben a szegedi néphagyomány-gyűjtést már igen korán, Révai Miklóst és Dugonics Andrást megelőzően adatolják Hájos István Gáspár (1724–1785) gyűjtőtevékenységére utalva. Hájosról lásd CSAPLÁR B. 1889. IV. kötet 283; BALANYI Gy. 1951. (KOLTAI A. 2000. 177.); illetve Balanyi egy nagyobb terjedelmű, Hájosról készült, lappangó kéziratos dolgozata felhasználásával: BALINT S. 1980. A piarista szellemiségről lásd SZÖRÉNYI L. 1999.

³⁸ Tömörkény István egy Szluha személyéhez kapcsolódó érdekes történetet mond el az Iliász folklorizálódásáról. Az országgyűlési képviselő és rendőrkapitány Szluha egyszer, amikor aratás idején Pestről hazament Szegedre, vacsora után a kazal tövében elmesélte az aratóknak az *Iliász* történetét, majd két nap múlva visszahallotta meseként, melyben magyarok és törökök háborúztak, a hőse pedig Ág Illés volt. TÖMÖRKÉNY I. 1914.

³⁹ IPOLYI A. 2006. 41–46. Kovács Ágnes feltételezi, hogy egy bizonyos Varsányi Pál nyitrai gyűjtő is Csaplár környezetéből való. Ezt Ipolyi levelezése alapján megerősíthetjük azzal a kiegészítéssel, hogy Ipolyi nem Pált, hanem Pongráczot említ 1853. április 24-én Zohoron kelteztetett levelében: „Szinte így kérném mondaná meg h. t. i. szükségesnek véli legforróbb hálám azon

nyok közül többen Csaplárnak az Akadémiához került háromkötetes kéziratos tájszógyűjtése létrejöttében is segédkeztek.⁴⁰

Csaplár 1853 júliusában küldte el Ipolyinak egy hatodik osztályos nyitrai diákja, Tersztyánszky András hiedelemgyűjtését.⁴¹ Ipolyi nagy örömmel fogadta a küldeményt, annál is inkább, mivel a diákgyűjtőt apai ágról való rokonaként azonosította.⁴² A levélből kiderül, hogy a fiú honti, ipolykeszi származású, aki az 1850-es évek elején még Léván volt iskolás. Ipolyi személyesen ugyan nem ismerte a fiút (addigra Ipolyi már elkerült otthonról), bár annak apja és Ipolyié jó kapcsolatot ápoltak egymással.⁴³ Ipolyi Csapláron keresztül buzdítja a fiút további gyűjtésre, elsősorban az addigi küldeményéből hiányzó meseszűzsék összegyűjtésére, Ipolyi levelében azt is megjelöli, hogy hol tartaná fontosnak, célravezetőnek a gyűjtést:

„Mondja tehát neki üdvözetem s buzdításom, s különösen hogy Ipolykesziben Balog Inámba Nyéken Csalomján szedjen mesét.”⁴⁴

Varsányi Pongracz Úrnak (neve Pancratius Varsányi v. hogy Pongrácznak predicátuma Varsány) ezen utolsó mese ismét kitűnően jeles, egészen hasonló minap Pállfy hgnő által szerzett egy lengyel, Balinskiól nem rég kiadott népmese kvben olvastam, máshol sehol párját nem tudom, pedig az illető tudom hogy e kvet soha sem látta. Buzdítsa hát őt továbbra is, mondja meg neki, hogy lekötelezettje vagyok ha miben szolgálatjára lehetek, de én úgy hiszem, hogy mindez rá nézve felesleges, miután nem képelem magamnak hogy értem v. ügyemért, de bizonyára csak önnek kedveskedve tette.” Az említett lengyel mesegyűjtemény: BALIŃSKIEGO, K. 1842. (A 19. század lengyel mesegyűjteményeiről rövid áttekintést nyújt: ORTUTAY Gy. 1962. 186; KÖHLER-ZÜLCH, I. 2008. 877.) A levél alapján nem tudom, hogy Ipolyi Varsányi nyolc meséje közül (IPOLYI A. 2006. 205–217) melyikre gondolt.

⁴⁰ MTAK Kt. Irod. 4-r. 369/I–III. Csaplár Benedek tájszógyűjtése.

⁴¹ A szövegek megjelentek: IPOLYI A. 2006. 239–244. A kéziratos folklórgyűjtés datált: 1853. július 7.

⁴² „[...] az én igen kedves öcsém, kivel én a 3 fokon egy öregatyától származok [...]” PMKL N. 186. Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1853. július 15., Zohor.

⁴³ „[...] testvégyerek atyáink a legmeghittebb barátok, s én jóatya ölen mint gyermek töltém éveim.” PMKL N. 186. Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1853. július 15., Zohor.

⁴⁴ Ipolyi Arnold Csaplár Benedekhez, 1853. július 15., Zohor. PMKL N. 186. Az említett szlovák települések mai elnevezései: Ipolykeszi (Kosiň nad Ipľom), Ipolybalog (Balog nad Ipľom), Inám (Dolinka), Ipolynyék (Vinica), Nagycsalomja (Veľká Čalomija). PMKL N. 186. A honti települések közül Ipolyinak Iponynyékről volt már korábban (1847) mesegyűjtése Pajor István jóvoltából. IPOLYI A. 2006. 71–81. Tersztyánszky mesegyűjtéséről nincs információ.

A gyűjtőhálózat tagjainak további kutatását egyelőre mellőzni vagyok kénytelen, azonban szeretném hangsúlyozni, hogy a Csaplár Benedek irányította, legalább két tucat gyűjtő a Bach-korszak egyik legjelentősebb gyűjtőhálózatát jelentette. További adatok várhatók az egészében egyelőre feltáratlan Csaplár–Debreczeni, különösen pedig a hatalmas terjedelmű Csaplár–Ipolyi levelezés áttekintése után.

CSAPLÁR BENEDEK ÉS KRIZA JÁNOS

A folklorisztikai szakirodalom egységes annak megítélésében, hogy Csaplár néphagyomány iránti érdeklődése Ipolyi Arnoldtól ered,⁴⁵ noha Csaplár Kriza Jánostól Arany Jánoson keresztül Gyulai Pálig számos, a korban ismert, gyűjtőhálózatot működtető vagy abban érdekelt irodalmárral és nyelvessel ápolt közelebbi kapcsolatot.⁴⁶ Schram Ferenc hívja fel a figyelmet Csaplár egy nekrológiára, mely felveti a lehetőségét annak, hogy Csaplár Ipolyival való megismerkedése előtt nyolc évvel, már 1843-ban foglalkozott folklórgyűjtéssel:

„[Csaplár] 1843-ban Kolozsvárott tartózkodott [...] Ugyancsak ekkor ismerkedett meg Kriza Jánossal, akinek segítségére volt a népköltészet összegyűjtésében és a népeleti hagyományok összegyűjtésében, aminek később a magyar mithologia összeállításánál nagy hasznát vette.”⁴⁷

Az idézett nekrológot közzétevő, jellemzően az alsópapság szemléletét tükröző katolikus politikai lapban⁴⁸ (*Magyar Állam*) megjelent nekrológ monogram mögé (B. J.) rejtőzött szerzője nem ismert,⁴⁹ és mivel rajta kívül senki más

⁴⁵ KOVÁCS Á. (1956) 2006. 41; SCHRAM F. 1974. 194; POGÁNY P. 1977. 462. Csaplárt 1850-ben a Pozsony megyei Szentgyörgyre rendelték, ekkor a közeli Zohoron volt plébános Ipolyi Arnold, akivel Csaplár 1851-ben ismerkedett meg. NAGY A. 1881. 11.

⁴⁶ Lásd pl. NYERS L. 1942.

⁴⁷ B. J.: Csaplár Benedek. *Magyar Állam* 1906. aug. 22. 47. 189. sz. SCHRAM F. 1974. 194.

⁴⁸ BUZINKAY G.–KOSÁRY D.–NÉMETH G. B. 1985. II/2. 358–364.

⁴⁹ A szerző annyit árul el magáról, hogy Pesten Csaplár Benedek ministránsa volt, ez az információ önmagában azonban se nem erősíti, se nem gyengíti fent idézett állítása hitelességét. (B. J.: Csaplár Benedek. *Magyar Állam* 1906. aug. 22. 47. 189. sz.)

tényszerűen nem hozta összefüggésbe Csaplár folklórgyűjtését Kriza Jánossal, az állítás igazságtartalma egyelőre ellenőrizhetetlen. Azonban tény, hogy 1841-től 1843-ig Csaplár valóban Kolozsvárott tartózkodott,⁵⁰ Kriza Jánossal pedig személyes, baráti kapcsolatban állt,⁵¹ Csaplár angol nyelvtanulását Kriza ekkoriban nyelvkönyvek kölcsönzésével segítette.⁵² Ebben az időben Kriza már foglalkozott folklórgyűjtéssel, önéletrajzban írja, hogy már 1842-ben előfizetési felhívást tett közzé a végül majd csak 1863-ban kiadott *Vadrózsák* című munkájára: „1842-ben adtam volt ki Előfizetési Felhívást »Vadrózsák« című népköltészeti gyűjteményemre, mely mintegy 8 ívre volt szánva, de a politikai világ nagy zajában elveszett kedvünk kiadhatására [...]”⁵³

Az életrajzi adatok egybevetésével nem lehet kizárni azt, hogy Csaplár Benedek kolozsvári tanulmányai alatt értesült Kriza folklórgyűjtéséről, közvetlen bizonyíték azonban nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozólag, hogy tevékenyen közre is működött volna Kriza gyűjtőmunkájának segítségével. Ugyanakkor figyelemre méltó gesztus, hogy Kriza a *Vadrózsák* 1863-as megjelenése után Csaplár Benedeknek is küldött egy példányt a kötetből.⁵⁴ Erről Kriza János

⁵⁰ SZINNYEI J. 1891–1914. II. (1893) 171. Csaplár Benedek Gáspár „1841–43. Kolozsvárt a bölcsélet tanulása mellett a classica literaturával foglalkozott és az olasz s angol nyelv tanulásához fogott.” ORTVAY T. 1908. 297.

⁵¹ A Magyar Tudományos Akadémián 1908. április 27-én elhangzott emlékbeszédében Ortvy Tivadar Csaplár kolozsvári barátai között említi Kriza Jánost és Brassai Sámuel: „Ritkán fejlődik ki egyének közt oly tartós és meleg barátság, milyen volt közte és számos a közpályán, az irodalomban és a tudományban kimagasló jeleseink közt. Már tanuló korában nyerte meg Vagács Cézárnak, a jeles lyrikusnak és Reguly Antalnak; Kolozsvárott való tartózkodása idején *Kriza János*nak és *Brassai Sámuel*nek; Szentgyörgyön Ferenczy Jakabnak és a közeli Zohoron lakott *Ipolyi Arnold*nak; Budán Czuczor Gergelynek és Keleti Károlynak; Szegeden Lubrich Ágostnak, Bakai Nándornak, Debreczeni Jánosnak a barátságát. Mindvégig hűen ápolta azt a barátságot is, mely közte és Pesty Frigyes között fejlődött [...]” (Kiemelés – D. M.) ORTVAY T. 1908. 306.

⁵² „Mint kolozsvári filozófus Kriza Jánossal ismerkedik meg, aki támogatja az angol nyelv megtanulásában [...]” PRÓNAI A. 1907. 7.

⁵³ KRIZA J. 1911. Kriza János önéletrajza. 369–377. (375.) Az önéletrajzt hivatkozva FARAGÓ J. 1971. 76. Noha a felhívást nem sikerült megtalálni, az *Athenaeum* 1843-ban hírt ad a készülő gyűjteményről. „Erdély az irodalom körül 1842-ben: A nem soká sajtó alá menendők vagy kéz alatt levők közül említendők [...] Kriza székely népdalai és mondái a nép szájáról gyűjtve.” Idézi FARAGÓ J. 1971. 76.

⁵⁴ Kriza János Gyulai Pálnak, Kolozsvár 1863. január 13. „Még mellékelek [a *Vadrózsák* egy tiszteletpéldányát – D. M.] a többihez Erdélyi János, Csaplár Benedek, Bocsor István pápai tanár

Csaplárt 1863. február 14-én értesíti, bár Kriza fogalmazásából arra következtethetünk, hogy Kriza kötetküldő gesztusát nem egy hajdani gyűjtőjének szóló hálaérzet motiválta, sokkal inkább az a praktikus tény, hogy Csaplár még évekkel korábban (talán kolozsvári tartózkodása alatt) *előfizetett a Vadrózsákra*.⁵⁵ Azonban kétségtelen, hogy Csaplár tudott Kriza vállalatáról, fontosnak tartotta azt, és ha szövegekkel nem is (bizonyíthatóan legalábbis nem), előfizetésével biztosan támogatta a *Vadrózsák* megjelenését.

A továbbiakban néhány adatot szeretnék bemutatni, amelyek arra utalnak, hogy Ipolyi Arnoldon és Kriza Jánoson kívül más folklórgyűjtőkkel, illetve folklorra érzékeny irodalmárokkal, jelesül Gyulai Pállal és Arany Jánossal is kapcsolatban állt Csaplár Benedek.

CSAPLÁR ÉS AZ INTÉZMÉNYES FOLKLÓRGYŰJTÉSEK (AKADÉMIA, KISFALUDY TÁRSASÁG)

Az Arany–Csaplár levelezésnek fennmaradt néhány darabja, Csaplárnak három Arany Jánoshoz, mint a Kisfaludy Társaság igazgatójához szóló, valamint Aranytól Csaplárnak címzett szintén három, lapszerkesztőként hivatalos ügyeket (lapterjesztés, Csaplár álnévhasználata) tárgyaló levél az 1860-as évek első feléből.

1862. október 20-án kelt levelezésük legkorábbi ismert darabja, melyben Csaplár a már említett tájszógyűjtését ajánlotta fel az Akadémia számára:

barátim számokra is, valami uton legyen szíves kezükbe juttatni [...]” *GyPLev* I. 493. (669.) Két héttel későbbi levelében Kriza újabb utasításokat ad Gyulainak a nála lévő példányokat illetően: Kriza János Gyulai Pálnak, Kolozsvár, 1863. január 24. „Ugy hiszem, a többeknek szánt példányok eddig kézbe jutottak – nem is tudtam egyhirtelenibe kiknek küldjek – az effélékben nagyon járatlan vagyok; de néhányat multhatatlanul szükségesnek láttam. A Szegedre Csaplárnak, Pápára Bocsornak szánt példányokat kérem magánál tartani – ne nyugtalankodjék elküldésükkel, mert irtam az illetőknek, hogy keressék vagy kerestessék fel Önnél.” *GyPLev* I. 496.

⁵⁵ „Végre-valahára kivirulhatott az én régóta ápolat vagy tán elhanyagoltan felejtve látszott Vadrózsám is mely iránt tisztelt Barátom mindenkor buzgó érdekekkel viseltett, legalább mint némi jelekből szerencsés voltam észrevehetni- de észre kellett vennem főleg előfizetési részvételéből oly korban, midőn ily nemű vállalatok iránt oly csekély részvét mutatkozott.” Kriza János Csaplár Benedekhez, 1863. február 14., Kolozsvár. PMKL Csaplár Benedek hagyatéka N. 186.

„[...] Még egy kéréssel terhelném t. Kdet: Nem sokára egy csomó tájszó gyűjteményt⁵⁶ fogok a m. t. Akademiahoz juttatni. Nem tudom, mennyiben veszi hasznát a t. Akademia; de legalább szerteszórástól s elhányástól megmentve kívánnám vissza azon esetben, ha ott szükség nincs reá. – Nem ok nélkül említtem föl ezt, s kérem t. Kdet is ez ohajtásom érvényesítésére[!]”⁵⁷

Csaplár 1862 decemberben is megemlíti Aranyanak a tájszógyűjteményt.⁵⁸ 1864 januárjában kelt Csaplár harmadik ismert levele, melyben utal arra, hogy egyebek között szegedi gyermekjátékokat és betlehemes szövegeket is küld a Kisfaludy Társaság számára. A levél érdekességét az adja, hogy Csaplár megjelöli azokat a gyűjtőket, akiknek továbbítaná gyűjtéseit abban az esetben, ha a társaság nem tartana rájuk igényt. Így tovább rajzolható azon folklórgyűjtéssel foglalkozó kör, akikkel Csaplár kapcsolatban állt vagy állhatott a század derekán:

„A gyermekjátékokat a szegedtáji népszokások sat. gyűjteményéből kivonva a Kisfaludy társaság népdal [...] gyűjteménye számára küldöm vagy ha ott nem kell: Gáspár János nagy enyedi tanár urnak, ki illyesek küldésére egykor felkért. IV. A Betlehem járások egy pár mutatóványát, ha a Kisfaludy]. társaságnál nem kellenek, t. Szilágyi István M[áramaros]. szigeti tanár Urnak kívánom átengedni, ki mint saját leveléből tudom, e tárggyal tüzetesen foglalkozik.”⁵⁹

⁵⁶ Csaplár Benedek közel hatszáz lapos, háromkötetes tájszógyűjteményét az Akadémián őrzik MTAK Kt. Irod. 4-r. 369/I–III. Az első két kötet főként Csaplár saját tájszógyűjtését tartalmazza, a harmadik kolligátumkötetben piarista papnövendékek, Csaplár szegedi tanítványai (Debreczeni János, Király Antal, Apostol Alajos, Lőrincz Károly, Weber János) 1860-as években keletkezett tájszófeljegyzéseit, valamint egy szegedi gyermekjáték-leírást is találunk Szőnyi Károlytól (96–99.).

⁵⁷ MTAK Kt. 513/49 Szeged, 1862. október 20. Csaplár Aranyhoz. Újabban a levél megjelent nyomtatásban: *AJÖM* XVIII. 160–161. (773–774.)

⁵⁸ „Szeretném azonban előbb a pár évtized óta gyűjtögetött tájszótári adathalmazt összerostálni; nehogy elkésssem beküldésével a netán már kiadandó Ilik kötetétől.” MTAK Kt. K 513/49. Szeged, 1862. dec. 15., Csaplár Aranyhoz. (Feltehetőleg az akadémiai *Magyar Tájszótár* második kötetére gondolt Csaplár. Az első kötet: VÖRÖSMARTY M. 1838.) *AJÖM* XVIII. 233–234. (819–820.)

⁵⁹ Csaplár Benedek Arany Jánosnak, Szeged, 1864. január 7. OSZK Kt. egyes részleteit idézi SCHRAM F. 1974. 205. Érdekes Csaplárnak a folklórszövegek trágárságaira utaló reflexiója: „[...] az ide mellékelt közlemény az effélének legalantibb nemű salakjából való, s mint ilyen néhány

E néhány sorból kiviláglik, hogy a folklóranyagot is feldolgozó, olvasókönyveiről ismert Gáspár Jánossal szintén kapcsolatban állt Csaplár,⁶⁰ továbbá fontos utalást tett az 1845-től máramaroszi hitvitatanár, Szilágyi István folklóreredklődésének/gyűjtésének eddig ismeretlen aspektusaira.⁶¹

Az Arany Jánosnak küldött gyűjtemény azonban feltehetőleg a Kisfaludy Társasághoz került, Gyulai Pál a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőjeként a társaság 1865. februári ülésén a beérkezett folklóradatokból szemezgetve többek között Csaplár Benedek küldeményéből is olvasott fel:

„Mutatványul fölolvastott Gyulai Pál egy mysteriumot Jézus születéséről (a második fennmaradt ilyenmű emléket), egy másik szintén mysteriumfélét a Sz. lélek eljövételéről, lakodalmi ételverseket Csaplár Benedek ur küldeményéből, s közmondásokat, szólásmódokat s egyéb apróságokat.”⁶²

Csaplár Benedek folklórgyűjtése (ha Krizával nem is hozható közelebbi kapcsolatba), akkor sem köthető kizárólagosan Ipolyi Arnoldhoz, hiszen a Kisfaludy Társaság gyűjteményét is gazdagította.⁶³

Pusztán feltételezéssel élhetünk akkor, amikor Csaplár és Gyulai Pál kapcsolatát szeretnénk datálni. Elképzelhető, hogy a Gyulainál csak öt évvel idősebb

trágársággal szennyezett s bohoczkodásba csapongó productio a tárgykezelőnek méltányos ítéletét kívánja, nehogy ebből egyéb valamire történjék következtetés. [...] Az ide mellékeltek a tanyai és alsóbb rétegi városi proletár nép közt lappangnak és ott is csak úgy improvizálva szövetnek közbe holmi piszkosságok, t. i. olly helyeken, hol a szereplők avval sikert (anyagi hasznot) aratni vélnek, a minthogy ezt célzásaik is mutatják. Az okos kezelő tudni fogja mindezt igazi okára vissza vinni. Részemről *objectiv hűséggel közlöm*, mint a hogy illyesminek közlését szükségesnek vélem.” *AJÖM* XVIII. 398–401. (924–926.)

⁶⁰ Gáspár Csaplárhoz intézett felkérése nem ismert. (Kiemelés – D. M.)

⁶¹ Gáspárról VITA Zs. 1968; KOVÁCS Á 1978b; AKNAY T. 2003. Szilágyiról lásd még GULYÁS J. 2010a (lásd különösen az *Arany János: Rózsa és Ibolya...* című fejezetet). Szilágyi betlehemesire vonatkozóan lásd: Szilágyi István levele Csaplárnak, 1862. jan. 3. PMKL N. 186. „Méltóztassék számomra t. b. néhány karácsonyi betlehemi játékot gyűjteni azon vidéken. Én most ezeknek fektüdtem. [...]”

⁶² *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1864. nov. 30. Ms 5767 56. lap. 1865. februárjában a társaság közülésén szintén beszámolnak a gyűjtemény eddig beérkezett darabjairól. *Kisfaludy-társaság Evlapjai. Új folyam II. kötet, 1863/4–1864/5*. Pest, 1869. 33.

⁶³ Az 1872-ben megjelent az *MNGy* I. kötetében Csaplártól két csongrádi betlehemes is megjelent: *MNGy* I. 29–35. és 50–57.

Csaplár a negyvenes évek elején kolozsvári tanulmányai alatt ismerkedett meg az ekkor még a református kollégiumban tanuló Gyulaival. Személyes kapcsolatuk 1857-re már bizonyosan kialakult. A Gyulai bábáskodása mellett meginduló *Vasárnapi Ujság*ban ez évben adták hírül, hogy Karcsai G. (azaz Csaplár) és Söjtöry Zsigmond, valamint az újság szerkesztősége közösen tűzött ki pályázati felhívást, melynek tárgya „egy népünk életére s jellemére vonatkozó erkölcsi irányu *költői beszély* vagy *tanköltemény* [...]” megírása volt. A pályaművek bírálói között találjuk Czuczor Gergelyen⁶⁴ kívül Csaplárt és Gyulai Pált is.⁶⁵ A győztes pályaművet⁶⁶ és a dicséretben részesített három mű közül további kétőt Csaplár külön füzetben adott ki 1858-ban.⁶⁷ Ugyanakkor nagyon árulkodó, hogy a társaságnak szánt küldeményt Aranynek és nem a népköltési gyűjtemény szerkesztőjének, Gyulainak címezte Csaplár.

CSAPLÁR BENEDEK FOLKLORISZTIKAI VONATKOZÁSÚ ELMÉLETI ÍRÁSAI

A népköltészet és a néphagyomány gyűjtésének elméletére és módszerére vonatkozó több, terjedelmes, a folklorisztika által azonban csak kevéssé tanulmányozott cikkét Csaplár különböző álneveken az *Új Magyar Muzeumban*, a néphagyományok mellett határozottan elkötelezett, a Pesty Frigyes szerkesztette temesvári *Delejtű* első évfolyamaiban, valamint a *Pesti Napló*ban jelentette meg az 1850-es évektől kezdve.

⁶⁴ Csaplár biográfusai rendre kiemelik, hogy Czuczorral Csaplár baráti kapcsolatot ápolt, fogadásában segítette. ORTVAY T. 1907. 303; SZINNYEI J. 1891–1914. II. (1893) 172.

⁶⁵ A beérkezett pályaművekről szóló beszámoló: *Vasárnapi Ujság* 1857. december 20. IV. 51. sz. 566. („A pályaművek a megkért bírálóknak, Karcsai G., Czuczor G. és Gyulai Pál uraknak adtak át.”)

⁶⁶ A győztes mű: Marikovszky Gábor (Kecskemét), Tékozló fiú. Dicséretben részesített művek: Kuliffay Ede (Bécs), Czifra Panni; Bonyhai Benjámín (Mezőberény, Békés m.), A ki mint vet, úgy arat; Torkos László (Sopron), Borura derű. *Vasárnapi Ujság* 1858. március 7. V. évf. 10. sz. 116.

⁶⁷ Karcsai G.: *Három levelű gyógyító fű népünk életbajainak három főokozója ellen, vagyis a munkásság, mértékletesség és valláserkölcös házinevelés példái*. Három életképben előtűntetve, magyar népünk okulására szánva, Szent István első királyunk emlékére nyújtja három népmű. Pest, 1858, Landerer és Heckenast.

Az *Új Magyar Muzeum* első évfolyamaiban *Népismeai adalékok* címmel Csaplár szülőföldjének szokásait ismertette.⁶⁸ A cikkben a szerző utal a csallóközi prózafolklór Tündér Ilona-történeteire is. Időrendben a következő itt megjelent, *Ismét a magyar helynevekről* című írásában a helynévgyűjtés fontosságát hangsúlyozza, különösen azokban az esetekben sürgeti a feladat elvégzését, ahol „[...] ősi történeteink s a felőlők a nép száján keringő hagyományok, regék vagy mondákkal kísérve mutattnak föl, a nemzeti költészetre is nem csekély befolyással bírván [...]”⁶⁹

A *Delejtű* legelső évfolyamának (1858) második számában közölte Csaplár *Ború és derű* című írását. Pesty Frigyes szerkesztői lábjegyzete szerint e cikk a lap későbbi számaiban közzétenni szándékozott erdélyi szász népköltési gyűjtemények ismertetése elé írott bevezető, mely megmagyarázza, hogy a magyar mitológia felderítéséhez hogyan járul hozzá a népköltési gyűjtemények publikálása.⁷⁰ E cikk, pontosabban a cikksorozat keletkezési körülményeire, továbbá Csaplár és a szerkesztő Pesty Frigyes kapcsolatára vonatkozóan is számos értékes adatot tartalmaz az OSZK Kézirattárában őrzött harmincegy darabos levelezésük. E korpuszból kiemelve a *Delejtű*-ben publikált Csaplár-írásokra reflektáló leveleket, megállapítható, hogy Csaplár 1857 decemberétől, tehát már az első szám megjelenését megelőzőleg támogatásáról biztosította a szerkesztőt.⁷¹ Csaplár 1858 júniusában megismétli fél évvel korábbi ígéretét, pontosan körvonalazza a Pestynek szánt írása karakterét:

„Egy kis prologusféle ez a figyelemnek mintegy kikéréseül vagy bevezetéseül azokra a miket nyomukban elmondani kívánok. Külön czikk gyanánt is állhat, majd a többit a mennyiben telik késedelem nélkül juttatom át.”

⁶⁸ *Új Magyar Muzeum* 1852. I. 2. kötet VIII. füzet 495–503. Népismeai adalékok Karcsaytól. Csallóközi, különösen Duna-Szerdahely-táji népszokások.

⁶⁹ *Új Magyar Muzeum* 1852. II. 2. kötet XIII. füzet 768–772. *Ismét a magyar helynevekről* Karcsaytól. Csaplár már az előző cikkében is publikált helyneveket, de a lapban mások is (pl. Révész Imre) közöltek hasonló írásokat. Lásd pl. Sz. G. [Szontágh Gusztáv] cím nélküli közleményét, melyben Révész tájnyelv- és népdalgyűjtésre buzdító levelét ismerteti. 1850. I. 2. kötet III. füzet 168–171. (Az *Új Magyar Muzeum* évfolyamainak, köteteinek és számainak jelölése nem következetes, mindenhol az adott számon megjelent adatokat adtam meg.)

⁷⁰ A²+3e [Csaplár Benedek]: *Ború és derű. Delejtű*, 1858. I. 2. sz. 10–11. Az álnévre vonatkozóan lásd Csaplár levele Pesty Frigyeshez, 1858. július 8., Szeged. OSZK Kt. Levelestár.

⁷¹ OSZK Kt. Levelestár 1857. december 8. Szeged, Csaplár Benedek Pesty Frigyeshez.

A levélben Csaplár hangsúlyozza (szinte mentegetőzve), hogy a magyar mitológia érdekében tartja fontosnak két német nyelvű gyűjtemény, Friedrich Müller és Joseph Haltrich erdélyi szász monda- és mesegyűjteményének ismertetését, jó alkalma nyílik ezzel a később közlendő, a magyar folklór gyűjtésére ösztönző írásait bevezetni.⁷²

1859 tavaszán külön címmel jelent meg a *Ború és derű* folytatása, ezzel ismét a német gyűjteményeket bemutató, a következő számmal induló cikksorozathoz fűz Csaplár kommentárokat.⁷³ A következő három szám *A néphagyományok gyűjtése ügyében* címmel hozza az említett Haltrich-mesegyűjtemény részletes ismertetését.⁷⁴ Külön kiemelném a publikáció azon erényét, hogy közli Haltrich kötete előszavának kommentált magyar fordítását, mely előszó tudomásom szerint azóta sem jelent meg sehol. A *Delejtű*-ben végül csak 1859 októberében jelent meg a másik erdélyi szász gyűjtő, Friedrich Müller 1857-ben publikált *Siebenbürgische Sagen* című munkájának ismertetése, három részben.⁷⁵

Csaplár cikkében a szász honismereti és folklórgyűjtő kört a hazai kutatások számára példaértékűnek tartotta:

„ugy vélem a szász lelkes gyűjtők példáját követve kellene területekhez aránylag néhány avatott lelkesebbeknek összetett tehetséggel munkához fogniok, a mennyiben körülmények engedik szervezett egyesületté alakulva min-

⁷² HALTRICH, J. 1856, 1979; MÜLLER, F. 1857. A levél 1858. június 27-én kelt, Szegeden. OSZK Kt. Levelestár Csaplár Pestyhez [A Greguss Ágost és Hunfalvy János szerkesztette *Család Könyve Hasznos ismeretek mulattató olvasmányok* II. évfolyamában 1856-ban két mese jelent meg Haltrich gyűjteményéből G. név alatt, nem tudom bizonyosan, de esetleg Csaplár is lehetett e mesék fordítója, ugyanakkor megjegyezném, hogy a lap munkatársai között Csaplárt nem tartják számon. *A csudamadár* 1856. 323–326. *A cigány s a három ördög* 326–327.]

⁷³ Karcasai G.: Egy kis előzmény. *Delejtű*, 1859. március 1. 2. évf. 9. sz. 67–70.

⁷⁴ Karcasai G.: A néphagyományok gyűjtése ügyében. *Delejtű*, 1859. március 8. 2. évf. 10. sz. 75–77; március 15. 11. sz. 83–84; március 22. 12. sz. 91–92.

⁷⁵ A néphagyományok kincsei. *Delejtű*, 1859. október 25. 2. évf. 43. sz. 339–341; november 8. 45. sz. 357–358; november 15. 46. sz. 364–365. Itt jegyezném meg, hogy a könyvet Csaplár Ipolyi Arnoldtól kapta kölcsön, akinek a szerző (hálából mitológiai adataiért) ajándékolta küldte el azt. PMKL N. 186. Ipolyi Arnold Csaplárhoz, 1857. nov. 14., Zohor. Vö. Primási Levéltár M 396, Müller F. Ipolyihoz, idézi PROKOPP Gy. 1973. 610.

dennemű történelmi s nyelvahagyomány sat. anyagnak szelvében kutatása s összeállítása végett.”⁷⁶

Időközben megjelent Csaplár legismertebb folklorisztikai tárgyú írása, 1858 decemberében *Buzgó ohajtás nemzeti hagyományaink, különösen a tájszógyűjtés ügyében* címmel a *Pesti Napló* hasábjain négy folytatásban, melyet 1858-ban Emich Gusztávnál külön is, egy 32 lapos füzet formájában szokásához híven álnév alatt jelentetett meg.⁷⁷ A kiadvány terjedelmes gyűjtési felhívásként is értelmezhető *szokások, közmondások, népregék, mondák, mesék, népdalok* és ezek dallamainak, valamint *tájszavak* gyűjtését tűzi ki célul, mindehhez referenciális alapként és iránymutatásként Ipolyi *Magyar mythologia* című munkáját jelölte meg.⁷⁸ A néphagyomány iránti hazai érdektelenség (elsősorban a prózaepikát említi e helyütt) illusztrálásaként megemlíti, hogy Gaal György népmeséinek Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor-féle eredetileg négy kötetre tervezett kiadását a kötetek „érdemen aluli kelendősége” akasztotta meg.⁷⁹ A *Buzgó ohajtás...* című röpirata nem maradt visszhang nélkül. 1859 márciusában a *Vasárnapi Ujság*

⁷⁶ Karcsai G.: A néphagyományok gyűjtése ügyében (ujabb szózat). *Delejtű* 2. évf. 25. június 21. 198.

⁷⁷ 6.8.9. [Csaplár B.]: Buzgó ohajtás nemzeti hagyományaink, különösen a tájszógyűjtés ügyében. (Megjelent a „Pesti Napló” dec. 8., 11., 15. és 16-iki Tárczájában.) 1858, Pest, Emich Gusztáv. Minden bizonnyal 1859 januárjában ezt a füzetet küldte el Pestynek. A levélben megemlíti Csaplár, hogy az akadémiai választások miatt Ipolyi melletti korteskedés gyanúja merült fel ellene, emiatt a füzetes formában bizonyos szövegváltoztatásokat kellett eszközölnie. OSZK Kt. 1859. január 12. Szeged.

⁷⁸ „Ha már az ilykép égető kérdéssé vált tárgy iránt tüzetesb s részletesb tájékoztatást kívanna [!] a fogékonyabb lelkű: hol, mit, hogyan, mikor stb. kelljen még figyelnie a népelet mozzanataiból? Buzgón ajánljuk, olvassa el gyűjteközött elmével a „magyar mythologia” előszavát, bevezetését, s ha szerit teheti, az egész nagybecsű művet; majd ennek számos idézetei által utasítva, a legkiválóbb kutföket, főleg a hazaiakat nyomozván, mind világosb irányzatokat nyerend, látva egyrészt ama sarkpontokat, melyekre támaszkodván, mindig tágas kilátása nyílik, másrészt szemlélve, mint leli meg helyét minden parányi adat, mely magában tán csak csekély forgács, igénytelen morzsa s mint válik ott a diszpalotának jelentékeny részévé, sőt néhol meglepő ékkövévé.” Ipolyi művén kívül Gaal mesegyűjteménye, Erdélyi János, Ballagi Mór gyűjteményei és Henszlmann Imre népmeséről szóló elméleti tanulmánya, a tájszógyűjtést illetően pedig Révész Imre, Szabó Károly, Pesty Frigyes, Szontag Dániel munkái képezik azt a referenciamézöt, amelybe Csaplár saját felhívását elhelyezte. 6.8.9. [CSAPLÁR B.] 1858. 11–12.

⁷⁹ 6.8.9. [CSAPLÁR B.] 1858. 6.

Tárház rovata számol be a kiadvány megjelenéséről, melyben a névtelen tudósító az alábbi, a néphagyomány gyűjtésének módszertanát illető kérést intézte a szerzőhöz:

„Mint a czim mutatja, e kis röpirat célja, elszórt nyelvsarjadékaink, tájszóink, hely-, család-, személyneveink, továbbá hagyományaink, s nép- és hitéleti szokásaink (millyenek az ujévi, karácsonyi, pünkösdi, menyegzői stb. szokásaink) leírására és gyűjtésére serkenteni, buzdítani, addig mig késő nem lesz, mig t. i. mindezeket a feledékenység örökre el nem temeti. A midőn e buzdító szavakat teljes erőnkől viszhangoztatjuk, egyszersmind óhajtuk, vajha szerző részletesebben és körülményesebben megmagyarázta volna, hogy e gyűjtés mint eszközzendő és a szerzett gyűjteménnyel a gyűjtő mi tevő legyen, kinek adja, hova küldje? Mert szerintünk e gyűjtőknek szükségkép olly férfiak sorából is kell kikerülni, kiknek illyféle magyarázat nem volna felesleges.”⁸⁰

Csaplár a *Vasárnapi Ujság*ban neki címzett fent idézett kérdést apropóként felhasználva 1859 későtavaszaán a *Delejtű*ben ezúttal négy folytatásban tett közzé újabb, a néphagyomány gyűjtését szorgalmazó tanulmányt.⁸¹ A *Vasárnapi Ujság*ban felvetett kérdésekre konkrétabb választ a már említett Csaplár-tanítvány, Debreczeni János országos gyűjtési felhívása jelenti, melynek létrejöttében Csaplár hathatósan közreműködött.⁸² A gyűjtés módszertanát illetően feltett kérdésekre válaszolva a cikk szerzői a mai folklorisztikai műfajkánonba

⁸⁰ *Vasárnapi Ujság* 1859. márc. 6. VI. évf. 10. sz. 114.

⁸¹ Karcsai G.: A néphagyományok gyűjtése ügyében (ujabb szózat). *Delejtű* 1859. május 24. 2. évf. 21. sz. 165–167; június 7. 23. sz. 180–182; június 14. 24. sz. 188–190; június 21. 25. sz. 197–198.

⁸² Debreczeni cikke 1859. július 24-én és 31-én jelent meg. Debreczeni János: Ismét néhány szó nemzeti hagyományaink és a tájszógyűjtés ügyében. *Vasárnapi Ujság* 1859. VI. évf. 30. sz. 351–352. és 31. sz. 363–364. A cikk Csaplár kézírásában fennmaradt fogalmazvány-töredéke: PMKL Csaplár Benedek hagyatéka N 186. Vö. Debreczeni Csaplárhoz szóló levelével, melyben megköszöni volt tanárának dolgozata javításán tett fáradozásait. 1859. július 16. T. Eörs PMKL N. 186. Csaplár Benedek hagyatéka. A cikk hatására a csepeli (Somogy m.) református lelkész Debreczeninek elküldte „a csepeli határ névlajstromát.” Lásd Debreczeni levele Csaplárhoz, é. n. [1859] nov. 25. Tisza-Eörs. PMKL N. 186. Csaplár Benedek hagyatéka. A cikk újraközlése legutóbb: DEBRECZENI J. 2009.

illeszkedő és azon túlmenő, a nyelvészet érdeklődési körébe tartozó szövegcsoportokat jelöltek meg. Első helyen említik a *helyregéket* és a *mondákat*, melyeket egy-egy tájhoz vagy területhez való kötöttségük jellemez. Másodikként a jelenlegi folklorisztikai műfaji hierarchiában nem szereplő *csillagnevek*, illetve az ezekhez csatolt *regék* szerepelnek. Ezt követően a mesére történik utalás, mely passzust a korabeli műfaj-értelmezés szempontjából hasznosnak tartok hosszabban idézni:

„A nép ajkán szállongó meséket a tündérekéről, táltosokról, hősökről rejtélyes s gyakran csodadolgokat mivelt személyekről. Ezek alatt nem egyszer nevezetes szerepet játszó történeti személyek lappanganak, és sokszor a legkisebb érdekléssel birni nem látszó mese a nép életre termett, s eleven, költői, tűzgyulasztotta lelkének dús szikráit rejt magában.”

Az idézett részletben *meséket* említene a szerzők, a tündérek, táltosok, csodák felidézése arra utal, hogy itt a mai értelemben vett népmeséről lehet szó, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy e kategóriába sorolnak nevezetes történeti személyekhez kapcsolódó csodás történeteket is, melyeket ma inkább a történeti monda műfajához sorolnánk.⁸³ A továbbiakban kiemelt szövegcsoportha a *közmondások*, illetve a *nép közt forgalomban levő eredeti szólásmódok és kifejezések* tartoznak, valamint megemlékeznek a találós kérdésekről is (*talányok*). Külön említik a *népdalokat*, majd a népszokásokat a hozzájuk kapcsolódó köszöntőszövegekre is utalva. „A nép különféle alkalmi u. m. *karácsoni, husvéti, pünkösdi, szent András-, Balázs-, Miklós-, Gergely-, Iván-napi* stb., nemkülönb eljegyzési, lakodalmi, születési, keresztelési, névnap, halálozási, temetési, ugyszintén az *aratási, szüreti* stb. időben gyakorolt vigalmi, lakomai, tori stb, szokásos szertartásait a netán hozzájuk csatolt *eredeti élczes mondatok- s felköszöntésekkel*.” A gyermekjátékok gyűjtésére is felhívják a figyelmet (*játéknevek*) ezzel együtt az *állatok neveit, megszólításait*, azokat *hivogató* vagy *elűző szócskákat* is a népszellem megnyilvánulásának tartják, s így gyűjtésre érdemesítik. A tájszógyűjtés fontosságát a második közleményben hangsúlyozzák, a *hely-, család- és személyneveket* (ezen belül a *gúnyneveket* is), valamint a *mesterségi műszavakat*,

⁸³ Esetleg a Mátyás királyhoz tartozó népmesék csoportjára is gondolhattak itt a szerzők. (A Mátyás-hagyományról lásd KRÍZA I. 2007.)

játékszereket, épület- és hajórészek neveit is följegyezni sürgetnék. Ami a lejegyzés módszerét illeti, elviekben a Kisfaludy Társaság korábbi felhívását ismételik, lényegében véve a gyűjtő szerzői intencióinak korlátozását hirdetik ők is:

„A gyűjtésre nézve t. i. különösen megjegyzendő, hogy a *szokásokat, népregéket, mondákat, népdalokat* stb. a maguk egyszerűségében úgy, mint azokat az ember látja, hallja, kell összeírni.⁸⁴ – Távolságra legyen, hogy azokat saját képzeletünk szerint kisallangozzuk; mert nem a mi, hanem a nép kedélyének és szellemvilágának tanulmányozása a cél; de nem is lehet senki a szerénységre békés nélkül oly toladó, hogy saját, gyakorta korcsult phantasiáját kívánja a nemzeti sajátosság kinyomataul tekinteni. A gyűjtés pedig eszközendő, mint magában értetik, a szorosán vett nép; munkások, földmívelők, pásztorok körében, hova a korcsosuló szellem nem talált még beutat.”

A korabeli gyűjtők végül választ kapnak arra a praktikus kérdésre is, hogy ki gyűjtsön népköltési szövegeket és mit kezdjen a gyűjteményével: e téren a tanítók és papok (a *népnevelés emberei*) szerepét hangsúlyozza a cikk. A néhány már megjelent magyar népköltési gyűjtemény szerzőit/szerkesztőit jelölik meg a jövőbeli gyűjtések potenciális kezelőiként, nevezetesen Erdélyi Jánost, Ballagi Mórt, Toldy Ferencet és Kazinczy Gábort. Vidéken néhány további gyűjtési központot jelöl ki az írás: említés történik arra, hogy Révész Imre és Lugossy József (Debrecen), Szabó Károly (Nagykőrös), valamint maguk a szerzők is, Csaplár Benedek (Szeged), és a cikket egyedül jegyző Debreczeni János (Tiszaörs) is örömmel fogad gyűjtéseket. Érdekes, hogy noha a társaság már a negyvenes évek eleje óta jelentős szerepet játszott a folklórgyűjtésben, e cikkben mégis az Akadémia az a gyűjtéskoordináló intézmény, melyet nevesítenek.

⁸⁴ A szóbeliségben elhangzott szöveg rögzítésére vonatkozó módszertani útmutatások (*mint azokat az ember látja, hallja* vagy *objectiv hűségű* lejegyzés sürgetése) nemcsak a technikai adottságok kezdetlegessége miatt áll távol a mai értelemben vett szöveg-hűségtől, de az elhangzott és lejegyzett szövegek különbségének és azonosságainak érzékelése is máshogyan működött, mint ma. A „szájhagyományozó gondolkodásmód” keretei között értelmezett szövegazonosság-tudatról lásd RITOÓK Zs. 2003. 29.

Csaplár Benedek folklorisztikai munkássága felvillantott részleteinek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy Ipolyi gyűjtőhálózatának olyan fontos tagja volt, aki az 1850-es évek elejétől saját gyűjtőhálózattal rendelkezett, folklórelméleti és gyűjtéstechnikai kérdésekkel is foglalkozott, melyekről számos publikációjában tett bizonyosságot. Az Ipolyi–Csaplár, valamint a Csaplár–Debreczeni levelezés bepillantást nyújt az ötvenes évek mesegyűjtésének és a mitológiai meseértelmezésének gyakorlati nehézségeibe, továbbá az egyes gyűjtőkre vonatkozó értékes társadalomtörténeti adatokkal is szolgál, melyek Ipolyi és Csaplár folklórgyűjtése egyes darabjainak kontextualizálását is segítik.

6. KAZINCZY GÁBOR SZEREPE A MAGYAR FOLKLORISZTIKÁBAN: MESEFORDÍTÁS, MESEKIADÁS, MESEGYŰJTÉS

A következő rész a 19. századi magyar mesekutatók egy érdekes fejezetének első feldolgozása, két egymással szorosan összekapcsolódó egységben. A két részegységet Kazinczy Gábor személye, valamint a népmesékhez kapcsolódó izgalmasan többretegű viszonya fűzi egybe, rávilágítva a mesefordítás, a mesegyűjtés, valamint a mesekiadás és a meseírás 19. században létező bonyolult problémarendszerére. Az első rész középpontjában a mesefordító Kazinczy Gábor és a *Népek meséi* elnevezésű fordítássorozat áll. A második részben Kazinczy saját, észak-magyarországi népmesegyűjtésének keletkezéstörténetét szeretném bemutatni. A Kazinczy által a század közepén működtetett és az eddig folklorisztikai figyelemben jellemzően nem részesült népmesegyűjtő-hálózatának, továbbá az általa összeállított borsodi mesegyűjtemény létrejöttének bizonyos vonatkozásait egykorú források (kéziratok, meseszövegek, levelezések, valamint református anyakönyvek és konzisztóriumok jegyzőkönyvei) segítségével vizsgálom. A dokumentumokból kibontakozik egy református tanító, Beke József alakja is, valamint az ő (Kazinczy Gáborral összefüggésbe hozható) meseíró és mesegyűjtő tevékenysége is.

KAZINCZY GÁBOR ÉS A MESÉK

Kazinczy Gábor (1818–1864) a 19. századi folklorisztikai kánon egyik fontos, ugyanakkor szinte tökéletesen reflektálatlanul maradt alakja. Teljes pályaképének megrajzolásával adós még a tudománytörténet, noha munkássága nemcsak folklorisztikai, hanem irodalomtörténeti és történettudományi szempontból is releváns.¹ A Kazinczy Gáborról eddig megjelent szakirodalomban feltűnő az

¹ A Kazinczy Gáborról született néhány fontosabb munka: JAKAB E. 1880; GÁL J. 1918; RÉVAY F. 1941; T. ERDÉLYI I. 1965a, 1965b; CSORBA Z. 1970; FENYŐ I. 1971; KOVÁTS D.–NAGY K. 1995; ERDMANN Gy. 2002.

irodalomszervező, a műfordító és a politikus Kazinczy erőteljesen reprezentált pozíciója, míg a költő és népköltésgyűjtő Kazinczyról alig esik szó. Kazinczy Gábor munkássága (akárcsak Merényi Lászlóé) anélkül marginalizálódott, hogy valaha is önálló folklorisztikai kutatás tárgya lett volna. Tudomásom szerint népköltészeti érdekű tevékenységéről az egyetlen eddig megjelent önálló írás egy 21 soros lexikonszócikk volt, több mint három évtizeddel ezelőtt keletkezett.²

Kazinczy Gábor sokfelé ágazó munkásságának bizonyos írói, a mozgalomliteratúra megalakításával³ összefüggő irodalomszervezői momentumai, valamint a középkori történeti források feltárásában⁴ játszott, eddig csak részben ismert szerepe a magyar mesekutatás 19. századi fejezetének vizsgálatakor sem kerülhető meg. Kazinczy Gábor életművében ugyanis feltűnően hangsúlyos pozíció jutott a mese műfajának, a magyar és idegen nyelvű, irodalmi és népmeséssel kapcsolatos különböző irányú tevékenységeinek. Három, az alábbiakban részletesebben ismertetendő aspektusból vizsgálom meg ezt az izgalmas, mesei vonatkozású kapcsolatrendszert (a mesefordító, a -kiadó és a -gyűjtő Kazinczy alakja köré csoportosítva), amely beilleszkedett a korban a nemzeti narratíva megkonstruálását célzó törekvésekbe.

Kazinczy Gábor a mese műfajával kapcsolatba hozható munkásságának legkorábbi, közel három évtizedet felölelő (az 1830-as évektől Kazinczy Gábor haláláig, 1864-ig tartó) szakasza *fordítói* tevékenysége, amely egyúttal irodalmi szerepvállalásának is a legkorábbi megnyilvánulása. Az orosz, a lengyel, a cseh irodalom hazai recepcióját előkészítő ismertetései és műfordításai mellett a világirodalom keretein belül értelmezett nem magyar népköltészetnek a hazai közönséggel való megismertetését is programszerű feladatául tűzte ki. Ennek eredménye az eredetileg feltehetőleg száznál is több darabból álló, a legkülönbözőbb népek meséinek magyarra ültetéséből konstruálódó *Népek meséi* elnevezésű fordítássorozat-tervezet, melynek egy része nyomtatásban is megjelent, ma fellelhető kéziratait pedig az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi.⁵

² KOVÁCS Á. 1980. 108.

³ T. ERDÉLYI I. 1965a.

⁴ VÉBER J. 2003.

⁵ MTAK Kt. Ms 10020/I. III. *A Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye.*

A népköltési fordítások mellett Kazinczy Gábor magára vállalta mások által lejegyzett/összeállított *mesegyűjtemények szövegeinek gondozását, szerkesztését és közreadását* is. A hazai folklorisztikai szakirodalom éppen ez irányú ténykedése okán, elsősorban Gaal György magyar meséinek (1857–1860) kiadójaként tartja őt számon.⁶ Másik, hasonló jellegű és jelentőségű munkája Mailáth János⁷ német nyelvű meséinek és novelláinak kisebb részben fordítása⁸, nagyobb részben a Kazinczy Ferenc fordításából való szövegek⁹ gondozása és kiadása. Kazinczy Gábor folklorisztikailag releváns munkásságának harmadik, az előzőekkel összefüggő vonatkozása az 1850-es évek végétől datálódó *saját népmesegyűjtése*.

A magyar népköltési szövegkiadás intézményes formában a Kisfaludy Társaság keretein belül az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* (1846–1848) megjelenésével indult meg. Erdélyi és Kazinczy Gábor egymással jó barátságban voltak, népköltészetre vonatkozó nézeteik a rendszeres népköl-

⁶ GAAL, G. 1822. Gaal az 1810-es évek végén, 1820-as évek elején Bécsben állomásozó magyar katonáktól gyűjtött meséket. A közvitézek magyar nyelvű kézíratait használva állította össze Gaal a kiadott német szövegeket. Halála előtt kézíratos meseanyagát Toldy Ferencre hagyta, megbízva őt a mesék kiadásával. „[...] megbízott [ti. Gaal György – D. M.], hogy hűséggel zalogálul összes gyűjteményét egy tagban benyújtsam a nemzetnek.” TOLDY F. 1985 (1873). 128. Toldy Kazinczy Gábor segítségét kérte a magyar nyelvű meseszövegek sajtó alá rendezésében. Ennek eredménye négy szerkesztett kézíratos kötet lett, amelyből három jelent meg: GAAL Gy. 1857–1860. A Gaal-féle gyűjteményről bővebben lásd NAGY I. 2000; DOMOKOS 2006; HAVAY V. 2011.

⁷ MAILÁTH J. 1825, 1837; MAILÁTH J. 1864. Kazinczy Gábor Mailáth *Eisen Laczi* című meséjének Kazinczy Ferenc-féle fordítását először 1853-ban a *Szépirodalmi Lapokban* adta közre *Vas Laczi* (696–702.) címmel. Tudva azt, hogy Kazinczy Ferenc számára milyen sokat jelentett Mailáth János barátsága és meséinek kiadása (lásd a Kazinczy-levelezés XVIII–XXIII. köteteiben olvasható leveleiket), amely kiadás halálukig nem valósult meg, és hogy Kazinczy Gábor számára szinte missziót jelentett a nagy előd hagyatékának – így a mesefordításnak – közreadása (ezt jelzi az a tény is, hogy Kazinczy Gábor külön kijegyezte magának Kazinczy Ferenc és Mailáth János levelezéséből a *regék*re vonatkozó részeket: *Kazinczy Gábor vegyes iratai*, MTAK Kt. Ms 4892.), feltételezhető, hogy a Mailáth-féle gyűjtemény évtizedekig húzódó kiadástörténete közvetlenül is befolyással volt arra, hogy Kazinczy Gábor érdeklődése a mesék felé fordult.

⁸ Két mesét fordított Kazinczy Gábor, *A pengő* és *A rózsát-nevető hercegnő* címűeket. Kézírataik megtalálhatóak a *Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye* címen az Akadémiai Kézirat-tárban: MTAK Kt. Ms 10.020/1 1–11. (*A pengő*) és Ms 10.020/III. 71–73. (*A rózsát-nevető hercegnő*).

⁹ Erről lásd GULYÁS J. 2008a. 127.

tésgyűjtést megelőzően nyilvánvalóan hatottak egymásra. Erdélyi Jánosnak a népköltészetéről szóló híres tanulmánya¹⁰ először éppen Kazinczy Gábor ösztönzésére, Kazinczy kiadandó lapjába készült az 1830-as évek végén.¹¹ 1867-ből származó visszaemlékezésében Erdélyi János Kazinczy Gáborról megjegyzi, hogy Erdélyi népköltésgyűjtését barátja szövegekkel, gyűjteményekkel gyakorlatilag is támogatta:

„[...] Harminc éve annak, hogy a népköltészeti ereklyék gyűjtésére, tüzetes velők bánásra magamat elhatározván, Kazinczy Gábornak nyilatkoztam legelőször ebbeli szándékomról. Ma is jól esik visszaemlékezni az ő lelkesedésére, mellyel ifjú ember az ifjú ember gondolatát fogadta. Még forradalom után is, mikor pedig életkedve már sokat hanyatlott, sohasem találkozhattam úgy vele, hogy ne lett volna valamije *nekem* (népköltési gyűjtőnek): hol egyes följegyzések, hol egész gyűjtemények, melyeket drága pénzen is megvett, ha módját ejthette [...]”¹²

Az idézet a fentiekén túl több szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt adaléku szolgál Erdélyi János szabadságharc *utáni* gyűjtési tevékenységére vonatkozólag, melyről egyéb forrásokból is csak nagyon keveset tudunk, másrészt a korabeli gyűjtési technikára, továbbá a népköltési korpuszok keletkezésének anyagi vonatkozására (a Kazinczy Gábor által „drága pénzen is megvett” gyűjteményekre gondolok itt) nézve is információértékkel bír.¹³

Feltételezésem szerint Kazinczy Gábor mesefordításai, illetve a fordítások közben felmerülő, a népmesére utaló reflexióiból kibontakozó, a nemzeti függetlenedésre irányuló törekvésekbe jól beilleszthető koncepciója közvetlen

¹⁰ Népköltészetéről. ERDÉLYI J. 1991 (1842) 101–109. 320–321. Vö. Kazinczy Gábor levele Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1838. okt. 16. ERDÉLYI J. 1960. 50. (379.)

¹¹ Kazinczy Gábor lapalapítási kísérleteiről lásd T. ERDÉLYI I. 1965.

¹² ERDÉLYI J. 1991b. 452–453; T. ERDÉLYI I. 1974. 56.

¹³ Egyelőre nem ismert közelebbről Erdélyi és Kazinczy Gábor említett, szabadságharc utáni népköltésgyűjtő együttműködése, azonban megjegyezném, hogy a *Magyar népmesék* MTA Könyvtárában lévő példányában (Rakt. sz. 272343) a tartalomjegyzékben felsorolt mesecímek közül négy mellé (1; 3; 7; és 8. számú szövegek) ismeretlen kéz a *Kazinczytól* szót írta. (Természetesen további, a széljegyzőre vonatkozó adatok híján ezen információt nehéz bárhogyan is értékelni, azonban esetleg később előkerülő dokumentumok segíthetnek e rejtélyes bejegyzés megoldásában.)

hatással volt mesegyűjtői attitűdjének kialakulására, vagyis fordítói munkássága, ezen belül is különösen a *Népek meséi* című fordítássorozat átvezet gyűjtői elveinek letisztulásához, segítve ezzel népmesegyűjtésének értelmezését.¹⁴ Kazinczy Gábor a szabadságharc után elhagyta Pestet és a Borsod megyei Bánfalván telepedett le.¹⁵ Saját maga számolt be arról, hogy miközben mesefordításával, illetve Gaal, később Mailáth meséinek publikálásával volt elfoglalva, jutott ideje népmesegyűjteménye, valamint ezen túl, *helynevek* összeírására is. Kazinczy Gábor helynévgyűjtése nem tárgya e kötetnek (ahogyan sajnos nem szerepel semmilyen más szakirodalomban sem), azonban annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy Pesty Frigyes országos gyűjtését két évvel megelőzően Kazinczy már 1861-ben felvetette az Akadémiának a megyei bizottmányok révén könnyen megvalósítható, átfogó helynévgyűjtés tervét:

„Van szerencsém a Sajó-Velezd és Mercse, Borsod vármegyei helységek határaibani helynevek sorozatát benyújtani. Rég az ideje, mióta a Tek. Academia ez ügybeni felhívása közzé tétetett; úgy látszik, vajmi kevés eredménnyel. Nemzeti indolentiánk nehezen vetköztethető ki bár jó, bal irányban »nemes erkölcsébül«, s a mit ha nem lát, örömet népi semmiségnek. Pedig a helynevek ügye is az »égő kérdések« egyike. Fő része hazánk felső-történelmileg oly érdekes-vidékeinek tagosítási eljárás alatt van, s az, befejeztével, számos nyelv- sőt történelmi nyomot temetend el menthetetlenül. Az egyesek párologó buzgóságára, úgy látszik, alig számíthatva több- s most, talán, még kevésbé mint eddigelé is legczélszerűbb s legrövidebb útnak vélném, ha

¹⁴ A mozgalom-literatúrát képviselő Kazinczy Gábor számára (fiatalkori fordításainak és cikkeinek tanúsága szerint) az önkényuralommal szembeforduló lengyel nép magatartása jelentette a legfőbb követendő példát. A szabadságharc bukása utáni években fordult érdeklődése a finn nép felé, amely a svédekkel szemben, Topelius és Lönnrot munkássága nyomán a népköltési gyűjtésekből kibontakozó, a nemzeti műveltség színvonalának emelését célzó nemzeti törekvések hazai adaptációjához nyújtott modellt. Közvetve tehát Kazinczy a finn példát követve fogalmazta meg a magyar népköltésgyűjtés szükségességét. Kazinczy Gábor *Finnland és skandinavisztus* című programcikke 1856-ban jelent meg az *Új Magyar Múzeum* hasábjain. (VI. évf., XI. füzet, 529–540.) Erről érintőlegesen lásd BENEDEK K. 2011. 300; bővebben HEVERDLE L. 1996. 115–126.

¹⁵ Kazinczy Gábor a szabadságharc bukása után a Borsod megyei Bánfalván, a Vladár-kastélyban keresett menedéket.

a Tek. Academia a Megyei Bizottmányokat keresné meg ez ügyben. Azok, szolgabírói úton, egy pár hó alatt pontosan s minden galiba nélkül megoldhatnák e »csomót«.”¹⁶

Kazinczy Gábor mesefordításai

Kazinczy mesefordításai az említett két Mailáth-mesén kívül az 1830-as évek végétől a hatvanas évek közepéig számos folyóirat vagy periodika hasábjain láttak napvilágot.¹⁷ A mesefordítások keletkeztörténetének feltárásában Kazinczy levelezése nyújt kiindulópontot. Kazinczy Gábor 1863-ban Arany Jánosnak címzett levelében már múlt időben írt mesegyűjtéséről és fordításáról. A levélben négy kötet gyűjtött meséről írt és százas nagyságrendben adta meg fordított meséi számát:

„Soknemű passióim közt egyidőben a népmesék is szerepeltek. Összegyűjtöttem vagy négy kötetre menő magyar-, lefordítottam vagy száz külföldi mesét, s ad acta tettem sok holmi mással. A napokban kezembe akadt egy ily porló csomó, leírtam belőle egy párt számodra, töltelékek talán megjárja [...]”¹⁸

Levelében Kazinczy Gábor azokra a fordított mesékre utal, melyek közül néhányat Arany János lapja, a *Koszorú* számára küldött be. Még ebben az évben, 1863-ban egy szerb és két finn, a következőben még egy finn, valamint „r” szignó alatt négy szamojéd mese fordítása jelent meg ugyanitt Kazinczy Gábertól.¹⁹ Azt a kérdést, hogy mire utal a levélben említett periódus („passióim közt

¹⁶ MTAK Kt. Ms 5081/77–78. Kazinczy Gábor helynévgyűjtése Sajóvelezd- s Mercse határából.

¹⁷ *Athenaeum*, *Új Magyar Múzeum*, *Déliabban*, *Delejtű*, *Koszorú*, *Szigeti Album*.

¹⁸ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. K. n. MTAK Kt. 513/259/I. Kazinczy Gábor sajnos jellemzően nem keltezte leveleit. Új Imre Attila, az *Arany János Összes Művei* XVIII. 4. levelezéskötete sajtó alá rendezője szerint a levél 1863 júniusának elejére datálható. A keltezés megállapításához nyújtott segítséget ezúton is köszönöm. A fejezet megírása óta az addig kiadatlan levél teljes terjedelmében megjelent: *AJÖM* XVIII. 2014. 326. (867.)

¹⁹ *Koszorú* 1863: *A végzet* I. évf. I. félév 1. sz. 13–16; *A beszélő fenyők* I. évf. II. félév 1. sz. 16–17; *Az árva leány* I. évf. II. félév 17. sz. 400–401; 1864: c. n. (finn) II. évf. I. félév 4. sz. 89–90; c. n. (szamojéd) II. évf. II. félév 18. sz. 424–426. és II. évf. II. félév 20. sz. 471–472.

egyidőben a népmesék is szerepeltek”), azaz mikor keletkeztek a fordítások (és mikorra datálható a mesegyűjtés), Kazinczy Gábornak egy hat évvel korábbi, Toldy Ferenchez írott levele válaszolja meg, amely további értékes adatokkal szolgál a mesefordító Kazinczy Gábor kiadási szándékairól:

„[...] most dictálok Barczikaynak²⁰ meséket fordítok; százat akarok adni négy kötetben, a világ minden zugjából; mondhatom, gyönyörűek. 12 fírt egy 24 lapos ívet odaadnék, s az összeget könyvekben venném ki. Az legalább 25% nyereség volna az illetőnek [...]”²¹

A fordítások az idézett levél alapján tehát 1857 körül keletkezhetnek. Az Akadémiai Kézirattárban őrzött mesék kéziratain szereplő autográf dátumok is azt támasztják alá, hogy a *Népek meséi* fordításaival 1857–1858 körül foglalkozott Kazinczy Gábor.²²

Összesen ötvenkét, Kazinczy által 1856 után fordított mesét azonosítottam (beleértve a két Mailáth-szöveget is.)²³ Közülük ötvenről feltételezem, hogy a hajdani fordítássorozat-tervezet része lehetett, melyek eredeti forrásait különböző olyan népszerű, európai mesegyűjteményekben jelölhetjük meg többek között, mint Arthur és Albert Schott, Johann Wilhelm Wolf, Vuk Stephanović Karadžić, August Schleicher, Alexander Castrén, Joseph Wenzig és Joseph Haltrich kötetei²⁴ (részletesen lásd a Függelék 1. táblázatát). Kiemelendő Hermann Kletke *Märchensaal. Märchen aller Völker für Jung und Alt* című három-

²⁰ Barczikay Bertalan Kazinczy Gábor személyi titkára volt Bánfalván és kisebb-nagyobb másolási feladatokból tartotta fenn magát.

²¹ Kazinczy Gábor Toldy Ferencnek, Bánfalva, 1857. július 24. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. Toldy Ferenc levéltárcája 185. sz. Az idézet szerint Kazinczy a fordítások egy első változatát vagy felolvasta, vagy az eredeti német szövegből rögtönözte, melyet élőszóban közvetített („dictálok”) a lejegyző titkárnak.

²² A kéziratokon található autográf datálások: *A két halász* 1857. júl. MTAK Kt. Ms 10.020/I. 15.; *A két szomszéd* 1857. júl. Ms 10.020/I. 42–45.; *A csodatehenek* 1858. Ms 10.020/III. 165.; *A testvérgyilkos* 1858. Ms 10.020/III. 87–89.

²³ Kazinczy Gábor valamennyi általam ismert mesefordításáról (azaz a *Népek meséin* és a Mailáth-meséken kívüliekről is) áttekintő táblázat található a Függelékben (1. táblázat).

²⁴ SCHOTT, A. & A. 1845; WOLF, J. W. 1845; KARADSCHITSCH, W. S. 1854; SCHLEICHER, A. 1857; CASTRÉN, M. A. 1857; WENZIG, J. 1857.

kötetes munkája (1845), melyből egymagában legalább egy tucat meseszöveget emelt ki és fordított magyarra Kazinczy Gábor. Az ötven azonosított, egy sorozatban elgondolt mesének kicsivel több mint a fele, huszonhat darab jelent meg nyomtatásban is 1857 és 1864 között hazai periodikákban (pl. *Delejtű, Délibáb, Új Magyar Múzeum, Koszorú*).

Az idegen népek meséi fordítására utaló koncepció háttérben Toldy Ferenc programját fedezhetjük fel. Toldy a szomszéd népek irodalmára tudatosan összpontosított, és célja az európai kultúrák irodalmi megnyilvánulásainak hazai interpretálása, ezzel pedig a magyar irodalom fejlesztése volt.²⁵ Toldy saját bevallása szerint azonban a Kazinczyval folytatott eszmecsere ösztönzőleg hatott őrá és másokra is.²⁶ A jó fordítások szükségességét ugyan a csodálva tisztelt rokon, Kazinczy Ferenc is szorgalmazta, konkrét feladatokkal és útmutatással azonban Toldy látta el Kazinczy Gábort, elsősorban a szláv irodalmi ismertetések terén. Itt kell megjegyezni, hogy az orosz romantikus-fantasztikus próza egyes művei, mint Odojevszkij *A testnélküli lélek*, vagy Bulgarin meséje, a *Hol telelnék a rákok?* címűek Kazinczy Gábor fordításában jelentek meg az 1830-as évek végén az *Athenaeumban*.²⁷ Az a tény, hogy a *Népek meséi* sorozat keletkezése előtt is fordított Kazinczy Gábor meséket, pl. orosz romantikus-fantasztikus prózát, egyfelől arra mutat, hogy a 19. század harmincas éveiben az alakuló magyar irodalmi műfajstruktúrában még volt helye a mese műfajnak,²⁸ másrészt pedig jelzi Kazinczy Gábornak a mese műfaja iránti igen korai érdeklődését is.

Azt a kérdést, hogy közvetlenül mi indította Kazinczyt az összegyűjtött *Népek meséi* fordítására, azok egységként való kezelésére, egy harmadik levél

²⁵ FENYŐ I. 1968. 38. 61. Toldy népiesség-elméletéről lásd HORVÁTH J. 1978. 131. A nemzeti irodalom eredetközösségi narratívájáról és Toldy koncepciójáról lásd S. VARGA P. 2005. 249–274. Toldynak a magyar irodalomtörténetben betöltött szerepéről szóló alapvető monográfia: DÁVIDHÁZI P. 2004.

²⁶ Érdekes, hogy Toldy az ezópusi mesék Pesti Gábor-féle fordítását Kazinczy Gábornak ajánlotta: „Bévezetés Kazinczy Gábor úrhoz Bánfalván.” 1858. május 20., Pest. TOLDY F. 1858. V–XXV. [„a gyűjtemény, melynek első kötetét itt veszed, a Te buzdításodnak, sőt indítványodnak köszöni létét [...] egy ily óra gyümölcse a jelen könyv is. Régi irodalmunkról folyt beszélgetésünk-emlékezel-e május 16-dika volt 1856.” (VI.) Az ajánlásra utalást tett Gyulai Pál is: GYULAI P. 1887. 14.

²⁷ *Athenaeum* 1838. II. *A testnélküli lélek* és *Hol telelnék a rákok?* (a szerző nevének feltüntetése nélkül) ZÖLDHELYI K. 1974. 9; FENYŐ I. 1968. 65.

²⁸ Erről lásd GULYÁS J. 2010a.

válaszolja meg. Kazinczy Gábor 1856 elején javasolta Toldynak, hogy fordítsák le, majd közzéjék az *Új Magyar Múzeumban* „Herder cikkét a meséről”.²⁹ Ezt Toldy üdvözölte, majd ekképpen folytatta:

„[...] ez indítványod eszembe juttatja egy régibb futó eszmémet: Egy egyetemes magyar *Mesekönyvét*, igen gondos és szigorú választással. Akkor csak az eredetiekre gondoltam; egy *második osztály fordítottakat adhatná*. De ki és mikor, vagy csak arra is, mire képes volna?”³⁰

Herder említett cikkének fordításáról nincs tudomásom, ugyanakkor még az említett felvetést megelőzően, 1855-ben három finn mese megjelent a lap hasábjain, később pedig összegyűjtve különnyomatként is újra,³¹ illetve ezzel kapcsolatban érdekes lehet, hogy Kazinczy Gábor *Finnland és skandinavismus* című programcikke 1856-ban jelent meg ugyancsak az *Új Magyar Múzeumban*.³²

A mozgalom-literatúrát képviselő Kazinczy Gábor számára (fiatalkori fordításainak és cikkeinek tanúsága szerint) az önkényuralommal szembeforduló lengyel nép magatartása jelentette a legfőbb követendő példát. A szabadságharc bukása utáni években fordult érdeklődése a finn nép felé, amely a svédekkel szemben, Topelius és Lönnrot munkássága nyomán a népköltési gyűjtésekből kibontakozó, a nemzeti műveltség színvonalának emelését célzó nemzeti törekvések hazai adaptációjához nyújtott modellt. Közvetve tehát Kazinczy a finn példát követve fogalmazta meg a magyar népköltésgyűjtés szükségességét.

²⁹ Vö. ARNOLD, G. 1984.

³⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. január 2. MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. (Kurzív kiemelés – D. M.) Ekkorra már Mátray Gábor *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* című vállalkozásának évek óta jelentek meg füzetei (1852–1858). A Toldy levelét megelőző évben jelent meg Erdélyi János szerkesztésében az első, magyar népmeséket tartalmazó, magyarul közreadott műfajspecifikus gyűjtemény. ERDÉLYI J. 1855. Hasonló című, tartalmában jelentősen átdolgozott kiadás: ERDÉLYI J. 2008. Utóbbi kiadás legnagyobb értéke az eredeti fámetszetek újraközlése.

³¹ *A csodálatos síp. Új Magyar Múzeum* V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 530–538; *A leány a tengerben. Új Magyar Múzeum* V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 538–545; *A szemes vadász. Új Magyar Múzeum* V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 545–549. Különnyomat: KAZINCZY G. 1856.

³² *Új Magyar Múzeum* VI. évf., XI. füzet, 529–540. erről érintőlegesen lásd BENEDEK K. 2011. 300; bővebben HEVERDLE L. 1996. 115–126.

Toldy egy egyetemes mesekönyvet felvázoló ötletéről sajnos közelebbi információ nem áll rendelkezésre, mindenesetre az idézett dokumentum egyértelműen azt mutatja, hogy egy gyűjteményes magyar mesekönyv ötlete Toldytól származik. Persze Toldy nem véletlenül Kazinczynak címezte a felvetést, hiszen ismerte Kazinczy Gábornak ekkor már elkészült népmese-fordításait.

Az ifjú Kazinczy Gábor 1837-re datált fordítása, *A' halál, mint kereszty atya* című mese a *Halálkoma* címen ismert mesetípus (ATU 332) legkorábbi magyar nyelvű változata.³³ A mese eredetileg egy (ismeretlen) angol cikk német nyelvű fordítása (*Der Tod als Pathe. Eine Sage. Aus dem Englischen*) utáni szöveg magyarra ültetése. A meseszöveg érdekessége, hogy az később Ipolyi Arnold közvetítésével ponyvanyomtatványként is megjelent, mint erről már a Czéh Sándor nyomdász kapcsán szóltunk. Két évvel a finn mesék első megjelenése után, és egy évvel Toldynak az idegen népek meséit tartalmazó gyűjteményes mesekönyvre vonatkozó felhívása után, Kazinczy Gábor már konkrét tervvel rendelkezett: száz idegen népmesét négy kötetben kívánt közreadni. Az, hogy a terv mégsem valósult meg, nagy valószínűséggel a nyomdai munkálatok magas költségeivel és a korabeli olvasási szokásoknak a mesét bár nem teljesen figyelmen kívül hagyó, de semmiképpen sem preferáló jellegével magyarázható.³⁴

Kazinczy Gábor lapalapítási kísérletei az 1840-es években sorra kudarcba fulladtak, bizonyos tervezetek és egyes kéziratok azonban fennmaradtak, melyekből rekonstruálható a meg nem jelent lapok tervezett tartalma. Az egyik

³³ *Athenaeum* 1837. márc. 30. 1. félév 26. szám, 215–216. Az eredeti mese megjelent: *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*. Wien, 1835. jan. 7. No. 4. 13–14. 1835. 4. szám. Ponyvanyomtatványként: *A halál mint keresztapa* kiadta 1854-ben Czéh Sándor, Magyaróvárott.

³⁴ A 19. század közepén az olvasóközönség mesékhez való viszonyulását jól illusztrálja például Gaal György magyar meséinek kiadástörténete is. Kazinczy Gábor eredetileg négy kötet Gaal-mesét rendezett sajtó alá, azonban a kiadó – érzékenyen reagálva a vásárlói igényekre – nagy nehézségek árán is csak három kötetet jelentetett meg. (A negyedik, sajtó alá rendezett kötet kézírata megtalálható: MTAK Kt. Ms 10020/VII. *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye. Mesék a Gaal-gyűjteményből kihagyva.*) „Az egész világ dicséri G[aal]-Meséit; de alig veszik.” Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, Pest, 1857. nov. 20. MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. Annak okát, hogy nem veszik Gaal meséit, Kazinczy Gábor a puritán külsőben látta. „Hogy a könyv nem kél, meg vagyok győződve, hogy a csík-somlyói külső az oka. Az ily munkákat czifrán s behízgelő mezben kell a piacra dobni, nem ily karthonyi köntösben.” Kazinczy Gábor Toldy Ferencnek, Bánfalva, 1857. november 28. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74.

ilyen tervezetben fennmaradt egy 1829-es londoni kiadású, észak-amerikai indián mesegyűjteményből való szöveg fordítása és Kazinczy ehhez készített előszava.³⁵ Toldy programjának és Kazinczy Gábor mesekonceptiójának ideológiai alapját a korban általánosan elterjedt herderi költészetten adta meg. Az indián „rege” mellé Kazinczy által írott kísérőszöveg is utal Herderre, „aki óta – mint írja Kazinczy – tudjuk, hogy a népélet első jelenségei dalaiban és mondáiban csiráznak.” Kazinczy felfigyelt arra, hogy a népköltészet mint a költészet eredeti, idealizált fajtájának kiadása akkoriban Európában divatjelenség volt, szemben a hazai gyakorlattal. Az előszó további érdekessége, hogy a „népregéken” belül megkülönböztet egymástól „eredetieket” és „utánzottakat”, ennek megfelelően pedig elválasztja a népköltési gyűjtőt a népit utánzó szerzőktől.

„A népélet’ első jelenségei dalai- és mondáiban csiráznak. A gyermek’ dadogása az, melyben koringató [!] szónoklat’ férfiasságának magvai szenderegnek. Mi óta ezt Herdertől megtanúltuk, a költészet’ ez első és legegyszerűbb neme annyira divatba jött, hogy jelenleg a föld’ csaknem minden népének regéiből bírunk már mutatóványokat, eredetieket és utánzottakat, jókat és rosszakat, a gyűjtők’ szerencséje és izlete, vagy az utánzók’ talente szerént. A koszorú e nemben is az angoloké [...] Mutatóványul álljon itt a következő, füzetem e rovatában csarnokát nyitó e költészetnem feltűnőbb szépségű virágainak, lehető sokszerűbb változatosság ügyeletével.”³⁶

Összességében azt lehet mondani, hogy a *Népek meséi* nem csupán címe egy egészében soha ki nem adott szöveggyűjteménynek, hanem Kazinczy Gábor az 1830-as évek közepétől Herder szellemében, Kazinczy Ferenc és Toldy Ferenc útmutatása nyomán érlelődő, és a külföldi mesék magyarra ültetését célzó olyan koncepciója, amely – hasznosítva az európai, különösen pedig Hermann Gustav Kletkének³⁷ a világ sok tájáról mesét közlő egyetemes gyűjteményének példáját

³⁵ JONES, A. J. 1829.

³⁶ A kézirat megtalálható OSZK Quart. Hung. 1275. Kazinczy Gábor Kisebb iratok. *A csörkigyó’ násza*. 1842 Mart 5. A fordítás (Kisfaludy Károly anekdotázó irodalmi alakja után) Tollagi Jónás álneven 1846-ban jelent csak meg a *Honderűben*. STAUD G. (1931) 1999. 64. Staud hivatkozására Gulyás Judit hívta fel a figyelmemet, köszönet illeti érte. Tollagi Jónás: *A csörkigyó’ násza*, ind rege. *Honderű* 1846. IV. első fele 17. sz. 369–370.

³⁷ KLETKE, H. G. 1845.

és szöveganyagát – az 1850-es években nyert valódi megfogalmazást, és amely az egyes nemzeti irodalmak részeként a világirodalom hazai recepciójának történetét egészíti ki. Kazinczy saját népköltési gyűjteménye szempontjából megfontolandó a fordításokból fakadó két főbb tanulság: egyrészt fordításai között hangsúlyos a finn modell jelenléte, amely a magyar viszonyokra is alkalmazható kismemzeti lét túlélési stratégiáját képviseli a nemzeti jellemvonások kiemelésével. Másrészt a mesefordítások révén tudatosuló, mesékhez való viszonyulása közvetítői és nem pedig alkotói jellegű volt, ez pedig álláspontom szerint a gyűjtött népmesék lejegyzését tekintve nem mellékes tény.

Kazinczy Gábor népmese gyűjtése

A kor népköltés gyűjtési gyakorlatához mérve jól adatolt Kazinczy Gábor nagyjából száz magyar népmesét tartalmazó borsodi népmese gyűjtése. Elképzeltetőnek tartom, hogy az idegen népek meséinek fordítása, valamint mások meséinek kiadása befolyásolhatta Kazinczy Gábor saját maga által gyűjtött népmeséihez való viszonyulását is, mely érzésem szerint sokkal inkább közvetítői, mint alkotói jellegű volt, azaz az előtte lévő szövegeket mint „műveket”, és nem mint szabadon feldolgozható nyersanyagot értékelte. A népköltési szövegnek az alkotóként értelmezett és a korban szokásos gyűjtői beavatkozástól való függettlenedése felé mutató gesztusként értékelem, hogy Kazinczy Gábor igyekszik nemcsak a gyűjtés helyét, hanem az adatközlő nevét is feljegyezni az egyes magyar népmeseszövegek mellett.³⁸ Természetesen nem beszélhetünk az ő esetében sem hang szerinti hűségű lejegyzésről, csupán törekvésének irányát szeretném érzékelteni.

A korpuszból Ortutay Gyula és Katona Imre 1956-ban három mesét közölt.³⁹ A publikációban azonban az eredeti mesekéziratokon olvasható, a szövegek alá írt neveket a gyűjtőkkel azonosították, s így a közreadók a meséket Kazinczy Gáborral nem hozták összefüggésbe. Két meséhez kapcsolt Ortutay gyűjtőt: *A hétfiútestvér* című meséhez Mogyorós Andrást és *A három házasodni nem*

³⁸ MTAK Kt. Ms 10.020/II, IV–VI. oldalain az adatközlők/meselejegyzők nevei mellett öt település is olvasható.

³⁹ ORTUTAY Gy.–KATONA I. 1956. 7–14, 15–31, 71–83, 390–393.

tudó királyfi címűhöz a bánfalusi lakos özv. Kónyi Jánosnét. Bár a kézirat nem teljesen egyértelmű abban a tekintetben, hogy Kónyinak vagy Kényinek olvasandó-e az utóbb említett név, bizonyítható, hogy ebben az esetben nem gyűjtőről, hanem mesemondóról van szó. Kazinczy Gábor ugyanis az egyik mese mellé feljegyezte, hogy özv. Kónyi vagy Kényi Jánosnétől Barczikay Bertalan „szedte össze”, azaz gyűjtötte tőle a mesét.⁴⁰ Mint láttuk, Barczikay Bertalan Kazinczy Gábor személyi titkára volt Bánfalván és kisebb-nagyobb másolási feladatokból tartotta fenn magát,⁴¹ az említett lapalji jegyzet szerint pedig úgy tűnik, hogy a titkári teendőkön túl mesét is gyűjtött Kazinczy Gábor számára. Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi formájában összesen négy kéziratos kötetet kitevő mesegyűjtemény az említett három szöveget leszámítva teljes egészében kiadatlan.⁴²

Kazinczy Gábor mesegyűjteményével kapcsolatban utalni szeretnék Kazinczy Arany Jánosnak címzett, már említett, 1863-ból származó levelére, melyben a fordításai mellett négykötetnyi, gyűjtött magyar meséről is említést tett.⁴³

⁴⁰ MTAK Kt. Ms 10.020/VI. 58. özv. *Kényi Jánosné a mesét öszveszedte B. B.* A kéziratokon olvasható adatközlők/lejegyzők (nem minden esetben megállapítható, hogy milyen viszonyban van a név és a meseszöveg) a hozzájuk rendelhető prózai szövegek számának csökkenő sorrendjében a következők: hat szöveget jegyez Ny. Bakos János. Öt szöveg: Seres József, Szaniszló Mihály, Pusko Miska. Négy szöveg: Varga Julcsa, Orosz János, Apell József, Kelemen Pesta, özv. Kényi Jánosné. Három szöveg: Varró Mihály, Cseha Pesta, Kulcsár Mihály, Bohus (Boher?) József. Két szöveg: Eszenyi Tamás, Mogyorósi András, Benke András, Pásztor Pesta, Kriston András, Szerencsy Feri. Egy szöveg: Tőregi Márton, Simon Mihály, Ruszó János, „a dédesi kántor”, Sinor András, Varga Péter, Róth Salamon és Kracsau (Kracsun?) József. (Egy bizonyos Kracsun József Pesty Frigyeshez címzett, Uppony, 1864. május 14-én kelt leveléből kiderül, hogy abban az időben Kracsun volt az upponyi jegyző, ez megengedi azt a feltételezést, hogy esetleg a Bánfalvával szomszédos upponyi jegyző személyében kell látnunk Kazinczy egyik gyűjtőjét/adatközlőjét. PESTY F. 1988. 359–360.)

⁴¹ Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek. Bánfalva, 1857. július 24. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. Toldy Ferenc levéltárcája.

⁴² A mintegy 115 mese kézirateit lásd MTAK Kt. Ms 10.020/II, IV–VI. *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye*. A mesefordításokat is tartalmazó két köteggel együtt (Ms 10.020/I, III.) a teljes kézirat 582 lapos. El kell azonban mondani azt is, hogy a *Magyar népmesekatalógus* kötetébe a szerkesztők bedolgoztak kiadatlan szövegeket is, így az említett, Kazinczy Gáborhoz rendelhető kéziratos mesék egy része is szerepel a katalógus kötetében, többé-kevésbé Kazinczy Gábor gyűjtési tevékenységéhez kapcsoltnak.

⁴³ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz, k. n. (1863. június) MTAK Kt. 513/259/I. *AJÖM* XVIII. 2014. 326. (867.)

Kazinczynak két további, a mesegyűjtésére vonatkozóan is érdekes levele maradt fenn. Toldynak 1859 telén írta az alábbi sorokat: „[...] Legalább van az egy faluból már 20–25 nyomtatott ívre való. Így kellene tenni országszerte, s akkor látnátok, mily nemes, tiszta, kékvérű faj a magyar paraszt [...]”⁴⁴ A részlet szerint 1859-re már nagyobb mesegyűjtemény volt Kazinczy Gábor birtokában, amely Kazinczy Gábor szabadságharc utáni tartózkodási helyéről, a borsodi Bánfalváról és környékéről származik. Aranynak szánt leveléből úgy tűnik, mintha mesefordításai hatvanas évek elején való publikálása közben ismételtlen nekikezdett volna a mesegyűjtésnek.

„Laptöltelékül egy pár mesét küldtem: kaptad-e? S e két mese *újolag* felébreszti bennem a régi passiót, s rendelést tettem, hogy írjanak számomra *ismét* meséket, szóra szóra [!] úgy le, mint ahogy a beszélő paraszt dictálja. Már van is néhány ív. Sok üres, töredékes, csonka van ezek közt, mint Te jól tudod: de azért bámúlatos gazdagságot mutat, anyag tekintetében legalább. Azt hiszem, hogy némi akarattal, rizma számra lehetne magy[ar]. meséket gyűjteni, Merényiféle expeditiók nélkül is.”⁴⁵

A levélrészlet három vonatkozását emelném ki: egyrészt kiderül, hogy 1863-ban Kazinczy nem először kezdett gyűjteni. Másrészt, hogy nem egyedül gyűjtött (*rendelést* tett), a harmadik szempont pedig a korban sokszor hangoztatott, ám általában nem következetesen megvalósított (pontosabban a megvalósítani szándékozott) gyűjtési módszertant érinti: Kazinczy saját megfogalmazása szerint *szóra szóra* azaz szóról szóra kívánt meséket gyűjtetni, *ahogy a beszélő paraszt dictálja*.

Ipolyi Arnold a magyar népmesegyűjtés tudományossá válásában meghatározó szerepet játszott, nemcsak posztumusz kiadott népköltési gyűjteménye,⁴⁶

⁴⁴ Saját gyűjtéséről: Kazinczy Gábor Toldy Ferenchez, Bánfalva, 1859. febr. 27. Idézi RÉVAY F. 1941. 40.

⁴⁵ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz, [1863, Bánfalva] július 3. MTAK Kt. Kt. 513/259/h. (Kurzív kiemelés – D. M.) Merényi László 1862-ben az Akadémia anyagi és erkölcsi támogatásával indult Erdélybe és Szilágyságba népmesegyűjtő útra, ebben az értelemben az első fizetett magyar mesegyűjtő volt, mivel azonban gyűjtőútja számottevő eredmény nélkül zárult, a korban visszatetszést keltett a támogatott utazás. *AJÖM* XVIII. 336. (876.)

⁴⁶ IPOLYI A. 2006.

és a gyűjtőkkel való személyes kapcsolatai miatt, de meseelméleti munkái révén is. Ipolyi és Kazinczy Gábor személyesen is ismerték egymást, erre bizonyíték Lévy József leírása Kazinczy társaságáról.⁴⁷ Kazinczy Gábor 1855-ben tájékoztatta Ipolyit Erdélybe tervezett útjáról, Ipolyi ezen felbuzdulva két levelében is kérte Kazinczyt, hogy gyűjtsön számára *regét*. A levélrészlet tanúsága szerint Ipolyi prózai népköltés gyűjtésére biztatta Kazinczyt:

„[...] Ha netalán Rimayt illetőleg még más nyomok is dus gyűjteményeiben felmerülnek, vagy *ha netán lakó vidékén s ismeretére valahol egy árva magyar rege s hason virágoznék*, sziveskednék ezt is számomra leszakítani s amazokat pro insigni officio viri literati impertiri. Mely szivességét ha én tehetségemben álló hasonlóan óhajtott tárggyal viszonzozhatom, a legboldogabbnak érzendem magamat; intésére kész akkor s ott, hol s mikor kegyed kívánja a hatalmamban levőt megtenni [...]”⁴⁸

Majd nem sokkal később Ipolyi ismét felszólította Kazinczyt, hogy gyűjtsön *regét*⁴⁹ számára: „És ha utfelén valahol a Székelyföldön egy árva regére is akadnának még, ne feledjék a kinczsákmány közé tűrni [...]”⁵⁰ Úgy gondolom, hogy Kazinczy Gábor népköltészethez való viszonyulásában Erdélyi János és Toldy Ferenc említett hatása mellett Ipolyinak szintén szerepet lehet tulajdonítani, akinek közvetve befolyása lehetett Kazinczy folklórgyűjtésének megindítására, melyet néhány Borsod megyei palóc településen az 1850-es évek végén kezdett el, illetve annak folytatására, melyre az 1860-as évek elején került sor ugyanott. A száznál is több mese a kéziratok tanúsága szerint Bánfalvából és onnan kiindulva sugarasan elhelyezkedő néhány környező településről való.

⁴⁷ „Gyakran felkeresték Kazinczy Gábort bánfalvai magányában Szemere Pál, Toldy Ferenc, Szemere Miklós, Ipolyi Arnold, Balassy Ferencz, – egyszer talán gróf Mikó Imre, egyszer Reményi Ede s többen – Tompával együtt mi ketten voltunk leggyakoribb vendégei.” Lévy József levele Radácsy Györgyhöz, Miskolcz, 1912. július 8. GULYÁS J. 1931. 336.

⁴⁸ Ipolyi Arnold Kazinczy Gábornak, Zohor, 1855. május 26. A levelet közölte CSANÁDY S. 1886. 1387. (Kiemelés – D. M.) A latin szövegrészlet fordítása: „a tudós férfiú jeles hivatala számára eljuttatni.” – Köszönöm Bárh Dánielnek a szöveg értelmezésében nyújtott segítségét.

⁴⁹ Ipolyi szóhasználatában a *rege* a prózai népköltészetben belül a 'Sage' értelemben használatos, azaz Grimmék meghatározása nyomán történeti tárgyú, helyhez, személyhez kötve elbeszélte népi prózai szöveg, ez mai fogalmaink szerint a történeti mondával azonos. IPOLYI A. 1854. XXIV.

⁵⁰ Ipolyi Arnold Kazinczy Gábornak, Zohor, 1855. VIII. 16. közli CSANÁDY S. 1886. 1387.

Fennmaradt Kazinczy Gábortól Merényi László 1863–1864-ben két kötetben megjelent Duna melléki népmeséire vonatkozó reflexiója.

„Merényi úr a mesevilág körüli érdemeit csak emelni fogná, ha némi utaló s tájékoztató jegyzetekkel kísérné közleményeit. Én ugyan gyűjteményemben mely már is egy pár száz darabból áll, *nem csak a vidéket, hanem azon falut is följegyeztem, hol a mesét beszélték.*”⁵¹

A megjegyzés, továbbá mesekézirataira írt lapalji jegyzetei szerint is Kazinczy tudatosan törekedett arra, hogy a meseszövegek mellett a gyűjtés pontos helye is fel legyen tüntetve. A meseszövegek, a jegyzetek szerint Kazinczy lakóhelyéről és a környező településekről valók: Bánfalu és Horváti (ma összevontan Bánhorváti, Borsod-Abaúj-Zemplén m.) mellett Tardona, Uppony, Vadna, Dédes és Tapolcsány (utóbbi kettő ma közigazgatásilag összevontan létezik: Dédestapolcsány) településekre történik utalás a kéziratokban. Itt szeretném megjegyezni, hogy a néprajzi szakirodalom éppen a Bán folyóban látja a palóc-barkó határ keleti vonalát,⁵² talán éppen az itteni jellegzetes nyelvjárással is magyarázható Kazinczy népköltésgyűjtő helyi érdeklődése.

A mesekéziratokon két dátum is szerepel: 1863. június és 1864. január. Az a tény, hogy a hatvanas évekre történik utalás, nem zárja ki azt, hogy egy korábbi gyűjtés (talán az említett, 1859-re összeállt korpusz) tisztázására a jelzett időpontokban került volna sor, ezért a pontosabb datálás helyett biztosan annyit állíthatunk, hogy Kazinczy Gábor az 1850-es és az 1860-as években néhány Borsod megyei palóc településen gyűjtött és gyűjtetett népmeséket.

Kazinczy Gábor 1864. április 18-án hunyt el. Mesegyűjteménye sógora, Lónyai Gábor (Kazinczy Otília férje) révén került a Kisfaludy Társaság birtokába. Nyilvánvaló, hogy Kazinczy akaratát követte ezzel Lónyai, hiszen a társaság 1863 júniusában közzétett gyűjtési felhívására többek között maga Kazinczy Gábor is jelentkezett,⁵³ tehát személyesen ajánlotta fel gyűjteményét a társa-

⁵¹ Kazinczy Gábor: Finn népmesék. *Koszorú* 1864. 90; MERÉNYI L. 1863–1864. (Kiemelés – D. M.)

⁵² PALÁDI-KOVÁCS A. 1968. 175–214.

⁵³ A Kisfaludy-Társaság XIV. közülése. 1864. február 6. *Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam* II. 1863/64–1864/65. Pest, 1869. 12; KÖVÁRI J. 1935. 63. A társaság a szabadságharc után Gyulai Pál indítványára kezdte meg újra népköltésgyűjtő tevékenységét, a Gyulai fogalmazta fel-

ságnak. Az 1864 novemberi ülésről készített jegyzőkönyv szerint Gyulai Pál beszámolt az újonnan beküldött népköltési gyűjteményekről, majd emlékeztette a társaságot Kazinczy Gábor felajánlására:

„Gyulai Pál tag azon öröndetes tudósítással lepte meg a társaságot, hogy a népköltészeti gyűjtemény szépen gyarapodik [...] Végül megemlíti, hogy Kazinczy Gábor elhunyt tagtársunk utolsó Pesten léte alkalmával egy mese-gyűjteményéről szólott s ezt a Kisfaludy-társaság számára föl is ajánlotta a minek megszerzésére a társaság részéről lépéseket kellene tenni. A gyűlés örömmel hallgatta a népköltészeti gyűjtemény szerkesztője jelentését s a föl-olvasott mutatókat; Kazinczy Gábor mesegyűjteményének megszerzésére nézve pedig abban állapodott meg, hogy a titoknak forduljon Lónyay Gábor úrhoz s kérje meg a társaság nevében, sziveskedjék Kazinczy Gábor hagyományából a nevezett mesegyűjteményt a Kisfaludy-társaság részére kiszolgáltatni.”⁵⁴

A társaság titkára 1865. január 25-én terjesztette elő Lónyay Gábor hozzá intézett levelét⁵⁵ Kazinczy mesegyűjteménye ügyében:

„[...] Kazinczy Gábor hagyománya között csakugyan találunk egy pár csomó magyar népmesegyűjtemény, hiszi is, hogy az elhunytak már ez idén nagykorúvá leendő fia, Artúr, e gyűjteményt kész lesz a társaságnak átengedni, minthogy azonban az elhunyt vagyonára nagy terhek nehezülnek, méltányosnak tartja, hogy az átengedendő kéziratokért tiszteletdíj is járjon.

hívást országszerte számos lapban közzétették. Lásd pl. *Koszorú* 1863. 23. sz. 550., újraközölve GYULAI P. 1961. 617–620. Greguss a februári közgyűlésen nagyobb nyilvánosság előtt is bejelentette, hogy újrarendítették a gyűjtést, Kazinczy Gábor neve mellett Erdélyi Jánost, Illésy Györgyöt és Arany Lászlót is említik az önként jelentkezettek között.

⁵⁴ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei*. 1864. nov. 30. MTAK Kt. Ms 5767. 56. lap.

⁵⁵ A levél a beszámoló szerint 1865. január 12-én kelt, a levelet ez idáig nem sikerült fellelnem.

Gyulai Pál tag, mint a népköltészeti gyűjtemény szerkesztője, megjegyeztén, hogy Emich Gusztáv úr, e gyűjtemény kiadására vállalkozva, tiszteletdíj fizetésére is ajánlkozott, a Lónyai Gábor úr levelébe fölmerült aggodalmak önként elenyésznek s a társaság bizonyosnak tekintheti, hogy kérdéses népmesegyűjtemény birtokába jut, mivégből a további lépések megtételét Gyulai Pál tagra bizza.”⁵⁶

A társaság jegyzőkönyve szerint Gyulai Pál látatlanban kieszközölte, hogy Emich Gusztáv megjelentesse Kazinczy Borsod megyei palóc mesegyűjteményét, azonban publikálására valamilyen oknál fogva mégsem került sor (legalábbis a folklorisztikai szakirodalom nem ismer ilyen művet, továbbá Emich munkáinak kiadott jegyzéke nem tartalmazza a gyűjtést).⁵⁷ A mesegyűjtemény 1865 nyarán került végül a társasághoz:

„A titkár s helyettes igazgató jelenti, hogy Lónyai Gábor úr Kazinczy Gábor hagyományából a magyar népmeséket, továbbá Erdélyi János saját dalgyűjteményét a társaságnak beküldte s e küldemények a népköltészeti kincsek szerkesztőjéhez, Gyulai Pálhoz tétettek át, ki rólok a legközelebbi gyűlésben tüzetes jelentést fog adni [...]”⁵⁸

Kazinczy Gábor saját mesegyűjteménye és népmesefordításai így betagozódtak a *Kisfaludy Társaság népmesegyűjteményébe*, melyet ezen a fondnéven lehet megtalálni az Akadémiai Kézirattárban.⁵⁹ A számos, még megválaszolásra váró kérdés közül talán a leginkább zavarba ejtő Kazinczy mesegyűjteményével kapcsolatban az, hogy nem világos, kire utalt, amikor Aranyak szánt levelében azt

⁵⁶ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei*. MTAK Kt. Ms 5767. 58. lap.

⁵⁷ EMICH G. 1867.

⁵⁸ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865. július 26. MTAK Kt. Ms 5768. 6. Gyulai említett beszámolóját Kazinczy Gábor gyűjtéséről a jegyzőkönyvekben nem találtam.

⁵⁹ *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye*. MTAK Kt. Ms 10.020/I–VI. Ugyanakkor hozzá kell tennünk azt is, hogy Kazinczy Gábor hagyatékának egy része valamikor még 1877 előtt Abafi Lajoshoz került (Torma Károly és Abafi levélváltása alapján erről ír POGÁNY P. 1954. 551.) Abafi meglepő módon azt állítja, hogy e gyűjteményben „találtatott néhány dal és egy mese”. ABAFI L. 1877. 80. POGÁNY P. 1954. 560.

említette, hogy „rendelést tett” mesék összegyűjtésére.⁶⁰ A rendelés címzettjeinek azonosítása azt a kérdést foglalja magában, hogy ki és milyen módszerrel gyűjtött Kazinczy számára, hiszen ha maga nem is árulná el, hogy gyűjtőhálózattal dolgozott, akkor is nyilvánvaló, hogy egyedül ilyen hatalmas korpuszt a korban nem lehetett létrehozni, még akkor sem, ha Kazinczy kizárólag folklór-gyűjtéssel foglalkozott volna, márpedig ismeretes, hogy ebben az időben többek között Molière-fordításai, illetve a történeti források gyűjtése és közreadása is lekötötték figyelmét. A kérdés megválaszolása azért bírna jelentőséggel, mert nagyon kevés „kemény adat” áll rendelkezésünkre a tekintetben, hogy az a szövegkorpusz, amit mi a 19. századi népmesék együttesének fogunk fel, valójában milyen társadalmi közegből származik, milyen tudást reprezentál és a lejegyzés során vajon milyen átalakításokon mentek keresztül a szövegek.

KAZINCZY GÁBOR MESELEJEGYZŐJE, BEKE JÓZSEF

A továbbiakban egy református néptanítót szeretnék bemutatni, aki a fennmaradt források bizonyága szerint az ötvenes években tevékenyen hozzájárult Kazinczy Gábor mesegyűjteményének létrejöttéhez. Kazinczy Gábor a címzettje az alábbi levélnek, melynek feladója egy bizonyos Beke József, abban az időben velezdi (Sajóvelezd, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) református néptanító:

„Alkalom lévén- küldök néhány mesét; mához egy hétre is minden bizonynyal. A múlt alkalommal meséim közül, a’ »csudagyermek«, és »a zsóltármondó madár« című meséket magam készítettem, de a vége talán mindketőnek el van hanyagolva. Észrevételeit méltóztassék velem közölni, hogy így a hibáktól óvakodva, mindig tökéletesebbekkel szolgálhassak.”⁶¹

⁶⁰ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. [Bánfalva, 1863.] július 3. MTAK Kt. 513/259/h *AJÖM* XVIII. 336. (876.)

⁶¹ Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 3. MTAK Kt. Ms 5970/130. Ennek hátoldalára egy újabb Kazinczynak címzett Beke-levél van ragasztva. A keltezetlen, töredékes levél egy Beke által küldött szövegre vonatkozólag a Kazinczy által feltett kérdésekre válaszol. „A *megtörtént* című küldeményben a zsidó férje volt a nőnek. Kérdezi nagyságod: miért engedte elhuzcolni nejét a zsidó, ha oly gazdag volt? – Miután a már indúlni akaró szekérrel legelőször találkozott a kárvallott mindkettővel: és miután a kárvallott sürgette a városba a törvényházhoz

Néhány hét múlva érkezett a következő levél Beke Józseftől:

„Jelenleg az iskolánkba készíti az asztalos a székeket, van időm a mese írásra, halgatásra [!]. »Kardvíg« című mese is a Zsóltármondó madárral és a »csudagyermekkel« saját compositióm. Gyermekkoromban hallottam egy mesét, de belőlle egyebet nem tudok, csak azt, hogy egy királynak egyik szeme mindig sír, a másik nevetett, továbbá hallottam a vasgyúróról is – de mindent elfeledve azólta, a csodaszemű királyt kijavítottam »Vérfalka« kivo-
natban van, és változtatva. A »rézbagoly« is – átolvasás után ítélve – keveset ér; tegnap este gondoltam ki, és írtam le, restelkedve hajtom ide a' többi közé. A nép közt szájról szájra forgó mesék közül – minthogy érdeknélküliek – csak ötödüket tartom méltónak a leírásra.”⁶²

Beke József 88 lapos mesegyűjteménye külön tételként szerepel az Akadémiai Kézirattárban.⁶³ Kazinczy Beke meséit nem vette fel saját, a Kisfaludy Társaságnak szánt mesegyűjteményébe, legalábbis egyik dokumentumon sem szerepel erre vonatkozó utalás.⁶⁴ Ettől függetlenül is fontos Beke József mesegyűjteménye, hiszen az a tény, hogy a református tanító Kazinczy kérésére tanítványait hallgatva és gyermekkorára visszaemlékezve nemcsak lejegyzett, hanem írt is meséket, azaz egymás mellett szerepel gyűjteményében fiktív, az „irodalmi népiesség” jegyében megfogalmazott meseszöveg és gyűjtött népmese, egyfajta prózai közköltészet meglétére utal.⁶⁵ Nem tisztán folklór és nem is a magas irodalom oldalán jelentkezett irodalmi népiességről, hanem egyfajta sajátos, köztes jelenségről van szó. A továbbiakban a Beke József életrajzára

menetelt: a' zsidó és nem a' neje ment vele, 's míg a zsidó és kárvallott ballagtak a törvényházhoz: a zsidónő azon ürgy alatt vált el kevés idő múlva a szekerstől, hogy férjét megyen felkeresni [...]” (Kiemelés az eredetiben.)

⁶² Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 21. Hasznos lenne „a nép közt szájról szájra forgó” mesék „érdeknélküliekként” való azonosításának kontextusáról többet tudni. (Nem világos, melyik szövegre gondolt Beke.) A mesegyűjtés módszerére, valamint a népmese recepciójára nézve is rendkívül tanulságos levél lelőhelye: MTAK Kt. Ms 5970/131.

⁶³ Beke József: *Mesék*. MTAK Kt. Irod. 4-r 364.

⁶⁴ Az persze könnyen előfordulhatott, hogy Kazinczy hagyatékával együtt kerültek a társasághoz Beke lejegyzései is.

⁶⁵ Vö. KÜLLÖS I. 2004.

vonatkozó töredékes adatokat igyekszem bemutatni, és – ahol a források ezt lehetővé teszik – utalok a meseírás kontextusára is.

Beke József életrajza

Beke József életútja egészében feldolgozatlan, nevével elvétve mégis találkozunk borsodi helytörténeti munkákban, kéziratos és kiadott írói levelezésekben. Hagyatéka, ha fenn is maradt, ismeretlen helyen lappang. Mindösszesen Kazinczy Gábornak címzett három, fent említett levele, Kazinczy Gábortól egy, a Beke által küldött szövegekre reflektáló fogalmazvány,⁶⁶ és a bennünket érdeklő mesegyűjtemény vehető számításba Beke gyűjteményére vonatkozó közvetlen forrásdokumentumokként. Kazinczy Gáboron kívül Tompa Mihállyal⁶⁷ is kapcsolatban állt Beke József. Tompa Mihály leveleiben kétszer is említette Bekét, mint a neki címzett levelek putnoki átvevőjét.⁶⁸ Bekétől származó vagy hozzá írt Tompa-leveleiről nem tudunk. Tompa és Kazinczy leveleiből kiderül, hogy az 1850-es évek végén Beke velelzi, az 1860-as évek végén pedig putnoki tanító volt. A Bekére vonatkozó adatok szembetűnő hiányossága, ugyanakkor a fennmaradt mesegyűjtemény érdekessége, továbbá Beke körvonalazatlan kapcsolata Kazinczyval és Tompával arra indított, hogy felkeressem a levelekben említett helyszíneket, Beke egyházi tanítóságának állomásait annak érdekében, hátha helyben maradtak fenn olyan dokumentumok, melyek további információkkal szolgálhatnak. Putnokon és Sajóvelezden lehetőségem volt a református anyakönyvek mellett a konzisztórium, iskolai és éneklőtársulati jegyzőkönyveket átolvasni. Az alábbiakban vázolt életrajz ezen adatokat összegzi, semmiképpen

⁶⁶ A töredékes feljegyzés piszkokat, melyet egy hivatalos irat hátoldalára írtak, az iratban szerepel 1846. nov. 8. A feljegyzés Kazinczy Gábor észrevételeit tartalmazza a Beke József által írt és neki küldött mesékhez. Ebben Kazinczy a szövegben előforduló logikai következtetlenségekre és a mesei cselekmény egyes elemeinek hiányos motiváltságára hívja fel a figyelmet. Kazinczy itt tehát a Bekével íratott mesékhez ad további instrukciókat. MTAK Kt. Ms 6227/90.

⁶⁷ A Kazinczy Gáborral az 1840-es évektől baráti kapcsolatot ápoló Tompa 1863-ban Kazinczy Gábor segítségét kérte egy meserészlet magyarra fordításához. GULYÁS J. 2008a. 127.

⁶⁸ Tompa Mihály Lévay Józsefnek, Hanva, 1867. okt. 31. Tompa Lévaytól Miskolcra gyertyát kér, ennek kapcsán említi Bekét: „Átveszi »Putnokon« Beke József ref. tanító.” *TMLev* II. 230. A másik levélből sem derül ki több Bekéről, mint amit az előzőből már tudunk: kapcsolatban állt Tompával, és az 1860-as évek második felében Putnokon volt református tanító. Tompa Mihály Orbán Ferencnek, Hanva, 1867. dec. 26. „Csak Putnokra a postára v[agy] Bekéhez.” *TMLev* II. 248.

sem tekinthető teljesnek vagy véglegesnek, sokkal inkább egy tovább írandó vázlatnak szánom, mely a Beke-féle mesegyűjtemény értelmezéséhez támpontot jelenthet, továbbá tágabb kontextusban a Bekére vonatkozó adatokból kirajzolódó életrajzot egyúttal a 19. századi mesegyűjtő és meseíró falusi értelmiség egyfajta modelljének fogom fel.

Beke életének főbb állomásait Csenyété, Sárospatak, Putnok, Velezd, Tornaalja, ismét Putnok és Alsó-Szuha településekben jelölhetjük meg. A nemesi származású Beke József 1817 márciusában született Csenyétén (Borsod-Abaúj-Zemplén megye),⁶⁹ édesapja Beke János, édesanyja Bodnár Susánna volt.⁷⁰ Diákéveiről – azon túl, hogy Sárospatakon végzett teológiát – egyelőre semmit sem tudunk.

Putnokon 1864-ig nem volt állandó tanító, háromévente a sárospataki kolégium végzett teológusai közül kértek maguknak *oskola rectort*. Beke József neve a putnoki tanítók névsorában kétszer is szerepel, első ízben 1844-től.⁷¹ A helybeli református parókián őrzött egyházi jegyzőkönyvekben Beke neve először az 1844. november 14-i gyűlésről készített feljegyzésben fordul elő: „Oskola Rector Beke Jósef Úr jelenti hogy Tanítványainak számok 100^{at} is meghaladván ezeknek illendő oktatásokra magát nem elegendőnek véli miszerint egy segéd oktatonak eszközését kéri.”⁷² A tanács a kérés teljesítése mellett döntött, 1845-ben már Martha János tevékenykedett Putnokon segédoktatóként.⁷³

⁶⁹ Bekét a keresztlevelel szerint 1817. március 16-án keresztelték, a születésre vonatkozó bejegyzés sajnos legalulra, a papír sarkára került, mely a gyakori használattól annyira elkoszolódott, hogy csak nagyon nehezen olvasható. Ennek alapján március 10-én született Beke József, keresztszülei: Ns Beke János és valószínűleg Ns Beke Mária (az utóbbi keresztnév szintén elmosódott). Csenyété, református anyakönyvek, MOL A 1384.

⁷⁰ Beke szülei 1808. január 27-én házasodtak, Beke János 21 esztendő, Bodnár Susánna 18 esztendő volt ekkor. A házaspárnak Beke József születése előtt két fia született, 1810. október 12-én Ferencz (keresztszülok Ns Czizaky János és Ns Beke Mária), és Tamás, 1813. szeptember 2. (Keresztszülok Beke György és Szalai Borbála.) Beke József születése után három évvel egy lányuk, Susánna született 1820. augusztus 29-én (keresztszülok Ns Beke János és felesége Beke Mária). Csenyété, vegyes anyakönyvek, MOL A 1384.

⁷¹ BALOGH B. 1894. 150–151.

⁷² *Protocolum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 326. lap. A putnoki anyakönyveket és jegyzőkönyveket Gere Gábor lelkész bocsátotta a rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm.

⁷³ 1845. november 16. *Protocolum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 330.

1845-ben Beke tanítósága idején alakult meg Putnokon a református énekkar.⁷⁴ A helytörténeti forrásokban ugyan *expressis verbis* nem szerepel, hogy a kart Beke alapította volna, ezt mégis feltételezhetjük, hiszen Beke sírja a putnoki temetőben ma is megtalálható, a fekete sírkövön olvasható az alábbi mondat: „A hű tanítónak és a ref. Énekkar megalapítójának emelte az Énekkar.” Előfordult, hogy a lelkész helyett, annak távollétében a tanító temetett; a halotti anyakönyvi bejegyzések között többször szerepel Beke neve is, ilyenkor általában tanítóként, ritkábban azonban *énekvezérként* jelölte meg magát.⁷⁵ Szűcs Lajos putnoki kántortanító 1897-től állt az egyház szolgálatában. *A putnoki ev. ref. énekkar története* című kéziratos munkájában megemlékezett Beke énekkarban végzett munkájáról:

„Az énekkar megalakult még az 1845-ik évben, akkori tanító Beke József idejében. Voltak alapszabályai s temetésekből, büntetésekből s ajánlatokból gyűlt pénzösszege, mely körül-belől 100 váltó forintból állott [...] Nevezett tanító Velezdre választatván meg, az énekkar feloszlik.”⁷⁶

A néhány évvel ezelőtt kiadott Putnok-monográfia szerint Beke József a három év itteni tanítóság után Sajóvelezdre távozott.⁷⁷ 1846-ban telt le Beke hároméves putnoki tanítósága, azonban a református egyház nem tudta kifizetni a tanítót. Beke azzal a kéréssel fordult a konzisztóriumhoz, hogy hadd maradhasson még állomásán a következő évben is:

„Oskola Rector Beke Jósef Úr miután 3 Éveit ditséretesen bevégezni tapasztaltatott, de tapasztaltatott az is hogy a’ jelen és múlt évi mostoha idők miatt elmaradt fizetése hirtelen be nem szedhető, felszólíttá Ns Consistóriumunk hogy tanítói pályáját a’ 4^{dik} Évben is folytatná közöttünk.”⁷⁸

⁷⁴ BODNÁR M. 2001. 342.

⁷⁵ Bekének a sajóvelezdai református éneklő társulatban betöltött szerepére később még kitérek.

⁷⁶ SZÜCS L. 1902. A kézirat a putnoki parókián található. A forrásra Antal László helytörténész hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

⁷⁷ BODNÁR M. 2001. 342.

⁷⁸ *Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 1846. november 23. 338.

A tanács a kérésnek engedett és így Beke a helyén maradhatott a következő évre is. Beke abbéli szándékában, hogy még időznie Putnokon, a nyilvánvaló anyagi okon túl talán szerepet játszott az a tény is, hogy időközben megismerkedett a putnoki születésű helybeli lakos Skultéti Judittal, akivel 1847. február 17-én egybe is keltek.⁷⁹ Skultéti Judit 1827. január 30-án született Putnokon nemes Skultéti József és Török Juliána lányaként.⁸⁰

Putnokon első ízben 1848. február 21-ig állt hivatalban Beke József, ekkor váltotta őt Gööz Ferenc tanító. Az egyházi jegyzőkönyvek szerint tehát Beke, ellentétben a gyakorlattal, először nem három, hanem négy évig (1844–1848) volt Putnokon református tanító:

„S. Patakrul Gööz Ferentz Úr Iskola Tanítónak ki hozatván hivatalába, a' mai napon be igtattatott melly alkalommal az oskolához tartozó mobiliákat, könyveket és Prothocollumot is gondviselése alá vett; ugyan ekor az iskolának job karba vétele is a' szoros teendők közé soroztatott.”⁸¹

Három hét múlva a jegyzőkönyv már Beke egyháztanácstól való búcsújáról számol be:

„Vólt Iskola Rector Ns Beke József Úr levelében a' Ns egyházi Tanátstól szépen elbutsúvzván sok áldás kívánások között, azon alázatos kéressel járúlt a' Ns Egyház Tanátshoz, hogy erényes és jó maga viseletéről szólló bizonyítványát a' ns Consistorium adná ki, melly is kérésére ki adatott.”⁸²

⁷⁹ „Putnoki reformáta iskola igazgatója nemes Beke József ifjút Helvét hitvallású Putnoki születésű 's helyben is lakozó Nemes Skultéty József és Nemes Török Juliánna hajadon leányukkal Judithal, a' háromszori kihirdetés alól fel mentesítő Vice-Ispáni levelök bemutatása után, a' Putnoki ref. Egyházban, Tekintetes Varnay Ferenc Úr, Tekintetes Vörösmarty Úr, Tek. Pásztor Sándor Úr Juhász András 'sat tanuk előtt hittel egybekötötte.” *Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856.* 347. Putnok, református parókia.

⁸⁰ *Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856.* 121.

⁸¹ *Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 1848. február 21. 348.

⁸² *Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 1848. március 12. 348.

Beke 1848-ban Putnokról a közeli Sajóvelezdre távozott, ahol bizonyos Fóris András tanítót váltotta hivatalában.⁸³ A velezdi református protokollumból kiolvasható, hogy a korábbi tanító erkölcstelen életvitele miatt vált alkalmatlanná feladatainak betöltésére.⁸⁴ A velezdi presbitérium 1848 tavaszán két alkalommal is kimondottan a züllött tanító eltávolítása ügyében tartott gyűlést.⁸⁵ Beke 1848 áprilisában foglalta el velezdi hivatalát, ahol is 1859 tavaszáig teljesített szolgálatot:

„1848^k év apr 15^{én} Beke József putnoki vólt iskolatanító kezdette iskolatanítói hivatalát ki is 1848^k év apr 6^k napjain B. Horvathban tartott e. megyei gyűlésben hivatalában megerősítettett.”⁸⁶

A sajóvelezdi anyakönyvek szerint Bekének itt tartózkodása alatt öt gyermeke született, három fiú és két lány, közülük mindkét József nevű fia hároméves korában meghalt. 1848-ban György Gyula,⁸⁷ 1850-ben Amália,⁸⁸ 1852-ben

⁸³ LAKATOS G. [1990.] 48.

⁸⁴ Az 1847-es jegyzőkönyv szerint „november 24^{dikén} Föl jelentetvén az Isk. tanító Foris András, többszöri megintés utánis naponta öregbedő meg rögzött erkölcstelen tetteiért, részegeskedésért, és Isten káromlásáért; Ki naponta részegen térvén késő éjszaka hajlékába, Nejét kegyetlenül gyilkolja, 's azt fület sértő káromló nyelvével csendes nyugalmából föl riasztván üldözi, úgyhogy éj-szakának idején kénytelen kezei közzül ki szabadult Neje másoknál menedéket keresni: ezen és más sokszori erkölcstelenségét méltó figyelemre vevén Egyházunk;- szükségesnek ítélte ennek az E. megyei mind két renden lévő Főnökök eleibe kérendő föl terjesztését, és helyette idő közben is egy új tanítóért való esedezését [...]”

⁸⁵ 1848. március 29-én és április 3-án „Az iskola oktató változtatása irányában volt E. tanácsi gyűlésünk.”

⁸⁶ Külső címlap: *Velezdi reform egyház iskola jegyző könyve*. Belső címlap: S. Velezdi ref. egyház iskola jegyző könyve vevődött az 1848^{dik} évb. Decemb. 19^{kén} Beke József iskolatanítóóságában. 3. lap. A kézirat a sajóvelezdi parókián található.

⁸⁷ Született 1848. március 23-án, kereszteltetett 24-én. Szülei: Nemes Beke József Isk. Oktató és Nemes Schültéti Júdith. Keresztzülei: Nemes Balla Albert prot. pap és neje, Nemes Elek Zsuzsanna asszony. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.), 5. (Ahol a szülők vagy a keresztszülők nevének, titulúsának anyakönyvi írásmódja az eddigiektől eltér, vagy a bejegyzés bármilyen új adatot tartalmaz, azt a továbbiakban is közlöm lábjegyzetben.)

⁸⁸ Született 1850. március 19-én, kereszteltetett 20-án. Szülei: Beke József osk. tanító és Skültéti Júdith. Keresztzülei: Te[kin][te]tes Vécsey Pál és Osváth Johanna. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.), 6.

József,⁸⁹ 1853-ban Erzsébet,⁹⁰ 1855-ben József⁹¹ nevű gyermekei születtek. Beke egyházi énekkarok iránti elhivatottságát jelzi, hogy a velezdi tartózkodása alatt alakult éneklő társaságnak is ő volt a *kar-elnöke*. Egy az egyháztanácsnak tett pénzügyi jelentésből kiderül, hogy 1851-ben jelölhetjük meg a velezdi református éneklő társaság alapításának időpontját:

„1857^{dik} Év Junius 5^{dikén} rendkívüli gyűlés tartatott, melyben az Egyház Lelkésze Tiszt. Balla Albert és Beke József – az első mint a s. velezdi egyház tagjaiból alakult díszes éneklő társaság fő-felügyelője a’ második mint ugyan azon éneklő társaság kar-elnöke jelentik: mi szerint ez előtt 6 évvel társaságba állván [...]”⁹²

Az 1851-es rendes iskolaellenőrzés során, Beke tanítósága idején keletkezett az alábbi jegyzőkönyv:

„46 gyerek jár az iskolába. Többnyire mind olvasnak, értelmes és folyó olvasást tanusítottak. A könyvnélküli tanulmányokat tudják de teljesen érteni nem látszanak. Fejbéli számításban némi az írásbeliben több gyarlóságot mutatnak. 27-en írnak, ezek között folyvást 5-en. Van köztük egynéhány jó énekes fiu.”⁹³

⁸⁹ Született 1852. február 20-án, keresztelestett 24-én. Szülei: Beke József osk. oktató és Skultéti Júdit. Keresztzülei: Vécsey Pál nemes és Osváth Johanna nemes. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.), 9. *Kelevényben* meghalt 1855. február 27-én, eltemetve 1855. márc. 1-jén Sajóvelezden „Beke József oktató kisfija József, 3 éves”. *Halotti anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. jún. 5. – 1880. dec. 31.), 91–92.

⁹⁰ Született 1853. szeptember 7-én, keresztelestett 12-én. Szülei: Beke József osk. oktató és Skultéti Júdit. Keresztzülei: Tek[intetes] Vécsey Pál és Osváth Johanna. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.), 12.

⁹¹ Született 1855. július 20-án, keresztelestett 27-én. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.), 14. *Verelességben* meghalt 1858. május 29-én, eltemetve 1858. május 31-én Sajóvelezden „Beke József oskola oktató s Scultéti Judit asszony fiók József, 3 éves”. *Halotti anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. jún. 5. – 1880. dec. 31.), 95. Ezen bejegyzés mellett szerepel a lakóhely a házzámmal együtt: Sajóvelezd, sz. 41.

⁹² *Protokollum*, Sajóvelezd, 1857. jún. 5. o. n. A társaság 1888-tól vezet jegyzőkönyvet. *A sa-jó-velezdi ref. éneklő társulat jegyzőkönyve kezdve 88^{8ik} év nov. 22.* Kézirat a sajóvelezdi parókián.

⁹³ Közli LAKATOS G. [1990.] 47. Az iskolai jegyzőkönyvben a gyermekek névsora is szerepel, emellett az iskola eszközállományát, a velezdi népiskola tulajdonát képező tanszerekről szóló

Beke Kazinczy Gáborhoz írott, fentebb már idézett levelében (Velezd, 1858. október 21.) azt írja, hogy azért van ideje a mese hallgatására és írására, mert az asztalos az iskolában készíti a székeket és ezalatt nyilván az iskolai oktatás szünetel. „Jelenleg az iskolánkba készíti az asztalos a székeket, van időm a mese írásra, halgatásra [!].”⁹⁴ A velezdi protokollumban megtaláljuk azt a bejegyzést is, amely szerint az iskolafelügyelő javaslatára az egyháztanács határozta el az új székek készíttetését:

„1858^{ik} év Maj 16-án Iskola felügyelő T Kassay Menyhért Úr, az iskolában új székek csináltatására híván fel a Ns egyház tanács tagjaik indítványa helyesnek találtatván – elfogadtatott.”⁹⁵

Az iskola székeinek készítéséről az iskolai jegyzőkönyv is megemlékezik:

„Az iskola épült az 1834^{ik} évben Kalas György gondnoksága alatt. A tanító szobája kipadoztatott, s a *tanszoba templomi székekkel ellátott 1858^{ik} évben* Sáfrány Mihály gondnoksága alatt. A tanító istállója, s kamarája újból épült, 1862^{ik} évben Ns Dienes Károly gondnoksága alatt.”⁹⁶

Ezen esemény tehát közvetlenül is hatással volt a Beke által összeállított mesegűjtemény létrejöttére.

Beke József az iskolai jegyzőkönyvbe történt saját bejegyzése szerint Velezdről a gömöri Tornaljára ment a következő évben: „Szolgált 11 évekig, hivatalát folytatni ment Tornallyára a gömöri egyház megyébe.”⁹⁷ A presbitériumi jegyzőkönyv arról tesz említést, hogy Beke váratlanul mondott le velezdi tisztségéről 1859 tavaszán. A hirtelen távozás magyarázatát egyelőre homály fedi.⁹⁸

leírást is tartalmaz. Ebből a listából derül ki, hogy Gáspár János folklórszövegeket is tartalmazó olvasókönyvét használták tankönyvként.

⁹⁴ Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 21. MTAK Kt. Ms 5970/131.

⁹⁵ *Protokollum*, Sajóvelezd, 1858. máj. 16. o. n.

⁹⁶ *S Velezd reform egyház iskola jegyző könyve*. A' S. velezdi ref. népiskolára vonatkozó történeti adatok. Jegyzé Füvenyessy Bertalan tanító, 1876. o. n. (Kiemelés – D. M.)

⁹⁷ *S Velezd reform egyház iskola jegyző könyve* 3.

⁹⁸ A távozás okát feltehetőleg a tornalji konzisztórium i jegyzőkönyvekben volna érdemes keresni, erre azonban mind ez idáig nem volt lehetőségem.

„Martius 28^{ikán} rendkívüli egyháztanács gyűlvén össze, érdemtelen iskola tanítónk T Beke Josef Úr el meneteletét, ’s a Gömöri egyházban Tornalyára lett meghívását terjesztvén egyháztanácsgyűlésünk elébe; Egyház tanácsunk fájdalomosan vette a véletlen ’s meg lepő hirt; a fent írt uri egyént mint kitűnő jeles tanítót továbbra is többszöri felhívásával marasztá; de ő hivataláról teljesen le mondván, helyébe a Ns egyház tanács Mályinkai Tanító Fekete Lajos urat határozá meghívni.”⁹⁹

Beke József Gömörben eltöltött éveiről semmit sem tudunk, minden bizonynyal itt születhetett a később Putnokon eltemetett Károly nevű fia.¹⁰⁰ Putnokon 1864-ben megszűnt a háromévenkénti tanítóválasztás, ekkortól volt állandó tanítója a településnek. A putnokiak visszahívták Tornaljáról a korábban itt szolgált és közkezdveltségnek örvendő Bekét, aki nemcsak a tanítást folytatta,¹⁰¹ de az 1845-ben általa alapított énekkart is újraélesztette.¹⁰²

„1864 Február 14^{én} istentisztelet végeztével tanítói választás rendezetett mely alkalommal a jelenlévő családfők Beke József tornalyai tanító urat választák meg felkiáltás útján állandó, rendes népiskolai tanítónak.”¹⁰³

Február 28-án olvasták fel Beke levelét, melyben tájékoztatta a presbitériumot, hogy elfogadja a felkérést, április 14-én hangzott el Beke beköszönő beszéde és ekkor hivatalosan is megtörtént a beiktatása.¹⁰⁴

⁹⁹ *Protokollum*, Sajóvelezd, 1859. márc. 28. o. n.

¹⁰⁰ A feltételezés alapja a fiú sírfelirata, ugyanis *Beke Károly 1862–1886* felirat olvasható Beke József, felesége és fiuk közös putnoki síremlékén.

¹⁰¹ BALOGH B. 1894. 151; BODNÁR M. 2001. 342.

¹⁰² „[...] a putnoki ev. ref. elemi tanítói hivatal állandósíttatván, ismét visszajön Beke József Velezdből [itt Szűcs tévedett, hiszen Tornaljáról jött vissza Putnokra Beke – D. M.] s újra szervezi az elzúlló félben lévő énekkart. Alapszabályokat csinál s új életre kelti megkezdett művét.” Szűcs L. 1902. o. n.

¹⁰³ *Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 413.

¹⁰⁴ „Egyházitanás ülésben felolvastatott Beke József meghívást elfogadó megköszönő, és magát felajánló levele.” *Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* 413. „Beke József tanító az egyházban beköszönő beszédét ékes szavakkal előadván: állandó iskolatanítói hivatalába az egyház előljárósága által ünnepélyesen be igttatott, és inventárium szerint az Iskola javait gondviselése alá vette.” Uo. 415.

A putnoki tanítók és segédtanítók a református templom mögött 1808-ban épített iskola épületében laktak egészen a 20. századig. A tanító állandósítása után a segédtanítók máshol nyertek elhelyezést, így az iskola épületében lévő mindkét lakószobát a tanító családja vehette igénybe.¹⁰⁵ A putnoki keresztelési anyakönyvek szerint időközben Beke József felesége még egy fiúgyermeknek adott életet, azonban harmadik József nevű fiuk sem érthette meg a nagykorúságot.¹⁰⁶ Beke József felesége és Károly fia 1886-ban hunytak el. Négy év múlva úgy döntött Beke, hogy nyugalomba vonul és vejéhez költözik a közeli Alsó-Szuhára.

„Beke József tornallyai volt iskolatanítót 1864 Martius 31^{ik} én, ki megelőzőleg az egyháznak szeretett s kedves három, illetőleg négy éves tanítója volt. Hivatalát a putnoki ref. elemi népiskolában megkezdette Ápril 17^{én} 1864.–, 890. év aug. 10^{én} mondott le 31 évi, itteni tanítóskodás után hivataláról. Aug 28-án búcsúzott el, hangos zokogásban tört ki búcsú szavaiban. Alsó-Szuhára vőjéhez ment ott hala meg nálla, de ide hozatott, s itt temettetett el.”¹⁰⁷

Beke József 1896. július 28-án halt meg 79 éves korában Alsó-Szuhán, 1896. július 30-án Putnokon temették el. „Beke József nyugalomba lépett tanító-néhai Skultéti Juditnak 39 évig volt a férje.” Az anyakönyvben megjelölt halálok végelgyengülés volt. „Meghalt Alsó-Szuhán, idehozatott, és itt temettetett el.”¹⁰⁸

A Beke József életrajzára vonatkozó peremdokumentumok Kazinczy Gábor mesegyűjtéséhez, tágabb értelemben a 19. századi mesegyűjtéshez szolgálhatnak magyarázó kontextusként. A nemesi származású Beke református tanítóként Velezden az ötvenes évek végén, bizonyára Kazinczy Gábor kérésére, szájha-

¹⁰⁵ BALOGH B. 1894. 147. Az iskola (248. számú ház, egykori Kavacs, ma Tompa utca, Putnok) környékéről és az épület alaprajzáról, valamint annak oldalnézetéről és melléképületeiről Szűcs Lajos tanító készített 1902-ben rajzvázlatokat az iskola történetét feldolgozó kéziratos munkája számára. SZÜCS L. 1902.

¹⁰⁶ Született 1866. március 1-jén, kereszttetett március 3-án. „Beke József törvényes fi, Lakóhely: Putnok 248. sz. ház.” *Vegyes anyakönyvek, Putnok* 47–48. Fejgörcsben meghalt 1 hónapos korában 1866. március 31-én, eltemetve április 1-jén Putnokon. *Vegyes anyakönyvek, Putnok*, 385.

¹⁰⁷ *Nomina et Cognomina Rectorum Scholae Je. C. addictae Putnokiensis*. Az eredetileg a putnoki református parókián őrzött kézirat másolatát Antal László bocsátotta rendelkezésemre.

¹⁰⁸ *Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856*, 517–518.

gyományban élő prózaepikai szövegeket jegyzett le, részint az emlékezetében fennmaradt mesei elemek újraalkotásával, részint tanítványai elmondása után. A gyűjteményt több részletben küldte el Kazinczy Gábornak. Valószínűleg Kazinczyn keresztül került Beke gyűjteménye az Akadémiai Kézirattárba, ahol máig őrzik.

Blaskó György mesegyűjteménye (Sajókaza, 1864)

A Bekére vonatkozó közvetlen adatokat elhagyva, egy másik református tanító is kapcsolatba hozható Kazinczy mesegyűjtésével. Kazinczy Gábor egy Toldyhoz írott levelében megemlíti, hogy számára Nagy Sándor is írt meséket.¹⁰⁹ Lénárt Béla kutatásaiból úgy tudjuk, hogy az 1860-as években egy bizonyos Nagy Sándor a Bánfalva közelében lévő Sajókazán volt egyházi tanító.¹¹⁰ Nagy életéről több adat nem áll rendelkezésre, így egyelőre meg kell elégedni annak az elvi lehetőségével, hogy Beke József mellett Nagy Sándor református néptanítót is kapcsolatba lehet hozni Kazinczy Gábor mesegyűjtésével.

Feltételesem egy harmadik, kéziratos mesegyűjteményt is összefüggésbe szeretnék hozni Kazinczy Gáborral. Az Akadémiai Kézirattárban őrzött kisalakú, lila színű, összesen 35 lapos füzetbe azonos kéz, nagyon kezdetleges helyesírással írt öt, valóban szép népmesét.¹¹¹ A szövegek alatt kétféle szignó szerepel: *Blaskó György és Laczkó Páll által* formában. A füzetke címlapján ebben a helyesírásban olvasható a cím: *Mesés könyf[!] írta Blasko György Sajókazán 1864ik évben*. További vizsgálatokat igényel annak kiderítése, hogy ki Blaskó

¹⁰⁹ „A gyűjteménynek csak rég letisztázott felét veszed, az eredetit Nagy Sándor írja Velezden. Bemutatásra elég egy is; többre nincs szükség. Így is kérem vissza (e másolatot) ha elfogadtatik, hogy rendezhessem belátásom szerint s egybevetthessem.” Bánfalva, 1860. április 17. MTAK Kt. M. Irod. Levelezés 75. Toldy Ferenc levéltárcája. Kazinczy Gábor levelei, III. kötet.

¹¹⁰ LÉNÁRT B. 1997. 283. Egy egyházi közlöny Nagy Sándor dédesi református tanítót említ meg 1866-ból. *Protestáns Népiskolai Közlöny* 1866. I. évf. 143–144. A kazai református parókián őriznek több feljegyzést is a helyi egyház történetéről, ezek szerint két Nagy Sándor nevű tanító is szolgált Sajókazán, 1866-tól majd 1887 és 1904 között. *A sajókazai ev. ref. egyház története*, é. n. 12.

¹¹¹ A kéziratot a következő félrevezető címen katalogizált kolligátumban található: *Mesegyűjtemény Blaskó, Hegedűs, Hunfalvy Pál és Incze József gyűjtőktől*, MTAK Kt. Irod. 4-r 370, 1–35.

György és Laczkó Pál.¹¹² Az sem egyértelmű, hogy mit jelent a mesékhez rendelt *Blaskó György/Laczkó Páll által* kitétel. Gyűjtőkről vagy adatközlőkről van-e szó? És ha valóban összefüggésbe hozhatóak a Kazinczy-féle mesegyűjtéssel, akkor vajon milyen kapcsolatban állhattak Kazinczy Gáborral? Sajókaza és a Kazinczy Gábor által az 1850-es évek végén, illetve az 1860-as évek elején Bánfalván és környékén végzett gyűjtőtevékenység földrajzi közelsége, valamint a két kéziratgyűttes keletkezésének időbeli egybeesése is – bár nem bizonyítja, mégis – afelé mutat, hogy elképzelhető valamilyen, egyelőre közelebről nem ismert szorosabb párhuzam a Kazinczy-féle és a Blaskó György által jegyzett akadémiai kézirat között. Beke József, Nagy Sándor, valamint Blaskó György és Laczkó Pál nevét azért tartottam fontosnak megemlíteni, hogy érzékelhetővé váljon a korabeli meseszöveg-lejegyzések háttérének tisztázatlan és minden bizonnyal a későbbi kutatások során még további meglepetésekkel szolgáló háttere. Összegzés helyett csak a kiinduló gondolathoz szeretnék visszatérni. E helyütt a folklorisztikai kutatástörténet egy hiányos fejezetéhez próbáltam adatokkal szolgálni, ugyanis nem tűnt számomra kellőképpen reflektálnak az a tény, hogy Kazinczy Gábor a 19. század derekán, Merényi László és Arany László meseköteteinek megjelenésével egy időben, egy jól lokalizálható palóc kistérségben népmeséket gyűjtött és gyűjtetett. Ez a reflektálatlanság pedig a mesekutatás történetében Kazinczyra vonatkozóan olyan kanonizációs problémákat vetett fel, aminek következtében a népköltés gyűjtő Kazinczy Gábor kimaradt a folklorisztikai kutatástörténetet áttekintő tanulmányokból.

¹¹² A sajókazai református parókián őrzött anyakönyvek és egyháztanácsi jegyzőkönyvekben sem Blaskó, sem pedig Lac(z)kó családnevekkel nem találkoztam.

7. A MESEGYŰJTŐ MERÉNYI LÁSZLÓ

Folytatva a folklorisztikai tudománytörténet által mellőzött mesegyűjtők vizsgálatát, e fejezetben Merényi László (1837–1907) munkásságának egyetlen, a folklorisztika szempontjából érdekes aspektusával foglalkozom: népmesegyűjtésének (szükségszerűen töredékes és még további kiegészítésre szoruló) történeti adatait mutatom be, különös tekintettel az Akadémia által támogatott erdélyi mesegyűjtő kiküldetésére. Mindezek segítségével azt kívánom igazolni, hogy Merényi folklorisztikai kánonhoz való tartozása, pozíciójának módosulása meghatározott és feltárható történeti folyamatok eredménye volt. Kézirattári források és korabeli sajtóközlemények felhasználásával azt próbálom leírni, hogyan változott meg Merényi László kanonikus pozíciója, hogyan vált a korban sikeres fiatal mesegyűjtőből lenézett vagy legalábbis mellőzött, lejegyzéseinek hitelességét tekintve pedig a 19. századi magyar népmesekutatás kétes értékű, megkérdőjelezhető fenntartásokkal kezelendő, gyanús figurájává.

A FORRÁSOK BEMUTATÁSA

Merényi László alakját és munkásságát a folklorisztikai tudománytörténet soha nem tette önálló vizsgálata tárgyává, jöllehet a 19. századi mesegyűjtéseket szemlélő áttekintések és bibliográfiák rendre említést tesznek róla,¹ hosszú időn keresztül pedig kimondottan jeles népmesegyűjtőként tartotta számon a tudo-

¹ ORTUTAY Gy. 1939. 234; 1955a. 36; SÁNDOR I. 1977. 853, 857, 858; DIÓSZEGI V. 1980. 570; 1988. 30; BANÓ I. 1988. 11; KOVÁCS Á. 1989. 58–59; VOIGT V. 1978. 323; 1982. 149; 1998. 237; KÓSA L. (1989) 2001. 64. Kivételként kell megemlíteni Vargha Katalin tanulmányát, melyben Merényi és Arany László találósgyűjtéseit vetette össze filológiai gondossággal. A mesekutatás számára is megfontolandó megállapítása, hogy Merényi a találós műfaját tágabban értelmezte kortársainál, továbbá az a feltételezése is nagyon érdekes, miszerint Merényi találósgyűjteményének összeállításakor az írásbeliséghez kötődő rejtvényhagyományt is felhasználta. VARGHA K. 2012.

mánytörténet.² Mesegyűjtése pusztá tényének regisztrálásával megelégedve fontosabb szerepet tulajdonítottak az Arany János által Merényi publikált népmeséire adott, azon túlmutató nagy hatású bírálatnak, melyből azonban Merényire vonatkozóan többnyire csak a negatív, elítélő szövegeket szokták kiemelni. Így Merényi, bár marginális pozícióba kerülve, de vitathatatlanul a folklorisztikai kánon részét képező, a 19. századi népmesegyűjtés fantomszerű (jelenlévő és lényegileg mégis rejtőzködő) alakjává vált. Nem mellékes az a tény sem, hogy a magyar mesegyűjtés megindulásától a 19. század végéig tartó időszakban (Kálmány Lajos jelentkezéséig³) számszerűleg a legtöbb meseszöveget, hat kötetben összesen hatvannégy népmesét ő tette közzé. Már csak emiatt is szükségzerű a Merényi László folklorisztikai munkásságával való tudománytörténeti számvetés, a folklorisztikai áttekintésekben szereplő viszonylag kevés számú, a módszeresen Merényire fókuszáló kutatások hiánya miatt gyakran pontatlan és egymásnak ellentmondó információk a rendelkezésre álló történeti források értelmezésének felhasználásával történő kiegészítése, illetve – ahol lehetséges – azok helyesbítése. Merényi életrajzának nincs Színnyeinél megbízhatóbb feldolgozója, életének fontosabb momentumai a következők. Született 1837. augusztus 18-án Pomázon (Pest megye).⁴ Édesapja 1846-ban Meskoviczyről Merényi Somára magyarosította a nevét. Foglalkozását tekintve apja Teleki József gróf pomázi birtokán volt gazdatiszt, édesanyjáról, a hatvani származású

² GYULAI P. 1862. 388; 1956. 323; KOROMPAY B. 1941. 170. Itt szeretném megjegyezni, hogy bár az utókor Merényire vonatkozó reflexióját negatív irányban befolyásolta Arany János *Eredeti népmesékre* adott bírálat, az alapvetően mégis elismerő, biztató és támogató volt. ARANY J. 1861. Az Arany Lászlótól származó második Merényi-bírálat az Arany János által megfogalmazott kifogásokat megismételve számon kéri, hangneme éppen ezért kritikaibb, Merényi érdemeit azonban még Arany László sem vitatja el. ARANY L. 1864. Mindezt igazolja az a tény is, hogy Kisfaludy társaságbeli székfoglaló előadásához (*Magyar népmeséinkről*, 1867) Arany László mindenféle megkülönböztetés nélkül teljes természetességgel dolgozza fel az addig megjelent tizenkilenc kötetnyi magyar népmese között Merényi hat kötetet megtöltő gyűjteményét, azaz Merényi meseközlő metodikájával kapcsolatos fenntartásai nála sem vezettek a meseszövegek elutasításához. ARANY L. 1867.

³ KÁLMÁNY L. 1877–78; 1881–1891; 1914.

⁴ Sem a református, sem a katolikus anyakönyvek között nem találtam Merényi László születéséről feljegyzést. (A Pomázon keresztelt katolikusok születési anyakönyvei: Magyar Országos Levéltár A 460–462.; a reformátusokéi: A 765. Utóbbi anyakönyveket csak 1826-ig és 1841–1895 között őrzik itt, ennek oka feltehetőleg az, hogy Óbuda és Pomáz 1831-től egyesült egyházközségletet alkotott, azonban Merényi nyomát az óbuda-i anyakönyvek között sem találtam. Ráday Levéltár A 630.)

Behtus Éváról nevén kívül szinte semmit sem tudunk. Merényi László tizen-nyolc éves koráig magánnevelésben részesült. Teleki halála után (1855) a család elköltözött Pomáztól, iskoláit Késmárkon folytatta, majd a középiskoláit 1859-ben Kecskeméten végezte. A pesti egyetemre iratkozott be ezután, ahol másfél évig volt a jogi kar hallgatója. 1861-ben jelent meg mesegyűjtésének első két kötete (*Eredeti népmesék*⁵), majd a következő években további két alkalommal összesen még négy mesekötete látott napvilágot *Dunamelléki eredeti népmesék*⁶ és *Sajóvölgyi eredeti népmesék*⁷ címmel. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából ezután évekig Erdélyben tartózkodott, kiküldetésének fő célja a népmesék gyűjtése volt. 1867 augusztusában visszatért szüleihez Kecskemétre. Erre az időszakra tehető írói működésének legintenzívebb szakasza, különböző helyi és országos lapokban jelentek meg írásai (*Vasárnapi Ujság*, *Jász–Kunság*, *Kecskeméti Lapok*). 1870-ben barátjával, Madarassy Lászlóval közösen *Egy honvédtiszt bújdosása* címmel regényt adott ki.⁸ 1871-től hivatalnokként működött, a pénzügyminisztériumban négy évig számtiszt (1873-ban III. osztályú írnok) volt, azonban betegeskedése miatt hivatalától végkielégítéssel meg kellett válnia. 1887-től Pest megyénél (1903-tól I. osztályú írnokként), majd az egészségügyi osztálynál dolgozott. Budapesten hunyt el 1907. április 30-án.⁹

Merényi nemcsak meséket gyűjtött, hanem egyéb folklorisztikailag és nyelvészetileg érdekes anyagot is. *Néptalányok* műfajmegjelöléssel kilencvenhárom találos kérdést publikált népmeséivel együtt,¹⁰ kéziratban van hiedelem- és névgyűjteménye,¹¹ ezeken kívül elsősorban tájszavakat¹² és településneve-

⁵ MERÉNYI L. 1861.

⁶ MERÉNYI L. 1862.

⁷ MERÉNYI L. 1863–1864. A két kötetben összesen 18 mese jelent meg, ebből nyolc önálló ifjúsági kiadásban is napvilágot látott. MERÉNYI L. 2002.

⁸ MADARASSY–MERÉNYI 1870.

⁹ Merényi életrajzi adatait felvonultató fontosabb munkák: SZINNYEI J. 1891–1914 (1902). 1110; GULYÁS P. 1999. 827; *UMÉL* 2002. 669; *Magyarország tisztí czim- és névtára. 1873.* Bp., Eggenberger, 1874. 77.

¹⁰ MERÉNYI L. 1861. I. kötet 297. Vö. VARGHA K. 2012. 49–79.

¹¹ *Száz meg egy szellemi lény jegyzéke.* OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. Merényi László akadémiai jelentése és egyéb nyelvészeti munkái. 258.

¹² *Kun kifejezések.* OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 21–27.

ket¹³ gyűjtött). Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Merényi identitását egész élete során alapvetően írói mivolta határozta meg. Valóban fennmaradtak szépirói munkásságának bizonyos darabjai, ezek azonban inkább visszhang nélküli próbálkozásoknak tekinthetők, mint egy valódi írói életmű részeinek, ennek következtében az irodalomtörténet sem mutatott különösebb érdeklődést Merényi munkássága iránt. Többféle hosszabb és rövidebb műfajban kipróbálta magát: regények, balladák, különböző verses és prózai elbeszélések jelzik ez irányú tevékenységét, a publikált és kéziratban fennmaradt művein túl közvetett forrásokból még további irodalmi munkáiról is tudunk.¹⁴

Merényi pályaképének említett két aspektusán túl (az elismert mesegyűjtő és az igazi sikereket soha el nem érő író) harmadik, jól elkülöníthető dimenziója Merényi megélhetését a hetvenes évektől kizárólagosan biztosító hivatalnoki karrier alkotja.

Mivel a Merényire vonatkozó peremdokumentumok és szórványadatok, Merényi László szinte tökéletes tudománytörténeti reflektálatlansága folytán nem illeszthetők be egy határozottan körvonalazott pályaképbe, ezért jónak láttam széles körű adatfeltárás elvégzését tervbe venni és a történeti források mellett Merényi irodalmi munkáiból kiolvasható, saját életéről referáló történeti adatokat is figyelembe venni, mindezek során igyekeztem még a legjelentéktelenebbnek tűnő apróságokat is rögzíteni.¹⁵ Azzal a problémával kellett szembesülnöm, hogy egyfelől viszonylag bőséges forrás áll rendelkezésre Merényi meséinek és gyűjtéseinek korabeli recepcióját illetően (pl. önéletrajzi beszámolóján kívül ismertetések, kritikák és bírálatok, akadémiai ülések jegyzőkönyvei, jelentések, pénzátvételt igazoló nyugták, peres iratok), másrészt viszont érthető okokból a heterogén, más-más recepcióra számító, különböző szituációban és szempontok szerint létrejött forráscsoportok eltérő hitelességi fokokat képviselnek. Nagy kérdés volt számomra, hogy mi módon lehetne egyben tartani és együttesen kezelni Merényi mesegyűjtés(ei) kontextusát konstruáló történeti forrásokat és a Merényi szépirodalmi dolgozataiban felbukkanó történeti adato-

¹³ *Jegyzéke azon Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei községeknek, melyek nevei két vagy három betűből állanak.* OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 255.

¹⁴ Merényi irodalmi munkásságára később még visszatérek.

¹⁵ Szemere Krisztina életrajzában megrajzolásokor hasonló módszert alkalmazott GULYÁS J. 2005a.

kat anélkül, hogy bármi lényeges információ is elveszne.¹⁶ A források olyanfajta olvasatára van itt szükség, amely lehetővé teszi a különféle típusú referenciális textusok közötti kapcsolatok feltárását. Olyan módon kell a forrásokat megszólaltatni, hogy az azokban rejlő kapcsolatok, egymásra utalások (párbeszédszerűség) felszínre kerülhessenek. A forrásdokumentumokat a fentiek szerint két fő csoportra osztottam: történeti forrásokra és a történeti adatokat tartalmazó szépirodalmi forrásokra. Az előbbi osztályba soroltam a források alább részletezett nagy többségét, az utóbbi csoportból a legfontosabb dokumentum az OSZK Kézirattárában őrzött *Merényi László akadémiai jelentése és egyéb nyelvészeti munkái* címet viselő, csak nagyjából rendezett kéziratos szövegegyüttesben fellelt *Budapesti levelek*¹⁷ című önéletrajzi levélsorozat. Az 1890-as évek közepén keletkezett írást Merényi a *Kecskeméti Lapok*ban tervezte publikálni, azonban az feltehetőleg soha nem jelent meg.¹⁸ A levelek érdekességét az adja, hogy egyfelől tényszerűen meglepően pontos leírást adnak éppen Merényi akadémiai kiküldetéséről (felfogható egyfajta elszámolásként a kiküldetésben töltött napokkal és az arra fordított pénzzel, éppen ez a tény teszi indokolttá a dokumentum egy tudománytörténeti igényű összegzésnél való figyelembevételét), másfelől Merényi élénk írói fantáziája néhol a valósággal keveredve mégis nyilvánvalóan nagy teret kap.¹⁹ Mindezeket együttvéve mégis nélkülözhetetlen forrásértékkel bírnak a levelek, mert az egyéb dokumentumokból származó adatokkal is igazolható, a levelekben megmutatkozó realitást és a fikciót jól szét lehet választani egymástól, továbbá azért is becses forrás, mert első kézből kaphatunk információkat Merényi életének egy máskülönben tökéletesen ismeretlen szakaszáról. A fiktív levélsorozat tulajdonképpen az akadémiai kiküldetésének eseményeit feldolgozó életrajzi beszámoló, tehát Merényi azon mesegyűjtésének eseményeit írja le szubjektív és retrospektív módon, amelyet (szemben korábbi, önálló vállalko-

¹⁶ A valóság dokumentumértékű szövegeinek fikciós felhasználásáról lásd THOMKA B. 2003.

¹⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. *Budapesti levelek. Az országos kiállítás ötletéből kiállította M. L. 260–329.*

¹⁸ Az átnézett évfolyamokban (1894–1898) nem találkoztam az írással, ez természetesen nem zárja ki, hogy később (esetleg korábban?) mégis megjelent.

¹⁹ Egyértelműen ilyennek tekinthető a kolozsvári meztelen tündérek motívuma, vagy nagypapjának a *hatvani* származású Behtus Andrásnak a debreceni professzorral, a magyar Fausttal, Hatvani István alakjával való összemosása. 266–267.

zásaival) az Akadémia anyagi és erkölcsi támogatása segített, ennek ellenére a meséket illetően eredménytelenül zárult.

Mivel a forrásfeltárást különösebb hipotézis nélkül kezdtem meg, elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy milyen kérdések megválaszolására lesznek alkalmasak és hogyan vonatkoztathatóak egymásra az elérhető dokumentumok. A megismert forráscsoportok tematikailag kétértelműen mutatnak: az egyik irány a megjelent mesegyűjtemények recepciója. E tekintetben legfőképpen a sajtótermékek könyvszemle rovatái és az említett két, Arany János- és Arany László-féle Merényi-bírálat vehető figyelembe. Itt kell megjegyezni, hogy Merényi *Eredeti népmesék* című, Arany Jánosnak dedikált két kötete az Országos Széchényi Könyvtárban található.²⁰ A kötetekben viszonylag kevés tényleges széljegyzet van, ezzel szemben rengeteg aláhúzás és egyéb szövegjelölés található, amelyeket tételesen összevettem Arany János publikált bírálatával, és ezek alapján elmondható, hogy a kék ceruzás bejegyzések egyértelműen Arany Jánostól származnak. A hajdani Arany-könyvtár köteteiben található széljegyzetek izgalmas filológiai kommentálására és az ismert Arany-szövegek kapcsolatrendszerébe való beillesztésére az Arany János-életmű kritikai kiadása számára Hász-Fehér Katalin vállalkozott.²¹ Szintén az OSZK-ban található egy másik széljegyzetelt Merényi-mesekiadvány dedikáció nélküli két kötete.²² Elképzelhetőnek tartom, hogy a bejegyzések összefüggésbe hozhatóak Arany László *Koszorúban* közlött, Merényi éppen e kötetének bírálatával, azonban a kéziratos és a kiadott szövegek tüzetes összehasonlítását nem végeztem el, így a fenti megállapítás egyelőre nem több pusztán feltételezésnél.

A mesegyűjtemények recepciója mellett a másik, források alapján kirajzolódó kérdéskör Merényi akadémiai kiküldetésének körülményeit illeti. A gyűjtőút dokumentumai az MTA könyvtárának kézirattárában találhatóak a Régi Akadémiai (főtitkári) Levéltárnak nevezett irategyűttesben, illetve a Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött, a már említett Merényi nyelvészeti dolgozatai között. Az Akadémia kézirattára tucatnyi helyen őriz Merényi útjára vonatko-

²⁰ OSZK 204.880. 1–2. MERÉNYI L. 1861. A másfélszázánál is több bejegyzés kék ceruzás aláhúzásokból, egyéb jelölésekből és széljegyzetekből, grafitceruzás aláhúzásokból, valamint piros ceruzás jelölésekből áll.

²¹ HÁSZ-FEHÉR K. 2001. A széljegyzetek első kötete, mely a nagyszalontai múzeumban őrzött lipcei *Europa* lapjain olvasható bejegyzéseket tartalmazza, már megjelenés előtt áll.

²² OSZK 190.101. MERÉNYI L. 1863–1864.

zó adatot Merényiről szóló levelekben,²³ az Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya üléseinek és egy igazgatótanácsi ülés jegyzőkönyvében,²⁴ ezekhez kapcsolódóan Eötvös József Merényire vonatkozó, az igazgatósági tanácsához címzett ajánlásában,²⁵ a számlák között található, pénzfelvételt igazoló több nyugtában,²⁶ melyek regisztrálják, hogy mikor mennyi pénzzel támogatta Merényt az Akadémia, és meglepő módon egy peres ügyet dokumentáló törvénytáji jegyzőkönyvben²⁷ is. Szerencsére megőrződött Merényinek az Akadémiához benyújtott jelentése, melyben beszámol az Erdélybe és Szilágyságba eredetileg csupán néhány hónaposra tervezett gyűjtőútjáról, mesegyűjtésének sikertelenségéről és a kint töltött idő nyelvészeti eredményeiről.²⁸ Ezen jelentés több, hónapokig íródó piszkozatos fogalmazványa is fennmaradt, ezeket összeolvasva a leadott jelentéssel teljesebb kép bontakozik ki a gyűjtőútról.²⁹ Azért nagyon fontos a jelentés esetében a fellelhető összes szövegváltozat figye-

²³ MTAK Kt. Ms 930/3 Gálffy Sándor levele Kriza Jánosnak, 1862. július 28; MTAK Kt. 930/4 Gálffy Sándor levele Kriza Jánosnak, 1864. január 12; Tiboldi István Kriza Jánoshoz, 1862. május 24. A levelet közzétette Kovács Ágnes. KRIZA J. 1956. II. 411; Kriza János levele Gyulai Pálnak, 1862. december 9. KRIZA 1956. 423; MTAK Kt. K 513/479 Szabó Sámuel Arany Jánosnak, 1864. március 26. Itt szeretném megköszönni Olosz Katalinnak, hogy felhívta a figyelmemet Gálffy Sándor és Szabó Sámuel Merényi vonatkozásában fontos leveleire.

²⁴ MTAK Kt. K 1422. Kis és nagygyűlési jegyzőkönyvek 1859–1861. A Magyar Tudományos Akadémia Huszonhetedik külsülésének jegyzőkönyve. Nov. 25. 1861. 84–85. MTAK Kt. K 1311. Igazgatói ülések jegyzőkönyvei 1818–1863. Igazgatósági ülés 1861. December 21-én. VII. MTAK Kt. K 1427. Heti ülések jegyzőkönyve. (Nyelv- és széptudományi osztály. Huszonnyolcadik ülés július 14-kén 1862. 257–258. Az ülések Merényire vonatkozó döntéseiről a hivatalos akadémiai közlönyök, valamint több egyéb lap is beszámolt: A Magyar Tudós Társaság Évkönyve. 1861. 11. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 1882. 16. évf. 1. sz. 189. *Szépirodalmi Figyelő* II. évf. 4. sz. 1861. nov. 28. 63. *Pesti Napló* 1861. november 30. XII. 276. sz. *Családi Kör* 1861. dec. 9. II. évf. 49. sz.

²⁵ MTAK Kt. 1861. nov. 27. 770/3 Merényi László ajánlása erdélyi mesegyűjtő útjára. (Toldy Ferenc kézírása)

²⁶ MTAK Kt. RAL 1271/62. Merényi László erdélyi népmesék gyűjtésére felvett 300 ft segélye nyugtája. MTAK Kt. RAL 1272/1862. Merényi László nyugtája 100 és 300 ft-os népmesegyűjtési segélyeiről. Jelzet nélkül: Merényi László helyett Olajos J. nyugtája a számláknál.

²⁷ MTAK Kt. RAL 711/1864 Merényi László néprajzi gyűjtő elleni székelyföldi követelésről.

²⁸ MTAK Kt. RAL 651/1883 Merényi László jelentése az erdélyi mese- és szógyűjtési munkáról.

²⁹ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. Merényi László akadémiai jelentése és egyéb nyelvészeti munkái. (A releváns szöveghelyek: 10–21, 50–57, 80–97.)

lembevétele és együttes olvasása, mert sok tekintetben részletesebb és szóki-
mondóbb a piszkozat. A végül nyilvánosság elé került textuson az öncenzúra
súlyos csonkításokhoz vezetett, éppen a kiküldetés eredménytelenségének
Merényi-féle magyarázatát tekintve. Úgyszintén fennmaradt a kiküldő nyelv- és
széptudományi osztály által felkért Lehr Albert néhány soros, Merényi benyúj-
tott jelentésére adott megsemmisítő-elutasító bírálata.³⁰ Merényi élethelyzetét,
kapcsolathálóját, megtett gyűjtési útvonalát tekintve hangsúlyos a kiküldetés
körülményeit részletező, már említett életrajzi adatokkal dokumentált, vallomás
jellegű, publikálásra szánt önéletrajzi levélsorozat, amelyben az Akadémia általi
elutasításból fakadó sértettség az alapotívum. Lélektanilag azért olyan hang-
súlyos a levelekben a magyarázkodás és az önigazolás, mert Merényi önmaga
sem volt megelégedve az Akadémia által anyagilag és erkölcsileg támogatott
kiküldetésének eredményével. (Erre utal annak a ténye is, hogy majdnem három
évtizeddel az utazás befejezése után is fontosnak tartotta papírra vetni élménye-
it és magyarázatait.) Bár nincs címzettje egyetlen levélnek sem, Merényi utal
arra, hogy írása egyfajta válasz a Lehr Albert által jelentésére adott kritikára.³¹
A továbbiakban az említett források felhasználásával és egymásra vonatkozta-
tásával arra teszek kísérletet, hogy a Merényi mesegyűjtésére vonatkozó tanul-
ságokat kronologikus sorrendben bemutassam, ezzel egyfajta mikrotörténetét
vázoljam fel folklórgyűjtőként való marginalizációjának.

A MESEGYŰJTŐ MERÉNYI

1861-ben jelent meg Merényi László *Eredeti népmesék* című kétkötetes mun-
kája, amely Erdélyi János műfajspecifikus antológiájának³² publikálása után az
első, kötetben megjelent magyar nyelvű népmesegyűjtemény. A sajtóban nap-

³⁰ MTA Kt. RAL 265/1883. Merényi László kutatásairól Lehr Albert számol be. Erre vonat-
kozólag lásd MTA Kt. Nyelvtud. 2-r 44. 1. 4. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi
Bizottság jegyzőkönyvei 1877–1919.

³¹ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. *Budapesti levelek. Az országos kiállítás ötletéből kiállította M.
L. 329.* („[...] a miért az akadémia utasítását lelkiismeretesen követtem azért egy alig ismert avatat-
lan, illetve illetéktelen tudóstól nem kaphatok ki; mert tudtommal még eddig a magyar nyelvbeni
jártasságát mivel sem igazolta.” 259.)

³² ERDÉLYI J. 1855.

világot látott híradások a nemzeti irodalom megteremtésének jegyében pozitív recepciót tükröznek, a népmeséket a kortársak örömmel üdvözölték. Legelőször a *Hölgyfutár* című divatlap adta hírül az *Eredeti népmesék* megjelenését,³³ a kötetből vett egy mesét folytatásokban mutatóként mindjárt le is közölték. A kötet kiadástörténetéhez fontos adalék a szerkesztő Tóth Kálmánnak a textushoz fűzött lábjegyzete, amelyből kiderül, hogy Toldy Ferencnek és Ipolyi Arnoldnak szerepe volt a gyűjtemény publikálásában:

„Heckenast G[usztáv] – Toldy Ferenc és Ipolyi Arnold bírálata és ajánlása folytán – Merényi Lászlótól két kötet »eredeti népmesét« adott ki. A népmesékben mindig naivság költészet és jó tanulság van; ezért mi is közlünk belőle egyet.”³⁴

³³ *Hölgyfutár*. Az aranyhajú kertészbojtár. Merényi László „Népmeséiből.” 1861. szeptember 24. 12. évf. 115. 914–916; szeptember 26. 116. sz. 924; szeptember 28. 117. sz. 931–933.

³⁴ *Hölgyfutár* 12. évf. 115. sz. 914. Egyébként is az a meglátásom, hogy Ipolyi és Toldy a 19. században a mesegyűjtésre, meseelméletre a jelenleg ismertnél sokkal meghatározóbb lehetett. A mesekiadások értékelése során Toldyt jellemzően Kazinczy Gáborral együtt csak negatív kontextusban szokták megemlíteni, mint akiknek Gaal György-mesekiadásuk hitelesség szempontjából legalábbis gyanús. Az először Gyulai Pál által megfogalmazott kritika szerint Gaal, illetve Toldy és Kazinczy a népmesék szövegeit nem tartják önmagukban értékesnek, azokat csak ’megnemesítve’ tartják közlésre méltónak. GYULAI P. 1989. 621–623. (Két ó-székelly ballada); GAAL Gy. 1857–1860. Ugyanakkor roppant érdekes az, hogy Gyulai a Gaal-kötetek előszavaiból indul ki, amikor (elsősorban Gaal szövegközlő és) a fordítók szöveggondozó eljárását leminősíti, és nem a kéziratok és a kiadott szövegek összevetéséből, noha gyanítható, hogy a szerkesztői előszókat pedig félreértette. Erre vonatkozóan lásd Kazinczy leveleit barátainak: „Én négy sorban akartam Gyulaynak felelni, hogy lássa, hogy tudatlanságból (beszúrva: Nem tudósságát vonom kétségbe Gyulay úrnak itt, én, szakavatlan bíró: hanem hogy nem érte fel észszel, hogy Gaál meséket *dolgozott* is, *gyűjtött* is. S e bárgyúsága teszi oly legénynyé.) fogott belénk; abba hagytam. Szemere Miklós nem fogja hinni, hogy míg Toldy nálam volt, végig sem olvastuk Gyulay cikkelyét; azt *becsületemre* mondom. Asztalnál átfutva az új lapokat, mutattam a helyt, hol találomra, nevünket láttam, s többé nem vettük elé.” 1862. okt. 8., h. n. GULYÁS J. 1931. 355. Szemere Miklósnak megismétli ugyanezt: „Három sorban el lehetett volna morzsolni Gy. hetykélkedését, tudniillik megtanítva őt, hogy Gaál meséket dolgozott és gyűjtött, közkatonaikkal iratva le. Amazokat ő adta ki rég [GAAL, G. 1822], ezeket betűhíven most mi [GAAL Gy. 1857–1860]. S az előszóban azokról és ezekről beszélünk. Gyulai, tudatlanságból nagy bátran nekünk áll: sem Toldy, sem én nem tartottuk szükségesnek a választást.” 1867. okt. 27., h. n., Kazinczy G. Szemere Miklósnak. PERÉNYI J. 1930. 443.

A Merényi gyűjteményére Toldy és Ipolyi által adott, az idézetben említett bírálatról és ajánlásról közelebbit sajnos egyelőre nem tudunk, azonban arra vonatkozólag, hogy mindkettejük érdeklődésének középpontjában állt egy időben a magyar népmesék kiadásának ügye, több, e kötetben korábban részben már bemutatott bizonyítékkal is rendelkezünk. Merényi gyűjteményére reflektáló második sajtóközlemény is divatlapban, a *Nővilág*ban jelent meg 1861. október 15-én. A népmesegyűjteményt irodalmi szempontból méltató recenzius Erdélyi János *Népdalok és mondák* című munkájának folytatását látta Merényi köteteiben.³⁵

„Mondanunk is fölösleges, hogy ez nem csupán mulattató olvasmány, hanem irodalmi szempontból nagybecsű gyűjtemény, mása az Erdélyi által gyűjtött »Népdalok ás[!] mondák« című füzeteknek, melyekben a nép géniusának legősléibb, legszüziesebben eredetibb érzése, gondolkodás és kifejezőmódja található föl azon költeményekben, melyek támadnak a népnél anélkül, hogy keletkezésüket forrásokat valaki elleshette volna. Olyanok mint a szél, nem tudni honnan támadnak, hol végződnek. Hogy irodalmunk tisztán magyaros alakot öltött, s a beteges német, a merev latin nemzetietlen irányt elhagyá, – egyrészt ezen gyűjteményeknek köszönhetjük. Költőink ezekből ismernek a népszellem nyilatkozatának eredeti alakjára”³⁶

Arany János nevezetes bírálatát megelőzően, 1861. október 19-én és 26-án két részben Merényi László nevével *Az obsitos* című tündérmese jelent meg a Vachott Sándorné szerkesztette *Anyák Hetilapjában*. A meseközléshez fűzött lábjegyzet szerzője (véltetőleg az Arannyal is kapcsolatban álló szerkesztő³⁷) állítása szerint a mese mutatóvány a következő évben megjelenő *Sajóvölgyi ere-*

³⁵ ERDÉLYI J. 1846–1848. *A Népdalok és mondák* folytatásának tekintette maga Erdélyi is egyébként a *Magyar közmondások könyve* (Pest, 1851) és a *Magyar népmesék* (Pest, 1855) című kiadványokat.

³⁶ 1861. október 15. *Nővilág*. V. évf. 20. sz. 318–319. (Kiemelés – D. M.)

³⁷ Vachottné és Arany kapcsolatához adalék, hogy Vachottné említi Arany Jánost is lapja nyitó számában mint azon személyek (Eötvös József, Arany János, Jósika Julia, Lukás Mór, Podmaniczky Frigyes, Tóth Lőrinc, Gönczy Imre, dr. Bakody) egyikét, kik támogatni ígérték vállalkozását. Vachott Sándorné: *A nőkhez. Anyák Hetilapja* 1861. I. évf. 1. sz. 1–2.

deti népmesékből.³⁸ A lábjegyzet írója elismeréssel szól Merényi mesegyűjtő munkásságáról, valamint említést tesz a majd csak két héttel később meginduló Arany-bírátsorozatról is.³⁹

Arany János novembertől folytatásokban tette közzé Merényi *Eredeti népmesék* című gyűjteményére adott bírálatát a *Szépirodalmi Figyelő*ben.⁴⁰ Írását maga Arany is kiemelten kezelte (egyik leghosszabb bírálatáról van szó, melyet felvett kötetben kiadott prózai dolgozatai közé⁴¹), ennek megfelelően már a korabeli közönség is a népmeseszövegek gyűjtésére és közreadására vonatkozó, kiemelkedően fontos alapszöveggként értette a textust. Az irodalomtörténet és a folklorisztika számára egyaránt nagy jelentőségű bírálatot azóta is többször újraközölték.⁴² Ortutay Gyula, Dégh Linda és Kovács Ágnes szemében is ez az írás a legfontosabb elméleti munka a hazai népmesekutatás első szakaszából.⁴³ A folklorisztikai tudománytörténet álláspontja szerint Arany itt a mesegyűjtés- és közlés irányadó módszertanát fejtette ki. A közléskor Arany stilizálást javasol, azonban a meseszöveg tartalmába való beavatkozást normasértésnek minősíti.

A *Pesti Napló* névtelen cikkírója 1861 novemberének végén nemcsak a kötetet, de a hónap elejétől folytatásokban megjelenő Arany János-féle bírálatot is reklámozza. Ettől kezdve visszatérő toposszá válik Merényi népköltésiszövegkezelési technikájának elutasítása.

³⁸ Merényi László: Az obsitos. *Anyák Hetilapja* 1861. I. évf. okt. 19. 29. sz. 228–229. és okt. 26. 30. sz. 233–234. A *Sajóvölgyi eredeti népmesék* című gyűjteményben valóban szerepel egy *Az obsitos* című mese, ennek a tréfás mesének azonban semmi köze sincsen a Vachottné által közölt, Merényi neve alatt megjelent azonos című meséhez. MERÉNYI L 1862. Az obsitos 211–217.

³⁹ „Mutatvány, Merényi László, *Sajó és Tiszavidéke* című legújabb népmeséiből, melyek Heckenast Gusztáv kiadó hivatalában, a jövő év elején fognak a közönség elé kerülni. Hogy Merényi László mennyire van hivatva ily népmesék gyűjtésére, a közelismerés eléggé tanúsítja. Arany János nagybecsű lapjába egyébiránt, igen érdekes bírálat van folyamatban, mely e részben is vezető fonál lehet a közönség kezeibe.” *Anyák Hetilapja* 1861. I. 29. 228.

⁴⁰ *Szépirodalmi Figyelő* 1861. I. évf. II. félév. nov. 6. 1. sz. 6–7; nov. 14. 2. sz. 21–23; nov. 21. 3. sz. 36–38; nov. 28. 4. sz. 53–54.

⁴¹ ARANY J. 1861; 1879. 417–440.

⁴² *AJÖM* XI. 1968. 326–342. (765–768.) DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 324–339. (322–323.)

⁴³ VOIGT V. 1989. 388.

„Arany János lapjában, a »Szépirodalmi Figyelő«-ben, igen érdekes bírálat van folyamatban [...] Mind a könyv, melyről a bírálat szól, mind maga a bírálat, méltó a közönség teljes figyelmére. A könyv maga »Eredeti népmesék.« Összegyűjtötte Merényi László (1ső és 2ik kötet) 1861 Heckenastnál. Még, mint az avatott és szigorú bíráló is teljes mértékben megadja ennyire a nép valódi hangján és nyelvén előadott nép mesék nem jelentek meg irodalmunkban. E részben a gyűjtő magasztalásokat érdemel. Azonban, hogy mily szükséges a könyvirodalom mellé a könyvbírálat, e munkánál is teljes mértékben tapasztaljuk; mert a gyűjtő néhol a maga, sokszor nem népies inventióit is belétoldja a mesébe. A bírálat nagy tapasztalati ismeretekkel mutatja ki, mi az, a mi e gyűjteményben valóban a nép, s mi az a mi a gyűjtő képzeletének szüleményeként tekintendő, – úgy hogy a nép mesék olvasói csak a legnagyobb érdekekkel és élvezettel olvashatják a bírálatot a könyv mellett.”⁴⁴

A kötetek sajtóvisszhangja, különösen pedig a kritikus Arany János támogató és dicsérő gesztusai egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az akkor huszonnégy éves joghallgató Merényi tanulmányait félbehagyva a Szilágyságba és Erdélybe mesegyűjtő utazást szándékozott tenni, amihez is az Akadémia pártolását és pénzbeli segítségét kérte. Merényi folyamodványa, amelyet feltehetőleg Eötvös Józsefhez, az Akadémia másodelnökéhez intézett, sajnos nem maradt fenn, azonban tartalma nagyjából rekonstruálható az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának 1861. november 25-i ülésén készült jegyzőkönyvből. Az ülésen a levelet, valamint a már korábban Eötvös megbízása folytán Czuczor Gergely, Toldy Ferenc és Arany János rendes tagokból szerveződő ajánló bizottság a folyamodvány tárgyában tett jelentését mutatták be.⁴⁵

„Czuczor Gergely, Toldy Ferenc és Arany János rendes tagok, alelnök mélt. báró Eötvös József úr megbízása folytán Merényi László azon folyamodványa tárgyában, mely szerint a magyar népmesék összegyűjtését akarván eszközölni, e célból teendő erdélyi útjára az akadémia pártolását és pénzbeli segedelmét kéri, jelentik, hogy Merényi László, mint a lapokban nyilvánuló

⁴⁴ *Pesti Napló* 1861. november 24. XII. évf. 271. sz. 2.

⁴⁵ Gergely Pál szerint Arany Jánost az Akadémia kérte fel 1861-ben az *Eredeti népmesék* ellenőrzésére. *AJÖM* XIV. 602.

írói közvélemény s érdemleges bírálat is tanusítja, alkalmas egyénnek látszik a magyar mesék gyűjtésére s kivált ha a szövegek minden szépítésétől tartózkodik s a nép egyszerű előadását használja, melynek ő teljes birtokában van, kitűnő gyűjteményét állíthatja össze népmeséinknek, s ennél fogva az akadémia részéről úgy erkölcsi, mint anyagi támogatásra méltónak tartják vállalatát. E kedves ajánlat folytán határozottatott, hogy a folyamodó Merényi László úrnak, a nyelvi s annyi más tekintetben is fontos népmesék gyűjtése végett teendő erdélyi útjára 300 forint utalványozása hozassék javaslatba a tekintetes igazgató tanács legközelebbi ülésében. Midőn azonban az osztály e javaslatot teszi: figyelmeztetni kívánja folyamodót, hogy az ajánlók fenebbi tanácsát szem előtt tartván; a népmesék előadásában minden hozzáadástól, szépítéstől óvakodjék, s mind a használandó szavakban, mind a mondatalkotásban magát szorosan a nép előadásához tartsa. Ohajtja egyszersmind az osztály, hogy folyamodó nép közt forogván, jegyezze föl mindazon sajátosságokat, melyek nyelvi tekintetben figyelmét bárhol megragadják; sőt hogy a mennyiben ez által fő céljától el nem vonatik, a különböző mesterségekben használt magyar műszók gyűjtésére is terjeszkedjék ki.”⁴⁶

A bizottság megítélése szerint végül is Merényi „alkalmas egyénnek látszik a magyar mesék gyűjtésére”, azonban szükségesnek tartották megismételni az Arany-bírálat azon passzusát, amely normasértő aktusként fogja fel a népköltési szövegbe a gyűjtő részéről történő túlzott beavatkozást.

„[...] kivált ha a szövegnek minden szépítésétől tartózkodik s a nép egyszerű előadását használja, melynek ő teljes birtokában van, kitűnő gyűjteményét állíthatja össze népmeséinknek, s ennél fogva az akadémia részéről úgy erkölcsi, mint anyagi támogatásra méltónak tartják vállalatát.”

⁴⁶ MTAK Kt. K 1422. Kis és nagygyűlési jegyzőkönyvek 1859–1861. A Magyar Tudományos Akadémia Huszonhatedik kisülésének jegyzőkönyve. Nov. 25. 1861. 84–85. oldal. A háromfős bizottság ajánlása sajnos szintén nem maradt fenn, azonban a jegyzőkönyv alapján feltételezhető, hogy annak tartalma nem különbözött lényegesen Arany János *Szépirodalmi Figyelő*ben éppen ez idő tájt megjelenő bírálatától. Talán még az a feltevés is megkockáztatható, hogy Arany publikált bírálata és a Merényi folyamodványára Eötvös által felkért bizottság ajánlása azonosítható lenne.

Az osztály határozata szerint erdélyi útjára háromszáz forint utalványozását javasolták, azonban hozzátették, hogy a népmesék előadásában a költői hozzáadásoktól a gyűjtő óvakodjék, és igyekezzen magát szorosan a nép előadásához tartani.⁴⁷ Ezen túlmenve egy (Merényi mesegyűjtésére nézve sajnálatos) kiegészítést is tett az osztály „nyelvi sajátságok” és a „mesterségekben használt magyar műszók” gyűjtésére felszólítva Merényit. Sajnos úgy tűnik, hogy a gyűjtő a felhívás ezen felét komolyabban vette a kelletténél, és mesegyűjtés helyett sokkal inkább az ősnyelvészeti kutatások kötötték le a figyelmét útja során.

A megszavazott pénzt Merényi nem késlekedett felvenni, a nyugta⁴⁸ szerint 1861. december 9-én már nála volt a kiutalványozott összeg. Az első fizetett, ebből a szempontból hivatásosnak tekinthető népmesegyűjtő akadémiai kiküldetését a közvélemény érdeklődése kísérte, jelzi ezt útjának élénk sajtóvisszhangja. A *Szépirodalmi Figyelő* három nappal az I. osztály ülése után számol be röviden az elhangzottakról: „olvasta egy bizottmány jelentését, mely szerint Merényi László népmese-gyűjtése az akadémia pártolásába ajánlatik, mi elfogadtatott.”⁴⁹ A *Pesti Napló* november 30-án közli az ülés jegyzőkönyvének szövegét,⁵⁰ a *Családi Kör* december 8-án örömmel számol be arról, hogy Merényi nemsokára népmesegyűjtő-útra indul:

„A ki a nép között gyakrabban forgolódott, tapasztalhatta, hogy eredeti népmeséink nagy számmal vannak; de fájdalom, irodalmunk e tekintetben még igen szegény, mert eddig nem sok gond fordított azok összegyűjtésére. Örömmel értesülünk tehát, hogy az akadémia 300 ft-ot szándékozik utalványozni utiköltségül Merényi Lászlónak, ki nem sokára Erdélybe indul, az ott élő népmesék összegyűjtése végett. Merényitől nem rég jelent meg 2 kötetnyi népmese, melyek fényesen tanúsítják hogy a fiatal író a népies nyelvben kitűnő jártassággal bír, miért is e téren sokat várhatunk.”⁵¹

⁴⁷ Vö. ARANY J. 1861. 329. „[...] a legjobb gyűjtő sem vehet magának szabadságot arra, mi a hivatott mesélőben nagy érdem, hogy a mese anyagát megváltoztassa, lényegesebb részeket toldjon bele, szóval, hogy a meseköltés folyamatában mint tényező szerepeljen.” „[...] elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem.”

⁴⁸ MTA Kt. RAL 1271/62. (Lásd 10. sz. kép.)

⁴⁹ *Szépirodalmi Figyelő* 1861. nov. 28. I. évf. II. félév 4. sz. 63.

⁵⁰ *Pesti Napló* 1861. nov. 30. XII. évf. 276. sz. oldal nélkül.

⁵¹ *Családi Kör* 1861. december 8. II. évf. 49. sz. 778. Budapesti hírvivő

Feltehetőleg valóban szándékozott Merényi elindulni még 1861 telén, hiszen tudatában volt annak, hogy az őszi és a tél a legalkalmasabb idő a mesegyűjtésre, Merényi saját beszámolója szerint azért halasztotta el indulását a következő év májusára, mert abban az évben szokatlanul hideg volt a tél:

„[...] megjegyzem azonban, hogy a tervezett utazás minthogy tulajdonképpen czélja népmesegyűjtés volt és erre az őszi és a téli idény a legalkalmasabb – tehát késő ősszel majdnem tél kezdetén kellett volna megejteni, de bizony elmaradt azért, mivel 1861/1862 ik évben – a lapokban olvasni lehetett – oly szokatlanul köszöntött be Erdélybe a tél, hogy emberek és állatok fagytak az uton esvén majd másfél singes hó is. Ilyen zimankós idő tudományos kutatásokra egyáltalán nem való, azért utazásomat az 1862-ik év tavaszára elhalasztván [...] 1862. év május havában – ha jól emlékszem az időre 16kán indultam Erdélybe [...]”⁵²

Az erdélyi körút

Merényi Erdélyben bejárta, a *Budapesti levelekből* rekonstruálható útvonala és kapcsolathálója szerint csak öt hónappal tervezett indulása után, 1862 késő tavaszán érkezett meg Kolozsvárra. Leírása szerint közvetlenül indulása előtt, 1861 végén és 1862 elején az Alföldön (Kecskemét, Izsák, Szabadszállás környékén) foglalkozott mesegyűjtéssel.⁵³ Valószínűnek tartom, hogy a *Dunamelléki népmesék* anyagának egy része vagy esetleg egésze ez alatt a néhány hónap alatt innen került felgyűjtésre.⁵⁴ Mikorra végre elérkezett Kolozsvárra, már csak 10 forintja maradt összesen a decemberben felvett háromszázból.⁵⁵ Kolozsvárott Szász Gerő⁵⁶ volt a szállásadója, ő mutatta be Gyulai Pálnak, aki aztán Merényit Teleki Domokoshoz vitte. Utóbbi, tekintettel az ifjú mostoha anyagi helyzetére „szíveskedett bizonyos összegecskét előlegezni” Merényi számára.⁵⁷

⁵² OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 265.

⁵³ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 265.

⁵⁴ MERÉNYI L. 1863–1864. (Vö. Fol. Hung. 2247. 267. „nagyapám Izsákon szabómester”)

⁵⁵ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 265–277.

⁵⁶ Szász Gerő (1831–1907) kolozsvári református lelkész. (SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. [1909] 418–420.)

⁵⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 265.

A Kolozsvárott töltött három hét alatt főként Szász Gerő és Haray Viktor⁵⁸ társaságát élvezte Merényi. Innen Marosvásárhelyre vitt az útja, Szász Gerő ajánlására a református iskolaigazgatónál, Szabó Sámuelnél⁵⁹ szállt meg. A marosvásárhelyi casino megnyitóján ismerkedett meg Dósa Elekkel. Az öreg tudós Merényi saját bevallása szerint olyan tanácsokat adott neki tervezett gyűjtési útvonalát illetően, aminek hatására végül megváltoztatta azt: „mi engem teménytelen időrabló fáradozástól kímélt meg.” Dósa szerint ugyanis Marosszéken egyáltalán nem érdemes *nyelvészeti* kutatást tenni:

„[...] mert e szék egy darab Magyarország hibáival és fényével, egy valóságos quodlibet [...] Ha ön a székely illetve hun faj sajátságával, eredetiséggel és egyéb becses dolgokkal épen, szűzen, úgy a hogy van valósággal – meg akar ismerkedni; úgy gondolom ezért is küldték – menjen egyenesen az anyaszékbe, onnan Háromszékbe, Csíkba és Gyergyóba s keresse fel Gálfi Sándor urat, mert ez ad oszt részletes utasítást a kutatandókat illetőleg. Háromszékre onnan menjen: ott a világ közepe: érti-e.”⁶⁰

Dósa Elek tehát Udvarhelyszék, Háromszék, és Csíkszék területeiben jelölte meg Merényi további, potenciális gyűjtési útvonalát. Amennyire rekonstruálható, a jogi tanulmányait félbehagyó Merényi igyekezett is követni a híres jogtudós professzor tanácsait:

„Nyert felvilágosítás valóban meglepett engem, de jónak láttam követni, mert hisz nagy hírű valódi tudós emberrel álltam szemközt, ki ismeri a székely székek eredetét, történeti multjukat, a jelent, – nép-isme tanulmányapáratlanul állt. Szót is fogadtam neki és követtem e nagy hírű hazánk fia becses utasítását és mentem egyenesen az anyaszékbe – Udvarhelyszékbe – és beszálltam az általa kijelölt uri családokhoz.”⁶¹

⁵⁸ Haray Viktor (?–1882) író és színész. (SZINNYEI J. 1891–1914. IV. [1896] 462–463.)

⁵⁹ Szabó Sámuel és diákjainak folklórgyűjtéseiről lásd FARAGÓ J. 1956 és OLOSZ K. 2003b, valamint az Olosz Katalin által kiadott gyűjtést: SZABÓ S. 2009.

⁶⁰ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 278–279. Dósa Elek (1803–1867) marosvásárhelyi kollégium jogi tanszékének vezetője, ekkor az Akadémia levelező tagja. (SZINNYEI J. 1891–1914. II. [1893] 1027–1030.)

⁶¹ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 278.

Úgy tűnik, hogy Merényi, bár tervezte, Udvarhelyszéknél egyáltalán nem jutott tovább. Merényi Marosvásárhelyet elhagyva ezután is úri családoknál múlatta az időt. Jedden töltött néhány napot „Jedd uránál”, onnan Torboszlóra ment, ahol is Bereczki Károlynál három napig csak „dárídoztak és ittak”. Makfalvára pünkösdkor érkezett, szállása a Dózsa családnál volt, Dózsa Dani „írótárs” könyvtárában szállásolták el. Itt három hetet töltött „édes mitsetevésben”, hallgatta Dózsa Dani adomáit, és gyönyörködött vendéglátójának húga, a magas, kék szemű Dózsa Lotti szépségében. Dózsák is továbbvezették Merényit. Parajdon Houchard József só-generálisnál szállt meg, innen Alsó-Fehér Sófálván át Farkaslakán keresztül Lengyelfalvára vitték Orbán Balázs családjához. Pontosán nem derül ki, hogy mennyi időt töltött Lengyelfalván és Szejkén Merényi, de az bizonyos, hogy hosszasan időzött, legalább négy hetet töltött Orbánéknál.⁶² Merényi barátjaként írja le Orbán Balázst, azonban kiviláglik írásából, hogy kirándulni és meséket hallgatni mégsem vele, sokkal inkább öccsével, Orbán Ottóval járt.⁶³

„[...] több napig kinn tanyáztunk isten szabadjában és a báró gondoskodott arról, hogy jó ellátás [...] mellett élve hallgathassam a székely meséket, mert biz éjfélig is elmesélgettek nekem a víg kedvű jó székelyek.”

Kronológiai rendben ez az első nyom, ami arra utal, hogy Merényi egyáltalán hallott Erdélyben mesét és így volt (lehetett) alkalma gyűjteni is. Időközben megjelent második, majd harmadik kétkötetes gyűjteménye a korábban, még itt-hon gyűjtött mesékből. A *Sajóvölgyi eredeti népmesék*⁶⁴ 1862 kora nyarán, míg a *Dunamelléki eredeti népmesék* 1863 őszén került publikálásra.⁶⁵ Utóbbi anya-

⁶² OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 280–281.

⁶³ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 288.

⁶⁴ A kötet ismertetéseit lásd: *Családi Kör* III. évf. 23. sz. 1862. jún. 8., *Nővilág* VI. évf. 17. sz. 268–269. 1862. jún. 20. és 21. sz. 333. júl. 30. Utóbbi számban az „irodalmi újdonságok” rovatban Merényi gyűjteménye mellett hirdetik Arany László *Eredeti népmesék* című munkáját. Elgondolkoztató, hogy míg Merényiben a népmesék gyűjtőjét, addig Arany Lászlóban népmeséi íróját látták („*Sajóvölgyi eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Első és második kötet. Ára 2 ft.” Alatta olvasható: „*Eredeti népmesék*. Írta Arany László. Nagy költőnk Arany János legidősb fia. Tartalmaz közel 40 népmesét. Ára 1 ft 50 krajczár”)

⁶⁵ *Nővilág* VII. évf. 22. sz. 175. 1863. nov. 16. *Vasárnapi Ujság* 10. évf. 50. sz. 1863. dec. 13.

ga, mint már említettük, valószínűsíthetően nem sokkal erdélyi útja megkezdése előtt került felgyűjtésre. Az előbbi kötet keletkezéséről semmilyen adattal nem rendelkezünk, talán késmárki középiskolás korában tett gyűjtőutak eredményét rögzíti. Merényi erdélyi utazása közben értesült arról, hogy Kriza János kiterjedt gyűjtőhálózata segítségével megelőzte őt a népmesegyűjtésben. Saját elmondása szerint Merényi a korábbi gyűjtéseinél is jól bevált emlékező módszerrel⁶⁶ próbálta Erdélyben is összeszedni a meséket.

„[...] egy ügybuzgó íróársam néhai Kriza János püspök által megelőztetem. Örömmel vettem azonban tudomásul, hogy e téren is többen vagyunk, de utazásom közben győződtem meg, hogy a Kriza-féle népmese-gyűjtemény oly terjedt, mikép nekem vajmi kevés maradt. Nem mondom, hogy a Vad rozsák az erdélyi magyar népköltészet összes ágát de különösen a népmeséket mind magában foglalja; mert magam is gyűjtöttem s szokásom szerint emlékezetem táblájára véstem [...] a mi figyelmemet felkeltötte [...] megjegyzem, hogy az erdélyi népmesék nagyrésze travestált (feljegyzésre a mi még érdemes) továbbá a szakavatottabb fiainak kell abban eljárnia. Erre a tapasztalat tanított.”⁶⁷

Kriza ekkorra már két évtizede tartó, kiterjedt hálózat együttműködése révén megvalósuló folklórgyűjtése azért volt Merényi szempontjából nyomasztó tény, mert a korszak mesekutatásának megfelelően ekkor még nem a *szövegek*, hanem a *mesetípusok* összegyűjtése volt a gyűjtők célja.⁶⁸ A Krizát segítő gyűjtők és támogatók közül Gyulai Pállal, Tiboldi Istvánnal és Gálffy (Gálfi) Sándorral személyesen is találkozott Merényi, Marosi Gergellyel⁶⁹ is kölcsönösen tudtak egymás tevékenységéről, elsősorban tájszavakkal és néhány hősmondával még segítettek is a pesti kiküldött gyűjtését. Nyilvánvalóan Szabó Sámuel és Orbán Balázs gyűjtéseiről is alkalma volt tájékozódni Merényinek. Az ekkor munkál-

⁶⁶ A visszaemlékező gyűjtési technikáról lásd FARAGÓ J. 1974. 441.

⁶⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 92.

⁶⁸ Lásd pl. az *MNGy* I. szerkesztői előszavát.

⁶⁹ Marosi Gergely két meselejegyzése közötti, mesemondókra vonatkozó kommentárjában –feltehetőleg Kriza Jánosnak címezve– utal Merényire. MTAK Kt. Ms 5970. 124. „Itt írhat Merényi uram is, én is eleget. Csak győzzük. Éppen a tegnap hallám a papunktól, hogy Sémánfalván is két híros beszédmondó lappang. Hát még a havas alatt, Homoród mellett, s a gagy vize mellett mennyi van. Azonban respekt Puczoknak és Rókának, mert e részben elismert tekintélyek.”

kodó mesegyűjtők között – leveleik tanúsága szerint – egyfajta rivalizálás volt érezhető. Többször járt Merényi a Fehér-Nyikó völgyében, ahol is elmondása szerint Pálffy Dénes grófot látogatta. Egyik ilyen látogatásáról számol be Kriza János mesegyűjtője, Tiboldi István is:

„[...] A Pesti Akadémia kiküldöttje Merényi úr, kivel fél nap együtt valék levél által meghivatva – tekintetes Pálffy Dénes urnál-a bé s visszaküldött mesék közül mint értesültem-egyet, Élet királynéja címűt, a Nyikó mellett elmondatra, rapiált magának terjedelmesebben [...]”⁷⁰

Kriza egy Gyulainak szóló levelében örömmel újságolta, hogy egy Gálffy Sándor gyűjtéséből származó mesét Merényit megelőzve sikerült megszereznie:

„A Halhatatlanságra vágyó vagy esdő [...] királyfi elmés egy mese. Nagyon el van terjedve Udvarhelyszéken és Keresztúrfiszékben. Nemrég szerzettem meg e jelen változatot s dolgozám keresztül. [...] Merényi is, mint hallom, leírta magának vagy lediktáltatta, de egészen más ember által; s így már alkalmasint megelőztük őt.”⁷¹

„Merényi még mind[ig] itt van, jelenleg a’ Szombatfalvi Szelykén mulat, úgy látszik pénzt vár oda, hogy tovább mehessen – a’ mit lehet rajta is segítettem legalább hősmondák, és eredeti székely szavakkal gazdagítottam az ő gyűjteményét is – szinte két hétig lévén egy fürdőben vele – azt hiszem legalább 700 vagy 800 szót [...] profirozott, ha többet nem; különben mindegy csak világot lássanak, akárki közli őket; csak a’ nem közlés lenne nagy vétek [...]”⁷²

Gálffy Krizának írt előbbi levele is árulkodik arról, hogy időközben Merényi újból pénzzavarba került, melyet egy lassan gyógyuló betegség tetézett:

„Megjegyzem itt, hogy Parajdon egy hegyre fölmenendő – baleset ért, ugyanis a hegymászáshoz nem lévén hozzá szokva [...] a kilátást élvezendő fölmenetelemben, mivel meredeken jártam ínrandulást kaptam ágyékban és a

⁷⁰ KRIZA J. 1956. II. 411. Kis-Kede, 1862. május 24. Tiboldi István levele Kriza Jánoshoz.

⁷¹ KRIZA J. 1956. II. 423. Kolosvár, 1862. december 9., Kriza János Gyulai Pálhoz.

⁷² MTAK Kt. Ms 930/3 Gálffy Sándor levele Kriza Jánosnak, 1862. július 28.

miatt tovább nem mehettem. Szerencse, hogy a Székelyföldön egy barátságos testvéri vendégszerető hajlékban kellett ágyban maradni, mert úti költségem újból elfogyott – így pénzhányban szenvedtem. E miatt írtam Pestre és az akadémia – köztudat szerint; mert valamennyi valamire való lap mind újságolta – háromszáz forint úti költséget szavazott meg. Erről is írok, mert tartozom vele a nagy közönségnek annyiból, a mennyiben kiküldetésem nyilvános volt és az elért eredménnyel magam sem vagyok megelégedve, indokolandó, hogy mért rekedtem meg közel 6 évig az anyaszékben [...] a pénz, bár kiutalványoztatott és tán Tóth Lőrincz académiái pénztárnok által fölvétetett? Nekem maig nem kézbesítetett egyszerre, mert hosszas várakozás után tán három óra-rég volt! – ép Ugron Lázár urnál voltam és ő történetesen a postát is tartotta akkor, csak 100 mond egyszáz forintot küldött nekem (Tóth Lőrincz úr a pénztáros). Ezen, megvallom, megütköztem: írtam is neki három levelet Székely-udvarhelyről, illetve Szejkéről, hol gyógykezeltettem magam, de a pénz csak nem érkezett meg leveleimre sem, mert később küldött ugyan még 50 forintot. Ennyi az egész amit a kiutalványozott háromszáz forintból kézhez kaptam eddig. Székely-udvarhelyt, minthogy a nyelvészeti kutatások után láttam, szállást és kosztot fogadtam s uram-fia – tán tíz hó múlva, szállásadó gazdám kezéhez mint mondá ez, 100 forintot küldöttek. E szerint kaptam a 300 forintból kezeimhez majd egy év alatt 150 forintot – ehhez hozzáadva az Olajos urnak kifizetett 100 forintot – summa summarum 250 forint fizettetett ki állítólag és így 50 forint maig is tán nála van! Ez már baj volt t. i. az volt a baj, hogy az akadémia által tudományos kutatásokra szánt összeg nem arra fordítottatott és nem fizettetett ki nekem egyszerre, hanem másfél év alatt: és így abba a helyzetbe valék, hogy még pénzem érkezétre várakoztam – mert 1½ évig csak élni is kellett vagy mi! – a küldött összeget felemészté a szállás és a koszt. Rám nézve aztán beállt egy kellemetlen helyzet, melyből kilábalni nem tudtam, pénz meg nem kapása által. [...] Mindezt nyilvánosságra azért hoztam, mert az általam előadott tényálladék való, mit szükség esetében tanukkal is igazolok Tóth Lőrincz úr ellenében.”⁷³

⁷³ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 281–282.

Merényi több levelet is írt Eötvös Józsefnek⁷⁴ (az Akadémia alelnökének), kérve az Akadémia újbóli anyagi támogatását:

„Méltóságod nagy lelkűsége a következőkre bátorított fel. Mint Méltóságod legjobban tudhatja – mert épp méltóságodhoz címeztem – e napokban küldtem el az akadémiához abbeli jelentésemet illetőleg kérelmemet, mikép további segélyezésben részesítsen.

Minthogy azonban utiköltségem teljesen fogyatékán van s itt senkihez sem fordulhatok: kérelmem oda terjed ki, hogy méltóztassék nagy súlyú befolyásával odahatni, hogy az akadémia mihamarabb küldje el a kért segélyezést; vagy pedig ha az hamarabb meg nem történhetnék eszközöljen ki a számomra 100 ~ száz o[sztrák] é[rte]kű frt. tisztességes költsőt s azt jelenlegi tartózkodási helyemre (Lengyelfalva, utolsó posta Székely-udvarhely címezve b. Orbán család leveleivel) küldeni kegyeskedjék.

Méltóságod különösnek találja ebbeli vakmerőségemet, hogy egyenesen Méltóságodhoz fordulok, de mikor nincs lelkemnek hova fordulni azokhoz kik nem vonják meg pártfogásukat.”⁷⁵

A nyelv- és széptudományi osztály 1862. évi huszonnyolcadik ülésén olvasták fel Merényi folyamodványát:

„Olvastattott Merényi folyamodványa, melyben előadja, minő eredmény-nyel fáradozik a székely földön [!] nemcsak a népmesék, hanem a népies

⁷⁴ Az Akadémia akkori másodelnöke, Eötvös Józsefre Merényi úgy emlékszik vissza, mint első számú pártfogójára. Saját bevallása szerint további pártfogói voltak: Arany János, Czuczor Gergely, Toldy Ferenc, Hajnik Károly, Pákh Albert és Hagymássy Lajos. OSZK Fol. Hung. 2247. 265, 272, 273.

⁷⁵ MTAK Kt. RAL 1031/1862 Merényi László Eötvös Józsefhez. 1862. júl. 13. Lengyelfalva. Erről a sajtó is beszámolt: „A nyelv és széptudományi osztály akadémiai ülésében f. hó 14-én. [...] a titoknok olvasta Merényi László levelét, ki Erdélyből jelentvén, hogy a székely mondatok, szavak és szólásbeli sajátságok, valamint a mesteremberi s bányászati műszavak gyűjtésében jó sikerrel halad, – miután legalább is még három hónapig kell ottan időznie, további segélyt kér az akadémiától, habár kölcsön gyanánt is. Az akadémia teljesíteni fogja kívánatát, de egyszersmind figyelmeztetni őt arra, hogy a táj- és mesterszavak gyűjtése által, melylyel csak mellesleg bízott meg, fő célját, a *népmesék* gyűjtését háttérbe ne szorítsa.” *Szépirodalmi Figyelő* 1862. II. évf. 2. félév 11. sz. 175.

nyelv tanulmányozásában, táj és műszók gyűjtésében is, újól 300 frtnyi segélyezést, vagy – ha ez nem lehetne – kölcsönt kér, melyet egy év alatt vél visszafizethetni írói tiszteletdíjából. Tekintetbe véve folyamodónak a népmesék gyűjtése körül már eddig is szerzett érdemeit, s azon eredményt, mely, előadása szerint, újabb fáradozásait kíséri, – a nyelv és széptudományi osztály a fentebbi kérést, a körülmények szerint leendő intézkedés végett, ajánlja Méltóságos Elnök Úr pártfogásába. Együttal azonban folyamodóval közölni határoztatik az osztály azon figyelmeztetése, hogy fő céljától, a népmesék gyűjtésétől, nyelvtani nyomozások s főleg mesteri és bányászati műszók gyűjtése által – mely téren már szakemberek is fáradoztak – ne engedje magát eltéríteni.”⁷⁶

A második alkalommal kiutalt összeg (vagy annak egy része?), száz forint 1862 nyarának közepén érkezett meg Merényihez Szombatfalvára, Ugron Lázár postájához címezve.⁷⁷

Mind Merényi beszámolója, mind pedig a többi forrás azt mutatja, hogy 1862 őszétől a pénztelenség akadályozta leginkább Merényi gyűjtőmunkáját. Miután megkapta az újbóli segélyt, folytatta útját, tartva magát a Dósa Elek megszabta útvonalhoz, Székelyudvarhelyre ment. 1862. szeptember 16-tól egészen 1863. október 8-ig szállása egy bizonyos id. Olajos Józsefnél volt. Pesti ajánlói előtt minden bizonnyal világos volt Merényi súlyos anyagi helyzete. A *Szépirodalmi Figyelő*ben 1862 októberében Arany János az alábbi rövid szerkesztői üzenetet tette közzé: „Merényi urnak. Valamit tettünk az ön ügyében. Pár nap múlva megtudja. Többet nem tehettünk.”⁷⁸

Arany valószínűleg szintén Merényi egyre reménytelenebbnek tűnő pénzügyi körülményein szándékozott ekkor enyhíteni. Az Akadémiai Kézirattár kataló-

⁷⁶ MTAK Kt. 1427 Heti ülések jegyzőkönyve. Huszonnyolcadik ülés július 14-kén 1862. 257–258. (A jegyzőkönyv másolatai: K1425 oldal nélkül és K1426. 163.)

⁷⁷ MTAK Kt. RAL 1272/1862 (1862. augusztus 16.) Merényi László nyugtája 100 ft-os népmesegyűjtési segélyéről.

⁷⁸ *Szépirodalmi Figyelő* 1862. október 30. II. évf. 2. félév 26. sz. 416. Németh G. Béla feltételezi, hogy Arany a Kisfaludy Társaságtól szerzett pénzbeli támogatást Merényi számára. *AJÖM* XII. 1963. 209. 545. (A társaság jegyzőkönyveiben nem akadtam annak nyomára, hogy Merényivel hivatalosan foglalkoztak volna. MTAK Kt. Ms 5769 *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyve* 1860-diki aug. 1-jétől fogva 1870-ig.)

guscédulái szerint⁷⁹ valaha létezett egy 50 forint átvételét tanúsító, Merényi kézzel ellátott nyugta, ma azonban ilyen dokumentumot már nem őriznek. Feltehetőleg Arany ezen összeg kiutaltványozásában járhatott közre. Azt a tényt, hogy a pénz hiánya mennyire nem elhanyagolható momentum egy olyan kiküldetés jellegű tudományos kutatásban, mint amellyel Merényit bízta meg 1861-ben az Akadémia, az eddig ismertetett dokumentumok alapján is nyilvánvaló. A legmeglepőbb forrás azonban egyenesen azt engedi feltételezni, hogy Merényi olyan súlyos pénzzavarba került akadémiai kiküldetésének ideje alatt, hogy szállásadója számára kiállított fedezetlen váltókért Székelyudvarhelyen „személyes fogságba” esett:

„Idősb Olajos Josef a' maga nyilatkozatát a' következendőkbe adja jegyzőkönyvbe:

T. Merényi László 1862. szeptember 16-án hozzám jött szállásba és kosztba, s nálam volt 1863 october 8ig, 's ezen időre nevezett Merényi László úr 30 o. é. forintnál többet környül állása miatt nem tudot fizetni, mely ok miatt 1863 julius 1ről 162 uj forint 's 62 król váltót állított ki, – nem különben 1863 september 21ről 40 ujforintrol ujból váltót adott 's minek utána a váltói kötelezettségének nem tudott eleget tenni kénytelen volt beperelni, s fizetési rendelvényt eszközölni a' nagyobb összegre, nem csak hanem a' személyes fogságot is végre hajtás útján kieszközölni és mind e mái napig a fogságba élmezni, – s így a fenti két öszveg, a peres költségekkel és fogságban élmezéssel öszvesen 251 f 76 kr rá mennek – írva kétszázötvenegy forint hetvenhat kr. o. értk. – Merényi László úr id. Olajos Josefnek kinyilatkozata szerint 251 f és 76 krokba o. é. felszámított követelését igaznak és valósnak elősmerte.”⁸⁰

1864 februárjában kelt a fenti törvényszéki jegyzőkönyv, amelyet az Akadémia megbízásából, Szalay László titoknak 1864. január 28-án írott felkérésére állított ki az udvarhelyi városi tanács. Nyilvánvalóan az Akadémia anyagi és er-

⁷⁹ Merényi László nyugtája 50–100 és 300 forintos népmesegyűjtési segélyeiről RAL 1271–71/1862 (a jelzet a 100 és 300 forintos segélyek nyugtaíát mutatja).

⁸⁰ MTAK Kt. RAL 711/1864. Merényi László néprajzi gyűjtő elleni székelyföldi követelésről. 1864. február 11.

kölcsi pártfogásában álló Merényi peres ügye kínosan érintette a támogató köztestületet is, erre tekintettel szerették volna a jogi helyzetet tisztán látni. A Merényi és szállásadója közt fennforgó adósságos viszonyt kivizsgálták, jegyzőkönyvbe vették és a jegyzőkönyv másolatát megküldték az Akadémiának, egy Szalay Lászlónak címzett levéllel együtt.⁸¹ Pár nap múlva az Akadémia még egyszer, utoljára fizetett száz forintot Merényi ügyében, ezúttal nem Merényinek, hanem közvetlenül a szállásadó Olajosnak, ennek fejében a felperes lemondott az Akadémia felé való minden további követeléséről.

„Nyugtatvány 100 o. értékű forintokról, mely összeget a’ magas Magyar Académia utalványozása következésébe a Merényi László úr által terhemre rott 251= oe forint adósságból mint fölsegéllési kegypénzt a’ magyar académia pénztárnokától Toth Lőrinc urtól, a’ magyar académia irányában minden lehető követeléseimről égsyszer mindenkorrai lemondás nyilvánítása mellett átvettem ezennel igaz lelkiismerettel beesmerem, és azt sajátkezüleges név-írással hitelesítem. Kelt Székely Udvarhelyen 1864 Május 14én. Ids. Olajos Josef”⁸²

Bár Merényi sem a *Budapesti Levelekben*, sem akadémiai jelentésében nem említi az Olajos József és közte zajló peres ügyet, sem azt, hogy adóssága miatt fogságba esett volna (diszkréten csak ennyit ír: „rám nézve [...] beállt egy kellemetlen helyzet, melyből kilábalni nem tudtam, pénz meg nem kapása által”), mindez megmagyarázná, hogy miért maradt közel hat évig Székelyföldön a tervezett néhány hónapos gyűjtőút helyett.⁸³

Az ismertetett forrásokból világosan látható, hogy Merényi mesegyűjtő munkáját több tényező is akadályozta. Mint élettapasztalattal nem rendelkező pesti ifjú az erdélyi urak vendégszeretetét élvezte, azok kézzől kézre adták őt egymás között, tanácsait, útmutatásait ismeretség híján kényszerűségből követte. Betegsége, anyagi gondjai és az a tudat, hogy fő célja, a mesegyűjtés Erdélyben mások (különösen Kriza János) szervezett irányítása alatt sikerrel halad, ered-

⁸¹ Az eredeti jegyzőkönyv és a többi peresi irat holléte egyelőre nem ismert.

⁸² MTAK Kt. RAL (jelzet nélkül) Merényi László helyett Olajos József nyugtája a számláknál. 1864. május 14.

⁸³ 1862 júliusában arról számol be a sajtó, hogy Merényi „még három hónapig” tervezi erdélyi munkáját. *Szépirodalmi Figyelő* 1862. II. évf. 2. félév 11. sz. 175.

ményezhette azt, hogy a mesegyűjtésre komolyabb erőfeszítést ebben az időszakban nem tett. 1867 nyarán tért haza Merényi Kecskemétre a szüleihez. Ettől kezdve kizárólag szépirodalmi írásai jelentek meg,⁸⁴ arra vonatkozólag, hogy itthon újra gyűjtött volna mesét, közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk. Szinnyei szűkszavúan nyilatkozik ez irányú értesüléseiről: „1871-től a pénzügyminiszteriumban számtiszt volt négy évig, azonban betegeskedése miatt hivatalától végkielégítéssel meg kellett válnia. *Időközben ismét népmeséket gyűjtött.*”⁸⁵

Csak tizenöt évvel hazatérte után, 1882-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik, székelyföldi kötetének⁸⁶ szerkesztése során kérte fel Gyulai Pál és Arany László Merényit arra, hogy számoljon be akadémiai kiküldetésének eredményéről. 1882 tavaszára (március 5. körülre) datálható jelentésének fogalmazványa.⁸⁷ Tizenkét oldalas jelentését a nyár folyamán nyújtotta be az Akadémiához (végső változat keltezése: augusztus 2.),⁸⁸ ehhez hét melléklet is tartozott, népmeseszöveget azonban egyetlenegy sem nyújtott be. Eredményeit

⁸⁴ Merényi irodalmi munkásságának publikált darabjai: MERÉNYI L. 1867, 1868, 1868–1869; Madarassy Lászlóval közösen publikált regénye: MADARASSY–MERÉNYI 1870. (Madarassy rövid életrajzát lásd MIKLÓS P. 2008. 91.) Szinnyei értesülései szerint az említetteken kívül a *Fővárosi Lapok*ban és a *Gömör-Kishont*ban is jelentek meg írásai a havanas években. (SZINNYEI J. 1891–1914 [1902] 1110.) Kéziratos munkái az OSZK Kézirattárában találhatóak (Merényi László szépirodalmi munkái. Fol. Hung. 2246.) *Gyémánt eső. Elbeszélés.* 1–31. *Zangara, az indiai hercegnő. Mese.* 33–80. *A szalma fedelű ház gyermeke. Regény.* (jelige: A türelem rózsát terem) 81–131. *Szent fa.* [verses elbeszélés] 131–162. *Vata úr. Ballada.* 163–167. *Ország Mihály. Ballada.* 168–171. *Dóra asszony. Ballada.* 172. Szekunder forrásból ismeretes, hogy a fentiekben túl még egy regénye (*Cselényesi Gyula*) is kéziratban maradt, ennek lelőhelye ismeretlen. SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. (1902) 1110. (Az író Merényi pályaképének megrajzolásához érdekes adalék lehet irodalmi példaképeinek szemléje, ebben felsorolja, hogy szerinte mely költők számítanak „első rangú fényescilagnak a költészet egén.” Eszerint Merényi költői toplistája a következő: 1. Arany János 2. Petőfi Sándor 3. Tompa Mihály 4. Erdélyi János 5. Szász Károly. OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 275. További példaképeként három „prózában kitűnő író” említ: Jókai Mór, Jósika Miklóst és Kuthy Lajost. OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. 276.)

⁸⁵ SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. (1902) 1110. (Kiemelés – D. M.)

⁸⁶ *MNGy* III.

⁸⁷ OSZK Kt. Fol. Hung. 2247.

⁸⁸ MTAK Kt. RAL 651/1883.

a nyári szünet után, csak az 1882. október 2-ai akadémiai ülésen mutatták be.⁸⁹ Merényi decemberben levelet írt az Akadémia akkori elnökének, gróf Lónyay Menyhértnek. Ebben külön felhívja a gróf figyelmét jelentésének lényegi pontjaira (ősábécé felfedezése, ősmagyar szóképző tábla összeállítása) egyúttal *íróként* az elnök pártfogását kéri („nem sikerült nekem a társadalomban egy tehetségemnek megfelelő állást elfoglalni, mert az írók közül tán csak saját igénytelenségem nincs ez alkotmányos világban illő módon elhelyezve”).⁹⁰ Ezek után kerül át a jelentés az I. osztályba, majd december 20-án a Nyelvtudományi Bizottsághoz. A bizottság jegyzőkönyvének tanúsága szerint 1883. január 13-án kéri fel Lehr Albert levelező tagot a jelentés értékelésére. („Gyulai Pál I. tag. és osztálytitkár a Bizottságnak átadja Merényi László még a 60-évek elején *nyelvészeti* kutatás végett Erdélyben tett útjáról való jelentését, illetőleg a kutatás eredményéről szóló dolgozatát. A B[izott]ság azt bírálát végett kiadja Lehr Alb[ert] I. tagnak.”⁹¹) Maga Merényi a beadott jelentésében rövidre zárja mesegyűjtésére vonatkozó mondandóját, hosszabban értékeli azonban nyelvészeti eredményeit és érdekes indoklásokat ad eredeti fő céljának kudarcára:

„Legelőször is azon kezdem, hogy *fiatal és tapasztalatlan ember voltam*; de a szép iránt fogékony: miért is Erdélyben a többek közt a szépnem kapott meg leginkább s meg is bámultam az erdélyi szép nőket, kik keleties és ragyogó szépséggel bírnak [...] *népköltészetükről szólva*, megjegyzem általában, hogy népdalaikat és meséjüket illetőleg, bár sok utánzatra (travestatoria) akadtam, mindamellett szépszámú dalaik és kevés számú meséjük van; de van, ezeken kívül, mint sejtem, *hitregéjük is* mint minden őskori nemzetnek, – *mondától és regétől* azonban *hemzseg ott a hegy, völgy és orom!* A népmese-, monda- és regegyűjtésben azonban már hivatott egyének, névszerint: *Gálffy Sándor*;

⁸⁹ *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 1882. 16. évf. 1. sz. 189. Huszonhatodik akadémiai ülés. Összes ülés 1882. október 2. „166. pont. Bemutattanak a szünidő alatt beérkezett következő dolgozatok: Merényi László jelentése a magyar népmesék gyűjtéséről [...]”

⁹⁰ MTAK Kt. RAL 748/1882 Merényi Lónyay Menyhértnek 1882. december 18. A jelentést eredetileg személyesen Arany Jánosnak szándékozta Merényi benyújtani „Arany János úr pedig, kihez bizalommal viseltetem – fájdalom! – oly beteg volt már akkor, mikép jelentésemet el sem is fogadhatta, miért is azt egyszerűen beadtam a t. tudós társaság hivatalába és a titkár kezébe tettem le.”

⁹¹ MTAK Kt. Nyelvtud. 2-r 44. 1. A M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei 1877–1919. 1883. január 13. (a jegyzőkönyv kelt: 1883. febr. 17.) (Kiemelés – D. M.)

Marozsi Ferencz [véltetőleg Marosi Gergelyre gondolt – D. M.], *Kriza János* és több más névtelen jeles ember működése által megelőztetem a gyűjtésben, kik közül különösen kiemelem *Orbán Balázs* barátomat, a mondák kiíróját. A mi tehát utazásom tulajdonképeni főczélját a népmese gyűjtést illeti, ismétlem, e tekintetben mások által már megelőztetem, – akadtam ugyan népmesékre, de azok nehánya kivételével (egy-kettő birtokomban is van s majd ha több kerül hozzá – tán közre is bocsájtom?!) részint már össze voltak gyűjtve és így már engem kész mese-gyűjtemény fogadott, részint a néptől hallottak nem elégítettek ki; [...] néha önként fölmerült előttem e kérdés: vajon tulajdonképpen, van-e Erdélyben de különösen a bérczes Székelyföldön népmese? Erre a felelet a »*Vadrózsák*« megjelenése után az, hogy igen is *van*; de nem nagyon jeles számú! Mese-világuk azért a magyaréhoz-képest nem a leggazdagabb; de *gazdag mondaviláguk*, s majdnem azt mondom, hogy még a magyaréhoz viszonyítva is páratlanul áll, mely állításomat igazolja Orbán Balázs úrnak a »*Székelyföld leírása*« című nagy becsű műve, mely csakúgy hemzseg a sok szép feldolgozandó mondától és helyhez kötött -regétől! [...] Budapesten, 1882. évi august. hó 2-án (IX. ker. Nyúl-útca 28-ik. sz. a.) kész szolgájuk Merényi László író s akadémiai kiküldött.”⁹²

A népnyelvet tanulmányozó nyelvész, az Akadémia levelező tagja, Lehr Albert a jelentés bírálatában pontokba szedve ismerteti a kiküldetés főbb nyelvészeti eredményeit, azonban ezeket sem tartja hitelesnek. Indoklásában utal Merényi korábban megjelent, akkorra már kétes hitelességűnek értékelt mese-gyűjteményeire:

„Merényi Lászlót a t. Akadémia 1862-ben oly célból küldötte ki Erdélybe, hogy ott népmeséket, mondákat, regéket stb. gyűjtsön. Kutatásai eredményéről most, 1882-ben terjeszti be jelentését. Az eredmény a következőkben foglalható össze:

1. Felfedezte Merényi úr a magyaroknak keresve keresett ős-abc-jét
2. Kidolgozta »A magyarok ős, eredeti szóképző tábláját«
3. Közli »Száz meg egy szellemi lény nevének jegyzékét«
4. 818 törzsszó fogalmát határozza meg.

⁹² MTAK Kt. RAL 651/1883. 2, 4. (Kiemelések az eredetiben.)

5. Székely, csángó, palócz, jász stb. kifejezéseket és szólamokat gyűjtött. Végre

6. A kunok, csángók és székelyek közt nagy nemzeti hősköltemények töredékeire talált.

Én, T. Bizottság, végiglapozván e gyűjteményeken s [...] arra a meggyőződésre jutottam, hogy itt – egyetmást leszámítván – vagy csudálatos önámítással vagy egyenes mystificatióval állunk szemközt, s az egészet mindenesetre jogos kétkedéssel kell fogadnunk, annál is inkább, mert Merényi urnak régebben megjelent mesegyűjteményei is tele vannak phantasiája szüleményeivel. S feltehető, hogy az effélére való hajlandóság a korról még öregbedett nála. Ennek folytán az én véleményem az, hogy Merényi urat közleményei hitelességének teljes igazolására kell felszólítani, s ha azt nem tehetné, kimutatni kiküldetésének eredménytelenségét.”⁹³

Ekkorra már a közvélekedésben is megszilárdult az az Arany János nyomán elterjedt, Arany László⁹⁴ bírálatában élesebben megismételt nézet, miszerint Merényi népmeséiben sok a saját fantáziájából csempészett cicomázó (mitologizáló) átírás,⁹⁵ amely a valódi népies (autentikus) hangjától eltávolítja a meseszöveget. Ez a nézet eredményezte, hogy Merényi gyűjteményei mára már csak népmesetípusok hajdani meglétét igazoló katalógusokként használatosak a folkloristák kezében,⁹⁶ noha nyilvánvalóan valódi gyűjtőmunka állt a nyomtatásban megjelent mesék mögött, a népmesék Merényi-féle betoldásai pedig könnyen elválaszthatóak és kiemelhetőek volnának a textusból.⁹⁷ A Merényinek a folklorisztikai kánonban betöltött pozíciójára (Toldy Ferenc és Ipolyi Arnold nem kellőképpen tisztázott szerepétől eltekintve) az Akadémiának, személy szerint pedig különösen Arany Jánosnak volt meghatározó szerepe. A fejezet amellet

⁹³ MTAK Kt. RAL 265/1883 Merényi László kutatásairól Lehr Albert számol be. 1883. máj. 12.

⁹⁴ *Koszorú* 1864. febr. 28. I. 9. sz. 209–211. y. i. [ARANY László] 1864.

⁹⁵ MTAK Kt. 513/479. Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz, 1864. március 26. „Holnap indulnom kell Kolozsvárra egy hivatalos gyűlésre [...] Most az útra magammal viszem olvasmányul Merényi László dunamelléki sületlenségeit. Igen szeliden volt ez a Koszorúban ismertette, mert nagyobb része csempészet; ha kedvem lesz rá néhány jegyzést teszek róla olvasás közben s azt is felküldöm.”

⁹⁶ ORTUTAY Gy. 1960. 30.

⁹⁷ Erre vonatkozóan lásd KOVÁCS Á. 1989. 59.

érvel, hogy Merényi dekanonizálásához több, történetileg megrajzolható esemény is hozzájárult: egyrészt az első fizetett (ebben a tekintetben tehát az első hivatásos) népmesegyűjtőként botrányosan sikertelen erdélyi kiküldetése, másrészt nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy Merényi működése idején lépett fel a mesegyűjtő Arany László is, akinek kötetét az első igazi klasszikus magyar népmesegyűjteményként tartják számon azóta is.⁹⁸ A kortárs értelmező közösség szemében Arany László a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Arany János (Merényi módszerével szemben álló) elméletének helyes alkalmazását vitte végbe,⁹⁹ ezzel visszavonhatatlanná vált Merényi meséi megítélésének a kezdeti elismeréstől a szélsőséges elutasítás felé történő elmozdulása. A bemutatott, a folklorisztikai kánon képződése és átalakulása szempontjából releváns tudománytörténeti mozzanat mögött a hiteles és nem hiteles népköltési szöveg közti különbség történetileg változó felfogása húzódik meg.¹⁰⁰

A fejezet kiindulópontja szerint Merényi László mesegyűjtésének tudománytörténetileg érdekes mozzanatai feltáratlanok maradtak, ezzel együtt a hitelesség kérdése mentén szerveződő folklorisztikai kánonban idővel marginális helyzetbe szorult gyűjtő mesekötetei kezdetben nagyon is sikeresek voltak. A folklorisztikai kánon és az első magyar népmesegyűjtemények recepciója történeti viszonyának elemzésével szerettem volna felhívni a figyelmet egy nagyon érdekes és viszonylag nagy terjedelmű forrásegyüttesre, amely irodalmi, történeti és folklorisztikai dokumentumok együttes kezelését igényli, mindezt egy olyan életmű kapcsán, amely ez idáig csak apropóként (gondolok itt Arany János bírálata) volt jelen a tudománytörténeti áttekintésekben. Merényi László történetileg változó pozíciójának bemutatásán túl egy lehetséges Merényi-biográfiához igyekeztem adalékokat felvonultatni, főleg mesegyűjtésére és annak fogadtatására vonatkozó egykorú források ismertetésének segítségével, különösen pedig a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott gyűjtőútjának (1862–1867) kéziratok dokumentumait igyekeztem bemutatni, árnyalva ezzel a kialakult, leginkább csak az ismert Arany-bírálaton alapuló Merényi-képet.

⁹⁸ GYULAI P. 1862; BERZE NAGY J. 1966; DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 340; KOVÁCS Á. 1982. 133.

⁹⁹ Talán nem véletlenül azonos címen jelent meg a két „rivális” gyűjtemény: MERÉNYI L. 1861; ARANY L. 1862.

¹⁰⁰ A népköltési alkotások hitelességének a folklorisztika történetében változó megítéléséről lásd GULYÁS J. 2011 és BENEDEK K. 2011.

8. GYULAI PÁL FOLKLÓRGYŰJTÉSE ÉS MESEKÖLTÉSZETE

E fejezet Gyulai Pál folklorisztikailag értékelhető munkásságára, különösen pedig mesegyűjtésére és (kisebb mértékben) mesefeldolgozásaira fókuszál. Minden törekvésem ellenére sem tekinthetem azonban lezártnak a kérdéskör tisztázását, hiszen kikerülhetetlen volna, hogy a népmese irodalmi felhasználásának korszakunkban tovább élő gyakorlatáról szóljunk.¹ Belátva, hogy Gyulai meseköltészetének vizsgálata esetében sem lehet célravezető az irodalomtörténet és folklorisztika egymástól való merev elválasztása (ugyanakkor felismerve azt is, hogy a magyar irodalmi népiesség létező irodalomtörténeti szakirodalmának, valamint a feltárható forrásoknak a befogadásához a dolgozat írójának hiányzik a szükséges kompetenciája), a fejezet feldolgozásához kívánatos interdiszciplináris szemléletet fel kellett adnom, így hangsúlyosan a folklorisztikatörténet szempontjából közelítem meg Gyulai Pál meseköltészetét is annak reményében, hogy adataim illeszkednek és a jövőben felhasználhatóak lesznek a kérdés irodalomtörténeti aspektusú továbbgondolásában.

Gyulai Pál népköltészet iránti érdeklődése nem ismeretlen sem az irodalomárok, sem pedig a folkloristák előtt. A szakirodalmi áttekintések szerint Kriza *Vadrózsák* című gyűjteményének létrejöttében való közreműködésén kívül elsősorban a Kisfaludy Társaság szabadságharc utáni folklórgyűjtésében és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztésében játszott szerepét, továbbá a népköltészetre vonatkozó elméleti írásait és egyetemi előadásait tartja számon a tudománytörténet.² Ezen áttekintések azonban jellemzően nem foglalkoznak kimerítően Gyulai Pál saját, a negyvenes években diákként, majd később

¹ A negyvenes évek magyar irodalmának mesehasználatáról lásd GULYÁS J. 2010a.

² PAPP F. 1935, 1941; VOINOVICH G. 1926. 4–5; FARAGÓ J. 1971; DIÓSZEGI V. 1979. 376–377; UJVÁRY Z. 2000 (= 2007b. 438–455); DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 167–169. Gyulai Pálnak a magyar népköltészetéről szóló, kéziratból sokszorosított egyetemi előadásának újraközlése ugyanitt 171–237. (*A magyar népköltészetéről*. Demek Győző és Matirko Bertalan, Gyulai Pál, Budapest, 1889/1889-iki tanév I. fele).

a kolozsvári gimnáziumban már tanárként diákjaival folytatott folklórgyűjtésével³, és csak nagyon kevés reflexió történt Gyulai meseköltészete és az élő népköltészet lehetséges kölcsönhatásainak vizsgálatára is. E fejezetben Gyulai Pál folklorisztikai munkásságával kapcsolatos, eddig kevés figyelmet kapott adatokat, valamint ezzel összefüggésben néhány ismert verses meséjének keletkezés- és fogadtatástörténetét mutatom be, különös tekintettel *A gonosz mostoha* című, „népmese” műfajmegjelöléssel ellátott költeményre.

A forrásfeltárás során számos olyan adat bukkant elő, melyek Gyulai Pál népiességfelfogásának és folklórtextológiájának kiegészítéséhez és majdani teljesebb megrajzolásához közelebb vezethetnek. Gyulai népköltészet-elméletén belül ballada- és népdalfelfogására, lírai folklóralkotások irodalmi feldolgozására vonatkozó adatok (elsősorban Gyulai leveleiből kibontakozó sokoldalú folklórreceptúra gondolok) kimerítő bemutatására ezúttal nem kerülhet sor. Jelen fejezet Gyulai Pál népköltészethez való viszonyának bonyolult szövevényéből egyedül a mesére koncentrálok, azonban előre kell bocsátani azt is, hogy még ezen egyetlen műfaj esetében sem törekedhettem teljességre.

A FOLKLÓRGYŰJTŐ GYULAI PÁL

1860. február 25-én hangzott el az Erdélyi Múzeum-Egyletben Gyulai Pál nevezetes felolvasása a népköltészetéről, melyben először fejtette ki folklórra vonatkozó nézeteit. Bár ekkor még nem jelent meg Kriza János székely népköltési gyűjteménye, Gyulai ekkor már több mint egy évtizede tudott a készülő kötetről, maga is több alkalommal reklámozta a végül csak 1863-ban megjelent *Vadrózsákat*.⁴ Az említett erdélyi előadás egy érdekes aspektusára világítanak rá a felolvasás írott változatának befejező sorai:

³ Fontos kivételként kell említeni Faragó József tanulmányát a balladagyűjtő Gyulairól: FARAGÓ J. 1977, 2005 és OLOSZ K. 2000 (= OLOSZ K. 2003d), 2011.

⁴ Gyulai Anday néven 1844 márciusában ajánlotta a *Regélő Pesti Divatlap* olvasói figyelmébe Kriza gyűjteményét. FARAGÓ J. 1971. 79; KRIZA J. 1863. Olosz Katalin jóvoltából a közelmúltban megjelent a *Vadrózsák* második köteteként emlegetett korpusz is, olyan szövegekkel, melyek kiszorultak Kriza kötetéből. KRIZA J. 2013.

„Ha az én kised gyűjteményem, melyet leginkább tanítványaim, közöttük kivált Varga László, buzgalmának köszönök, néhány hónap alatt is ennyi szépet bír felmutatni; ha egy székely kocsiától és gyalui szolgától itt a városon elfoglaltságaim közepett is egy ily becses adalékot nyerhettem: mennyivel többet tehetnek azok, kik falun laknak s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek. És miután nekem jutott a szerencse néphagyományaink ügyében a Muzeum-egylet kebelében először szót emelni, legyen szabad egyszersmind kérnem a tisztelt választmányt, hogy a netalán beküldendő gyűjtemények rendezésére s később kiadására méltóztassék az én munkásságomat, segítségemet is igénybe venni, mire egész készséggel ajánlkozom.”⁵

Gyulai Pál saját folklórgyűjtését/gyűjtéseit – mint láttuk – ugyan számon tartja az irodalomtörténet és ennek nyomán a folklórtörténet is,⁶ azonban a gyűjtés(ek) körvonalazására határozott kísérletek csupán Gyulai publikált balladáinak vonatkozásában történtek.⁷ A Gyulai-monográfus Papp Ferenc mutatott rá először arra a tényre, hogy Gyulai húszévesen, júniusi vizsgái letétele után néhány társával kirándulni indult Erdélyben, mely utazás során folklórkutásokat is feljegyzett. Az 1845 nyarán tett utazás főbb célpontjai a következők voltak: Torda felé indultak, majd Marosvásárhelyen át Udvarhelyszéket járták be: Udvarhelyet, Homoródot, Korondot keresték fel, majd a moldvai határ közelébe Borszékig jutottak, aztán Csíkszeredában jártak, utána Háromszék, Fogaras és Brassó, majd Nagyszeben következett.⁸

Gyulai Pálnak a papköltő barátjához, Medgyes Lajoshoz 1845 őszén írt levele a nyilvánvalóan még a nyáron tett utazás alkalmával gyűjtött népköltési alkotások műfaji karakterét illetően, valamint Gyulainak a prózai szövegek feldolgozására vonatkozó bizonytalanságáról is értékes adatokat tartalmaz:

⁵ Gyulai Pál: Adalék népköltészetünkhez. *Budapesti Szemle*. 1860. IX. kötet 272–299. (idézet: 299.) GYULAI P. 1908. 308–346.

⁶ PAPP F. 1935. 71–72., 475–476; DIÓSZEGI V. 1979. 376; UJVÁRY Z. 2000, 2005; OLOSZ K. 2003a. 47.

⁷ FARAGÓ J. 1977 és 2005. 94.

⁸ PAPP. F. 1935. 71–72. Az útvonalat Papp Gyulai levelei alapján rekonstruálta. Vö. Gyulai Szilágyi Sándorhoz, 1845. júl. 6. és 1845. júl. 24., illetve Gyulai Medgyes Lajoshoz, 1845. szept. 8. *GyPL* 1961. 11–13. (564.)

„Népregét és dalt is gyűjtöttem s még több van ígéletbe, majd felküldöm őket a kisleludi [!] társasághoz, a népregéket pedig kidogozom. Csak nem tudom miféle versmértékbe hogy a népi zománcz is megmaradjon, s valamennyire művészi fokra emeltessék mert én hosszas gondolkodások után, az az elvem a népköltésben [!] irodalmilag, hogy le kell ugyan szólni [!] a néphez, de nem kell ott maradni s egyszerű kedves érzéseit képeit eltanulni de nem mindegyiket. Többet írnék e tárgyról de nincs időm hanem ha olly jó lesz hogy e tárgyban nézeteidet egy levélben elmondod, írni fogok még. Vizsgalodj különösen a versmérték körül s tanácsolj [.]”⁹

Erdélyi Jánost a negyvenes évek legelejétől foglalkoztatta egy népköltési gyűjtemény kiadásának terve. Közismert, hogy a Kisfaludy Társaság az ő hatására 1843 decemberében határozta el a népköltési alkotások összegyűjtését és hirdetett országos gyűjtési felhívást.¹⁰ Gyulai Pál ez idő tájt az Erdélyi és Garay János szerkesztette *Regélő Pesti Divatlap*nak rendszeres munkatársa volt.¹¹ Gyulai e kapcsolata révén már diákként megismerhette Erdélyi János és vele összefonódva a Kisfaludy Társaság népköltésgyűjtő törekvéseit, húszévesen erdélyi kirándulása során pedig alkalma is volt tevőlegesen közreműködni a gyűjtemény anyagának szaporításában, népdalok és *népregék* (népmese és/vagy monda) gyűjtésével. Saját bevallása szerint szándékában állt a gyűjtött dalokat elküldeni a Kisfaludy Társaság számára, nevét azonban Erdélyi *Népdalok és mondák* című gyűjtemény regisztrált beküldői között nem találjuk.

Ami a prózafohlórt illeti, figyelemre méltó az a megkülönböztetés, mely a *népregék* irodalmi felhasználását elválasztja a népdalokétól. Jellemző, hogy fel sem vetődik Gyulaiban, hogy ekkor szövegátalakítás nélkül küldje el a közlelbről nem ismert népregéket a Kisfaludy Társaságba, noha az ekkorra már közzétett gyűjtési felhívás egyértelműen fogalmaz:

⁹ Gyulai Medgyes Lajoshoz, 1845. szept. 8. SOMOGYI S. 1961. 13. Az *MNGy* I. kötetében Gyulai a Szilágyi és Hagymási balladájához fűzött jegyzetében írja: „Midőn 1845-ben, mint diák, szülőföldemet, Erdélyt beutaztam, a Székelyföldön, Oláhfaluban én is hallottam e ballada néhány sornyi töredékét korcsmában egy ittas öreg székelytől. Le is jegyeztem, de az utban elveszett. 1858–62-ig, mikor ismét Erdélyben laktam, sokat vadásztam e balladát, de nem tudtam nyomára akadni [...]” *MNGy* I. 1872. 557. Idézi FARAGÓ J. 2005. 77.

¹⁰ ERDÉLYI J. 1846. VII.

¹¹ PAPP F. 1935. 22, 38, 56.

„[...] felszólít mindenkit a két hazában, mennyire népdalok, mondák, mesék és hagyományok a népek ajkáról eltanulva értésére estek, szíveskedjék azokat papírra tenni, de *ugy, mint azokat hallotta, minden csinosítás vagy nemesítés nélkül*, ’a pusztá meztelenségben’, – mert csak így lehetnek a nép szelleme, s költői tehetségének lenyomatai, jellemvonásai [...]”¹²

A Gyulai leveléből idézett részlet azt sugallja, mintha számára a prózafolklór a lírai alkotásokkal szemben, kizárólag feldolgozandó, méghozzá versben feldolgozandó alapanyagként jelentett volna érdekességet, ugyanakkor kiviláglik, hogy a folklórszöveg költői hasznosításához való megfelelő versforma megtalálása komoly gondot okozott Gyulai számára. (Megjegyezném, hogy a levélből nem derül ki, hogy a feldolgozott prózafolklórt is a társaságba szánta-e, és így a *magyar népköltészet* részeként, vagy szigorúan költői alkotásként gondolta-e el Gyulai. Számomra az utóbbi tűnik valószínűnek.)¹³

A diákgyűjtő Gyulai Pál Szilágyi Sándorral és Szász Károllyal került közelebbi barátságba kolozsvári iskolaévei alatt. Gyulai Szász Károlyhoz 1847. március 15-én írott levele több szempontból is figyelmet érdemel. Egyfelől a levélből úgy tűnik, hogy ekkorra már Gyulai sokkal határozottabb, kialakult véleménnyel bírt a népies költészetéről. Beszámolt arról, hogy továbbra is foglalkoztatta őt a népköltészet költői kidolgozásának kérdése (melyre *kedvenc* terveként utal), Szász Károlyt is az ezzel való foglalatосkodásra ösztönzi:

„Tavaly egy *népregét küldöttel* [!] volt nekem. Nekem ez különösen azért vala kedves, hogy belőle tudám meg költőiségedet. Még akkor mindjárt megkezdék vala egy levelet, melly köszönetem s némi észrevételeket tartalmazott, de bevégeztlen maradt s tudja isten hova lön. Köszönetem most újra ismét-

¹² ERDÉLYI J. 1991. 220; VOIGT V. 2005. 14. (Kiemelés – D. M.)

¹³ Gyulai e nyilatkozatában jól tükröződik az irodalmi népiesség korai felfogása, miszerint a népköltészetnek csak megnemesítve (akkulturáción átesve) van helye a nemzeti irodalom rendszerében. Az irodalmi népiesség alapvető monográfiája HORVÁTH J. 1978. Gyulai népiességfelfogását (a népi elemből kifejtett nemzeti költészet eszméjét) Arany János költészetére alapozva fogalmazta meg (1000. [Gyulai Pál] Keveháza. *Szépirodalmi Lapok* 1853. első félév 16. sz. 255–256. GYULAI P. 1927a. 13–15.). Erről részletesebben lásd S. VARGA P. 2005. 496–512. Az irodalmi népiesség akkulturációs módszeréről MILBACHER R. 2000. A tündérmese irodalmi felhasználásáról legalaposabban lásd GULYÁS J. 2010a.

lem, de észrevételeim elhagyom... mert miután a 'Szabad székely dala'-t irtad, úgy hiszem tudod mi az: népies eszméket népies kül- és belalakba önteni. *E rege tartalmat regéim sorába irtam*, de ha te ki akarod még egyszer dolgozni kihuzom onnan. Én úgy is nem tudom: létesíthetem-e valaha kedvenc terveimet? Legalább meg most sem a népies nyelv nincs úgy hatalmamban, sem a népet nem ismerem annyira, hogy e téren sikerrel működhetném. Néhány kész népregéről ugyan nem épen rossz véleménynyel vannak azok, kiknek fölolvastam, de engem nem elégitenek ki, előttem pedig ez a földolog. Neked nem ártana e nemből dolgozni. Én legalább szerencsés sikert jósolok.”¹⁴

Fájlalhatjuk, hogy az említett levélfogalmazvány elveszett, hiszen az Gyulai éppen alakuló népies irodalomfelfogásához vezetne bennünket közelebb. Árulkodó, hogy a népies költészethez szükségesnek gondolt saját poétikai kompetenciáját *egyelőre* nem tartja kielégítőnek, noha több saját, mások által méltányolt költőileg feldolgozott népregét is említi.¹⁵

Gyulai folklórgyűjtésének korai módszeréről is sok minden kiderül a levélből. A Szásztól valamikor 1846-ban kapott, közelebből nem ismert, feltehetőleg verses népregéről azt mondja Gyulai, hogy annak *tartalmát regéi sorába* írta, ami azt jelenti, hogy az 1845 nyarán tett, folklórszövegeket is eredményező erdélyi körutazás gyűjtőtevékenységének nem egyszeri megnyilvánulása, csupán (az eddig ismert) legkorábbi nyoma volt. Az is kiderül, hogy Gyulai rendelkezett valamilyen folklórepikai szűzsérepertoárral (*E rege tartalmat regéim sorába irtam*), gyűjteménybe a prózafolklórt a korban nem szokatlan módon tartalom szerint rögzíthette és költőinyersanyag-gyűjteményként használ(hat)ta. Ami a

¹⁴ Gyulai Pál Szász Károlynak, 1847. márc. 15., Kolozsvár. *GyPLev* 1961. 17. (565.) (Kiemelés – D. M.) Vö. Szász Károlynak a magyar epikára vonatkozó nézeteivel: SZÁSZ K. 1881–1882. (Különösen *A magyar epika. Vázlat* című részt, II. 669–697.) TAKÁTS J. 2007. 205.

¹⁵ *A Regélő Pesti Divatlapban* 1843. május 28-án jelent meg *A' testvérek (Kolozsvári néprege)* című elbeszélése (GYULAI Pál, II. 43. 1346–1354.), majd ugyanott szeptember 3-án *Hegyes-domb (Eredeti néprege)* című újabb prózai műve (Gy...y, II. 19. 578–587.). *A' testvérek* tündérmesei motívumairól ANGyal D. 1912. 38. A levélben vélhetőleg ezekre, vagy ezekhez hasonló, költőileg erősen átdolgozott szövegekre utalhatott Gyulai. (Feltételeken idevonható egy *Népregék* című négy kéziratos szövegből álló kis korpusz, mely Gyulai Pál 1860-as években használt kézírásával hasonló jegyeket mutat, és olyan kéziratos kötetben található, amelyben bizonyíthatóan vannak Gyulaitól autográf folklórléjegyzések. MTAK Kt. 409/II. 31. A kéziratot Gyulai negyvenes évekből származó kézírásával eddig nem volt módomban összevetni.)

folklorisztika korabeli gyűjtési módszertanáról alkotott, a *szóbeliség mint forrás* mellett érvelő felfogását árnyalhatja az a nem mellékes tény, hogy Gyulai forrása a folklórból vett költőileg kidolgozott szüzsé (Szász költeménye), és nem maga a szájhagyomány volt.

Gyulai kétkötetes gyűjteményes *Költeményei* között több, a folklórepikából származó és a negyvenes években kidolgozott verset is találunk. *A tudós* című verséhez fűzött jegyzetében Gyulai elárulja, hogy a vers alapjául szolgáló (saját műfajmegjelölése szerinti) adomát Kolozsvárott hallotta az 1840-es években.¹⁶ A gyűjteményes kötetben helyet kapott *A szél és a nap* című népszerű költeménye is, mely a jól ismert ezópusi mese egy változata. Nem világos, hogy a negyvenes években Gyulai a szóbeli vagy az írásbeli hagyomány alapján dolgozta-e fel a mesét, ugyanis fennmaradt Gyulainak az ezópusi mesékről szóló egyetemi előadása, melyből egyfelől kiderül, hogy természetesen ő is számot vet e mesék nagy irodalmi hagyományával, ugyanakkor az is világos, hogy magát az állatmesét eredendően népköltési műfajként fogta fel. A *Költeményeiben* közölt szöveghez fűzött jegyzetben Gyulai utal saját feldolgozásának keletkezési körülményeire:

„Szél és nap. Egy régi mese földolgozása, melyet az európai irodalomban mások is földolgoztak; egy iskolai olvasókönyv számára írtam.”¹⁷

Gyulai Gáspár János gyermekirodalmi antológiája, illetve a Gáspár és Kovács Antal közös olvasókönyveinek több kiadása számára készített verseket és fordításokat a negyvenes évek végétől kezdve a hetvenes évekig. Az említett mű *Szél és nap* címen a *Magyar olvasó-könyv...* című gyűjteményben 1853-ban jelent meg.¹⁸

¹⁶ GYULAI P. 1894a. II. 9–11. „A tudós. Ismeretes adoma, melyet Mátyás királyra is alkalmaznak. A negyvenes években hallottam Kolozsvárott.” Uo. 301. Megjelent GÁSPÁR J.–KOVÁCSI A. 1848. 132–134.

¹⁷ GYULAI P. 1894a. II. 6–7. (301.) ATU 298 *A szél és a Nap vetélkedése MNK 1.* 195. A mese Ezópus gyűjteményéből *Az északi szél és a nap* címen terjedt el egész Európában. (A magyar recepcióhoz adalékkul szolgálhat, hogy Spaier magyar nyelvű kalendáriumában 1759-től éveken át közölt ezópusi meséket. SZELESTEI NAGY L. 1980. 494.) *Az napról és az északi szélről* TOLDY F. 1858. 124. Újabb kiadása: AISZÓPOSZ 1969. 26. A Gyulai-féle, kézírásban sokszorosított előadás: GYULAI P. 1887. A magyar állatmesék történeti áttekintését lásd VOIGT V. 1981.

¹⁸ GÁSPÁR J.–KOVÁCSI A. 1853. 160. A Gyulai-levelezés számára Somogyi Sándor összegyűjtötte Gyulai Gáspár-kiadványokban megjelent gyermekverseit (vagy legalábbis azok egy részét),

A költő Gyulait verseivel kapcsolatban gyakran érte plágium vádja, a *Költemények* 1894-es harmadik, bővített kiadása után a *Pesti Hírlap*ban egy névtelen szerző (*Egy polgári iskolai tanár*) a *Szél és nap*, illetve az *Erdei dal* című versek kapcsán is felvetette ennek lehetőségét. A szerző az előbbi verset August Heinrich Hoffmann von Fallersleben *Waldlust* című, utóbbit Herder *Wind und Sonne* című versével rokonította.¹⁹

Gyulainak *A sellő* (1873) című költeménye kapcsán korábban is szembesülnie kellett a plágium vádjával, mely a közös európai folklórhagyományból merített más irodalmi művek (Goethe *Fischerje* és Heine *Loreleia* és az ő költeménye hasonlósága miatt vetődhetett fel. Erre való reagálásában ellenérvként a sellőre vonatkozó néphagyományból származó adatokat sorolt, majd expressis verbis közölte, hogy véleménye szerint a „[...] mondák és mesék az emberiség közkinccsei, mindenki hozzá nyúlhat; valamely mű érdemét vagy gyarolását éppen nem e körülmény dönti el”.²⁰

A *Költeményekben* szereplő harmadik, a negyvenes évekből való, folklórral összevethető alkotás *A kőember* címet viseli.²¹ Gyulai a jegyzetekben így ír róla:

melyeket a Gáspár–Gyulai levelekhez fűzött jegyzeteiben fel is sorol. A Gáspár és Kovácsi 1848-as olvasókönyvében (GÁSPÁR J.–KOVÁCSI A. 1848) megjelent fordítások listáját lásd *GyPLev* I. 567. Az 1853-as olvasókönyv, valamint az 1854-ben megjelent *Csemegék...* című (GÁSPÁR J. 1854) gyermekirodalmi antológiában helyet kapott verseket lásd *GyPLev* I. 588. (Somogyi felsorolásai-ban nem szerepel sem a fent említett *A tudós*, sem a *Szél és nap*.)

¹⁹ Az *Erdei dal* esetében a névtelen szerző bizonyítottan látja a plagizálást, míg a *Szél és nap* esetében erről nincs teljesen meggyőződve: „Kétségtelen, hogy Herder jóval hamarabb megírta a »Wind und Sonne« című verset, mint Gyulai az ő »Szél és nap«-ját. De hát ez az ötlet, mikor Gyulai rímekbe szedte, valószínűleg szélteiben-hosszában volt elterjedve s ő mint népies históriát vette pártfogása alá, úgy okoskodva, hogy ami a népé, az mindenkié, tehát az övé is. Igaz ugyan, hogy a »Szél és nap« című verselményben az ötlet a fő, a jó dolog és nem a verselés, a miből azután önként következik, hogy erre a költeményre Gyulai Pál nem lehet valami nagyon büszke, különösen ha az ötlet a Herder verse folytán nyert elterjedést. Mindezek dacára, tekintve a körülményeket, ezuttal nem lehet komolyan beszélni a plágiumról.” *Pesti Hírlap* 1894. XVII. 53. sz. 20. (*Egy polgári iskolai tanár*)

²⁰ GYULAI P. 1894a. II. 294–295. A közkinccsként értett népköltészet szerzői jogi implikációit lásd még a 10. fejezetben.

²¹ GYULAI P. 1870. 17–24. Az első magyar katolikus almanachban szintén helyet kapott Sulyánszky A. 1852, 309–315. (Sulyánszky 1851. szeptember 21-én Pesten kelt levelében köszöni meg Gyulainak a versét. *GyPLev* I. 98. 586.)

„A kolozsvári monda csak annyit mond, hogy egy ember megátkozta az Istent, a ki őt büntetésül kövé változtatta. Hogy a kőszív alapeszméjét más, hazai vagy külföldi, mondából vettem-e vagy magam költöttem, arra most már, annyi év után, nem tudok visszaemlékezni.”²²

Gyulai 1850-es évekből való folklórgyűjtésére vonatkozó közvetlen adattal nem rendelkezünk. A fejezet elején idézett, az Erdélyi Múzeum-Egyletben 1860-ban elhangzott felolvasás világosan elárulja, hogy a kolozsvári református kollégiumban való tanársága idején (1858–1862) is foglalkoztatta a folklórgyűjtés, a tanítványai segítségével 1860 februárjára összeállított folklórgyűjteményéről (*kisded gyűjteményem*) maga is beszámol az egyleti ülésen. Gyulai megfogalmazásából úgy tűnik, hogy ez a gyűjtemény néhány hónap alatt állt össze, adatközlői között említi az idézett *székely kocsist* és a *gyalui szolgálot*.²³ Tanítványairól, illetve az ő gyűjtéseikről részletesen sajnos itt nem nyilatkozik Gyulai. Szerencsés véletlennek köszönhetően 1969-ben több Gyulai-levél között előkerült egy bennünket közelebbről érdeklő, 1861 decemberéből származó levele.²⁴ A címzett az akkor tizenhat éves Hory Etelka, melyben Gyulai a lány neki küldött népdalgyűjtését köszöni meg. Mivel a levél kifejezetten Gyulai népköltés, különösen pedig népmesegyűjtésével foglalkozik, indokoltnak tartom a levelet hosszabban idézni:

„Fogadja hálás köszönetemet azon becses népdalokért, melyeket nekem küldeni méltóztatott. Rég akartam megköszönni, de testvére hazamenetelekor soha sem kapott itthon. Bocsánat hanyagságomért! Gyűjteményem naponként szaporodik ugyan, de még nincs oly állapotban hogy a világ elibe léphessen elég becsülettel mind magamra, mind Erdélyre nézve. Ha sokan volnának olyanok, mint Kegyed, bizonyára már eddig sajtó alatt volna egy kötet. A legtöbben régieket küldenek be, melyek már kinyomva vannak. *A népdaloknál*

²² GYULAI P. 1894a. II. 301–302.

²³ Gyulai 1861-ben az *Igazság és Hamisság* című mese kapcsán mesélőinek körét ismét megjelöli: „Kérdeztem gyermeket, vénasszonyt, ifjú leányt, dajkát, kocsist, szóval mindenkit, kitől valaha csak mesét hallottam.” GYULAI P. 1956. 322. (Gyalu [Gilău, Románia] Kolozsvártól 17 km-re található.)

²⁴ Így érthető módon a levél kimaradt a Gyulai-levelezés 1961-ben megjelent kötetéből, közli: CSETRINÉ LINGVAI K. 1969. 163–164. Gyulai Pál Hory Etelkához, Kolozsvár, 1861. dec. 13.

is nagyobb figyelmet fordítok a népmesékre, s minthogy ez kevésbé kiaknázott rész, gyűjteményem e tekintetben valamivel gazdagabb. Azonban a világért sem oly gazdag, hogy az újabb küldeményeket hálásan ne fogadnám. Egész bizalommal azon kéréssel vagyok bátor Kegyed elibe járulni, hogy *méltóztassék e részben is gyámolítani.*²⁵

Az Akadémia kéziratárában egy kolligátumkötet néhány lapos részeként található Hory Etelka verses szövegeket tartalmazó népköltési gyűjteménye *Nép száján forgó táj Dalok* címmel.²⁶ A kézirat nem túl jó helyesírással huszonhat számozott dalt tartalmaz, ezek közül Gyulai a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében (1872) hat szöveget bizonyosan közölt.²⁷

A néprajzi szakirodalom Hory vagy Hory Etelkát asszonynevén és elsősorban nem szépirodalmi munkáiról, hanem mint a kalotaszegi háziipar újjáélesztőjét ismeri, Gyarmathy Zsigáné néven. Számtalan néprajzi áttekintés méltatja Gyarmathyné ez irányú érdemeit, a néprajzi írásokban azonban néhány körvonalazatlan utaláson kívül, jellemzően teljesen homályban marad az a tény, hogy Hory Etelka hajdan folklórszövegek összegyűjtésével is foglalkozott. Monográfusa, Persián Kálmán munkájában említi az e tekintetben fontos, fentebb idézett levelet, és úgy véli, hogy az 1861-ben Hory Etelka népköltési adatgyűjtését Béla nevű öccsével²⁸ küldte el Gyulainak.²⁹ Hory Etelka eszerint a nála két évvel

²⁵ CSETRINÉ LINGVAI K. 1969. 163–164. (Kiemelés – D. M.)

²⁶ *Nép száján forgó táj Dalok. Össze gyűlytötte* [!] Hory Etelka. MTAK Kt. Irod 4-r. 365. I. 26–34.

²⁷ Az MNGy I. kötetében Gyulai Pál neve alatt jelentek meg az alábbi, Hory Etelka kéziratában is megtalált dalok, zárójelben a kötetben feltüntetett helyneveket jelöltem. Monostori határon... (Kalotaszeg) 268–269. Az én rózsám fehér háza... (Bánfi-Hunyad) 270. Kerek ez a zsemlye... (Kalotaszeg) 271. Az én galambomnak... (Kalotaszeg) 273–274. Ne menj el szívem... (Kalotaszeg) 274. Ennek a kis lyánynak (Kalotaszeg) 263.

²⁸ Hory Béla 1845-ben született Magyargyerőmonostoron. PERSIÁN K. 1911. 14. Szinnyei József szerint iskoláit a kolozsvári református kollégiumban, majd Pesten végezte. SZINNYEI J. 1891–1914. IV. (1896) 1312. A levél keletkezésekor Hory Béla Kolozsvárott tanult (TÖRÖK I. 1905. III. 189, 228.), feltehetőleg itt Gyulai Pál is a tanárai közé tartozott, Fényképes nekrológja: FELSZEGHY D. 1910.

²⁹ PERSIÁN K. 1911. 15–16.

fiatalabb öccsén, Bélán keresztül értesülhetett Gyulai folklórgyűjtéséről,³⁰ esetleg a népies költeményeiről ismert lelkész édesapjuk, Hory Farkas révén is kapcsolatba kerülhetett Gyulai gyűjtőhálózatával.³¹

A Hory Etelkának címzett levél azért is különösen fontos a mesekutatás számára, mert Gyulai egykori folklórgyűjteményének műfaji összetételére és arányaira vonatkozóan kiderül belőle, hogy Gyulai a levél keletkezésének idején különösen nagy hangsúlyt fektetett a folklórgyűjtésén belül a népmesékre. („A népdaloknál is nagyobb figyelmet fordítok a népmesékre, s minthogy ez kevésbé kiaknázott rész, gyűjteményem e tekintetben valamivel gazdagabb.”) A továbbiakban e népmesegyűjtemény rekonstruálására teszek kísérletet.

Gyulai Pál kolozsvári népmesegyűjteménye

Feltételezésem szerint Gyulai Kolozsvárott az 1850-es évek és az 1860-as évek elején összeállított kézíratos gyűjteményében a népmesék túlsúlyban voltak a többi folklórműfajhoz viszonyítva. A népmese műfaji uralmát támasztja alá Szabó Károly 1862 novemberében írott levele is. Gyulai Pál 1862-ben kolozsvári tanárságát feladva Pestre költözött, hogy a *Szépirodalmi Figyelő* segédszerkesztője, illetve a Magyar Írók Segélyegyletének a titkára legyen. A Szabó által Gyulainak 1862 telén írott leveléből vett alábbi idézet Gyulai kolozsvári folklórgyűjtésére vonatkozó további következtetéseket kínál. A levélben Szabó kimondottan Gyulai *népmeséi* felől érdeklődött:

„Hogy áll népmesegyűjteményed ügye; hát a népdalokat gyűjtöd-e s vehe-
ted-e valami hasznát az én gyűjteményemnek?”³²

³⁰ Fábri Anna úgy tudja, hogy a két testvér Gyulai megbízásából együtt végzett népköltési gyűjtőmunkát. (Nem találtam hivatkozást Fábri információjának forrására, úgy vélem, hogy Gyulai leveléből feltételezi Hory Béla gyűjtőtevékenységét.) FÁBRI A. 1996. 157.

³¹ Hory Farkas (1813–1872) két művét Kriza János is közölte a *Vadrózsákban*. BARANYAI Zs. 1989. 716. Hivatkozza HÁLA J. 2003. 39. Önálló kötete HORY F. 1858.

³² Szabó Károly Gyulai Pálnak, Pest, 1862. november 27. *GyPLEv* I. 479. Szabó Károly folklórgyűjtéséről lásd OLOSZ K. 2008. A levél újraközlése: SZAKÁL A. 2012. 131–133.

Kriza János és Gyulai Pál levelezéséből tudjuk, hogy Gyulainak nagy szerepe volt egyrészt a a *Vadrózsák* létrejöttében (Gyulai 1860-as kolozsvári felolvasását szokta a folklorisztikai tudománytörténet e tekintetben megemlíteni),³³ másrészt a kötet publikációs elveinek kialakításában, a csonka levélváltás (csak Kriza által írott darabjait ismerjük) különösen sok utalást tartalmaz a népmesékre.³⁴

Az eddigiek ismeretében úgy gondolom, hogy Gyulai Pálnak az önmagában vett népmesék (tehát nem vagy nem csak a műköltői felhasználás forrásául szolgáló meseszűzsé) iránti határozott érdeklődése az ötvenes évek végére alakulhatott ki. A *Vadrózsák* szövegeinek szerkesztésében vállalt szerepe mellett az Erdélyi Múzeum-Egyletben, majd a Kisfaludy Társaságban a hatvanas évek elején felolvasott népköltészet-elemzései, népköltési gyűjteményekről írott ismertetései,³⁵

³³ Minderről legrészletesebben FARAGÓ J. 1971. Itt szeretném megjegyezni, hogy Gyulai figyelmét már a negyvenes évektől felkeltette Kriza készülő székely népköltési gyűjteménye, mely érdeklődésben talán szerepet játszhatott Gyulai saját székely eredetűdata is. Papp Ferenc szerint ugyanis Gyulai anyai ágon lévő elődei (Hajós) udvarhelyszéki székelyek közül valók, előnevük Vargyasi volt, akik azonban már a XVIII. században Kolozsvár környékére költöztek. PAPP F. 1935. 4. és 7.

³⁴ Nemcsak abban a tekintetben forrásértékű e levélegyüttes, hogy Kriza a *Vadrózsákban* megjelent népmeséi kapcsán meseszöveg-alakításának (gyakran – a leleplezés szándékával félrevezetően – hamisításként interpretált) bizonyos vonatkozásaira általánosságban rámutassunk, de az egyes népmesék gyűjtés-, lejegyzés- és kiadástörténetéhez, valamint szerkesztői recepciójához is jól használható. (Pl. melyik szöveget és miért tartotta értékesebbnek Kriza, megállapítható-e, hogy gróf Mikó Imre Krizához átengedett mesegyűjtése pontosan mit tartalmazott, ezt Kriza hogy értékelte, melyik mesét és hol gyűjtötte Krizának Gálffy Sándor, Kriza mely meséket küldte Aranyinak és Gyulainak kiadás végett, stb.) Kriza János levelei Gyulai Pálhoz, 1861. dec. 30-tól 1864. okt. 4-ig. KRIZA J. 1956. II. 406–407, 414–430. E levelek újraközlései is megtalálhatóak a közelmúltban megjelent adatgazdag Kriza-dokumentumgyűjteményben: SZAKÁL A. 2012. 84–85, 111–117, 121–123, 125–126, 130–131, 133–135, 139–140.

³⁵ GYULAI P. 1862. *A Szépirodalmi Figyelőben* 1862 nyarán (aug. 14.) *Spanyol népmesék* címen közölt ismertetésében részben népmesékről, részben feldolgozott mesékről szól, tanulság arra nézve, hogy e két kategóriát ekkor már egyértelműen megkülönböztette egymástól, még ha az elhatárolás módszere nem tudományosan kidolgozott. GYULAI P. 1961. 79–80. (638.) Az ismertetett kötet Fernan Caballero [Arrom Cecilia vagy másként Cecilia Böhl de Faber, 1796–1877] munkáinak német nyelvű gyűjteményes kiadásának része (Ausgewählte Werke... XVI.), mely népszerű andalúz meséket és dalokat tartalmaz. (Az eredeti spanyol mű vélhetőleg az 1859-ben megjelent Fernán Caballero: *Cuentos y poesías populares Andaluces* lehetett). Gyulai németből lefordított és itt közölt *A szerencse és a pénz* címen egy mesét is Caballerótól. Vö. ORIOL, C. 2007.

tanulmányai és gyűjtési felhívásai³⁶ mögött már egy többéves mesegyűjtő-tapasztalat és egy komolyabb, nagy terjedelmű gyűjtött kézíratos, elsősorban népmeséket tartalmazó népköltési szövegkorpusz állt.³⁷

Gyulai Pál kimondottan a népmesékre vonatkozóan csak nagyon kevés írásában tett megállapításokat. Meseismeretére jó példa Arany László 1862-ben megjelent *Eredeti népmesék* című gyűjteményének a *Budapesti Szemlé*ben közzétett ismertetése. (Gyulai ezen ismertetésében egyébként a magyar mesekutatók egyik első összefoglalását adja, hosszú időre alapvetően meghatározva a 19. századi magyar népmesekánont). Az Arany meséiről elismerően szóló ismertetésben s terjedelmet illetően némi kritika is felfedezhető, illetve ennek kapcsán Gyulai meseismeretéhez is újabb adalékok derülnek ki:

„A mi a gyűjtemény anyagát illeti, nem mondhatjuk épen gazdagnak. A Gaal, Erdélyi és Merényi gyűjteményei valamivel gazdagabbak. E gyűjtemény néhány meséjének magunk is jobb variánsait ismerjük a nép ajkáról. Ilyenek: »A vak király. « »A veres tehén. « »Özike. « »Fehér ló fia. «³⁸

Mint már többször említettük, Gyulai 1860 februárjában arról számolt be, hogy már saját népköltési gyűjteménnyel (*kisded gyűjteményem*) rendelkezik. Ugyanitt szólt arról is, hogy e korpusz egyrészt néhány hónap alatt készült el, másrészt összeállításában a diákjainak, a kolozsvári gimnázium tanulóinak volt nagy szerepe. Név szerint egyetlen tanítványát (Varga/Warga Lászlót) említi meg itt.³⁹ A tizenhat éves Hory Etelkán kívül ő már a második azonosított, Gyulai gárdájába tartozó fiatal gyűjtő. Varga (Warga) László saját bevallása szerint több balladát, egy népdalt és egy betlehemes szövegét adta a magyart és latint

³⁶ *Adalék népköltészetünkhöz* (1860), GYULAI P. 1860 (= GYULAI P. 1908. 308–346.). *Két ó-szekély ballada* (1862), GYULAI P. 1927b. *Eredeti népmesék*, GYULAI P. 1862. *Adalék népmeséinkhez* (1862), GYULAI P. 1927c (= GYULAI P. 1956). *Felhívás...* (1863), GYULAI P. 1961. 617–619.

³⁷ Ugyanakkor ismert, versben kidolgozott gyerekmeséinek keletkezési ideje (és ezzel talán összefüggésben gyermekei születése) is javarészt erre az időszakra tehető. Lásd *Gyermekmesék (1854–1864)*, GYULAI P. 1870. 231–258. Ezekről később részletesebben is szölok.

³⁸ GYULAI P. 1862. 389.

³⁹ „Ha az én kisded gyűjteményem, melyet leginkább tanítványaim, közöttük kivált Varga László, buzgalmának köszönök, néhány hónap alatt is ennyi szépet bír felmutatni [...] GYULAI P. 1860. 299.

oktató tanárának.⁴⁰ Warga diákkori gyűjtése nem a saját, hanem Gyulai neve alatt jelent meg az *MNGy* I. kötetében. Ezt az autorizációs gesztust Warga nehezményezte, ennek kapcsán egy igen érdekes, a folklórszövegek esetében a gyűjtő tulajdonjogát érintő polémiába keveredett egykori tanárával a kötet megjelenése (1872) után.⁴¹ Gyulai Wargának adott válaszára e helyütt csupán a diák gyűjtők körének pontosabb meghatározása szempontjából érdekes utalás miatt térnek ki: Warga Gyulai emlékezete szerint ötödik-hatodik osztályos tanuló korában volt a folklórgyűjtésben segítségére.⁴²

(Mint láttuk, Gyulai 1861 decemberében Hory Etelkának a népdalgyűjteményt megköszönő levelében arról számol be, hogy népmesékben már ekkor gazdagabb a gyűjteménye, mint népdalokban.) Annak a legnagyobb akadály, hogy Gyulai Pál népköltési gyűjteményét rekonstruálni tudjuk, sajnálatos módon az, hogy nem maradt fenn sem kézirat, sem pedig kiadott, az ő nevével jegyzett önálló népköltési gyűjtemény, noha a fent bemutatott dokumentumok alapján nyilvánvaló, hogy ilyen korpusz létezett és publikálására vonatkozóan elképzelései voltak.⁴³ Az Akadémiai Kézirattárban őrzött 19. századi folklórszövegek egy része napjainkig azonosítatlan, illetve sok esetben tévesen történt meg az adott kézirat gyűjtőhöz és/vagy gyűjteményhez rendelése. Így fordulhat elő az, hogy számos, jelenlegi állapotában bekötött kézirat egység egymással eredendően semmilyen kapcsolatban nem álló kéziratokat tartalmaz.⁴⁴ Az egy-

⁴⁰ *MNGy* I. 36–37. (Gyulai Pál, Erdély, Csomafája), 137–138. Molnár Anna (Gyulai Pál, Marosszék); 191–192. A rab (Gyulai Pál, Marosszék); 195. A zsvány felesége (Gyulai Pál, Udvarhelyszék); 200–201. Tamás Rózsi (Gyulai Pál, Kolozsmegye, Kide); 212. Szőcs Marcsa (Gyulai Pál, Háromszék); 217–218. A menyasszony (Gyulai Pál, Marosszék); 270–271. „*Este későn ne járj hozzám*” (Gyulai Pál, Szilágy). Vö. WARGA L. 1872.

⁴¹ Erről részletesebben az utolsó fejezetben lesz szó. WARGA L. 1872.

⁴² GYULAI P. 1872. Ezt a szempontot azért tartottam kiemelésre méltónak, mert Kovács Ágnes kimondottan az ötvenes évek diák gyűjtőiről írva összefüggést tételezett fel az iskolázottság és a meselejegyzések tudományosan kiaknázható értéke („hitelessége”) között. Kovács Csaplár gyűjtőiről szólva a negyedik és ötödik osztályosok lejegyzéseihez képest néhány nyolcadikos gyűjtő meséjét méltatja. (IPOLYI A. 2006. 45.)

⁴³ Az *MNGy* I. kötetében csupán öt mese, egy betlehemes játék, tíz ballada és félszáznál is több népdal jelent meg Gyulai neve alatt.

⁴⁴ Kriza és az Arany család kéziratai mesterséges egységének létrejöttéről lásd Kovács Ágnes igen tanulságos beszélgetését Gergely Pállal (MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. Kovács Ágnes: *Beszélgetés Gergely Pállal, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében 1981.*

kori kéziratrendezők elsődleges szempontja az állagmegóvás volt (sok kézirat az Akadémia irattárának pincéjében lett az enyészete), a korpuszok és az egyes szövegek elemi szintű azonosítása jellemzően a korszak (általában csak a század), illetve a folklórműfajok hozzávetőleges meghatározásával történt. Emiatt a kéziratok folklórszövegek tekintetében számos *vegyes gyűjtemény*ként meghatározott, így a cím alapján a kutatót csak kevésbé orientáló kéziratgyűjtes létezik.

A továbbiakban (jelen állapotukban) öt, az Akadémiai kézirtattárban található, bekötött kéziratok folklórszövegeket tartalmazó kötetet szeretnék Gyulai Pál hajdani folklórgyűjtésével összefüggésbe hozni a megkötéssel, hogy távolról sem tekintem még befejezettnek e kéziratok forrásokban található folklórszövegek lejegyzőinek azonosítását.

A legbiztosabban a *Népdal és ballada-másolatok (különbféle gyűjtésekből)* címet viselő korpusz azonosítása végezhető el.⁴⁵ A kéziraatra már Olosz Katalin is felhívta a figyelmet, ő állapította meg először, hogy e szöveggyűjtes az *MNGy* I. kötetében megjelent folklórszövegek verses anyagát (pontosabban annak nagy részét) tartalmazza.⁴⁶ A „Gyulai Pál gyűjtőkönyvé”-nek nevezett kézirat 107 lapos, az itt olvasható szövegeket különböző nyomtatott sajtótermékekből másolták ki és emelték az *MNGy* I. kötetébe. Az egyes szövegek mellett forrásmegjelölések is szerepelnek: *Missioi Lapok*, *Hazánk s a Külföld*, *Vasárnapi Ujság*, *Koszorú*, *Fővárosi Lapok*, *Székely Közlöny* és *Kolozsvári Nagy Naptár*.⁴⁷ A kéziratok kötet prózafolklórt egyáltalán nem tartalmaz.

Ezenkívül a *Dal- és ballada gyűjtemény vegyes gyűjtésekből* című háromkötetes kézirat két kötetét⁴⁸ hoznám Gyulaival kapcsolatba. Az I. számmal jelzett, 113 lapos részben találjuk többek között a fent már említett Hory Etelka-féle dalgyűjteményt is, mely kis kézirategységről a bemutatott dokumentumok alap-

március 23-án.) Vö. GERGELY P. 1957. 7–8. A beszélgetés Arany-mesékre vonatkozó részeit DOMOKOS M.–GULYÁS J. 2009. 64.

⁴⁵ MTAK Kt. Irod. 4-r. 408.

⁴⁶ OLOSZ K. (2000) 2003d. 58.

⁴⁷ Ezt a módszert többször is deklarálták a szerkesztők: „[...] felhasználtunk mindent, a mit a hírlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adatoknak ítéltünk [...]” *MNGy* I. V.; illetve „Az első kötetben a lapokból is (főleg az erdélyiekből, a »Koszorú«-ból és a »Fővárosi Lapok«-ból) átvettünk minden népköltési közleményt kivéve a Krizáét, miután ő maga fogja kiadni gyűjtését [...]” *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235.

⁴⁸ MTAK Kt. Irod 4-r 365 I. II.

ján tudjuk, hogy azt Gyulainak küldte Hory Etelka a hatvanas évek legelején. A kéziratos kötetben sok, vegyes műfajú folklórszöveget olvashatunk, különböző dátumok (1849–1867), eltérő földrajzi helyek (*S.patak, Csallóköz, Család, Kolozsvár, Nagy-Kikinda, Nyír*) és több gyűjtő neve is szerepel a kolligátumban. Ezeken kívül két Gyulainak mint a népköltési gyűjtemény szerkesztőjének címzett levél is kíséri a feladók folklórküldeményeit.⁴⁹ Ezek alapján joggal gondolhatnánk, hogy a kötet a Kisfaludy Társasághoz beküldött folklóranyagot tartalmazza, azonban ha megnézzük a jelzett időpontokat, feltűnő, hogy bizonyos szövegek az *MNGy* mint népköltési antológiasorozat megindítása (1860–1872) előtről datálódnak. A kolligátumból kiemelve az 1863 előtti (A Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívásának közzététele) előtti, térben és időben Gyulai kolozsvári gyűjtéséhez közeli adatoknál csupán két nevet találunk Hory Etelkán kívül a (kétségekívül teljesen önkényesen létrehozott) halmazban: Deák Lajosét és Kustós Dánielét. Az előbbinek egy versben kidolgozott mesei történetét olvashatjuk, az utóbbi nevével jelölt kis füzetben viszont két valódi népmesét találunk.⁵⁰

A *Dal- és ballada gyűjtemény vegyes gyűjtésekből II.* című (a raktári jelzet szerint az előző kötet 123 lapos folytatása) korpusz teljes ismertetésére nincs most módom, azonban kiemelnék innen is három, Gyulaival kapcsolatba hozható gyűjtőt/levélíró. Kövessy Gyula a Somogy megyei Nágocsról küldött keserves énekét 1863. szeptember 15-én címezte Gyulai Pálnak,⁵¹ Homolkay Ferenc a *nagyfalusi tanyáról* (Szabolcs m.) 1863. augusztus 25-én kelt levelében ref-

⁴⁹ Galyasi [?] Imre 1867. május 23. Nagy-Kikinda MTAK Kt. Irod 4-r 365 I. 24–25.; és Kelecsényi József 1863. okt. 14. Család MTAK Kt. Irod 4-r 365 I. 52.

⁵⁰ Deák Lajos: Az árva lány (verses mese) Kolozsvárt 1862 Martius 16án. MTAK Kt. Irod 4-r 365 I. 20–23. A másik név egy néhány lapos füzetke címlapján olvasható: Kustós Dániel éz a német verses könyv sept 15én 1860ban Kolozsvárt (az *ez a német verses könyv* meghatározás áthúzva szerepel). Mese 56, 57–60. ATU 502+554 (*MNK* 2. 264.), és egy hazugságmese 59v–60 és 56. (a címlapra került e mese vége) *MNK* 1961E*+AaTh 1960L *MNK* 8. 136. Nem tisztázott, hogy kik e gyűjtők/lejegyzők és hogyan kerültek e kéziratok a kolligátumba, egy Gyulai neve alatt megjelent mese azonban szó szerint ez utóbbi hazugságmesét követi. Az egyszeri gyerek IV. *MNGy* I. 468–469.

⁵¹ Keserves ének MTAK Kt. Irod 4-r 365 II. 65–67.; és a levél: 68–69. 1863. szept. 15. Kövessy Gyula Gyulai Pálnak, Nágocs (Itt jegyezném meg, hogy a Gyulai Pál levelezése második kötete számára is hasznos lehet a társaság gyűjtési felhívására Gyulainak mint az *MNGy* szerkesztőjének beküldött, a folklórszövegeket kísérő, azokkal egybekötött levelek áttanulmányozása. A készülő Gyulai-levelezés sajtó alá rendezője T. Szabó Levente.)

lektált a *Pesti Napló*-ban három nappal korábban megjelent gyűjtési felhívásra.⁵² Világos tehát, hogy a somogyi és a szabolcsi két levélíró a társaság gyűjtési felhívása indította folklórgyűjtésre. A felhívás előtti időből való e kötetben egy bizonyos Felházi Károly néhány szövegből álló gyűjteménye. Felházi három mese- és néhány népdalfeljegyzése szerepel e helyütt.⁵³ A szövegek mellé *Április 11-én 1862*, valamint *Április 12. 1862*. dátumokat írta a lejegyző. Felháziról nem áll rendelkezésre sok információ, Szinnyei biográfiájában azonban néhány sorban megemlékezik egy Felházi Károly nevű szerzőről. Hiányos életrajzi adataiból mindössze annyi derül ki, hogy Felházi a pesti egyetem első éves joghallgatója volt 1868-ban és még az év nyarán Erdélyben (*P.-Csehben* [?]) halt meg 22 éves korában.⁵⁴ Munkáinak Szinnyei által megadott címei alapján több írása is vélhetőleg Kolozsvárhoz vagy annak közeléhez köthető helytörténeti jellegű munka lehet. Török István a kolozsvári kollégium történetéről írott munkájában szerepel, hogy az iskolában működött olvasóegylet élére könyvtárörnek 1858-tól rendszerint valamelyik ifjabb tanárt nevezték ki, ugyanitt Gyulai Pált mint az első könyvtárort nevezte meg.⁵⁵ Gyulai távozta (1862) után Varga László lett a könyvtárör,⁵⁶ 1864-től az akkor húszéves Hory Béla viselte egy évig, 1866-ban és 1867-ben pedig egy bizonyos Felházi Károly.⁵⁷ Ha feltesszük, hogy a Szinnyei által említett, fiatalon elhunyt erdélyi szerző azonos a kolozsvári gimnázium könyvtárörével, akkor Felházi is éppen húszévesen (talán ifjú tanárként) volt

⁵² MTAK Kt. Irod. 4-r 365 II. 64. 1863. aug. 25. Nagyfalú, Homolkay Ferenc Gyulai Pálnak (A levél abból a szempontból is tanulságos, hogy Homolkay nem biztos benne, hogy kinek van kompetenciája folklórszövegeket gyűjteni: bárkinek vagy csak a megbízottaknak.)

⁵³ *A falusi leány buja, A három elhagyott leány, A csizmadia és kutyája* MTAK Kt. Irod. 4-r 365/II. 48–51.; a népdalok: 52–57.

⁵⁴ Szinnyei szerint írásai a *Hazánk és a Külföld* 1867-es és 1868-as évfolyamában jelentek meg. (*Hunyadi Mátyás születéshelye, XII. Károly svéd király és az emlékezetes zilahi ház. A kolozsvári magyar nemzeti színház, Drágyi várkastély*) SZINNYEI J. 1891–1914. III. (1894) 339.

⁵⁵ „1858-ban az előljáróság azon szomorú tapasztalatból kiindulva, hogy a könyvtár, a sokszor hanyag könyvtárörök miatt csonkulást szenved; az ifjak közül alkalmazottak legfennebb egy-két évig kötelezhetik magokat e hivatalra s e rövid idő alatt nem tanulhatják jól meg a rendet: kimondja, hogy jövőre valamelyik ifjabb tanárt bízza meg a könyvtárőri tiszttel [...]” TÖRÖK I. 1905. 326.

⁵⁶ TÖRÖK I. 1905. 228. Feltételezem, hogy azonos azzal a V(W)argával, aki Gyulai számára ötödik és/vagy hatodik osztályos korában gyűjtött (Ebben az esetben a tisztséget, ha egyáltalán, még mint hetedik/nyolcadik osztályos diák viselhette.)

⁵⁷ TÖRÖK I. 1905. 189.

a könyvtár őre. Mivel Felháziról a fenti adatokon kívül semmi mást nem sikerült kiderítenem, ezért az is csak feltevés, hogy 1862 áprilisában tizenhat évesen ő gyűjthette (talán tanára) Gyulai Pál számára az említett folklórszövegeket.

Végül szeretnék rátérni a Gyulai mesegyűjtését tekintve az Akadémiai kéziratárban őrzött legfontosabb korpuszra, a *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjteménye* címen katalógizált kétkötetes kéziraatra.⁵⁸ Az eddigi kötegekkel ellentétben csak népmesét tartalmaz e két kötet, mely egységesebb képet mutat abban a tekintetben is, hogy kevesebb, összesen három kézírásban maradt fenn. Két kötetben átívelő, folytatólagosan létrehozott (nagyjából az eredeti sorrendben megmaradt) hosszabb lejegyzésből áll (nem tudom, hogy mire utal a katalóguscédulán lévő *és ismeretlen gyűjtők* megnevezés). Az I. kötetben Marosi Samu nevével és Nagy-Doba (Kisdobával egyesítve ma Doba, Szilágy m.) és Zilah (Zaláu, Szilágy m.) helymegjelölésekkel találkozunk. Az ismeretlen Marosi Samué a három közül a szövegszámban és terjedelemben legkisebb gyűjtemény, 26 lapon három számozott, cím nélküli és négy címmel ellátott mesét közöl.⁵⁹ (E szövegegységben találjuk egy üresen maradt lap hátoldalára írva Gyulai a farkasról és a szúnyogokról szóló verses meséjének prózai, cím nélküli változatát Gyulai kézírásában.)⁶⁰

A következő, tizenkilenc cím nélküli mesét magában foglaló nagyobb kéziratot egység Bagossy Károly lejegyzése. Kiforratlan, szépírássra törekvő írásképeiből ítélve feltételezem, hogy Bagossy is diákjegyző lehetett. Az I. kötetbe tizennégy meséje került, majd a másodikba még további öt.⁶¹ A kézirat datálás nem szerepel.⁶²

A lejegyző Bagossy személyéről semmi biztosat nem állíthatunk, ugyanakkor feltűnő, hogy a kolozsvári református kollégium diákjai között Bagossy nevűvel is találkozunk. Török István úgy tudja, hogy a kolozsvári gimnáziumban a hetedikes és a nyolcadikos diákok az 1863/1864-es tanévben *Kis kör* néven

⁵⁸ MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I–II.

⁵⁹ MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I. 1–26. (1–3. sz. és A bolond fiú, A tyúk, Egy más cigán, A cigán)

⁶⁰ MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I. 18v. A farkas és a szúnyogok GYULAI P. 1870 II. 235–236. A mese keletkezésére később még kitérek.

⁶¹ MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I. 27–65. II. 65–78. Az utolsó mese fölé utólag került cím: *A három király kis aszonyról s a sárkánról.*

⁶² MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I. 42. A mesék közé ékelődve e lap Gyulai kézírásában egy nyugtát tartalmaz.

egyesültek és saját lapot hoztak létre. E lap szerkesztője Sámi Lajos volt,⁶³ a lap munkatársai között Hory Bélát és Bagossy Károlyt is megemlíti.⁶⁴

További források hiányában sajnos nem tudunk továbbnyomozni a kolozsvári református gimnázium ötödik-hatodik, illetve hetedik-nyolcadik osztályos diákjainak egy részét tömörítő, különböző, a 19. századi folklórgyűjtés szempontjából izgalmas egyesületeknek és csoportosulásoknak, így ismét csak feltevással élhetünk, amikor Felháziival együtt Bagossy Károlyt is Gyulai kolozsvári gimnáziumi diákgyűjtői között jelöljük meg. E feltevést erősíti ugyanakkor, hogy Bagossy meséi közül *A róka, a medve és a szegény ember* címmel egy állatmese Gyulai neve alatt megjelent 1872-ben.⁶⁵

Bagossy meséi után találjuk a kézirat harmadik, legizgalmasabb egységét, mely közel ötven lapon harminc, különböző mesei alműfajba tartozó (tündérmese, állatmese, hazugságmese, csalímese) népmesét, valamint néhány találós kérdést hoz, végig Gyulai kézírásában.⁶⁶ A teljes gyűjtemény tüzetes textológiai átvizsgálása még nem fejeződött be, így sok kérdés még nyitva áll. Nem világos, hogy ez a korpusz Gyulai saját maga által vagy diákjai, gyűjtőtársai által gyűjtött szövegeket tartalmazó gyűjtemény-e, vagy esetleg valamilyen nyomtatott forrásból származnak-e ezen mesék. A nehezen olvasható kéziratok sietős, sok rövidítést alkalmazó lejegyzési módja a népmeseszöveg-rögzítésének inkább az (elmondás vagy emlékezet után történő) első fázisa, mint egy következő, valamilyen szöveget alapul vevő másolás felé mutat. E kötet három meséjét sikerült azonosítani, melyek biztosan genetikus kapcsolatban állnak az *MNGy* I. kötetében Gyulai Pál neve alatt megjelent mesékkel.⁶⁷

⁶³ Az ott történelmet tanító Sámi László öccse volt Sámi Lajos, Szinnyei úgy tudja, hogy a lap címe *Auróra*, Török szerint *Remény* volt. SZINNYEI J. 1891–1914. XII. (1908) 112.

⁶⁴ TÖRÖK I. 1905. 228.

⁶⁵ *MNGy* I. 470–473, Gyulai Pál és Kolozsvár megjelöléssel. MTAK Kt. Irod 4-r 397/I. 45a és 45b (tévedésből két 45. lap van) 8. Mese. ATU 154. *MNK* I. 131.

⁶⁶ MTAK Kt. Irod. 4-r 397/II. 79–130. a találósok a 115. lapon találhatóak.

⁶⁷ MTAK Kt. Irod. 4-r 397/II. 99–100. Kaczor király = *MNGy* I. 433–437. A kiadott könyvmese sorról sorra követi a kéziratot, azonban a közreadó stilisztikailag minden egyes mondatot átfőrmál. A kéziraton ceruzás javítások találhatóak, ennek írásképe hasonlóságot mutat az Arany család mesekéziratainak nevezett kéziratgyűttesen található javításokkal. (Az Arany család mesekéziratairól lásd KOVÁCS Á. 1982a.) Az átszövegezés módszere is rokonságot mutat Arany László 1862-es kötetében érvényesített elvekkel. Mindezeket figyelembe véve, úgy gondolom, hogy Arany László az *MNGy* I. prózai anyagának szerkesztése során Gyulai Pál e kéziratát használta *A Kaczor király*

Gyulai Pál kolozsvári tanársága idejéből két kolozsvári gyűjtőjét minden kétséget kizáróan, meg tudunk nevezni: Warga Lászlót, aki ötödikes/hatodikos diákként gyűjtött számára főként balladákat és a vélhetőleg szintén Gyulai-tanítvány Hory Béla lánytestvérét, Etelkát, aki népdalokkal gazdagította Gyulai gyűjteményét. Pontos életrajzi adatok és hiteles dokumentumok híján két további diák gyűjtőt feltételezen vonnék Gyulai gyűjtőkörének tagjai közé: a fiatalon elhunyt Felházi Károlyt és a népmese gyűjtő Bagossy Károlyt. Eddigi ismereteink szerint mindketten 1861–1862-ben a kolozsvári református gimnázium ötödikes, hatodikos osztályának tagjai lehettek. Bagossy gyűjtéséből egy mesét tudunk a Gyulai neve alatt megjelent mesék közül beazonosítani. Kérdés, hogy a Kustós Dániel (1862, Kolozsvár) egykori füzetébe és annak címlapjára került meséket ki jegyezte le és mi a magyarázata annak, hogy az egyik hazugságmese szó szerint megjelent Gyulai neve alatt 1872-ben, lehet-e Kustóst is Gyulai diák gyűjtőinek sorában tudni? Fontos, még elvégzendő feladat az MTAK Kt. Irod. 4-r 397/II. 79–130. jelzeten található korpusz *minden* egyes szövegére kiterjedő alapos textológiai vizsgálat, mely feltehetőleg Gyulai egykori népmese gyűjteményének fontos része lehetett.⁶⁸

A továbbiakban, Gyulai népmese gyűjtésével is összefüggésben, meseköltésze néhány darabjának keletkezését vizsgálom meg.

című, Gyulai Pál kolozsvári variánsaként megjelölt mese megszövegezésekor. Ezenkívül a kötet két további hazugságmesejének ismerem a kéziratát: MTAK Kt. Irod 4-r 397/II. 114. = *MNGy* I. 465–468. E cím nélküli, *Kérékvágás kondulás...* kezdetű kolozsvári helymegjelölésű mese, illetve az *Epen úgy láttam, mint most...* kezdetű szilágysági mese (MTAK Kt. Irod 4-r 397/II. 116. = *MNGy* I. 468–469.) esetében a szöveggondozó máshogyan járt el, mint az előző mesénél, e szövegeken ugyanis csak nagyon kevés módosítást eszközölt, nyilván azért, mert a stílusnak a képtelen motívumok halmozása során eleve kisebb szerepe jut a hazugságmese alműfajnál. A szilágysági mese végére *Rátonban Krasznamegyében egy kondásfiútól* megjegyzés szerepel, mely kitéltet nyilván az adatközlőre kell vonatkoztatnunk.

⁶⁸ Az Akadémiai Kézirattár katalógusának cédulaleírása szerint e gyűjteményrész egy bizonyos Bak László gyűjtése. E feltételezéssel nem értek egyet, erről részletesen lásd a 9. fejezet Krizáról szóló részét.

GYULAI PÁL NÉPMESÉI A SZÉPIRODALMI FIGYELŐBEN

A tyúk és a farkasverem (Népmese); Az Igazság és Hamisság (Allegoria)

Gyulai Pál a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain többször jelentkezett verses népmese-feldolgozásokkal. Először 1861-ben *A tyúk és a farkasverem (Népmese)* cím alatt publikálta az ismert állatmese és a szintén népszerű formulamese kontaminálódott változatának⁶⁹ feldolgozását. Itt kell megjegyezni, hogy e mesének a fent Gyulaival összefüggésbe hozott kéziratos kötetek egyikében szerepel egy *A tyúk* című, Marosi Samu meselejegyzéseként számon tartott zilahi variánsa.⁷⁰ E kézirat utolsó lapjának hátoldalára eltérő írással a kéziratból kijegyzett ismert formula olvasható.⁷¹

A publikált mesefeldolgozást Arany János tanulságos szerkesztői megjegyzése kísérte. Igen árulkodó a Muzáron-vita⁷² lezajlása után közel három évtizeddel Arany mentegetőzése, amiért e mesét közzétették:

„Gyermek-költészetünk (nem *gyermekes*, hanem gyermekek számára való költészetünk) parlag mezején örömmel üdvözljük e naiv mesét. A ki csekélylené ez irodalmi lapba, ne feledje, hogy egy Puskin nem tartotta méltóságán alulinak népmeséket dolgozni ki.”⁷³

Arany János szerkesztői megjegyzésének a népmesét feldolgozó költemény negatív recepciójának feltételezése mellett egy másik érdekes aspektusára is sze-

⁶⁹ A népmese a korábbi AaTh 2033 *Égszakadás, földindulás...*+ AaTh 20C *Farkas-barkas* elnevezésű típusokba tartozik (MNK 1. 60. MNK 9. 1990. 109–111.), a jelenleg érvényes Uther-katalógus egy típusként tartja nyilván: ATU 20C. Uther, H.-J. 2004. I. 28.

⁷⁰ MTAK Kt. Irod. 397/I. 19–21. *A tyúk*. ATU 20C

⁷¹ MTAK Kt. Irod. 397/I. 21v. A nagyon nehezen olvasható sietős feljegyzésből kibetűzhető szavak: *Roka boka jaj be szép Farkas barkas ja[j] b[e] rut*. Feltételezésem szerint ez a néhány sor Gyulaitól származik.

⁷² A vita 1833-ban a népmese esztétikai értékelése körül bontakozott ki az *Élet és Literaturában* 1829-ben közzétett mesék kapcsán. Horváth J. 1978. 53–54. A közzétett mesék korabeli recepciójának legfontosabb feldolgozása Gulyás J. 2006a. Megjegyzendő, hogy az 1829-ben Szemere Krisztina által közölt, *Tyúkom-búkom* című mese (1829. XIV. 102. *Élet és Literatura/Muzáron*) is ebbe a típusba tartozik.

⁷³ *Szépirodalmi Figyelő* 1861. augusztus 8. I. 40. sz. 632–633.

retném felhívni a figyelmet. Arany egyértelműen a *gyermek*költészetbe utalja a *nép*meseként publikált meseszöveget.⁷⁴ Ez a tény azért figyelemre méltó, mert jól mutatja, hogy a népmese a 19. század közepén az akkor éppen csak alakuló hazai gyermekirodalomban is elkezd helyet találni magának.⁷⁵ Arany János és Gyulai Pál levélváltásai is amellett szólnak, hogy Gyulai állatmese-feldolgozásait a gyermekközönségnek szánta.⁷⁶ Gyulai *A tyúk és a farkasverem* című verses mese kéziratát 1861. július 29-én küldte el Aranyak Kolozsvárról. A népmesék költői feldolgozásának Gyulai Pál képviselte elvéhez tanulságos Gyulai levelének alábbi részlete:

„Itt küldöm a kérdéses népmesét a dajka vagy állatmesék fájából. Mint elso [!] kísérlet e téren talán figyelmet érdemel. A kidolgozás egészen az enyém s a compositioból is egy rész. Lényeges dolgot is változtattam, de a megadott alap szellemében. A rimes forma helyett jobbnak láttam e rimetlen, de elég hangzatost használni, mely szerintem jobban illik az ily népmesék naivitásához. Érjen annyit a mennyit érhet, tégy vele azt, a mit tehetsz.”⁷⁷

Gyulai a gyűjteményes költeményei hatodik kiadásában is a mese folklóreredetét deklarálja.⁷⁸ Jellemző, hogy a magyar népköltészetre oly nagy hangsúlyt fektető Gáspár János iskolai olvasókönyvének 1870-es kiadásába új szöveggént felvette Gyulaitól *A farkas és a szúnyogok* mellett *A tyúk és a farkasverem* című mesét is.⁷⁹

⁷⁴ Értékét is abban látja, hogy a magyar irodalomban hiánypótló e műfaj. Gyulai meséinek a gyerekköltészethez rendelését lásd még DENG J. 1882.

⁷⁵ A fabula mint moralizáló-oktató műfaj pedagógiai felhasználásának ugyan hosszú története van, itt azonban az állatmese-feldolgozás mint népmese jelenik meg, és ekként rendelődik a hazai gyermekirodalom tartományába. (A magyar állatmesék történeti rétegeiről, a folklór és irodalom kölcsönhatásáról lásd Kovács Ágnes bevezetőjét az *MNK* 1. kötetéhez, 1987. 20–35. és VOIGT V. 1981.) A gyerekeknek szánt mesekiadványokról DRESCHER P. 1934. A tündérmese gyermekirodalomá alakításának társadalomtörténeti elemzéseit lásd ZIPES J. 2006.

⁷⁶ Gyulai Aranyhoz, 1862. jan. 29., Kolozsvár. Gyulai *Költeményeiben* is külön ciklusként szerepel a *Gyermekmesék* két eredeti és négy folklórfeldolgozása verssel. GYULAI P. 1870. 231–258.

⁷⁷ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1861. július 29., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 449. (662.)

⁷⁸ GYULAI P. 1894a. II. 306. „[...] a néptől vettem, itt-ott némi alakítással.”

⁷⁹ GÁSPÁR J. 1870. 62–64. Itt jegyezném meg, hogy Gyulai Pál és Gáspár János (1816–1892) – az ismert pedagógus, népszerű olvasókönyvek és gyerekkönyvek írója-szerkesztője – irodalmi

Mielőtt folytatnánk *A tyúk és a farkasverem* című költemény folklórpárhuza-mainak ismertetését, rövid kitérőként itt szeretném megjegyezni, hogy *A farkas és a szúnyogok* című alkotás 1870-ben két teljesen eltérő karakterű antológiában is helyet kapott: megjelent egyrészt Gyulai verseinek gyűjteményes kötetében, másrészt Gáspár János már említett, a népiskolák második osztálya számára szerkesztett olvasókönyvének ezúttal egyedül, Kovácsi nélkül jegyzett kiadásában.⁸⁰ Rendkívül érdekes, hogy Gyulai több kéziratos kolligátumkötetbe szétszóródott folklórgyűjteményében megtalálható e mese is, nem versben, hanem prózában rögzített, tintával és ceruzával is javítgatott változata. A kézirat hátoldalán *1861. April 30.* datálás szerepel.⁸¹ A nehezen olvasható Gyulai-kéziratban a költemény alapjául szolgáló szűzsé olvasható. A kéziratban áthúzott szövegrészeket én is áthúzva jelölöm:

„Egy eléhezett farkas a mezőn ~~kullogott egy csapat szunyog kezd~~ egy fa alatt busult egy csoport szunyog ~~érkezett hozzája~~ állított be hozzá [ceruzával más, olvashatatlan szavakra javítva] el kezdtek neki muzsikálni. A farkas köszönte szépen e megtiszteltetést s mondta, hogy menjenek el de ezek ~~nem akartak~~ nem tagítottak Böjtölők [olvashatatlan javítás] nagy böjt van jöjtek ~~szentmihály~~ András napkor monda a Farkas! Jaj nagys[a]gos farkas ur ekkor meg nekünk van ~~ünnepeünk~~ nagy ünnepünk meg magunknak nem muzsikálunk.”

A textus a költeménnyel való szövegszerű egyezései miatt bizonyosan szorosan kapcsolódik Gyulai Pál *A farkas és a szúnyogok* című költeményéhez, esetleg annak egy első, prózában kidolgozott vázlatának tekinthető.

kapcsolata, mely az 1840-es évek közepétől datálódik (AKNAY T. 2003. 90.), önálló vizsgálat tárgya lehetne. E helyütt csak néhány levelet említek, melyek Gyulai Gáspár ifjúsági antológiáiban való közreműködésének nyomait rögzítik: Gyulai Pál Gáspár Jánoshoz [1847. június] *GyPLev* I. 26.; [1847 augusztus] *GyPLev* I. 27.; 1851. dec. 5., Gernyeszeg, *GyPLev* I. 113.; 1851. dec. 29., Gernyeszeg, *GyPLev* I. 115–116. Vita Zsigmond 1975-ben Gyulai a népköltészet után kidolgozott verses és az *MNGy* I. kötetében megjelentetett prózai népmeséiből, valamint a mások által írott, gyerekeknek szánt költeményeik Gyulai-féle fordításaiból válogatott kiadást jelentetett meg. Erről lásd VITA Zs. 1975.

⁸⁰ GYULAI P. 1870. 235–236; GÁSPÁR J. 1870. 131. („Nyári meleg és üres has... Haragszik az éh farkas.[...]”)

⁸¹ MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I. 18.

Visszatérve a hivatkozott levélrészletre, egyelőre nem ismert, hogy 1861 júliusa előtt Arany és Gyulai mikor váltott szót a népmesékről, azonban a fent hivatkozott levélben Gyulai megfogalmazása („itt küldöm a *kérdéses* népmesét”) arra utal, hogy kettejük között már korábban is szóba kerültek Gyulai népmeséi.⁸²

A 19. században széles körben ismert, fent említett népmese (ATU 20C) egy, Gyulaiéhoz nagyon hasonló változatát közreadta Arany László is *Farkas-barkas* címmel, népmeseként klasszikusként számon tartott mesegyűjteményében.⁸³ Itt szeretném megjegyezni azt a literátori meseismeret szempontjából nem mellékes körülményt, hogy Arany László éppen Gyulai e verses meséjének keletkezése idején két diáktársával együtt Erdélyben kirándult. Az 1861 július végétől feltehetőleg október közepéig⁸⁴ tartó út során a három fiatal többek között Gyulai Pált is meglátogatta.⁸⁵ Bár nem bizonyított, gyanítható, hogy fontos impulzust jelenthetett Arany László következő év nyarán megjelent népmesegyűjteményéhez ezen erdélyi kirándulás.⁸⁶ Mindezt figyelembe véve elképzelhető, hogy a

⁸² Arany János Gyulait 1857 decemberében tájékoztatta arról, hogy elkezdett írni egy előbeszédet a „magyar naiv eposzról” a cseh königinhofi/grünebergi kéziratok ismertetéséhez. Arany János Gyulai Pálhoz, 1857. dec. 1., Kőrös. *GyPlev* 1961. 338. (638.). (*A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából*. [Královédvorský Rukopis] Ford. Riedl Szende. Prága, Hanka Venczel, 1856. A fordításról és recepciójáról DÁVIDHÁZI P. 2004. 523–524.). A cseh – mint később kiderült – hamisítványokkal Arany később nem foglalkozott, nevezetes dolgozata *Naiv eposzunk* címen 1860-ban jelent meg (*Koszorú* 1860. november 7. 14. 21. Úgy gondolom, hogy e dolgozat kapcsán is lehetett alkalmuk a népköltészetről értekezni.)

⁸³ ARANY L. 1862. 290–294.

⁸⁴ Vö. Arany Julianna Rozvány Erzsébethez írott levelét. Pest, 1861. nov. 23. SÁFRÁN Gy. 1960. 96.

⁸⁵ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1861. augusztus 15., Kolozsvár. „Fiad itt járt. Szabó Károlyt keresvén fel elébb, ott lefoglalták, s csak hálni jött hozzam s egyszer vacsorára. Adtunk neki egy rakás ajánló levelet. Ne féltsd, ügyes, bátor, derék gyerek.” *GyPlev* 449. (662.)

⁸⁶ Somogyi Sándor Arany Lászlóról írott monográfiájában az erdélyi kirándulás folklóreredményéről így ír: „Utazása nem volt hiábavaló. Erdély gazdag népmesevilága valószerűen ekkor érleli meg benne azt az elhatározást, hogy gyűjteni kellene a magyar népmeséket.” Voinovich Géza szóbeli közléseire hivatkozva Somogyi azt is megjegyezte, hogy Arany László erdélyi útja során rendszeresen levelezett nővérével, mely levelekben a fiatal Arany László különösen sokat foglalkozott Erdély folklórkincsével. Sajnos Voinovich állítása a levelek megsemmisülése miatt nem ellenőrizhető. SOMOGYI S. 1956. 11. Arany László mesegyűjteményének keletkezéstörténetéhez lásd DOMOKOS M.–GULYÁS J. 2009.

mesegyűjtő Arany László és a szintén mesegyűjtő Gyulai Pál között 1861 nyarán személyes találkozásuk alkalmával e mesét vagy e mesére vonatkozó gondolataikat kicserélhették egymással. Ezek alapján ugyan még nem állíthatjuk, hogy Arany László és Gyulai szövegváltozatai genetikai kapcsolatban állnának egymással, ugyanakkor ennek lehetőségét kizárni sem szabad.⁸⁷

A lap hasábjain 1861 novemberében jelent meg egy újabb, *Az Igazság és Hamisság* című, *allegoria* műfajmegjelöléssel ellátott Gyulai-költemény.⁸⁸ *Az Igazság és Hamisság* elnevezésű tündérmesetípusba⁸⁹ sorolt, az egész világon elterjedt mese egyetlen motívumát dolgozta fel Gyulai. E művet Arany János az éppen ekkor folytatásokban közölt Merényi-bírálatának soron következő darabjában ekképpen kritizálta:

„[...] kár, hogy Gyulai kidolgozásában hiányzik a költői igazságtétel, mi, úgy emlékszem, a Hamisság büntetésében s abban áll, hogy a keze-lábától, szemétől megfosztott Igazság addig görög, hogy egy pernyés gödörbe esik, hol csudaerő által visszanyeri tagjait s még épebb, szebb lesz, mint azelőtt. A Hamisság büntetésének részleteire nem emlékszem [...]”⁹⁰

Az Arany János meseismeretéről is árulkodó⁹¹ szövegrészlet további érdekessége, hogy Arany az irodalomban eddig ismeretlen mesei műfajként (*genre*) említi Gyulai *allegoria* megjelölésű versét.⁹²

Gyulai Arany bírálatára az *Adalék népmeséinkhez* című írásában válaszolt, ebben a népmese esztétikai elvárásaival magyarázza a költői feldolgozású me-

⁸⁷ Mivel a mese néhány sztereotip fordulatból építkezik, így e mese esetében a szövegek soronkénti egyezése inkább a műfaji sajátosságokra, mintsem a keletkezés körülményeire utal.

⁸⁸ *Szépirodalmi Figyelő* 1861. nov. 14. II. évf. 2. sz. 25.; ARANY J. 1861.

⁸⁹ ATU 613 MNK 2. 367.

⁹⁰ Arany János: Eredeti népmesék. *Szépirodalmi Figyelő* 1861. november 28. II. évf. 4. sz. 53.

⁹¹ Ugyanitt Arany egy másik, hangutánzáson alapuló mesét el is mond, melyet Gyulai később *A szarka és a gilicze* címen dolgozott fel. (GYULAI P. 1870. II. 233–234.) A népmese 1872-ben *A vadgalamb és a szarka* címen Nagykőrös helymegjelöléssel jelent meg Arany László neve alatt. MNGy I. 492. 606. (Papp Ferenc szerint 1862 első felében keletkezett Gyulai e meséje. PAPP F. 1935. 521.)

⁹² „Magam is emlékszem nem csak egyes mesékre, hanem fajtákra is (*genre*), melyek eddigelé ismeretlenek az irodalomban. Így fülemben hangzik egy valószínű *allegoria*, melyet Gyulai is, versben kidolgozva, lapunk számára beküldött.”

séjének kompozíciós elvét, ugyanis közölte, hogy véleménye szerint az Arany által hiányolt költői igazságtétel nem szükséges kelléke a népmese valamennyi fájának:

„Szolgáljon mentségemül, hogy e népmesét csak oly alakban ismertem, amint adtam, s a szerkesztő által említett kifejlés teljesen ismeretlen volt előttem [...] legyen szabad mindamellett megjegyezni, hogy a nép allegorikai, nézleti és állatmeséinek végkifejlésében szükségképp nem kell meglenni a költői igazságtételnek [...] Éppen azért mindent elkövettem, hogy e mesét teljes épségben megszerezhessem. Sehogy sem sikerült. Kérdeztem gyermeket, vénasszonyt, ifjú leányt, dajkát, kocsist, szóval mindenkit, kitől valaha csak mesét hallottam. Mindhiába. Aki tudott is róla valamit, csak elmosódott töredékekre emlékezett. Végre Kriza János úr segített rajtam, kinek gazdag székel népmese-gyűjteménye van, oly gazdag, választékos és hű, hogy a szintén jeles Merényiét, kivált a hűség tekintetében, jóval felülmúlja. Ezen a jövő tavasszal alkalmasint megjelenő gyűjteményből, íme szerencsés vagyok közölni az egész mesét, s így némileg jóvátenni hibámat. Valóban e mese egyike legszebb népmeséinknek, s úgy látszik, hogy eredeti, amennyiben nem emlékszem a külföldi gyűjteményekben hasonló mesére.”⁹³

Gyulai rövid közleménye után (saját bevallása szerint) Kriza János ekkor még kéziratban lévő népköltési gyűjteményéből prózában közölte a cím nélküli teljes mesét. Összevetve Kriza gyűjteményében, a *Vadrózsákban* megjelent *Az Igazság és Hamisság utazása* című mesét a Gyulai által közölt népmesével, feltűnő, hogy a két szöveg nem azonos. Ugyanannak a típusnak, talán ugyanannak az egyelőre ismeretlen alapszövegnek is, de két különböző variánsa.⁹⁴

⁹³ GYULAI P. 1927c = 1956. 322. *Szépirodalmi Figyelő* 1862. II. évf. 9. sz. 132–134.

⁹⁴ GYULAI P. 1956. 323–325. Kriza kéziratosa mese-gyűjteményében két kéziratban is olvasható ugyanez a mese, az egyiket Lőrinczi Elek dolgozta ki, ennek csak egyetlen lapja maradt fenn (MTAK Kt. Irod. 4-r 409/IV. 75. a cím Lőrinczi jegyzékében olvasható: *Az igazság és hamisság utazása*. 74v). A másik mesét Lőrinczi szövege alapján Kiss Mihály változtatta meg, „székelyesítette” (MTAK Kt. Irod. 4-r 409/IV. 43–46. Kiss szövegalkításáról lásd FARAGÓ J. 1967). Kriza Kiss változatát publikálta: KRIZA J. 1863. 403–405. Háromszék. Gyulai változata és mind Lőrinczi, mind az azt követő Kiss-szöveg menetében ugyan nem, de elbeszélési módjában nagyon jelentős

1861. november 25-én Gyulai Aranyhoz írott levelében ismét szóba kerülnek a népmesék, az ebben olvasható megjegyzés alapján okkal feltételezhetjük, hogy Gyulai maga nem tartotta túl sokra saját meseköltészetét.

„Küldök egy verset is, de azt csak azért, hogy az Ölelve tartlak [!] Igazság és Hamisság címűeket és ezt egy versnek vedd a díjazás rubrikájában. Nem sokára küldök másneműt is, nem untatlak többé a népmesékkal.”⁹⁵

A gonosz mostoha (Népmese)

Bár Gyulai 1861 telén azt ígérte Aranynak, hogy *nem untatja többé népmeséssel*, 1862. január végén mégis küldött neki egy olyan versben kidolgozott népmesét, melyre a (szöveg azonosításához segítséget nyújtó) cím vagy szűzsé mellőzésével utal. Ugyanitt említi meseköltészete egy másik korábbi, a fentebb említett *Farkas és Szunyogok* című darabját is:

„E népmesét úgy hiszem nem fogják unni a nagy gyermekek is, e mellett elfoglalja vagy egy bírálat vagy egy novella darab helyet, mi szintén érdem. Ha talán sokalná az én népmese költészetemet a „Farkas és Szunyogok”-at jó lesz elhalasztani majus vagy juniusig. Add ezt helyette, mi a tiszteletdíjt illeti 10 pengő forint ezért is elég lesz, annyival inkább mert csak a párbeszédek vannak rímelve s a vége az erősb rythmus kedvéért, minthogy itt a hangulat inkább megkívánja.”⁹⁶

Gyulai Pál leghosszabb verses meséje, *A gonosz mostoha (Népmese)* a fent tárgyalt meseközleményeket (*A tyúk és a farkasverem*, *Az Igazság és Hamisság*) követően jelent meg a *Szépirodalmi Figyelő* Tárcza-rovatában 1862. szeptember

eltérések vannak. Ha Gyulai és Kriza szövegének genetikai kapcsolata egyáltalán szóba jöhet, akkor itt valamely alapszöveg teljesen szabad átfogalmazásával találkozunk.

⁹⁵ Gyulai Aranyhoz, 1861. november 25., Kolozsvár. *GyPLev* 1961. 455. (663.) A költemény recepciójához hozzátartozik, hogy Szvorényi József gimnáziumi olvasókönyvébe is bekerült a *Népmesék, költői beszédek, legendák, nemzeti hősmondák* című ciklusba. SZVORÉNYI J. 1884. 129.

⁹⁶ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1862. január 29., Kolozsvár. *GyPLev* 1961. 462. (664.) A *Farkas és a Szunyogok* Arany lapjában nem jelent meg.

11-én.⁹⁷ E mese keletkezéstörténetének vizsgálatához is nagyon jól használhatók a Gyulai–Arany levelezés ebben az időben íródott darabjai. 1862 első felében több levelében is említi Gyulai e költeményét:

„*A gonosz mostoha anya*’ czimü népmesemben [!] egy reminiscencia van a te *Egri leányod* [!] egy sorára. »Pohár csendült, zene zendült.«⁹⁸ Nem a legnagyobb bűn ugyan, de ohajtom, hogy javítsd ki vagy tedd helyébe legalább ezt: Pohár csengett zene zengett. Két helyt jó elő, mind a két helyt ki kell javítani.”⁹⁹

Gyulai a következő levelében is arra kéri Arany Jánost, hogy a mesében még annak megjelentetése előtt további javításokat eszközöljön:

„Mult levelemben irtam volt, hogy »A gonosz mostoha anyá«-ban egy sor reminiscencia van tőled s kértelek, hogy javítsd ki. Nem nagy dolog ugyan az egész s én szívesen elvállalom a felelősséget a legszigorubb kritika előtt is, de mégis jó lesz kikerülni a félreértést. Nem tudom, kijavítottad-e? Én nem tudok helyébe mást tenni. Ha te se tudsz, ird így, hogy legalább maszkirozva legyen:

Pohár csengett, zene zengett
Ittak ettek, mulatoztak.

Ismét alább:

Pohár csengett, zene zengett,
A sarkantyú rá-rá pengett,
Ittak, ettek, vigadoztak
Három hétig mulatoztak.

⁹⁷ *Szépirodalmi Figyelő* 1862. II. 295–298.

⁹⁸ *Az egri leány*. Ballada (1853). „Rá zene zendül, ropog a dob mélyen, Rá zene zendül, kehely összecsendül. Magyar és lengyel deli táncra lendül.” *AJÖM* I. 209–212., idézet: 210. (476–478.)

⁹⁹ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, k. n. [1862. március 7. előtt]. *GyPLEv* 1961. 464. (664.) A keltezés meghatározásához lásd: Gyulai Arany Jánoshoz, 1862. március 7., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 464–465. (664.)

A te versedben úgy is a hangzásban, a *zendült* és *csendült*-ben van inkább a báj. Az enyém el lehet nélküle, elég nekem az a siket *csengett zengett* is [...]”¹⁰⁰

Az bizonyos, hogy legalább már hetekkel 1862. március 7. előtt Gyulai posztázta Aranyt a költeményt, hiszen az e napon kelt levelében Gyulai nem először kéri Aranyt a verssorok kiigazítására. Az 1862. március 7. előtti, keltezetlen levelében sem utalt arra, hogy ekkor küldte volna el a levélben *A gonosz mostoha* anyagként emlegetett művet, valószínűleg tehát ennél is korábban keletkezhetett a mese.

Itt szeretnék visszatérni a már idézett, Gyulai 1862. január 29-én kelt levelére. Ebben, mint láttuk, Gyulai két népmesét említ, egyik a *Farkas és Szunyogok* című állatmese. A másíkról azt mondja, hogy a mese a nagyobb gyerekeket is leköti majd, terjedelmét tekintve elfoglalja egy bírálat vagy egy novella helyét, a formájáról pedig annyit árul el, hogy csak a párbeszéddek, illetve a költemény vége van rímbe szedve. *A gonosz mostoha* ismert tündérmesét dolgoz fel.¹⁰¹ A folklorisztika úgy tartja, hogy a tündérmese eredendően a paraszti gyakorlatban a felnőtteknek szóló műfaj volt, a kisebb gyerekekhez jellemzően csak az állatmeséket szokta kapcsolni a néprajztudomány.¹⁰² Kovács Ágnes szerint elterjedt gyakorlat volt a 20. századi paraszti közösségekben, hogy a hosszabb tündérmeséket a gyermekek számára rövidítéssel és versbetétek betoldásával tették élvezhetővé.¹⁰³ Úgy gondolom, hogy Gyulai Aranyt küldött, pontosan meg nem nevezett küldeménye, melyről azt tartja, hogy *nem fogják unni a nagy gyermekek is* [sem], valószínűleg karakterében is eltérő lehetett az addigi állatmeséitől, talán egy ismert tündérmese felhasználásával a nagyobb gyerekeknek a recepciójára is számított Gyulai. Ami *A gonosz mostoha* terjedelmét illeti, a tizenkét versszakos, közel négyszáz soros elbeszélő költemény vitathatatlanul a költő Gyulai leghosszabb meséje, mint ilyen, valóban elfoglalhatta egy bírálat vagy egy novella helyét. Végül a vers levélben említett harmadik jellemzője, a verselése, Gyulai maga írja, hogy csak a párbeszéddek és zárlat van rímek-

¹⁰⁰ Gyulai Arany Jánoshoz, 1862. március 7., Kolozsvár. *GyPL* 1961. 464–465. (664.)

¹⁰¹ MNK 707* MNK 2. 398.

¹⁰² RAFFAI J. 2004. 46.

¹⁰³ KOVÁCS Á. 1982e. 531.

be szedve, *A gonosz mostoha* verselésére az a jellemző, hogy a költeményen végighúzódnó szabályos rímképletet nem lehet benne felfedezni, ugyanakkor a párbeszédreszek (például visszatérően *Kelj föl, kelj föl, édes anyánk! / Szakadoz már ingük, ruhánk*), valamint a mese zárlatának sorvégei (*Ittak, ettek, vigadoztak / Három hétig mulatoztak / Magam is ott ettem ittam / Soha jobban nem mulattam*) rímelnék.

Mindent egybevetve úgy gondolom, hogy az 1862. január 29-i levélben Gyulai *A gonosz mostoha* című meséjéről ír, feltételezésem szerint ekkorra tehát már készen kellett lennie a költeménynek. Papp Ferenc Gyulai Pálról írt alapos monográfiájában ennél is tovább megy. Gyulai egy évvel korábbi levele alapján azt állítja, hogy már 1861 januárjában dolgozott Gyulai ezen a mesén: „Csak ez lehetett az a 300 sorból álló költemény, melyről Gyulai 1861. jan. 28-án azt írta, hogy nemsokára elküldi Aranynak.”¹⁰⁴ Sem igazolni, sem pedig cáfolni nem tudom Papp feltételezését, azonban szeretném megjegyezni, hogy Papp állítását a sorszámok hozzávetőleges egyezésén kívül semmilyen bizonyítékkal nem támasztotta alá, így bizonyosság helyett meg kell elégednünk azzal, hogy a vers az 1860-as évek legelején keletkezett (amennyiben Papp feltételezését fogadjuk el, úgy), 1861-ben vagy 1862 első negyedében.

Gyulai szokása szerint később is változtatott költeményén. 1862 májusában arra kérte Arany Jánost, hogy a mese egyik motívumán a szüzsé máshonnan ismert variánsa alapján eszközölt módosítását javítsa ki a nála lévő kéziraton:

„Minthogy én mindig javítok valamit felküldött dolgozataimban ne vedd rosz [!] neven, ha most is arra kérlek, hogy a „Gonosz mostoha anyá”-ban e következő sort:

De a mikor vagdalták szet,
Két kis fogács [!] szokkent, ugrott
S reá hullott künn a nyájban
A legszebbik juh gyapjára
Nem soká a juh megellett
Ellett arany szörü barányt

¹⁰⁴ PAPP F. 1935. 522. Papp a következő levélrészletre alapozza állítását: „Még e héten venni fogsz tőlem egy 300 sorból álló költeményt.” Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1861. jan. 28., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 437.

Két baranykát nagy csudára
Változtasd így:
De a mint ég, két kis szikra
Szökkent, szállott és leszállott
Künn a mezön, asszu füre,
S bekapá a legszebbik juh.
Nem sokára meg is ellett
Ellett arany szőrü barányt
Nagy csodára két baranykát

Igy sokkal jobb, *a mese egy más változatából javítom ki*, észre fogod venni, hogy mért jobb.”¹⁰⁵

Elek Oszkár Gyulai meséjének folklóralapját kutatva, szüzsé- és motívum-összehasonlító vizsgálat alapján Erdélyi János 1855-ben kiadott *Magyar népmesék* című gyűjteményének egy meséjét (*A mosolygó alma*) jelölte meg *A gonosz mostoha* forrásaként.¹⁰⁶ Elek állítását a meseszövegek tartalmának hasonlóságára alapozza, igazát Gyulai alább ismertetendő forrásmegjelölése ugyan nem támasztja alá, azonban nem is lehet azt abszolút érvénytelennek tekinteni, hiszen Gyulai maga említette, hogy a mese, a feldolgozás alapjául szolgáló variánsán kívül, annak egy másik változatát is ismeri. Egyelőre nem tudjuk bizonyítani, hogy az Erdélyi közölte szöveg azonos lenne azzal a variánssal, amely alapján Gyulai az Aranynak küldött vers kijavítását kérte, noha a kérdéses motívum, azaz a szikra bekapásától (és nem a lehulló forgácstól) megvemhesedő juh Erdélyinél megvan, így a motívum előfordulása akár ezt is alátámaszthatja: „[...] egy tüzes szén lepattant a földre és egy vén kecske felkapta s megvemhesedett tőle.”¹⁰⁷ Papp Ferenc ettől eltérően úgy gondolja, hogy Gyulai a mesét Josef (Joseph) Haltrich erdélyi szász népmesegyűjteménye alapján egészítette ki.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Gyulai Pál Arany Jánoshoz, 1862. május 13., Kolozsvár. *GyPL* 1961. 469. (665.) (Kiemelés – D. M.)

¹⁰⁶ ELEK O. 1912; ERDÉLYI J. 1855. 42–47.

¹⁰⁷ ERDÉLYI J. 1855. 43–44.

¹⁰⁸ PAPP F. 1935. 523. A szerző által forrásként megjelölt mese: *Die beiden Goldkinder*. HALTRICH, J. 1856. 1–8. (A kérdéses motívum: „Da sprengen zwei Funken aus dem Feuer; die Fielen in die Gerste mit den Funken gab man bald einem Mutterschaf zum Futter hin und nach einiger Zeit brachte dieses zwei Lämmlein mit goldner Wolle zur Welt.” (HALTRICH, J. 1856. 6–7.) Akkor két

Noha hangsúlyoznám, hogy az említett motívummódosítás alapjául szolgáló konkrét mesevariánst döntő bizonyíték hiányában ismeretlennek kell tekintenünk, azonban egy újabb, talán az előbbieknél kézenfekvőbb lehetőségre is rá kell mutatnunk. Az 1956-ban kiadott, Kriza János kéziratban maradt mese-gyűjtésének felhasználásával készített kötetben ugyanis van egy *A gonosz mostohával* azonos típusba tartozó mese, *A két aranyhajú fiú* címmel.¹⁰⁹ Ennek a mesének kivételes módon két kézírata is megtalálható az akadémiai Kriza-gyűjteményben, az egyik Kiss Mihály árkosai változata, ezt követte Kovács Ágnes a *Székely népköltési gyűjtemény* szövegkiadásakor,¹¹⁰ megjegyzendő, hogy Kiss Mihály nem a saját, hanem Lőrinczi Elek gyűjtését dolgozta át. Kiss Mihály Lőrinczi 1856-ban készített árkosai mese-gyűjteményét, közöttük e mese szövegét is úgy „székelyesítette”¹¹¹, hogy a szüzsét, de általában még a mondatok sorrendjét is érintetlenül hagyta, bizonyos szavakat és motívumokat azonban egy általa népinek tartott stíluskonvenció alapján módosított. Kiss Mihály változatában a kérdéses motívum hiányzik, azonban a korábbi, Lőrinczi Elek-féle szövegben az alábbi formában szerepel: „[...] egy pár szikra a kéményen ki ment, s el ment a’ juh akolba- itt két juh azon két szikrát bé szívta s bárányzott két aranyszörű báránykát.”¹¹² Bizonyosan tudjuk, hogy Kriza gyűjteményét Gyulai Pál alaposan ismerte, így a fenti hipotézisek mellett az is elképzelhető, hogy az 1862 májusában említett, a motívum versbeli módosítását eredményező meseváltozat Kriza gyűjteményéből való, azaz az Lőrinczi Elek 1856-os feljegyzését követte.¹¹³

szikra ugrott ki a tűzből, melyek beleestek az árpába a szikrákkal együtt, egy anyajuhval etették meg, melyik nemsokára két kis aranyszörű birkát hozott a világra. (A fordítás ellenőrzését Havay Viktóriának köszönöm.) Az anyajuh ebben a verzióban is két bekapott szikrával hozta világra az aranygyapjas bárányokat. PAPP F. 1935. 523–524.

¹⁰⁹ KRIZA J. 1956. II. 250–254. AaTh 707* (ATU 707 *The Three Golden Children*) Árkos, Háromszék megye.

¹¹⁰ MTAK Kt. Irod. 4-r 409/IV. 70v–72. A házasodni indult királyfiu.

¹¹¹ Lőrinczi Elek változata (1856) MTAK Kt. Irod. 4-r 409/IV. 92–96. A’ házasodni indult királyfi.

¹¹² MTAK Kt. Irod. 4-r 409/IV. 94. Kiss Mihály szövegalkításáról lásd FARAGÓ J. 1967.

¹¹³ Lőrinczi Elek az eredetileg tizennégy mesét tartalmazó mese-gyűjteménye elé az alábbi figyelmeztetést tette: „Az írt mesék nem saját gyártmányom, én azokat másoktól hallottam és szedtem össze-a kifejezéseken és a mint hallottam úgy kívántam meg írni-egyik jobban van írva mint a másik, mert egyiket ügyesebb mesélőtől hallottam mint a másét. Én mint falusi mester ember azért ezeket csak amugy meg bárdolva (!) küldöm városra – s reményelem hogy ha a városi mesterem-

Mivel Elek és Papp legfőbb érve is a szűzség hasonlósága, mely folklórszövegek esetében nem tekinthető döntő bizonyítéknak, így e kérdést nyitva hagyjuk azzal a megjegyzéssel, hogy akár Kriza gyűjtésére, akár az Erdélyi János publikálta magyar, akár Haltrich szász meséjére, akár más nyomtatott vagy esetleg szóbeli forrásból származó mesére (esetleg több mesére) gondolt is Gyulai, mindenképpen figyelemre méltó, hogy amennyire a megfogalmazásból következtethetünk, írott vagy szóbeli forrásból származó, de mindenképpen *folklór*-variánssra hivatkozva hajtott végre utólagos esztétikai módosítást verses meséjén.

Mielőtt a Gyulai-költemény keletkezéstörténetéhez tartozó adatok ismeretét folytatnánk, egy rövid kitérőt szeretnék tenni a szász, illetve a magyar folklórgyűjtés erdélyi találkozásának, ezen belül egészen konkrétan Gyulai Pál és Josef Haltrich lehetséges személyes kapcsolatának felmutatása érdekében. Ismeretes, hogy Gyulai a negyvenes évek második felében gróf Bethlen János szolgálatában állt, mint a gróf második házasságából származó gyermekeinek házitánítója, Papp Ferenc szerint e szolgálatát 1846 augusztusában kezdte meg Gyulai.¹¹⁴ A gróf körül mozgalmas udvari élet zajlott, itt ismerkedett meg Gyulai az erdélyi főúri életvitellel és az ellenzéki mozgalom neves személyeivel. A gróf szétszórtan fekvő birtokait Papp Ferenc szerint csak nagyszámú személyzet tudta rendben tartani.¹¹⁵ Friedrich Schuller az erdélyi szász írók lexikonában írja, hogy Haltrich 1848-ban az év elejétől ugyancsak Bethlen János grófnál szolgált, a gyerekek német házitánítójaként.¹¹⁶ Josef Haltrich életrajzának és munkásságának legalaposabb ismerője, Hanni Markel írta az első magyar nyelvű gyűjteményes Haltrich-mesekötet utószavában, hogy Haltrich 1848-ban „házitánítói

berek ki gyalulják ki simítják – a szép [olvashatatlan szó] kedvet talál – Isten adja. Lőrinczi Elek.” Természetesen nem lehet elvetni annak lehetőségét sem, hogy Gyulai saját, diákjai mesegyűjteményéből vagy máshonnan is ismerhette még e típust.

¹¹⁴ PAPP F. 1930. 4. A Wesselényi Zsuzsanna bárónővel kötött házasságból származó gyerekek: 1838-ban Dániel, 1839-ben Iván és Aurél (1843?). PAPP F. 1930. 5. Szinnyei József és Riedl Frigyes szerint 1845-től, Kovács Kálmán szerint pedig 1847 szeptemberétől volt Gyulai a gróf gyermekeinek a nevelője. SZINNYEI J. 1891–1914. IV. (1896) 148. (147–160.) Riedl F. 1911. 47. GYULAI P. 1989. 1235. Gyulai kiadott levelezése alapján leginkább Papp Ferenc állítása tűnik elfogadhatónak (vö. Gyulai két levele Szilágyi Sándorhoz, 1846 augusztusából, *GyPLEv* 1961. 13. 564.), ugyanakkor Gyulai maga Szász Károlynak írt, 1847. ápr. 29-én Kolozsváron kelt levelében azt írja, hogy 1846 szeptemberétől van Bethlen János fiainál. *GyPLEv* 1961. 24.

¹¹⁵ PAPP F. 1930. 7.

¹¹⁶ SCHULLER, F. 1983 (1902) 169.

állást vállalt idősb gróf Bethlen Jánosnál, de azt betegsége miatt rövidesen fel kellett adnia.¹¹⁷ Sajnos, a Gyulai-szakirodalom (amennyire tudom) nem említi Haltrich és Gyulai (potenciális) kapcsolatát, és Haltrich Magyarországon elérhető egyéb életrajzai sem tartalmazznak bővebb utalást a Bethlen grófnál töltött időszakára vonatkozóan, így csak feltételezésként fogalmazhatjuk meg Haltrich Gyulaival való személyes ismeretségét.¹¹⁸ Gyulai 1848 májusáig szolgált a grófnál, azt nem tudjuk, hogy pontosan Haltrich meddig, annyi bizonyos, hogy 1848 novemberében már a segesvári gimnázium tanára, később igazgatója.¹¹⁹ Az erdélyi szász irodalmár és a magyar irodalmár az erdélyi arisztokrata főúr házitanítóiként egymást ismerhette, beosztásukon kívül közös érdeklődésük, a folklórgyűjtés is alapot jelenthetett feltételezett személyes kapcsolatukhoz.¹²⁰ Ha valóban volt személyes kapcsolat közöttük, úgy 1848 első negyedében a gróf udvarában lehetett alkalmuk érintkezni és folklorisztikai nézeteiket megosztani egymással.

Visszatérve *A gonosz mostoha* keletkezéstörténetéhez, Gyulai idézett leveleiben kért javításait Arany teljesítette, és végül, mint láttuk, 1862 szeptemberében jelentette meg a *Szépirodalmi Figyelő*ben Gyulai meséjét *A gonosz mostoha* (*Népmese*) címen.

¹¹⁷ MARKEL, H. 1979. 243.

¹¹⁸ KOVÁCS Á. 1974; MARKEL, H. 1990. 419–421.

¹¹⁹ PAPP F. 1930. 4. MARKEL, H. 1979. 243.

¹²⁰ Haltrich népmesék iránti érdeklődése segesvári gimnazista korához kötődik, 1842-ben (mint annyian mások ekkoriban Európában) ő is a Grimm testvérek gyűjteményének hatására kezdett a folklórjelenségekre figyelni. Később Haltrich egyetemi tanulmányai alatt (1845–1847, Lipcse, Berlin) személyes kapcsolatba is került Jacob Grimmel, aki gyűjteményének kiadásában is segítette. A késői Grimm-mesekiadásokba Haltrich gyűjteményéből is átvettek darabokat. NAGY I. 2007. 18–19; BINDER P. 1963; KOVÁCS Á. 1974. 554. E dolgozat keretein túlmutat, azonban meg kell említeni az erdélyi szász folklór gyűjtésére néhány Lipcsében tanuló erdélyi szász diák Friedrich Wilhelm Schuster vezetésével alakult, a magyar folkloristák előtt jellemzően nem ismert társaságát, melynek tagjai között a népmesegyűjtő Haltrichon kívül ott találjuk a mondagyűjtő Friedrich Müllert és a népszokások után kutató Johann Mätzet is. Kötetekben megjelent folklórgyűjtéseik: HALTRICH 1856; MÜLLER 1857; SCHUSTER 1865; MARKEL 1979. 243; HALTRICH J. 1856. A kör korai magyar recepciójához lásd Csaplár Benedek írásait. Karsai G. [Csaplár B.]: A néphagyományok gyűjtése ügyében. *Delejtű* 1859. március 8. 2. évf. 10. sz. 75–77; március 15. 11. sz. 83–84; március 22. 12. sz. 91–92.; és uő: A néphagyományok kincsei. *Delejtű* 1859. október 25. 2. évf. 43. sz. 339–341; november 8. 45. sz. 357–358; november 15. 46. sz. 364–365.

A mese bekerült Gyulai Pál költeményeinek gyűjteményes kötetébe is, mely aztán változatlan formában jelent meg a kötet második kiadásában.¹²¹ A harmadik, Gyulai életében megjelent kiadásban (1894) azonban az addigi gyakorlattól eltérően értékes szerzői jegyzetek kísérik a szövegeket. Innen tudjuk meg azt *A gonosz mostoha* szövegének keletkezésére, közvetve pedig Gyulai folklórismeretére vonatkozó fontos információt, hogyan szerzett tudomást a verses mese *alapjául* szolgáló népmeséről. Ezen túl *A gonosz mostoha*hoz tartozó jegyzet – Arany Jánoshoz írott, idézett leveleivel összeolvasva – Gyulai további szövegalkotási eljárásához is közelebb vezet bennünket:

„Gonosz mostoha. Egy meglehetősen töredékes népmese földolgozása, melyet 1859-ben Kolozsvárott egyik tanítványomtól hallottam. A hézagokat pótolni igyekeztem, még inkább kidomborítva az alapeszmét. Mindjárt elején a sírban megszólaló anyát egy ismeretes népdalból vettem, melynek számos változata van. Ez magában a mesében nincs meg.”¹²²

Gyulai tehát saját bevallása szerint a költeményét egy a kolozsvári református kollégiumban tanuló valamelyik diákjától hallotta 1859-ben. Az említett *ismeretes népdalból* vett motívum, a sírban megszólaló anya *A három árva* elnevezésű, Gyulai által is jól ismert népballada-típusban jellemző módon mindig előfordul.¹²³ Gyulai e motívumot ismerhette Erdélyi János egy dán balladafordításából, vagy a háromkötetes magyar népköltési gyűjteményéből is,¹²⁴ esetleg a

¹²¹ GYULAI P. 1870. 199–216; 1882. 229–247. A mese az állatmeséket tartalmazó *Gyermekmese* cikluson kívül, külön címlappal ellátva jelent meg.

¹²² GYULAI P. 1894a. II. 239–257. Az idézett jegyzet a 306. oldalon található.

¹²³ Kallós Zoltán a ballada 1947–1970 között gyűjtött tizenöt változatát közli. (Ezek közül hét moldvai, három kalotaszegi, három mezőszéki és két gyimesi.) KALLÓS Z. 1974. 152–169.

¹²⁴ ERDÉLYI J. 1846. 397. (két versszak); ELEK O. 1912. 304. A sírban megszólaló anya dán balladai motívumára Erdélyi János már 1842-ben felfigyelt. A Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglalójában mint az anyai szeretet örök igazságának megfogalmazására utal rá: „emberi különösen egy dán ballada, melyben sírjából kel ki az anya mostoha kézre maradt gyermekeinek meglátogatása végett, mi bár a természet törvényeivel jó is ütközésbe, nem képtelenség, mert örök igazság, az anyai szeretet valósága van benne megtestesülve.” ERDÉLYI J. 1991. 105. T. Erdélyi Ilo-ná szerint az említett dán ballada Talvj (Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson, 1797–1870) könyvéből való: TALVJ 1840. 237–239. A *Die Mutter im Grabe* című verset Erdélyi 1843. november 8-án fordította le, melyet 1844 februárjában közölt a *Regelő Pesti Divatlapban*. (1844. febr. 21. 9.

Kriza János *Vadrózsákban* közölt *Elindula három árva* kezdetű népballadája, vagy akár valamely saját gyűjtése is lehetett a motívum forrása.¹²⁵ A folklórszövegek hagyományozódásának sajátossága miatt sajnos a motívum eredetére nem lehet következtetni abból sem, hogy Gyulai Pál 1872-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében a *Három árva* egy újabb, kolozsvári variánsát saját neve alatt tette közzé, mely *A gonosz mostoha* sírban megszólaló anya betétével több sorban is szó szerinti egyezést mutat.¹²⁶ Itt szeretném megjegyezni, hogy a folklór és irodalom Gyulai költészetében való többszörösen összetett kölcsönhatását jól jellemző példa, hogy később *Éji látogatás* (1866) című versében ugyan csak a sírban megszólaló anya témáját dolgozta fel.¹²⁷

A GONOSZ MOSTOHA CÍMŰ VERSES MESE KÉZIRATA

Gyulai verses meséjének fennmaradt egy kéziratos változata, melyet az OSZK Kézirattárában őriznek, lejegyzője ismeretlen.¹²⁸ A tíz oldal terjedelmű kézíraton számos javítás található.¹²⁹ A kiadottól eltérő cím eredetileg *Népmese a gonosz mostoha anyáról* alakban szerepelt az első oldal tetején, melynek utolsó szavát áthúzták, így a javított cím *Népmese a gonosz mostoháról* formában olvasható. Gyulai, mint láttuk, az Aranyhoz szóló leveleiben következetesen *A gonosz mostoha anya* címen emlegeti meséjét. Az 1862 szeptemberében megjelent szövegkiadásban bukkan fel először *A gonosz mostoha* címváltozat. Adja magát

sz. 131.) ERDÉLYI J. 1991. 320, 344. Talvjról lásd VOIGT, I. E. 1913 (különösen a *Studies in Popular Poetry* című részt, 71–87.). Lásd ugyanerről újabban UJVÁRY Z. 2005.

¹²⁵ KRIZA J. 1864. 170–171. *Elindula három árva*... Gyulai a *Két ó-székely ballada* című írásában említi, hogy Kriza gyűjteményét még megjelenése előtt ismerte: „Nagyrészt ismerem e gyűjteményt s oly gazdagnak és sokoldalúnak találok, hogy egy pár pontban a Kisfaludy-társaság által kiadott Erdélyi-féle gyűjteményt is felülmúlja.” GYULAI P. 1927a. 87.

¹²⁶ „Kelj fel, kelj fel édes anyánk / Elszakadt már ingünk ruhánk [...] Vagyon nektek mostohátok / A ki gondot visel rátok.” MNGY I. 185. Vö. PAPP F. 1935. 521.

¹²⁷ Kriza I. 1979. 476. *Éji látogatás* (1866). GYULAI P. 1870. 265–267. Ehhez lásd PAPP F. 1941. 102; ERDÉLYI J. 1999. 320; UJVÁRY Z. 2005. 187–188.

¹²⁸ OSZK Kt. Analekta 1972.

¹²⁹ Itt kell megjegyezni, nem vagyok meggyőződve a javítások autográf voltáról. A két kézírás mutat eltéréseket egymástól, azonban ez adódhat a kétféle lejegyzéstípus sajátágaiból (hosszú, összefüggő szöveg, valószínűleg korábbi fogalmazvány tisztázata, illetve ennek néhány szót érintő utólagos javítása). A költemény szakaszos keletkezését ismerve számolnunk kell azzal az eshetőséggel is, hogy a korrekciók esetleg Arany Jánostól származnak.

a feltételezés, hogy a kézirat talán megegyezik az Aranynak feltehetőleg 1862 első negyedében küldött változattal, azonban ha figyelmesen összehasonlítjuk a kéziratot és a kiadott szövegvariánsokat, akkor megállapítható, hogy a kézirat csak 1862. május 13. után keletkezhetett, ugyanis az aznap keltezett Gyulai Pál által írt levélben kért változtatásokat (a juh gyapjára hullott forgácsok helyett a juh két szikrát kap be és elli meg a két aranyszőrű báránycát) a kéziratban javítás nyoma nélkül érvényesítették. A kéziraton műfajmegjelölésként a lejegyzővel azonos kéztől származó írásban *verses költemény* szerepel, mellette a további fejtörésre okot adó *Irtá és olvassa Gyulai Pál* kitétel következik. A szóbeli előadási alkalom kontextusára való utalás valamilyen formában talán a szerzőhöz köti a szöveg ezen kéziratot változatát. De kérdés, hogy (ha egyáltalán, úgy) mikor és hol olvasta Gyulai Pál e verses meséjét?¹³⁰ Valamennyi lehetőség számbavétele nélkül itt csak kettőre szeretnék utalni. Gyulai Aranyról arról számol be 1861 tavaszán, hogy arisztokrata hölgyek egy csoportjának ad leckéket a magyar irodalomból.¹³¹ Azonban több adat nem áll rendelkezésre Gyulai e körben való működéséről, így az sem igazolható, hogy a kézirat bizonytalan keletkezési ideje (1862. május 13. után) alatt is tartott volna felolvasásokat az előkelő hölgyek számára. Mivel Gyulai csak 1862. július 3-án költözött a fővárosba, erre lehetett alkalmá.¹³²

Több módja lehetett azonban a Kisfaludy Társaság valamelyik felolvasóülésén bemutatni a mesét, hiszen gyakran olvasta fel irodalmi munkássága (és a társaság népköltési gyűjtésének) egyéb alkotásait is.¹³³

Az 1862-es *Szépirodalmi Figyelő*ben közölt szövegváltozat és az 1870-es első gyűjteményes kiadás szövegeinek összevetéséből kiderül, hogy a kézirat inkább

¹³⁰ Itt szeretném megjegyezni, hogy az „Irtá és olvassa” kitételnek elképzelhető egy másfajta értelmezése is. Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet arra a korabeli ugratásra, amellyel Gyulai szerkesztői gyakorlatát gúnyolták. A *Budapesti Szemlé*ről volt forgalomban az a mondás, miszerint azt „a nyilvánosság teljes kizárásával írja és olvassa Gyulai Pál.” (E tréfa csak a szájhangományból ismert, Szilágyi Márton saját bevallása szerint azt Kerényi Ferenctől hallotta negyedszázaddal előttről. Az adatot ezúton is nagyon szépen köszönöm neki.)

¹³¹ „[...] leckéim a magyar irodalomból egy tizenöt magnánóból álló társaságnak.” Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1861. márc. 28., Kolozsvár. *GyPLev* 1961. 442. (Itt szeretnék visszautalni Papp Ferenc feltevésére, miszerint e mese 1861 januárjának végén keletkezhetett. PAPP F. 1935. 522.)

¹³² SZINNYEI J. 1891–1914. IV. (1896) 150. 1862. július 3-án tért vissza a fővárosba.

¹³³ PAPP F. 1941. 102.

az 1862-es változattal mutat egyezéseket, azonban nem teljesen azonosítható ezzel sem. A már említett címen kívül további főbb eltérések a következők.

A legjelentősebb eltérés a kézirat és a *Szépirodalmi Figyelő*ben közölt változat között az, hogy a kézirat utolsó versszaka tíz sorral hosszabb a kiadott változatnál. A lapban publikált szövegben a gonosz mostoha halála – miután a királyfi leleplezték őt – minden közrehatás nélkül, egyszerűen magától következik be (*A királyné kékül-sárgul, / Fel-felsikolt és szárnyat hal [...]*), ezzel szemben a kéziratban a gonosz büntetése sokkal jobban kidolgozott, az igazságszolgáltatás a tömeg és az addig teljesen passzív király döntéséből következik be:

„A királyné kékül-sárgul,
Felsikolt, majd elrohanna,
Gyilkos asszony, gyilkos asszony!
Ezt kiáltja minden ember,
S megragadják a poroszlók vitézek.
A király int, a király szól,
Halált mond bűnös fejére
Vesztő helyre küldi tüstént,
Bosszuálló haragjában.
De haragja, arcza, hangja
Csak hamar örömmre válik [...]

Ezt követően, a verses mese zárlatában már teljesen egyezik a két szövegváltozat. Talán Arany János a fent említett *Az Igazság és Hamisság* című Gyulai költeményre adott kritikája is közrejátszott abban, hogy Gyulai nagyobb hangsúlyt fektetett a mostoha halálának kidolgozására, Arany ugyanis, mint láttuk, éppen a büntetésben megnyilvánuló költői igazságtételt hiányolta abban a költeményben.¹³⁴

Egy másik, szintén nem elhanyagolható eltérés a kézirat és a publikált változat között a három versszakban (a 4., a 7. és a 11. vsz.) is visszatérő, kisebbik királyfi szájába adott *Jöjön haza édes apám / Megmondom, rossz voltál anyám!* refrén, mely helyett a *Szépirodalmi Lapok*ban mindhárom helyen *Apámnak megmondom – így szól – / Ha haza jó a csatából* szövegváltozat szerepel. A harma-

¹³⁴ Arany János: Eredeti népmesék. *Szépirodalmi Figyelő* 1861. november 28. II. évf. 4. sz. 53.

dik lényegesebb eltérés mindjárt a költemény kezdősorát érinti, a kézirat első sora ugyanis a legközismertebb mesekezdő formulát citálja: „Egyszer volt, hol nem volt régen”, ami a folyóiratban egyáltalán nem szerepel, itt a kéziratos szöveg második sorával kezdődik a verses mese. Ezen módosításokon kívül néhány írásjelet és sajtóhibát leszámítva a két szöveg megegyezik egymással.

Az 1870-től Gyulai életében hatszor kiadott *gyűjteményes költemények* kötetin kívül is megjelent *A gonosz mostoha* újraközlése, először a folyóirat-publikációt követően hat esztendővel, az Eötvös-féle népiskolai törvény életbelépésének esztendejében. A kiváló pedagógus és oktatáspolitikus, Molnár Aladár szerkesztette Népiskolai Könyvtár első évfolyamának első füzeté a *Téli esték* címet viseli, ebben kapott helyet Gyulai meséje is.¹³⁵

A gonosz mostoha popularizálódására jellemző, hogy az a Méhner Vilmos-féle *Jó könyvek a magyar nép számára* című népművelő könyvsorozat 64. számú, évszám nélkül megjelent gyűjteményes darabjában is helyet kapott.¹³⁶ A füzetben az előbbin kívül még két másik Gyulai-alkotás szerepel, egy monda és egy láncmese feldolgozása. *A gonosz mostohán* kívül *A köember* monda műfajmegjelöléssel,¹³⁷ illetve a *Kis tű kezd, farkas végzi* című mese¹³⁸ műfajmegjelölés nélkül jelent meg. E füzet tehát Gyulai három, korábbi folklór

¹³⁵ MOLNÁR A. 1868. 6–15. A kötet előszava 1867. december 11-én, Budán kelt. (Szinyeyi József szerint az első füzetet ismét kiadták 1873-ban, Drescher Pál szerint 1874-ben. SZINYEI J. 1891–1914. IX. (1903) 156–157; DRESCHER P. 1934. 118.) Molnár (1839–1881) Eötvös közeli munkatársa volt, 1867-ben cikket jelentetett meg a *Pesti Napló*-ban a népiskolai könyvtárak felállításának szükségességéről, mellyel a nép műveltségének olvasáson keresztüli emelését kívánta elérni. BARA Zs. 2005. 75.

¹³⁶ *A gonosz mostoha*. Népmese. (Jó könyvek a magyar nép számára 64.) é. n. Méhner Vilmos. (A címadó verses mese a 3–19. oldalakon található.) A sorozat előző darabja Arany Jánostól, a *Jóka ördöge*, szintén *népmese* megjelöléssel látott napvilágot. (Jó könyvek a magyar nép számára 63.) é. n. Méhner Vilmos.

¹³⁷ *A gonosz mostoha*. Népmese. (Jó könyvek a magyar nép számára 64.) 20–26. *A köember* 1870-ben megjelent a *Költemények I.* kötetében, itt a keletkezését Gyulai 1848-ban jelölte meg. GYULAI P. 1870. 17–24.

¹³⁸ Uo. 27–32. GYULAI P. 1870. 241–247. A *Gyermekmesék* ciklus V. „néptől vett” darabja GYULAI P. 1894a. II. 306. AaTh 210 *A kutya, macska, kakas, tyúk, tojás, gombostű, stb. vándorúton* elnevezésű típus (MNK I. 155. és ATU 210) Arany László gyűjteményében a *Farkas-tanya* címen jelent meg. ARANY L. 1862. 273–276.

(legalábbis folklórként megjelölt¹³⁹) feldolgozását foglalja magában, mely a szerző nevének említése nélkül, *A gonosz mostoha* gyűjteményes címen jelent meg. A füzet datálásában a kiadványsorozat ismert történeti adatai segíthetnek bennünket. A *Jó könyvek a magyar nép számára* című sorozat eredetileg a Révai testvérek filléres füzetekben testet öltő kiadói vállalkozásaként indult 1882 őszén Jókai Mór hathatós közreműködésével, a vallás- és közoktatási minisztérium megbízásából és támogatásával.¹⁴⁰ A füzetek példányszámát és nagy hatását jól érzékelteti Pogány Péter azon állítása, miszerint a sorozat mindegyik kiadványából „tízezer példány megvételére kötelezte magát az állam az iskolás gyermekek közti szétosztás céljával”.¹⁴¹ Két év alatt ötvenkét füzet látott napvilágot a sorozatban, ekkor azonban Méhner Vilmos mesterkedésének köszönhetően a sorozat a Révai testvérek kezéből kikerült és Méhner neve alatt folytatódott, a lendületes első két év után már kevésbé dinamikus.¹⁴²

Gyulai Pál 1883-ban a *Budapesti Szemle* hasábjain a 9–15. számú füzetek kapcsán reflektált – egyébként lesújtó véleménnyel – a sorozat addig megjelent darabjaira. Írásában kifejtette, hogy a kiadványsorozat elsődleges célja jó és olcsó könyveket juttatni a nép kezébe és ezzel kiszorítani a régi ponyvairódmalmat. Gyulai a vállalkozást a maga részéről nagyon fontosnak és támogatandónak, ám a megvalósítást a nép érzelm- és gondolatvilágának beható tanulmányozása nélkül elégtelennek tartja.¹⁴³ Inczédi László *A kocsis és királyleány, vagy a hű szerelem diadala* című, a sorozat 10. számú darabjaként megjelent, népmesei motívumokat feldolgozó művének bírálata kapcsán Gyulai a saját, népmesére vonatkozó nézeteit is felvázolta:

¹³⁹ Az óvatos megfogalmazás oka Gyulai *A köember*hez fűzött, már idézett saját megjegyzése: „A köember. A kolozsvári monda csak annyit mond, hogy egy ember megátkozta az Istent, a ki őt büntetésül kövé változtatta. Hogy a kőszív alapeszméjét más, hazai vagy külföldi, mondából vettem-e vagy magam költöttem, arra most már, annyi év után, nem tudok visszaemlékezni.” GYULAI P. 1894a. II. 301–302.

¹⁴⁰ RÉVAY M. J. 1920. 93–94; POGÁNY P. 1978. 314–316.

¹⁴¹ POGÁNY P. 1978. 315–316.

¹⁴² POGÁNY P. 1978. 316.

¹⁴³ -i [Gyulai Pál]: Jó könyvek a magyar nép számára. *Budapesti Szemle* 1883. 35. kötet 472–476. és GYULAI P. 1911. 234–240.

„[...] csodálkozunk, hogy a magyar népmeseköltészet kincstárában nem talált egyebet, mint egy pár színes üvegdarabot [a sorozatszerkesztő – D. M.]. Van ott elég gyémánt és arany is, mely megérdemli az aranyműves munkát. Inczédi népmeséje nem elég érdekes, s nincs is elég jól elbeszélve. Népmeséinkben a paraszt-suhancz, a ki földi vagy tündér-királyllyá [!] emelkedik, több és érdekesebb kalandokat él át s több részvétet gerjeszt maga iránt. Aztán a népmese kedveli az egyszerű, élénk, de keresetlen elbeszélést, a kevésbé festői, de annál plasztikaibb rajzot, a naiv nagyítást, a derült humor szikráit, de minden erőlködés nélkül.”¹⁴⁴

Elképzelhető, hogy éppen ez a bírálat indította az új kiadót, Méhner Vilmost arra, hogy Gyulai-költeményeket adjon közre a sorozatban. Feltehetőleg 1884 végén vagy 1885 elején jelent meg itt Gyulai Pál *Szilágyi és Hajmási* című feldolgozása,¹⁴⁵ majd tíz számmal később az említett *A gonosz mostoha* című gyűjteményes füzet. Révay Mór János szerint 1885-től 1887-ig Méhner csak tizennyolc füzetet adott ki,¹⁴⁶ ha a három évre arányosan nézzük, úgy feltehetőleg 1886-ban jelenhetett meg *A gonosz mostoha* a ponyván.

Gyulai Pál gyűjteményes *Költeményei* valamennyi kiadásában szerepel a már többször emlegetett, hét verset tartalmazó külön ciklus *Gyermekmesék* (1854–1864) címmel.¹⁴⁷ Ezen az egységen kívül kapott helyet *A gonosz mostoha* című költemény, következetesen feltüntetve a cím mellett a költői műfajt is (*népmese*). A *Gyermekmesék*hez a harmadik kiadástól a következő jegyzetet fűzte Gyulai: „A III. és IV. gyermekmese a saját leleményem, a többit a néptől vettem,

¹⁴⁴ Uo. 474.

¹⁴⁵ Gyulai Pál: *Szilágyi és Hajmási*. (Jó könyvek a magyar nép számára 54.) é. n. Méhner Vilmos. A vállalkozás megindításában személyesen is részt vett Révay saját beszámolója szerint két év és ötvenkét füzet megjelenése (évi 150–200 ezer példányban) után vette át Méhner a vállalkozást, tehát 1884 végén vagy 1885 elején jelenhetett meg Gyulainak a sorozat 54. számmal ellátott füzeté. RÉVAY M. J. 1920. 100. 104.

¹⁴⁶ RÉVAY M. J. 1920. 104.

¹⁴⁷ GYULAI P. 1870. 231–258. A ciklusba esik Gyulai gyermekeinek születése (1859. Aranka Júlia, 1861. Kálmán, 1862. Margit). Talán meseköltészetében szerepe lehetett apaságának is. Papp Ferenc idézi Gyulai egy Szendrey Marinak szóló, a Somogyi-féle levelezésből kimaradt levelét, melyben Gyulai Arankának *hosszú mesét ígért*. PAPP F. I. 462. 1862. jún. 19. vö. *GyPL* 683.

itt-ott némi alakítással.”¹⁴⁸ Ezek szerint saját alkotásai *A két cicza meg a hamis gyerek*, valamint *A pulyka és a veréb*,¹⁴⁹ és feldolgozott folklórszövegek a *Kis tű kezd, farkas végzi*, a *Krisztus és a madarak*, továbbá a már említett *A szarka és gilicze*, *A farkas és a szúnyogok* és *A tyúk és a farkasverem*.¹⁵⁰

A *Kis tű kezd, farkas végzi* és a *Krisztus és a madarak* című mesékről a Gyulai-monográfus Papp Ferenc feltételezi, hogy mivel ezekről Gyulai Aranynek a Kolozsvárról 1862 nyara előtt küldött leveleiben nem számol be, így e meséket csak később, Pesten készíthette. Még azt is megkockáztatja Papp, hogy Arany László *Farkas-tanya* című meséje a *Kis tű kezd, farkas végzi* a Gyulai-mese alapja, fő érve emellett az, hogy Gyulai a mesét ismerte, hiszen Arany László *Eredeti népmesék* című mesegyűjteményét maga ismertette a *Budapesti Szemle* hasábjain.¹⁵¹

A mesék pontos keletkezési ideje nem ismert, azonban a *Kis tű kezd, farkas végzi* című szöveg *népmese* műfajmegjelöléssel megjelent 1862-ben Vachott Sándorné *Szünórák* című családi lapjának első füzetében.¹⁵² Vachottné új lapja az 1861 decemberében megszűnt *Anyák Hetilapjának* folytatása, Szinnyei József bibliográfiai-biográfiai adattára szerint 1862 márciusától augusztusig jelent meg.¹⁵³ Az utolsó, hatodik füzethez illesztett szerkesztői zárszó 1862. július 15-én kelt, Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteménye viszont a Gyulai-mese megjelenése után, 1862 nyarán jelent csak meg.¹⁵⁴ (Természetesen ettől függetlenül Gyulai Pál ismerhette Arany László meseszövegeit már megjele-

¹⁴⁸ GYULAI P. 1894a. II. 275–300. (306.) (Dengi János szerint e két mese is népmeséből van átdolgozva. DENG J. 1882. 783.)

¹⁴⁹ GYULAI P. 1870. 237–238. és 239–240.

¹⁵⁰ GYULAI P. 1870. 241–247, 248–249, 233–234, 235–236, 250–258.

¹⁵¹ ARANY L. 1862; GYULAI P. 1862; PAPP F. 1941. 118–120.

¹⁵² Gyulai Pál: *Kis tű kezd, farkas végzi. (Népmese.) Szünórák. Mulattató és tanulságos olvasmányok családi körök számára.* Képekkel ellátva. 1862. Első füzet 42–44.

¹⁵³ SZINNYEI J. 1891–1914. XIV. (1914) 708–710. Drescher Pál magyar gyerekkönyveket szemlélő bibliográfiája szerint 1864-ben a szerkesztő külön kötetben is megjelentette a lap számait. Vachott Sándorné: *Szünórák. Mulattató és tanulságos olvasmányok családi körök számára.* Képekkel. Pest, Heckenast, 1864. (380 oldal). DRESCHER P. 1934. 123. (E kiadvány nyomára eddig nem akadtam.)

¹⁵⁴ Arany János Tompának 1862. június végén számol be arról, hogy Heckenast húszévi mesét már kinyomtatott (1862. június 20. Pest, MTAK Kt. 513/1159), Arany László 1862. július 18-án küld tiszteletpéldányokat Szilágyi Sándor (1862. július 18. Pest MTAK Kt. 513/735) és Tompa Mihály számára (1862. július 18. Pest) *TMLev I.* 378.

nésük előtt is). Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az Akadémiai Kézirattárban Gyulai Pál kézírásában megtalálható több más mesével együtt ezen mese egy rövidített, nyilván csak emlékeztetőül, későbbi kidolgozásra szánt vázlatos lejegyzése (nem merném megkockáztatni, hogy helyszíni lejegyzésről van szó, ugyanakkor egyértelműen saját használatú kézirat ez, bizonyítja, hogy a narratívavázlat néhány soros lejegyzése tömondatokból áll, a számok, személyek és az igeidők nincsenek egyeztetve, a szűzsé ismétlődő elemeit pedig a lejegyző rövidíti. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a rövid szöveg ellenére is szerepel benne néhány párbeszédes mondat, ami ezek alapján a népmesének poétikai karakterét megadó, immanens részeként értelmeződött, legalábbis e mese rögzítője szerint.)¹⁵⁵ A kézirat keletkezésének helye és ideje nem ismert, a sietős (bár tintás és nem a gyorsabb szövegrögzítést lehetővé tevő ceruzás) lejegyzés vázlatossága inkább afelé mutat, hogy a kézirat valamilyen szóbeli közlést követ, ha ugyanis írott szöveg volna annak alapja, úgy nem indokolna semmi egy ennyire elnagyolt szövegrögzítési eljárást.

Gyulai meseköltészetének és művei folklórreferenciáinak vizsgálatát csupán megkezdve, de be nem fejezve, végezetül utalni szeretnék arra a félreértésekre okot adó publikációs gyakorlatra, mely Gyulai Gáspár János ifjúsági könyvei számára német költők után fordított gyermekverseit, folklórszövegek alapján feldolgozott olykor *népmeseként*, néha *allegóriaként* megjelenő verses meséit, illetve az 1850-es évek végén, hatvanas évek elején kolozsvári tanársága idején keletkezett népköltési gyűjteménye után közölt saját, illetve mások által (főként Arany László) gyűjtött népmeséket összevegyítve Gyulai szerzői nevéhez kapcsolva egységes korpuszként *Gyermekversek*, *Gyermekmesék*, vagy *Apróbb gyermekmesék* címen jelentet meg gyűjteményes kötetek számos kiadását sok ezer példányban immár több mint száz esztendeje.¹⁵⁶

¹⁵⁵ MTA Kt. Irod. 4-r 397/II. 127–128. Az *MNK* 1. 155. szerint kolozsvári variáns. Vö. *A farkas és a szunyogok* fentebb már bemutatott alapszövegének kézíratos lejegyzésével (MTAK Kt. Irod. 4-r 397/I. 18.)

¹⁵⁶ A Gyulai Pál neve alatt megjelent mesekiadványok nem teljes listája: [1894b, 1899] *Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel számos ábrával*. Budapest, Athenaeum, 1905. (Ebben több mese nem Gyulaihoz, hanem főként Arany Lászlóhoz, rajta kívül Brassai Sámuelhez és Illésy Györgyhöz köthető, Arany László 1862-es kötetéből, illetve az Arany és Gyulai szerkesztette *MNGy* I. kötetből szó szerint átvéve. A későbbi kiadásokból elhagyták az alcímet, így a teljes korpusz Gyulai sajátjaként ment át a köztudatba.); *Apróbb gyermekmesék*. Budapest, Athenaeum,

E fejezet összegzése helyett tanulságként szeretném kiemelni, hogy szöveg-folklorisztika-történeti kutatások felszínre hozhatnak a jövőben is még további olyan kéziratos folklórgyűjteményeket, melyeket direkt, filológiaiilag értékelhető kapcsolatba lehet hozni az irodalomtörténet érdeklődésére is számot tartó alkotásokkal. Gyulai Pál meseköltészete néhány darabjának előképét Gyulai kolozsvári tanársága idejének intenzív folklórgyűjtésével lehet összefüggésbe hozni. A népmeseszöveg és a magát *népmeseként* láttatni kívánó irodalmi mese a népmese (mint folklórszöveg) szemszögéből létrejött (megszövegezése) során hasonló szövegalakítási stratégiát érvényesít abból a szempontból, hogy mindkettő valamilyen esztétikai normát követ. Mindent egybevetve, nem látok túlságosan nagy távolságot azon szövegkritikai hozzáállások között, ahogyan a korszak irodalmárai a népmeseszövegek, illetve az irodalmi mesék megformálása során, állandó forma nélküli konkrét népmesékből kiindulva eljártak.¹⁵⁷

1909; *Apróbb gyermekmesék. Sok rajzzal.* Budapest, Athenaeum, 1923; *Gyermekmesék. Györgyi György három színes képével és negyvenhét tollrajzával,* Budapest, Athenaeum [é. n.] (ennek is több kiadása volt az 1940-es években, egyetlen változtatás a datálatlan kiadások között, hogy – a könyvtári pecsét szerint – 1948-ban megjelent kiadásból jellemző módon cenzúrázták a *Krisztus és a madarak* című szöveget.); *Gyermekversek.* Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, Magyar Nők Országos Tanácsa [1959].

¹⁵⁷ Az ideális folklórszöveg megformálása iránti igény és a szépirodalmi eszmény összeegyeztethetőségének, illetve az ebből fakadó szövegkritikai következmények vizsgálata e könyv kereteibe nem fér bele. Itt csupán utalni szeretnék rá mint továbbgondolási irányra. Erről lásd T. SZABÓ L. 2003. 110–118.

9. A MAGYAR NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNY I. KÖTETÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE (1860–1872)

A fejezetben a *gyűjtőről* a *gyűjteményre* helyezem vizsgálódásaim középpontját. A továbbiakban egyetlen klasszikus népköltési gyűjtemény kiválasztásával arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam a kötet prózai szöveganyagának keletkezését, az egyes mesék (és mondák) a gyűjtőtől a szerkesztőn keresztül a gyűjteményes kötetben való megjelenéséig. E részben azt is szeretném bemutatni, hogy milyen típusú adatok állnak rendelkezésre egy olyan jelentős terjedelmű, publikált 19. századi népköltési gyűjtemény létrejöttéről, melynek egységes kéziratos szöveganyaga nem maradt fenn, milyen források vezethetnek el bennünket az egyes megjelent folklórszövegek keletkezéséhez.

A magyar népköltészet máig legjelentősebb antológiásorozata a Kisfaludy Társaság gondozásában hosszas előmunkálatok után 1872-ben megindult *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (MNGy).¹ A kötet szerkesztője Gyulai Pál volt kezdetben egyedül, majd a prózai anyag gondozását 1867-ben az akkor huszonhárom éves Arany László vette át.²

¹ A sorozat előzménye a *Népdalok és mondák* három kötete, valamint a közmondások és mesék gyűjteménye: ERDÉLYI J. 1846–1848; 1851; 1855. (Arról, hogy maga Erdélyi ötvenes években megjelent kötetait a *Népdalok és mondák* folytatásaként gondolta el, lásd ERDÉLYI J. 1855, előszó.) Az 1872-ben újraindult sorozat ezekhez a publikációhoz képest tekinthető az MNGy új folyamának. A folklorisztikai köztudatban azonban a sorozat 1940-től ismét újraindult kötetei szerepelnek *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*ként (ÚMNGy). A népköltési gyűjtemények történetéről lásd T. ERDÉLYI I. 1974, 1980; ORTUTAY Gy. 1939. A sorozat(ok)ról lásd még: KÓSA L. 1980. 490–491; 1982. 411–412.

² „A szerkesztők úgy osztották meg egymás között a teendőket, hogy az egyik, Gyulai Pál, a mysteriumokat, balladákat és dalokat szerkesztette és kísérte jegyzetekkel, a másik, Arany László pedig a meséket és mondákat, azonban az egészre nézve együttes felelősséget vállaltak.” MNGy I. V–VI.

A fejezet a sorozat legelső, *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből* (1872)³ címen publikált kötetében szereplő prózai szövegek (népmesék és mondák) korpuszának keletkezés- és kiadástörténetét vizsgálja a meglévő kéziratok, a korabeli gyűjtési felhívások, valamint a népmese-, illetve mondagyűjtésre, illetve a kötet egészére reflektáló egykorú írások felhasználásával.⁴ A vizsgált antológiakötet nemcsak területileg, de műfajilag is heterogén anyagot tartalmaz. A meséken és mondákon kívül karácsonyi misztériumok (betlehemes játékok), balladák, népdalok, dajkarímek és gyermekdalok szerepelnek a kötetben mintegy ötszáz oldalon, melyeket közel százoldalnyi szerkesztői jegyzet kísér. Nagyjából félszáz nevet jelöltek meg a szerkesztők a verses szövegek beküldőiként, míg a prózai korpuszt tekintve tizenegy gyűjtő és/vagy beküldő nevét tüntették fel közvetlenül az egyes szövegek után. Utóbbiak a következők: Arany László, Baksay Sándor, Bodros Katicza, Brassai Sámuel, Erdélyi János, Gyulai Pál, Illésy György, Márki Sándor, Kriza János, Széll Lajos és Török Károly. A szerkesztők valamennyi prózai szöveg esetében következetesen jelölték a gyűjtés vagy a beküldés helyét is.⁵

A fejezet hangsúlyt fektet arra, hogy az egyes, jól vagy éppen kevésbé ismert beküldők életrajzának vázlatos áttekintésével munkásságuk folklorisztikailag releváns adatait egybegyűjtse, megpróbálva ezzel a lehető legtöbb, a kötetben

³ Továbbiakban: *MNGy* I. (A kézirat lezárását követően jelent meg e kötet reprint kiadása: Nemzeti Örökség Kiadó, 2015.)

⁴ A korpusz vizsgálatát az a tény is indokolja, hogy az egyes szövegeket népszerűsítő és tudományos igényű kiadványokban számos alkalommal újraközölték, így a kötet e népmese- és mondaszövegek terjesztésében, ha közvetve is, de mindenképpen jelentős szerepet játszott. A teljesség igénye nélkül csak néhány fontosabb, nagy példányszámú másodközlést szemlélve említem meg, hogy Szvorényi József iskolai olvasókönyvébe innen került *A kalász eredete* című monda és *Az okos leány* című novellamese (SZVORÉNYI J. 1884. 224–225. és 226.). A Gyulai neve alatt sokszor közzétett *Apróbb gyermekmesék...* című antológiában (Első kiadása 1899. Budapest, Athenaeum) szintén megjelent *Az okos leány*, valamint az *Ilók és Mihók* című meseszöveg, továbbá számos Arany László közlő folklórszöveg is. Benedek Elek a magyar népi meseismeretre óriási hatást gyakorolt, jól ismert munkájában (BENEDEK E. 1894–1896) az *MNGy* I. kötetének szinte valamennyi szövegét feldolgozta, ahogyan Ortutay Gyula is több ízben vett át az *MNGy* I. kötetéből meséket és mondákat a mára szintén klasszikusnak számító népköltési antológiáiba. (ORTUTAY Gy. [szerk.] 1955; OTUTAY Gy.–KATONA I. 1956; ORTUTAY Gy.–DÉGH L.–KOVÁCS Á. 1960.)

⁵ A kötet prózai anyagában szereplő földrajzi nevek a következők: Erdély, Székelyföld, Szilágyság, Kolozsvár, Torockó, Alföld, Bihar megye, Debrecen, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Sárkad, Sárospatak, Pest megye, Pest, Székesfehérvár, Garam-vidék, Csurgó vidéke.

megjelent konkrét mese- és mondaszöveg keletkezésére és lejegyzésére vonatkozó információ felmutatását. Külön figyelmet fordítottam arra, hogy a szövegek mellett feltüntetett gyűjtői név és gyűjtési hely megcáfolható, igazolható, vagy adott esetben pontosítható-e a fennmaradt források és a jelzett kontextus egymásra vetítésének segítségével.

E fejezet kísérletnek tekinthető abból a szempontból, hogy a vizsgált személyek közül többen (Baksay Sándor, Bodros Katicza, Illésy György, Márki Sándor) egyáltalán nem szerepelnek a folklorisztikátörténi áttekintésekben, vagy ha mégis, úgy nem folklórgyűjtéseikkel összefüggésben. Emiatt munkásságuk, valamint a nevük alatt megjelent prózafolkloriszövegek egymásra vetítése alkalmat nyújt a néhány konkrét szövegrögzítési szituáció letapogatásán túl arra is, hogy közelebb kerüljünk azon kérdésfajták és kérdéscsoportok meghatározásához, melyek megválaszolására általában alkalmasak lehetnek egy többszerzős, a 19. század közepén keletkezett heterogén tartalmú népköltési szöveggyűjtemény vizsgálata során számba vehető és elérhető források.

A folklorisztikai tudománytörténetben a rangos sorozat első kötete már a megjelenésétől kezdve (bizonyos értelemben már azt megelőzőleg is) a folklorisztikai szövegkánon igen erős darabjaként volt jelen, ez a hangsúlyos pozíció mindezek ellenére nem vezetett a kötet egészére kiterjedő aprólékos filológiai elemzésekhez.⁶ Bizonyára ennek egyik oka az a már említett tény lehetett, hogy a történeti kutatások általában elhanyagoltak voltak a magyar szövegfolklorisztika utóbbi évtizedeiben, hiszen a mesekutatást más irányokban terjesztették ki (gyűjtés, katalogizálás), másrészt a kevés számú történeti vizsgáldásnak a könnyebben kezelhető egységesebb (vagy legalábbis annak tűnő) korpuszok voltak inkább a célpontjai.

A népköltési gyűjtemények kiadástörténetében jelentőségéhez képest kevésbé hangsúlyozott, ugyanakkor döntő fontosságú kérdés a publikációk anyagi vonatkozású terheinek felvállalása. Elvi síkon ugyanis a korszak nemzeti identitás megteremtését célzó lelkesedése és az ebbe szervesült, jól felfogott hagyománymentő attitűd érzékelhető a hazai irodalmi közeletben az 1840-es évektől, ugyanakkor ennek gyakorlati megvalósulása a könyvkiadók gyakori elutasító magatartása folytán csak nagyon lassan és nehézkesen vagy egyáltalán nem

⁶ Inspiráló kivételekként említendők a kötet erdélyi, elsősorban verses anyagának vizsgálata terén elért eredmények: FARAGÓ J. 1977, 2005; valamint OLOSZ K. 2000.

haladt a maga útján, sok esetben örökre megghiúsítva ezzel kész gyűjtemények nagyközönség elé kerülését.⁷ E tekintetben releváns, témánktól azonban messzire vezető kérdés lehet azon motivációk vizsgálata, melyek a könyvkiadók korabeli népmesegyűjtések publikálásától tartózkodó (vagy abban csak mérsékelten szerepet vállaló) magatartását eredményezte, hiszen a kiadók nyilvánvalóan érzékenyen reagáltak az olvasói igényekre, ebből pedig az a következtetés adódik, hogy a 19. század közepső harmadában a felnőtt olvasóknak szánt népmesekiadás nem volt kifizetődő vállalkozás, egészen egyszerűen hiányzott hozzá a fizetőképes kereslet.⁸

A továbbiakban a Kisfaludy Társaság szabadságharc utáni, a népköltés gyűjtés újraindítására tett kísérleteinek folyamatát mutatom be kronologikus rendben a társaság üléseinek kéziratos jegyzőkönyvei, illetve az egyes üléseken elhangzottakról szóló sajtóbeszámolók alapján. A folyamatot a magyar népköltészet kiadásának elhatárolásától (1860) az *MNGy* I. kötetének publikálásáig (1872) követem figyelemmel.

⁷ Ismeretes, hogy a *Népdalok és mondák*nak Ferenczy Lajos ügyvéd volt a mecénása (T. ERDÉLYI I. 1974. 68.), Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteménye pedig csak Mikó Imre gróf jóvoltából jelenhetett meg. Lásd Kriza János önéletrajzi levele, KRIZA J. 1956. II. 442. (436–444.) Gaal György magyar nyelvű mesegyűjtését Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc eredetileg négy kötetben tervezte kiadni, azonban az olvasók érdektelensége miatt csak három kötetre vállalkozott a kiadó (GAAL Gy. 1857–1860), Kazinczy Gábor saját mesegyűjtése, melyet Emich Gusztáv adott volna ki, soha nem jelent meg.

⁸ Bár az 1850-es évektől kezdve jelentősen megnövekszik a népköltési kiadványok száma, a kiadott és a kiadható népmeseszövegek aránya között feltűnően nagy a különbség, melyet csak részben indokol az a tény, hogy a korszak népmeseközlési elveit tekintve vezérlő gondolat az addig ismeretlen típusok publikálása volt. Itt szeretném megjegyezni, hogy a kimondottan gyermekeknek szánt népmese-publikációk a század utolsó évtizedeiben történt tömeges megindulása előtt, a „nemzeti öntudat” által ösztönzött, a folklorisztikai kánon szerint klasszikus magyar népköltési kiadványok is utat találtak a gyerekekhez. Több adat ismert arra vonatkozólag, hogy az ilyen gyűjtemények olvasókönyvként funkcionáltak. Mednyánszky Alajos (MEDNYÁNSZKY, A. 1829) német nyelvű gyűjteményének e felhasználását említi Ipolyi tanítványának, Mednyánszky fiának („egy magyar Studiozus-kinek nemetül tanuló kézi és olvasó könyve lehetett” [Mednyánszky gyűjteménye – D. M.]). Ipolyi levele Mednyánszky Déneshez, 1850. június 10. Kriza János lánya, Kriza Lenka (1856–1890) Arany László apróbb állatmeséin tanult meg olvasni. Kriza levele Gyulai Pálnak, 1862. okt. 29., Kolosvár. KRIZA J. 1956. II. 419. Vö. LYONS, M. 2000. GULYÁS J. 2010a 14. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a korszakban az olcsó ponyvamesék nagy számban jelentek meg, sajnos azonban ezen publikációk módszeres folklorisztikai feldolgozására ez idáig nem került sor, emiatt hatásuk is csak nagy vonalakban körvonalazott.

A KISFALUDY TÁRSASÁG SZEREPE A SZABADSÁGHARC UTÁNI FOLKLÓRGYŰJTÉSBEN

Gyulai Pál indítványától a gyűjtési felhívásig

A Kisfaludy Társaság szabadságharc előtti mesegyűjtésének történetét mint az intenzív folklórgyűjtés megindulásának előzményét vázlatosan az első fejezetben mutattam be. A társaság keretében a szabadságharc után újraindított népköltésgyűjtés kezdeti történetében Gyulai Pál játszotta a kulcsszerepet. Közvetlenül neki köszönhető az *MNGy* új sorozatának megindítása, hiszen Gyulai Pál indítványára határozta el 1860. október 25-én a társaság, hogy népdalok, mondák és közmondások gyűjtésére szólítják fel a hazafiakat. A felhívás elkészítésével az indítványozó Gyulait bízták meg.⁹ Ennek legközvetlenebb bizonyítéka a társaság jegyzőkönyvében olvasható:

„Gyulai Pál indítványa folytán elhatározván a társaság, hogy addig is, míg ismét belefoghat a népdalok, mondák és közmondások kiadásába a hazafiak mindezeknek gyűjtésére szólítandók föl: a hazai közönséghez intézendő ezen tárgybeli fölszólítás elkészítésével s a legközelebbi (nov. 29dikén tartandó) rendes ülésben való beadásával az indítványozó Gyulai Pál tag bízott meg.”¹⁰

Mielőtt folytatnánk a pesti irodalmi társaság népköltési gyűjtőmunkáját bemutató dokumentumok ismertetését, ki kell térnünk Gyulai egy nyolc hónappal korábbi előadására. Ennél a pontnál fonódik össze a Kisfaludy Társaság népköltésgyűjtése az Erdélyi Múzeum-Egylet történetével, ugyanis Gyulai Pál már említett, korábbi népköltési gyűjtésre buzdító előadását Kolozsvárott, éppen az Erdélyi Múzeum-Egylet alakuló ülésén tartotta 1860 késő telén. 1860. feb-

⁹ KÉKY L. 1936. 119; KÖVÁRI J. 1935. 63.

¹⁰ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1860. okt. 25. Ms 5767. 5. lap. Eötvös József 1860 nyarán küld Gyulainak hivatalos értesítést arról, hogy a társaság kívánja „régí munkásága [!] fonálának újra-felvételét”, egyúttal tájékoztatja Gyulait arról is, hogy őt is tagjául választotta a társaság. Eötvös József Gyulai Pálnak [1860. július 20.] *GyPLEv* 1961. 421–422. (655–656.) (Somogyi Sándor szerint Gyulai székfoglalóján eredetileg *Hazafiság a költészetben* című értekezéséből tervezett felolvasni. *GyPLEv* 659.)

ruár 25-én hangzott el az Erdélyi Múzeum-Egyletben Gyulai Pál felolvasása a népköltészetről,¹¹ melyben az erdélyi népköltészet, főként a székely balladaköltészet példáinak bemutatása mellett fontos elvi-esztétikai-poétikai megállapításokat tett a népköltési alkotásokra vonatkozóan,¹² egyúttal felajánlotta segítségét, hogy az egylethez esetleg beküldendő népköltési gyűjteményeket szívesen rendezné és kiadásra előkészítené. Ismeretes, hogy ezen előadás ösztönző hatással volt az akkor már évek óta a székely népköltészetet gyűjtögető Kriza Jánosra.¹³ A nevezetes előadás kivonatát Brassai Sámuel jelentette meg az egyesület évkönyvében.¹⁴ Gyulai Csengery Antalnak 1860. március 10-én írott levelében számol be előadásának értékelése szerint negatív erdélyi recepciójáról:

„Az Erdélyi Museumegylet első tudományos ülésén fölolvastott értekezésemmel megbuktam. A jó erdélyi mágnások nagyon csudálkoztak, hogy a kocsisoktól és szolgáltól került költemények bonczolatával merem mulattatni őket. Különcség és észfitogtatás az egész – volt a rövid, de kimerítő ítélet. Ez értekezést, mely legfőllebb egy nyomtatott ívnyi, örömet felküdéném Szemléd számára, ha Brassai engedné, de ő szépen és rutul megtámadott, hogy ezt ne merjem tenni. Az én értekezésem, minthogy tisztán erdélyi tárgya van, sokkal inkább megfelel az Évkönyvek kívánalmainak, mint az övé, ama népköltemények pedig, melyekről értekeztem, valódi gyöngyei a magyar népköltészetnek. Én úgy félig-meddig megigérttem neki, hogy nem küldöm föl, azonban csak azt várom, hogy muljék a haragja s egy jó órában kinyerjem tőle a kegyes engedélyt.”¹⁵

Talán Brassai kicselezése miatt foglalkozott a *Budapesti Szemle* 1860-ban kétszer is az említett ülésen elhangzott Gyulai-beszéddel. Csengery március 28-án kelt levelében számol be arról, hogy megkapta Gyulai levelével együtt Brassai tudósítását az egylet üléséről:

¹¹ GYULAI P. 1860. (= 1908. 308–346.)

¹² UJVÁRY Z. 2000. 10–13. (= 2007b. 440–443.)

¹³ FARAGÓ J. 1971. 93.

¹⁴ Adalék népünk költéséhez. (Kivonat). *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. I. kötet 1859–1861.* Szerk. Brassai Sámuel. M.H.I. Kolozsvárt, 1861. 46–48. Az értekezés eredeti terjedelmében a *Budapest Szemle*-ben olvasható: Adalék népköltészetünkhöz (!) 1860. IX. kötet 272–299.

¹⁵ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, 1860. márc. 10., Kolozsvár. *GyPLev* 1961. 405–406. (652.)

„E tudósítást, a Szemle közelebbi füzetében adom. Így is érdekes ugyan, de kissé részletes is lehetett volna. A Te értekezésedet illetőleg csak az világos, hogy az egész meg fogom kapni a Szemle számára. Ezt elvárom, sőt kérem, s ebbeli ígéretedben bízván, közlését a Brassai tudósításához vetett jegyzetben megígértem a Szemle olvasóinak.”¹⁶

Brassai tudósításában Gyulai előadása kapcsán utal az európai népmeseekutatás megindítására nagy hatást gyakorolt Grimm testvérek munkásságára,¹⁷ továbbá említi Erdélyi és Kriza gyűjtőmunkáját is, majd röviden kitér a Gyulai által az előadásában ismertetett balladákra, melyek megítélése szerint „a magok nemében a legjelesbek közé tartoznak.”¹⁸

Gyulai népköltészeti tárgyú értekezését Csengery április végén kapta meg,¹⁹ így a cikk teljes terjedelmében *Adalék népköltészetünkhez* címmel Brassai roszszallása ellenére végül mégis megjelenhetett Csengery lapjában.²⁰

Visszatérve a Kisfaludy Társasághoz, Gyulai 1860 októberében, tehát másodszor, folklórszöveggyűjtő tapasztalattal rendelkezve immár Pesten is indítványozta a népköltési szöveggyűjtés és -kiadás újrakezdését.

Az *MNGy* I. kötetének előszavában az időpontot tekintve kissé máshogyan emlékezik erről feltehetőleg maga Gyulai:

„A Kisfaludy-társaság 1861-ben elhatározta, hogy magyar népköltési gyűjteményének új folyamatát indítja meg és szerkesztésével megbízta az indítványozó tagot.”²¹

¹⁶ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1860. márc. 28., Pest. *GyPLEv* 1961. 410. (652.) Brassai tudósítását lásd –b.: Erdélyi Múzeum-Egylet. *Budapesti Szemle* 1860. VIII. kötet. 487–489. Csengery szerkesztői lábjegyzetben Gyulai értekezését ekként harangozza be: „Úgy hisszük, az egész értekezést közölhetjük.”

¹⁷ Megjegyzésébe azonban a folklórgyűjtésen túl a Grimm testvérek érdeméért a népmese mint *irodalmi* műfaj lehetőségének megteremtését említi: „miképp olták [...] a népregét a mai irodalom egy jeles ágává”. Uo.

¹⁸ Brassai Sámuel: Adalék népünk költéséhez. (Kivonat). *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. I. kötet 1859–1861*. Szerk. Brassai Sámuel. M. H. I. Kolozsvárt, 1861. 46–48.

¹⁹ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1860. április 29., Pest. *GyPLEv* 1961. 414–415. (654.)

²⁰ GYULAI P. 1860.

²¹ *MNGy* I. 1872. V. (Kiemelés – D. M.)

Gyulai máshol is 1861-ben jelölte meg az indítvány elfogadásának évét.²² A társaság jegyzőkönyveinek tanúsága szerint azonban Gyulai az 1860. évi októberi ülés után két évig nem is vett részt a társaság ülésein (1862-ig Gyulai és felesége, Szendrey Mária Kolozsvárott élt)²³ hivatalosan pedig 1863-ig nem foglalkoztak a társaság keretein belül a folklórgyűjtés kérdésével, legalábbis ennek a jegyzőkönyvi feljegyzésekben semmilyen nyomára nem bukkantam.

Gyulai az indítvány elhangzását követő következő, 1860. novemberi ülése előtt három nappal jelzi Aranynek, hogy nem tudja elkészíteni időre a népköltésgyűjtési felszólítást:

„A Kisfaludy Társaság megbízását 29-re nem teljesíthettem, majd teljesítem dec. 29-re. Mond meg ezt a gyűlésben; úgy sem sietős e dolog, s jól meg kell fontolni.”²⁴

A felszólítás azonban decemberre sem készült el. Arany János, a társaság igazgatója 1861 februárjában küldött levélben sürgette Gyulait a felhívás elkészítésével:

„Hát a Kisfaludy-Társaság mit vétett? Az a felhívás a népdalok ügyében nem volna még kész?”²⁵

Gyulai válaszában nem említi a felhívást, azonban számos elfoglaltságát ismerteti, melyek indokolhatják a felhívás megírásának halogatását.²⁶ Nem ismert annak a konkrét oka, hogy miért kellett több mint két és fél évet várni a felhívás

²² „Gyulai Pál jelentést tett e vállalatról, s elmondá, hogy [...] a társaság – az ő indítványára – már 1861-ben elhatározá az újabb néptermékek kiadását [...]” *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. évf. 235. sz.

²³ PAPP F. 1926. 490.

²⁴ Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1860. nov. 26., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 429. (657.)

²⁵ Arany János Gyulai Pálnak [1861. febr. 13. előtt]. *GyPLEv* 1961. 439. (659.)

²⁶ „[...] gyermekem és nőm bajai, iskolai elfoglaltságom, leczkéim a magyar irodalomból egy tizenöt magnásnőből álló társaságnak, a muzeumegylet dolgai, hol mindennemű bizottmányba ki-neveznek s rendesen én vagyok a tollvivő, főlemészttették időmet.” Gyulai Pál Arany Jánosnak, 1861. márc. 28., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 442. (660.)

megszövegezésére, azonban tény, hogy a felszólítás javaslatát csak 1863 májusában olvasta fel Gyulai a társaság (gyér számú) tagjai előtt:

„Gyulai Pál tag az 1860 oct. 25dikén tartott ülés azon határozata folytán, hogy a társaság a hazafiakat népdalok, mondák és közmondások gyűjtésére fogja fölshöllítani, megbiztatván a hazai közönséghez a tárgyban intézendő fölshöllítás elkészítésével, e fölshöllítás javaslatát fölolvassa, mit a gyűlés elismeréssel fogad, de nem levén teljes számu arra nézve, hogy határozatot hozhasson, ezuttal csak tudomásul vesz, határozathozatal végett a terv a legközelebbi teljes számu ülésben ujra föl fogván olvastatni. Ugyanakkor Gyulai Pál tag mutatványokat is fog a gyűlés elé terjesztetni a saját, Arany László és Szabó Károlynak gyűjteményéből.”²⁷

A következő társasági ülésre 1863. június 25-én került sor, ezúttal Csengery Antal, Egressy Gábor és Bérczy Károly is jelen voltak, velük együtt pedig már határozatképes volt a gyűlés. Gyulai ismét felolvasta a felszólítás-javaslatot, melyet ezúttal el is fogadtak azzal a kiegészítéssel, hogy közzététele előtt azt Erdélyi Jánosnak kell elküldeni véleményezés céljából:

„[...] a gyűlés csekély módosításokkal egyhangulag magáévá tön [a felhívást – D. M.] s közrebocsáttatni határoza. E fölshöllítás közrebocsátása előtt azonban a gyűlés azt Erdélyi János tagjának, mint a Kisfaludy-társaság megbizásából a népdalok, mondák és közmondások első gyűjtőjének kívánja megküldetni azon kérdéssel, nincsenek e reá nézve észrevételei s nem kíván-e az új gyűjtemény szerkesztésében Sárospatakról is részt venni. A gyűlés egyszersmind fölkeri Erdélyi Jánost hogy a netán kezében levő népdali, mondai s közmondási anyagot szintén a társaság rendelkezése alá szíveskedjék bocsátani.”²⁸

²⁷ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. máj. 28. Ms 5767. 34. lap. Az elnökön, a titkáron és Gyulain kívül csak Hunfalvy Pál, Kiss Károly és Salamon Ferenc voltak jelen.

²⁸ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. jún. 25. Ms 5767 35. lap

A jegyzőkönyv tanúsága szerint az előző ülésen beharangozott mutatóanyagok is elhangzottak Gyulai saját, illetve Arany László és Szabó Károly gyűjteményéből.

Erdélyi János

Erdélyi János neve alatt az *MNGy* I. kötetében egy meseszöveg jelent meg *Hová lett a bárány mája?* címmel.²⁹ A következőkben a kötet keletkezéstörténetének szigorú kronologikus ismertetését megtörve, Erdélyi János és a társaság szabadságharc utáni kapcsolatát vizsgálom meg.

Greguss Ágost mint titkár, a Kisfaludy Társaság említett 1863. évi gyűlésének határozata értelmében nem késlekedett levelet írni Erdélyinek, ebben összefoglalta a társaság eddigi tevékenységét a folklórgyűjtés újraindításának érdekében és ahogyan az ülésen megfogalmazódott, megérdeklődte tőle, mit szól a fölhíváshoz, illetve hogy részt venne-e az új gyűjtemény szerkesztésében. Elárulta Erdélyinek, hogy amíg nem válaszol, a társaság nem kíván központi szerkesztőt választani, ugyanakkor, mivel csekély reményt fűznek Erdélyi pozitív válaszához, így Erdélyi számára is egyértelművé tette, hogy minden bizonnyal Gyulait választják majd meg a gyűjtemény szerkesztőjéül. Tolmácsolta Erdélyinek Greguss a társaság azon kérését is, hogy Erdélyi a nála lévő népköltési anyagot bocsássa a társaság rendelkezésére.³⁰ Erdélyi válasza a hónap végén, még a következő ülés előtt érkezett meg Gregusshoz:

„Ami a szerkesztést illeti, én tizenkét esztendő óta egész más pályára mentem által. Így oda vissza már nem térhetek. Mindamellet figyelmem folytonosan rá volt függesztve a tárgyra s gyűjtöttem is. Ami kezem közt van, a rendes vidéki gyűjtők sorában én is elő fogom adni. Dal, mese, közmondás, főleg ez utóbbi, egész sereg [...] Ha mégis a fölvelt hét főosztályhoz³¹ sza-

²⁹ *MNGy* I. 397–403. ATU 785 + ATU 753A *MNK* 3. 60.

³⁰ Greguss Ágost Erdélyi Jánoshoz, 1863. július 2., Pest. *ErdLev* II. 314–315. A gyűjtési felhívás szövege is olvasható itt: 315–318.

³¹ I. Dalok, románcok, balladák és gúnyversek. II. Mesék. III. Mondák. IV. Közmondások és szólásmódok. V. Találós mesék. VI. Gyermekjátékok. VII. Népszokások és sajátságok. GYULAI P. 1961. 617. A megjelent kötet szerkezete ettől némiképp eltér: I. *Karácsonyi mysteriumok és vízkeresztj játékok*, II. Balladák és rokonneműek, III. Dalok, a. Szerelmi dalok, b. Hazafiúi és katonada-

bad volna egyet tenni: óhajtanám az *adomákat* is oda sorozni, de nem mint pusztán történeti, vagy elbeszélési példányokat hanem mint az észjárás mutatóit, melyekben végtelen sok, s más cím alá be nem férhető, jellemvonások maradnának fent.”³²

T. Erdélyi Ilona a Greguss leveléhez és Erdélyi erre adott válaszához fűzött jegyzetben említi, hogy Erdélyi János valóban elküldte az 1848 óta gyűjtött folklóranyagát.³³

Erdélyi János 1851-től a sárospataki főiskolán tanított, a gyűjtést azonban továbbra is a társaság nevében folytatta. Sajnos, Erdélyi szabadságharc utáni folklórgyűjtéséről nem sokat tudunk.³⁴ Az 1855-ben Erdélyi neve alatt megjelent első magyar nyelvű műfajspecifikus népmesegyűjtemény előszavában maga említette, hogy a kötettel a „*magyar népirodalom ereklyéi: mesék, dalok, közmondások, adomák, szokások, hiedelmek [...] kiadása van foganatba véve*”. Erdélyinek ezek szerint az ötvenes évek közepén még komoly tervei voltak a *Népdalok és mondák* folytatására. Sárospatakról irányított folklórgyűjtésének terjedelméről azonban nem sokat tudunk, arról a tőle vett idézetek alapján is csak sejtésünk lehet. A mesegyűjtemény összeállítása során saját bevallása szerint a régi gyűjtőtársain kívül (akiket nyilván a *Népdalok és mondák* számos beküldője között kell keresnünk) pataki tanítványai voltak segítségére.³⁵

lok, c. Pusztai és pásztordalok, d. Bordalok és táncszók, e. Tréfás és gunydalok, f. Vegyes dalok, g. Dajkarímek, gyermekdalok s játékok, IV. Mesék és mondák.

³² Erdélyi János Gregusshoz, 1863. július 24., Sárospatak. *ErdLev* II. 319. (525.)

³³ Erdélyi János Gregusshoz, 1863. július 24., Sárospatak. *ErdLev* II. 319. (525.) T. Erdélyi Ilona ugyanakkor az Erdélyi Tárról azt is írja, hogy abban maradtak még folklórszövegek, tájékoztatása szerint az népdal-, közmondás- és mesegyűjtéseket is tartalmaz. T. ERDÉLYI I. (1989) 2008b. 252. (250–255). Itt jegyezném meg, hogy a *Népdalok és mondák* kritikai kiadását száz éve sürgeti a folklorisztika: N. N. [SEBESTYÉN Gyula] 1914; ORTUTAY Gy. 1955a. 17; VOIGT V. 1982b. 220; 1999. 299. A jövőben elkészítendő kritikai kiadáshoz az akadémiai kéziratokon kívül (MTAK Kt. Irod. 8-r. 206.) az Erdélyi Tárból maradt szövegekkel is számolni kell majd.

³⁴ A *Magyar közmondások könyve* című gyűjtemény 1848-ra készen volt, a Kisfaludy Társaság megbízásából szerkesztette és jelentette meg Erdélyi 1851-ben. ERDÉLYI J. 1851. IV.

³⁵ „Ezuttal tudatni akarom egyszersmind, hogy a Kisfaludy-társaság tekintélyét mind folyvást megtartom, vele élek; s neve alatt megváltozott körülményeimhez képest is még mindig gyűjtök. Segédim, a jó régi társakon kívül, a sárospataki tanuló ifjak közül néhány, kik a néppel közvetlenül érintkezvén, eredeti közléseket adhatnak.” Előszó, ERDÉLYI J. 1855 (kelt Sárospatak, 1855. június 14.). (Erdélyi e kötetébe a Toldy Ferenc közvetítésével hozzá került Gaal György-féle kéziratok

Erdélyi népköltésgyűjtő tanítványai közül eddig név szerint csak a palóc gyűjteményéről nevezetes Pap Gyulát ismerjük, akinek kötetére Erdélyi külön előfizetési felhívást bocsátott ki.³⁶

Erdélyi Gregussnak címzett, fentebb idézett levelében a gyűjteményében lévő dal, mese és közmondás műfajait említi. Nincs adatunk egyelőre arról, hogy pontosan mikor és milyen szövegekkel gazdagította a társaságot Sárospatakról Erdélyi János. Két levél alapján feltehetjük, hogy Erdélyi a hatvanas évek második felében haláláig (1868) folyamatos kapcsolatban volt a társasággal, ha szerkesztőként nem is, gyűjteményeivel bizonyosan segítette munkájukat. 1865 telén írja Erdélyi Gyulai Pálnak:

„A Közmondásokat mióta kiadtam, folyvást szaporítom. A tetemes kötetke, melyben 7-8 ezerig menő közmondás van, nálam legalább két ezerrel szaporodott; a régi jogon oda ajánlanám a Kisf. Társaságnak legalább a czéégért (a czég-ért), ha Emich vagy valaki elvállalná kiadását. Lesz Kdnek annyi érkezése, hogy erről valami értesülést vehessen.”³⁷

Fennmaradt egy másik levél 1867 áprilisából, melyet Gyulai Pál írt Erdélyinek. Ebben Gyulai az Erdélyi által neki (illetve minden biznonnyal a társaságnak)

mesegyűjteményből is vett át szövegeket. A Gaal-kutatókhoz jó kiindulást nyújt: VOIGT V. 1997; Nagy I. 2000. Ezenkívül megjegyezném, hogy 1856-ban a *Család Könyvében* is megjelent Erdélyi neve alatt három magyar népmese, ezek egyike biztosan Gaal említett gyűjtéséből való. Erdélyi János: *Három jó tanács* (Magyar népmese) *Család Könyve Hasznos ismeretek mulattató olvasmányok*. Szerkesztik Greguss Ágost és Hunfalvy János. II. Pest, Heckenast Gusztáv, 1856. 42–45. [Vö. GAAL Gy. 1857–1860. I. 222–233. Kézirata: MTAK Kt. Irod. 4-r 6.sz. 155–163.] A másik két mese a *János Juhász* és a *János szolga* címetek viseli. 143. és 243–244.)

³⁶ Pap Gyula (1843–1931). SZINNYEI J. 1891–1914. X. (1905) 287–288. UJVÁRY Z. 2007b. 257–266. *Palóc népköltemények* című munkája 1865-ben jelent meg Sárospatakon. PAP Gy. 1865. (A kötetet Pap Gyula Károly bátyjának [1829–1900] címezte.) Erdélyi ajánlása T. Erdélyi Ilona szerint a kötetre külön röplapon jelent meg: „Pap Gyula, sárospataki harmadévi jogász úr fáradozásait a magyar, leginkább palóc népköltészet ereklýéinek gyűjtése körül, valamint a fentebbi nyomtatás alá elkészült gyűjteményt is ösmervén, méltányolván, őt, ki nógrádi születés [!], e nemben a leghitelesebb adatokat szedheti, a t. c. olvasóközönség pártoló figyelmébe, őszintén, szívesen ajánlom. Sárospatak, november 22én, 1864.” ERDÉLYI J. 1991. 272. (365.) Pap Gyuláról, valamint Kálmán öccséről és Károly bátyjáról lásd *ErdLev* II. 358–361. (593.)

³⁷ Erdélyi János levele Gyulai Pálnak [1865. jan. 8. Sárospatak]. *GyPLev* I. 521. (675.) ERDÉLYI J. 1851. (Vö. ERDÉLYI J. 1869.)

küldött népdalokat köszöni meg.³⁸ Gyulai Erdélyi halála (1868) után kereste meg özvegyét, és kérte el tőle többek között a még nála levő „[...] népköltészettel kapcsolatos írásokat és az Erdélyi által 1863 óta is folyamatosan gyűjtött népdalokat és azok dallamát”.³⁹

A fenti, Erdélyi szabadságharc utáni gyűjtéséről szóló kitérőt azért tartottam érdemesnek megtenni, mert Erdélyi körvonalazatlan sárospataki folklórgyűjtésének története elválaszthatatlan az *MNGy* szerkesztőihez küldött szövegek kiadástörténetétől. Mint azt említettük, az *MNGy* I. kötetében Erdélyi névével egyetlen meseszöveg jelent meg. A *Hová lett a bárány mája?* című legendamese, Sárospatak helymegjelöléssel.⁴⁰ Az adatközlő, a lejegyző neve, a gyűjtés helye és ideje ismeretlen. A szöveg után mellékelt név és hely (*Erdélyi János gyűjt. Sárospatak*) csupán arra utal, hogy a mese szövege Erdélyi János gyűjteményéből került Arany László és Gyulai Pál kezébe, valamikor a hatvanas években Gyulai küldeményeként vagy a hetvenes évek legelején, Erdélyi hagyatékából kiemelve.

A beérkezett szövegekről és gyűjteményekről a jegyzőkönyvek alapján

Erdélyi 1863 júliusában kelt levelét Greguss a következő ülésen, 1863. július 30-án olvasta fel, egyúttal Erdélyi tanácsát követve megbízták Gyulait, hogy a közönséghez intézendő fölszólításában az adomák gyűjtésére is figyelmeztessen.⁴¹ A felszólítás szövegében a társaság e kiegészítésen kívül egyetlen módosítás eszközölését kérte: „a gyűjtők díjazására vonatkozó pont mellőzendő.”⁴²

³⁸ „A népdalokat köszönöm, igen érdekesek s egyik nagy költői becsü.” Gyulai Pál Erdélyi Jánosnak [1867. ápr. 10. után]. *GyPLEv* I. 546. (678.) Elképzelhetőnek tartom, hogy ekkor küldte el Erdélyi a kötetben a neve alatt megjelent mesét.

³⁹ T. ERDÉLYI I. 2008b. 253.

⁴⁰ *MNGy* I. 1872. 397–403. *MNK* 3. 60.

⁴¹ A kiadott változatban *szólamódok* gyűjtőnév alatt szerepel utalás az adomákra („A szólamódok alatt a nép jellemzőbb párbeszédjeit, megjegyzései, tréfáit, adomáit, sajtóságos kifejezéseit értjük [...]” A gyűjtők díjazásáról nincs szó a végső változatban. GYULAI P. 1961. 618.

⁴² *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. júl. 30. Ms 5767 36. lap „Fájdalom, a társaság nincs oly anyagi helyzetbe, hogy gyűjtőinek egyelőre határozott tiszteletdíjat ígérhessen, sőt gyűjteményét sem lesz képes saját erején kiadni, hanem könyvárussal fog szerződni. Azonban a vállalatból befolyó jövedelmet, valamint netalán e célra felajánlandó adományokat a gyűjtők s általában a vállalt munkásai díjazására fogja fordítani.” – *ErdLEv* II. 318. GYULAI P. 1961. 619.

A gyűlés ezzel jóváhagyta Gyulai fölszólítását.⁴³ A szabadságharc utáni első, Gyulai Páltól származó gyűjtési felhívás a nyár folyamán nyomtatásban számos lapban megjelent⁴⁴ Greguss Ágost, a társaság titoknoká aláírásával.⁴⁵

A gyűjtési felhívás hatására az ország különböző részeiből érkeztek kisebb-nagyobb folklórszöveg-együttesek a társaság részére. Azonban már a hivatalos gyűjtési felhívás közzététele előtt is szaporodott Gyulai kezén a kiadandó folklórlanyag. Arany László és Szabó Károly gyűjtéseiről, mint láttuk, már 1863. május 28-án beszámolt Gyulai, néhány nappal később a küldeményekből fel is olvasott a társaság tagjai számára.⁴⁶

Szabó Károly (1824–1890), a történész és bibliográfus egy időben Arany János mellett a nagykőrösi gimnáziumban is tanított, ő volt a görög nyelv tanára (1855–1859). Ezt követően barátja, Gyulai Pál közreműködésével 1859 telén az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosaává választották és Kolozsvárra költözött. Az egyletben kifejtett tevékenysége mellett a református gimnáziumban akkor tanított görögöt, amikor ugyanott Gyulai Pál a magyar és latin nyelvek tanára volt, és akinek az ötvenes évek végétől határozott szándéka volt folklórszövegek gyűjtése és gyűjtetése.⁴⁷ Szabó folklórgyűjteményét 1863 szeptemberében Gyulainak engedte át, mivel ez a gyűjtemény már korábban is Gyulainál volt, vélhetőleg ebből olvasott fel a társaság ülésén.⁴⁸

⁴³ A nyilvánosságnak szóló beszámoló a júliusi ülésről: *A Hon* 1863. aug. 2. I. 175.

⁴⁴ *Koszorú* 1863. I. 23. sz. 350.; *Vasárnapi Ujság* 1863. X. 26. sz. 319.; *Független* 1863. I. 191.; *Hon* 1863. I. 175. sz.; *Pesti Napló* 1863. XIV. 190. sz. 2.; *Esztergomi Ujság* 1863. I. 34. sz.; *Bihar* 1863. I. 78. sz. 2.; *Eger* 1863. I. 67–68. (KÉKY L. 1934. 130.)

⁴⁵ Bisztray Gyula állapította meg, hogy a dolgozat tulajdonképpen nagy valószínűséggel Gyulai Pál munkájának tekinthető, noha neve nem jelent meg a közzétett felhívások mellett. GYULAI P. 1961. 617–619. (619–620). Felhívás a Kisfaludy-társaság népköltészeti gyűjteményének újabb folyamára.

⁴⁶ MTAK Kt. Ms 5676 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. május 28. és június 2.

⁴⁷ Szabó folklórgyűjtéséről lásd OLOSZ K. 2008. Gyulai és Szabó kapcsolatáról lásd Somogyi Sándor jegyzetét, *GyPLev* I. 599.

⁴⁸ „A népdalgyűjtés iránti felhívást olvastam. Csudáltam, hogy más aprólékosabb dolgok mellett kifelejtették belőle a *kortesnótákat*, milyen egy kettő az én gyűjteményemben is akad. Tudom, hogy ezek szerkesztése is csak a te nyakadban marad; ez esetben *neked* szívesen átengedem a nálad lévő gyűjteményemet szabad tetszésed szerint való használatodra. Én többé efélékkel úgy sem foglalkozhatom.” Szabó Károly Gyulai Pálhoz, Kolozsvár, 1863. szeptember 9. *GyPLev* I. 506. (672.) (Kiemelés az eredetiben.) Novemberben megismétli Szabó korábbi ajánlatát, miszerint Gyulai tetszése szerint használhatja gyűjteményét, egyúttal javasolja Gyulainak, hogy mielőtt

Ismertes, Arany László 1862 nyarán jelentette meg *Eredeti népmesék* című kötetét, 1872-ben szerkesztőként az *MNGy* I. kötetében saját gyűjtéséből tizenkét prózafolklór-szöveget közölt. Hajlamos a kutatás e két adatot szeparáltan kezelni, ugyanakkor az a tény, hogy alig egy évvel Arany mesekötete megjelenését követően, Gyulai Arany László gyűjteményéből (is) olvasott fel a társaság tagjai előtt, azt sugallja, hogy a két külön folklórszöveg-korpuszt nem biztos, hogy teljes egészében indokolt elválasztani egymástól.

Az 1863-as felhívást megelőzően Szabó Károlyon és Arany Lászlón kívül mások is szaporították a társaság népköltési gyűjtésének anyagát, Gyulai személyes kapcsolatai révén.

Szilágyi Sándor Gyulai gyerekkori jó barátja, a kolozsvári református kolégiumban évekig a szobatársa is volt Gyulainak. Szilágyi 1862 augusztusában Kiskunhalason vendégeskedett, ahonnan Szilády Móricz, illetve az irodalomtörténész Szilády Áron,⁴⁹ akkor helyettes lelkész halasi balládait saját variánsaival kiegészítve küldte el Gyulainak.⁵⁰

Szilády Áronnak feltehetőleg nagy terjedelmű lehetett az 1860-as években Halason folytatott gyűjtése, ugyanis az *MNGy* I. kötetének megjelenése után a *Fővárosi Lapok* egy recenzense úgy tudta, hogy a népköltési sorozatban külön kötetben fog megjelenni Szilády több folklórműfajt, köztük meséket is tartalmazó gyűjteménye:

„A negyedik kötetet Szilády Áron ígérte összeállítani dalokból, mesékből, népbabonákból, ráolvasásokból, melyekhez jegyzeteket s előszót fog írni.”⁵¹

folklórgyűjtés kiadásához fogna, Arany Jánost keresse meg: „Arannyal mindent conferálj, mert erre nem csak aesthetica kell.” Pest, 1862. november 27., Szabó Károly Gyulaihoz. *GyPLEv* I. 479.

⁴⁹ Szilády Áron (1837–1922) Nagykőrösön Arany János tanítványa volt, Bálint Sándor az első magyar tudományosan képzett folkloristának tartja. BÁLINT S. 1926. 4–6. A Kisfaludy Társaságban *Rokonaink epikája* címmel tartotta székfoglalóját 1867. december 18-án. *Kisfaludy Társaság Évlapjai* IV. kötet (1867–69) 1870. 305. Az *MNGy* I. Sziládytól való tájszólásban megjelentetett közleményei: 196–197. és 209–210.

⁵⁰ Szilágyi Sándor Gyulai Pálhoz [Halas, 1862. augusztus 11. előtt]. *GyPLEv* 1961. 475. (666.)

⁵¹ *Fővárosi Lapok* 1872. ápr. 26. IX. 95. sz. 411.

A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei szerint szintén még a gyűjtési felhívás közzététele előtt, 1863 januárjában nyújtotta be Aigner Lajos népdalgyűjteményét a társaság számára.

„Aigner Lajos úr m. népdalgyűjteményt terjeszt a társaság elé: Gyulai Pál vizsgálata alá bocsáttatik.”⁵²

Az 1863. szeptemberi ülésen Gyulai a felhívás eredményes voltáról számol be, arról tájékoztatja a társaság tagjait, hogy nagy számban érkeznek küldemények az ország különböző tájairól:

„Gyulai Pál jelenti, hogy a magyar népdalok, mesék és közmondások beküldése már elkezdődött, nevezetesen Abonyi Lajos úr Abonyból s Illéssy György úr Debreczenből érdekes és gazdag gyűjteményeket küldött be, melyekben még ismeretlen regedaltok is foglaltatnak örvendetes tudomásul vétetik.”⁵³

A gyűjtési felhívás hivatalos közzétételét *megelőzően* beérkezett gyűjtemények vizsgálata két dologra vet fényt: egyfelől ezek értelmezéséhez is nagy szükség volna a Kisfaludy Társaság folklorisztikai tevékenységének hiányzó monografikus feldolgozására, másfelől ráirányítja a figyelmet arra, hogy még az intézményesen szervezett korabeli gyűjtőhálózatok kialakulásában is milyen

⁵² *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. jan. 29. Ms 5767. 29. lap, vö. POGÁNY P. 1954. Nem világos, hogy Aigner milyen gyűjtéssel jelentkezett ekkor. Pogány Péter szerint csak 1877-ben nyújtotta be Abafi (Aigner) Lajos népköltési gyűjteményét a társasághoz, gyűjteménye keletkezésének kezdő évét 1872-ben jelöli meg. Ennek némileg ellentmond, hogy Pogány maga is utal egy 48 lapból álló kéziratos népdalfüzetkére, mely Pozsony, Pest és Győr aláírású 35 szöveget tartalmaz, Pogány sejtése szerint a kézirat a hatvanas évek elejéről való, és Aigner fiatalkori kézírásában maradt fenn az Akadémiai Kézirattárban. (Sajnos, ennek jelzetét nem adta meg.) Talán ez lehet az a gyűjtemény, melyet 1863-ban beterjesztett Aigner a társasághoz. POGÁNY P. 1954.

⁵³ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. szept. 30. Ms 5767 37. 1864. febr. 6. A társaság XIV. közülésén Greguss nagyobb fórum előtt is bejelenti, hogy újraindítják a gyűjtést, ekkor megemlíti, hogy Erdélyi János segítségével számolnak, illetve kiemeli, hogy Illéssy György, Arany László és Kazinczy Gábor jelentkeztek gyűjtőként. *Kisfaludy-társaság Évlapjai*. Új folyam II. 1863/4–1864/5. Pest, 1869. 12.

nagy jelentősége volt a személyes kapcsolatoknak, esetünkben Gyulai Pál baráti körétől származó korpuszok nagy száma igazolja ezt.

Az újraindult gyűjtővállalkozást egyre élénkülő sajtóvisszhang is kísérte, 1864 februárjában arról számol be a *Koszorú*, hogy „a népköltési gyűjtemény első köteteinek szerkesztője, Erdélyi János, megígérte, hogy mind tanácsával, mind a kezében lévő anyaggal szívesen szolgál, s lelkes gyűjtők mint Abonyi Lajos, Arany László, Illésy György, Kazinczy Gábor, Szabó Károly és mások, az ország külön vidékeiről, nagybecsű küldeményeikkel gyarapítják e szellemi népkincstárt.”⁵⁴

A jegyzőkönyvet tovább olvasva kiderül, hogy Gyulaihoz 1864 novemberre végén újabb, a népmesegyűjtést is jelentősen előmozdító kéziratok érkeztek (Török Károlyra, Illésy Györgyre és Kazinczy Gáborra gondolok elsősorban):

„Gyulai Pál tag azon örvendetes tudósítással lepte meg a társaságot, hogy a népköltészeti gyűjtemény szépen gyarapodik s már három kötetre való van, sőt a mi több, Emich Gusztáv úr személyében már kiadója is ígérkezik. A mult alkalommal már említett Abonyi Lajos, Arany László, Illésy György urakon kívül tetemesb gyűjteményeket küldtek be: Csaplár Benedek úr Szegedről, Fábián István úr a Fertő mellől, Fekete János úr Sz[ékes] Fehérvárról, Huszár László úr N[agy] Kőrösről, Szél Farkas és Török Károly urak H[ód] M[ező] Vásárhelyről. Mutatványul fölolvastott Gyulai Pál egy mysteriumot Jézus születéséről (a második fennmaradt ilyenmű emléket), egy másik szintén mysteriumfélét a Sz. lélek eljövételéről, lakodalmi ételverseket Csaplár Benedek ur küldeményéből, s közmondásokat, szólásmódokat s egyéb apróságokat Fekete János úréból. Végül megemlíti, hogy Kazinczy Gábor elhunyt tagtársunk utolsó Pesten léte alkalmával egy mesegyűjteményéről szólott s ezt a Kisfaludy-társaság számára föl is ajánlotta, a minek megszerzésére a társaság részéről lépéseket kellene tenni. A gyűlés örömmel hallgatta a népköltészeti gyűjtemény szerkesztője jelentését s a fölolvastott mutatványokat; Kazinczy Gábor mesegyűjteményének megszerzésére nézve pedig abban állapodott meg, hogy a titoknak forduljon Lónyay Gábor úrhoz s kérje meg a társaság

⁵⁴ *Koszorú* 1864. febr. 14. II. évf. I. félév 7. sz. 162.

nevében, sziveskedjék Kazinczy Gábor hagyományából a nevezett mesegyűjteményt a Kisfaludy-társaság részére kiszolgáltatni.”⁵⁵

1865. október 25-én jelentette Gyulai Pál, hogy Török Károlytól Hódmezővásárhelyről egy alföldi népköltészeti gyűjteményt kapott, mely megítélése szerint „oly tökéletesen van rendezve, hogy azt változatlanul, mint külön kötetet, véli a Kisfaludy Társaság népköltészeti gyűjteményébe fölvétetni”.⁵⁶

Gyulai a következő hónapban jelentette, hogy „Kún Gyula úr szegedi népdalokat és közmondásokat, Szentpéteri Pál úr pedig szintén népköltészeti adalékokat küldött be.”⁵⁷ A következő évi közülésen már arról számol be a szerkesztő, hogy a gyűjtemény megjelenés előtt áll, Erdélyi János és Török Károly gyűjteményét, valamint Kazinczy Gábor megszerzett hagyatékát külön is megemlíti.⁵⁸ 1866. április 28-án már a kötet kiállításának anyagi vonzatai kerültek megtárgyalásra. Az ülésről készült jegyzőkönyvből kiderül, hogy Emich Gusztáv ajánlatát kedvezőtlennek ítélte a társaság:

„Gyulai Pál tag jelenti, hogy a magyar népköltési gyűjtemény új folyama első kötetének kiadására oly alakban, mint a minőhöz az Erdélyi János szerkesztette első folyam jelent meg-Emich Gusztáv úr vállalkozott, 8 forintot ígervén ívéért. A gyűlés ezen eredményt is örvendetes tudomásul veszi, elnök ő magát azonban fölkéri, sziveskedjék Emich urtól kedvezőbb föltételeket kinyerni, ha munka nem sikerülne oly mértékben, hogy a gyűjtőket tisztességesen díjazni lehessen, a társaság a gyűjtők tiszteletdíját a maga pénztárából fogja pótolni.”⁵⁹

Arany László 1862-ben megjelent mesekötetét követően tovább folytatta a gyűjtést. 1865-ben fejezte be jogi tanulmányait, 1866. október 15-i keltezé-

⁵⁵ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1864. nov. 30. Ms 5767 56. lap. 1865 februárjában a társaság közülésén szintén beszámolnak a gyűjtemény eddig beérkezett darabjairól. *Kisfaludy-társaság Évlapjai*. Új folyam II. kötet, 1863/4–1864/5. Pest, 1869. 33. Kazinczy Gábor kiadatlan mesegyűjteményéről lásd a 6. fejezetet.

⁵⁶ 1865. okt. 25. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865–1871. Ms 5768. 8.

⁵⁷ 1865. nov. 29. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865–1871. Ms 5768. 9.

⁵⁸ *Kisfaludy-társaság Évlapjai*. Új folyam III. kötet, 1865/6–1866/7. Pest, 1869.

⁵⁹ 1866. ápr. 28. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865–1871. Ms 5768. 14.

sű doktori értekezése.⁶⁰ 1867-ben választották a Kisfaludy Társaság tagjává, székfoglalóját, *Magyar népmeséinkről* címmel tartotta, melyet két egymást követő ülésen olvasott fel májusban és júniusban.⁶¹ Ezt követően, 1867. június 26-án választották a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* prózai anyagának szerkesztőjévé Gyulai Pál mellé. („[...] fölmerülvén a népköltészeti gyűjtemény kiadásának ügye, Arany László Gyulai Pál szerkesztőtársává neveztetett ki, az elnök pedig fölkéretett, sziveskednék Emich Gusztáv úrnál a gyűjtemény megindítása ügyében közbejárni.”⁶²) Ekkorra már jelentős, négy kötetre való folklórszöveg gyűlt össze, a kiadást illetően pedig a szerkesztők Emich Gusztávra számítottak.⁶³

A társaság éveikig nem tudott a kiadóval megegyezni, így 1870-ben még mindig csak mutatóványok jelenhettek meg az ekkor már sok kötetre rügő kéziratok gyűjteményből.⁶⁴

Az 1870 szeptember végi társasági közgyűlésről jelentő sajtóbeszámolók Gyulai és Arany László által közösen tartott kétórás népköltési gyűjtésről szóló felolvasást említene. *A Hon* y. y. jegyű tudósítója (valószínűleg Arany László) beszámolt a legutóbb beérkezett gyűjtésekről (köztük kiemelve Ipolyi Arnold küldeményét). A felolvasás további érdekessége, hogy ekkor jelentik be a szerkesztők először, hogy – bár az eredeti koncepció szerint minden nyelvjárást szerettek volna bemutatni – tájszólást csak néhány olyan mese szövegében érvényesítettek, ahol

⁶⁰ OSZK Kt. Analekta 11.793. Arany László: *A XVI. és XVII. századbeli törvényhozásunk meddőségének okairól*. Budapest, 1866. október 15.

⁶¹ KÉKY L. 1934. 142.

⁶² 1867. máj. 29. és jún. 26. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865–1871. Ms 5768. 34–35. Az ülésről beszámolt pl. *A Hon*. 1867. jún. 1. V. 126. sz., valamint *A Kisfaludy-társaság Évtapjai* IV. kötet 1867/8–1868/9 Pest, 1870. 108–191. Arany értekezése megjelent: *Magyar népmeséinkről*. *Budapesti Szemle*, 1867. VIII. 40–66, 200–228.

⁶³ „E népköltészeti tár anyaga már oly nagyra nőtt, hogy bátran ki lehetne adni belőle négy nagy kötetet. Remélhetőleg Emich Gusztáv fog rá vállalkozni.” *A Hon* 1867. jún. 28. V. 147.

⁶⁴ Gyulai 1870. szeptember 11-én a *Fővárosi Lapok*ban közölt három balladát azzal a szerkesztői megjegyzéssel, hogy a gyűjtemény e nemből még nem túl gazdag. (Megjelentette Arany László *Csehó Pista* című balladáját Alföld helymegjelöléssel, saját gyűjteményéből az *Ugron János* című szöveget Kolozsvárról, valamint Varró Sándortól a *Török Zsuzsi* balladáját Karcagról.) *Fővárosi Lapok* 1870. VII. 199. 859. Ez év novemberében a *Vasárnapi Ujság* is közölt mutatóványokat (A *Török Zsuzsi* címűt ismét, ezenkívül *A molnár inasa* című balladát Udvarhelyszék megjelöléssel Sándor Domokostól, valamint két *Hazafias dalt* Abonyból). *Vasárnapi Ujság* 1870. okt. 2. XVII. 40. 562.

e tekintetben biztosak lehettek. Ekkor már bizonyos volt, hogy a második kötetet Török Károly alföldi gyűjteménye foglalja el. A kötet szerkesztési módszertanát jellemző fontos megjegyzés, hogy a folyóiratokban megjelent népköltési publikációkat is a gyűjtött szövegekkel egyenrangú forrásokként kezelték:

„Az első kötetben a lapokból is (főleg az erdélyiekből, a »Koszorú«ból és a »Fővárosi Lapok«-ból) átvettünk minden népköltési közleményt kivéve a Krizaét, miután ő maga fogja kiadni gyűjtését [...]”

A szerkesztők már 1870 októberére ígérték a kötet megjelenését,⁶⁵ de azt végül csak 1872. április 24-én mutatta be Gyulai Pál mint a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetét.⁶⁶

A KÖTET SZERKESZTŐI KONCEPCIÓJA

A szabadságharc utáni első intézményes keretekben megjelenő népköltési gyűjtemény részben a *Népdalok és mondák* fejezetbeosztását követve, részben azt továbbgondolva különböző verses és prózai műfajokat kívánt bemutatni. A társaság gyűjtési elveiről általában elmondható, hogy a céljuk az volt, hogy a korábbi gyűjtéseknél *területileg* és *műfajilag* is nagyobb körben kívánnak gyűjteni. Míg az Erdélyi-féle gyűjtemény a negyvenes években a műfaji csoportosítást az etnikai-táji osztályozással keverte (utóbbira utal a csángó dalok és a székely dalok külön kategóriába sorolása) az *MNGy* I. kötetében már tisztán műfaji osztályozással találkozunk. Fentebb láttuk, hogy Greguss Ágost neve alatt jelent meg 1863-ban a Gyulai Pál szövegezte gyűjtési felhívás. Ebben Gyulai megjelölte a gyűjtendő folklórműfajok említett hét fő csoportját, külön is kiemelve a proverbiumok, a találós kérdések, valamint a népszokások a *Népdalok és mondák* köteteiből még

⁶⁵ *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235. Ezen ülésen elhangzottakkal kapcsolatban jegyzi meg tévesen Kéky, hogy a szerkesztők jelentést tettek a legközelebb megjelenendő kiadványról, melyre majdnem egy egész évtizednyit kellett még várni. Itt nyilván az *MNGy* III. kötetére gondolt Kéky, ami valóban csak 12 év múlva, 1882-ben jelent meg. KÉKY L. 1936. 142. Vö. MTAK Kt. Irod 4-r. 408. Gyulai Pál gyűjtőkönyve.

⁶⁶ 1872. ápr. 24. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei.* Ms 5770 14. és *Fővárosi Lapok* 1872. ápr. 26. IX. 95. 411.

hiányzó műfajait. Ezeken túl felhívja a figyelmet a *Vadrózsákban* már helyet kapott új szövegcsoportra, a táncszókra is (*melyeket a táncolók szoktak kiáltozni*), illetve három nevesített társadalmi csoport mint speciális kulturális tudást hordozók szövegrepertoárjára: a katonák, a koldusok és a diákok jellemző szövegeire. Gyulai e felhívásban a népi eredetű szövegek mellett reflektált a közköltészeti létmódú alkotásokra, a kéziratos énekeskönyveket, valamint a ponyvanyomtatványokat is mint a kiadandó népköltési gyűjtemény lehetséges forrásait említi:

„[...] az oly költemények beküldése sem fölösleges, melyek nem népdalok ugyan, de szerzőik ismeretlenek, s kivált a múlt század végén, s jelen elején a középosztálynál, a tanulók közt nagyon divatban voltak. Ezért kívánatos volna minden oly kézirati énekgyűjteményt lemásoltatni s beküldeni, mi a régibb időből maradt fenn; e tekintetben kiváló súlyt helyez a társaság az oly dalokra, melyek valami történeti eseménnyel vannak kapcsolatban. Ilyeket följegyezve találhatni néha a régi könyvek tábláin, vagy a kalendáriumok tiszta lapjain is. A ponyva-irodalom termékeit is óhajtja bírni a társaság, a legrégebb időktől a legújabbig. Ha belőlük könyvtárában egy lehető teljes gyűjteményt rendezhetne, érezhető hiányt pótolna, másrészt pedig örömet felhasználná belőle mindazt, mit népköltészi [!] gyűjteményben csak felhasználhatni.”⁶⁷

A közköltészet termékeivel a szerkesztői koncepció szerint tehát még mindig mint a népköltészet lehetséges forrásaival számolnak. A ponyvákra és a kéziratos énekeskönyvekre történő direkt szerkesztői utalás fontos következményekkel járt a beküldött anyag bizonyos szövegegységeinek tekintetében. Ennek a szempontnak az implikációira később még visszatérek, itt csak jelezni szeretném, hogy a felhívásra reagáló egyik legszorgalmasabb gyűjtő, Török Károly volt, akinek nevét egy általa birtokolt és gyűjteménye elkészítésekor használt énekeskönyv is fenntartotta. A Stoll-bibliográfiában számon tartott, lappangó Török Károly-énekeskönyvből (Stoll 512. sz.) több szöveg is bekerült az *MNGy* I. illetve II. kötetébe.⁶⁸

⁶⁷ A Greguss Ágost neve alatt megjelent felhívást lásd *Felhívás a Kisfaludy-társaság népköltészeti gyűjteményének újabb folyamára*. In GYULAI P. 1961. 617–620. (617–618.)

⁶⁸ STOLL B. 2002. 257. (Török szerint a forrás a „múlt század utólján vagy a jelen század első évtizedében összeírt daloskönyv”. *MNGy* II. 483.)

A szerkesztők – saját bevallásuk szerint – kritikai igényű kötetet kívántak az olvasók elé bocsátani, mely elv érvényesítését a gondos szövegszerkesztés és a kísérő jegyzetekkel vélték biztosíthatónak. A prózai műfajok tekintetében Gyulai a felhívásban a mondákat és a meséket emelte ki, előbbinek három kategóriáját különítette el (*mitikus, történelmi és adomaszerű*),⁶⁹ míg a népmesék esetében a gyűjtők figyelmét addig leginkább lekötő tündérmesék helyett (a ma használatos műfaji beosztást csak részben fedő) más mesei alműfajokra terelte.⁷⁰

A szerkesztői elvek vizsgálatához további fontos (bár a korábbi gyűjteményekhez képest nem új) szempont, hogy mind a töredékes, mind pedig a már megjelent szövegek variánsainak beküldését is várta a társaság. Ugyanakkor a publikációs gyakorlat szerint a még meg nem jelent szövegek és mesei alműfajok élveztek prioritást:

„Ami a meséket illeti, a töredékek és variánsok itt is szívesen vétetnek, sőt egészen ugyanazon mesék is, ha már közlötteknel jobban vannak elbeszélve. A társaság óhajítja, hogy a gyűjtők az eddig leginkább gyűjtött tündér- és fufangos meséken kívül különös tekintettel legyenek az allegóriai, gyermek, állat, hazug, hangutánzó és csali mesékre, s általában ne vessenek meg bármely egyszerű és semmisségnek látszó mesécskét sem.”⁷¹

A mitológiai mesekutatás az egyik legkorábbi európai meseértelmező irányzat volt, felfogása szerint a mesék hajdan mítoszok voltak, e kutatási irány hatása a 19. századi magyar mesekutatásban is nagy jelentőséggel bírt.⁷² (Talán az egyik legjobb példa rá Ipolyi mesegyűjtése, mely még teljesen a mitológiai irányzat

⁶⁹ Az első két csoport vélhetően a hiedelemmonda, illetve a történelmi monda kategóriának lenne ma megfeleltethető. A hiedelemmondák osztályozásához lásd BIHARI A. 1980. A történelmi mondák osztályozásának legutóbbi javaslatáról lásd LANDGRÁF I. 2006.

⁷⁰ GYULAI P. 1961. 618. A 19. századi gyűjteményekben megjelent népmesék műfaji összetételéről lásd SÁRKÁNY M. 1971.

⁷¹ GYULAI P. 1961. 618. Itt jegyezném meg, hogy Gyulai Pál Arany László egy évvel korábbi mesegyűjteményének egyik legnagyobb értékeként éppen az addig figyelemre nem méltatott mesei műfajcsoportokat, jelesen a *dajka-* és *állatmeséket* mutatta fel. GYULAI P. 1862. 389.

⁷² Holbek tömör áttekintést ad a Jakob Grimm *Deutsche Mythologie* (1835) című munkájából kinövő mitológiai meseértelmezésekről. HOLBEK, B. 1987. 220–229.

jegyében ment végbe.) Arany László a mesék jegyzeteihez írott bevezetőjében ehhez képest deklarálta, hogy a kötet szerkesztése során a mesék narrációjára, a stílusra és formára (esztétikájára) helyezte a hangsúlyt, és bár relevánsnak ismerte el, nem a népmesékben meglévő mitológiai nyomok bemutatása volt a fő cél:

„A népmesék gyűjtését az irodalomra nézve két tekintet teszi fontossá. Egyik a mesék tartalmában található mythologiai s általában világnézleti anyag becse, a másik az elbeszélésnek, a költői leleménynek, a cselekvények bonyolításának, az élczeknek, szójátékoknak, a nyelv használatának aesthetikai értéke. A jelen kötet szerkesztésében főleg emez utóbbi tekintetében helyeztük a súlyt.”⁷³

Arany László 1870-ben mutatta be a kötet anyagát a társaság előtt. Már e bemutatás során is a gyűjtemény azon értékét méltatta, hogy a mesék tekintetében „[...] újakat s a nyelv sajátosságával bírókat szedték össze, gondoskodva, hogy minden mesefajból legyen a gyűjteményben legalább egy példány.”⁷⁴

Ami a konkrét gyűjtési módszertant illeti, a felhívás e tekintetben is orientálta a korabeli gyűjtőket. Gyulai érzékenyen reagált a memóriatechnika, valamint a szövegrögzítés verses és prózai alkotásoknál jelentkező eltéréseire, továbbá valódi gyűjtőtapasztalat mutatkozik meg annak felismerésében, hogy a folklórszövegeket az adatközlővel *lediktáltató* gyűjtő olyan durván avatkozik be a mesélés természetes kommunikációs szituációjába, hogy ezzel reménytelenül és véglegesen megváltoztatja a szöveget. Emiatt a mondatolás (tollbamondatás, mondatról mondatra diktálás) helyett inkább az ügyes mesélők⁷⁵ utáni emléke-

⁷³ Arany László, *MNGy* I. 595.

⁷⁴ *Fővárosi Lapok* 1870. szept. 29. VII. évf. 214. sz. 929. és *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235. Gyulai műfajisorától eltérően Arany a Krisztus-mondák, jelvi mesék, tréfák, gyermek- és állatmesék kategóriáit említette.

⁷⁵ A kitűnő és ügyetlen mesélők megkülönböztetése mögött nem nehéz felismerni Arany János Merényi-bírálatában kifejtett gyűjtési elveit. ARANY J. 1861. A felhívás egy későbbi szöveghelye Arany egy a társaságban elhangzott figyelmeztetését is idézi. „Minden félrebb eső falu megannyi mese- és dal-fészek, minden pórfüű egy élő gyűjtemény.” GYULAI P. 1961. 619. Ezt a gondolatot Arany már korábban megfogalmazta Campbell gyűjteményének (CAMPBELL, J. F. 1860–1862.) recenziójában („Nyugot-Felföldi népmondák.” I. évf., 12. sz. 183–185. és 13. sz. 198–200.). *AJÖM* XII. 65–73. 653.

ző gyűjtést, illetve a saját gyerekkori emlékek elfogulatlan rögzítését javasolja Gyulai a gyűjtési felhívásban:

„A népköltészi [!] gyűjtemények becse nagyrészt a lelkiismeretes hűségtől függvén, kéretnek a gyűjtők lehető tiszta és első forrásból meríteni, s változtatás, cicoma nélkül küldeni be mindent, amit összegyűjthetnek. A dalok gyűjtésénél ez sokkal könnyebb, mint a mesékénél. A dal ritmusos formához lévén kötve, hívebben visszaadható a mesénél, melyet nem lehet szóról szóra emlékébe [!] tartani. A tollba mondatás rendesen keveset segít.⁷⁶ A népi elbeszélő elfogult, ünnepélyesebb, tudákosabb lesz, ha látja, hogy leírják amit beszél, s az elbeszélés, s az elbeszélés naiv bája egészen elvész. Legjobb jól megfigyelni az elbeszélőt, ügyelni a mesének nemcsak cselekvény-menetére, hanem sajátos átmeneteire, fordulataira, párbeszédeire, kifejezéseire s a hallott mesét úgy frissíbe, még aznap bejegyezni. Sok függ attól is, vajon kitűnő vagy ügyetlen mesemondótól hallunk-e valamely mesét. Ezért igyekezzenek a gyűjtők kitűnő mesemondókat keresni, amely meséket pedig netalán emléki[k]ből írnak le, jó lesz egész elfogulatlanul átadni magokat gyermek-kori benyomásaiknak.”⁷⁷

A mesék rögzítésére vonatkozó szerkesztői utasítás tehát röviden úgy írható le, hogy a gyűjtők a jó mesélő után még aznap, esetleg a gyermekkorai élmények felidézése után emlékezetből, a mese szűzségén kívül annak stílusára is ügyelve, elsősorban olyan mesei műfajokat jegyezzenek le, melyeket eddig kevés figyelemre méltattak a gyűjtők (*allegóriai, állat-, gyermek-, csali, hazug, hangutánzó mese*).

Gyulai Pál Arany László összes munkáinak gyűjteményes kiadásában Arany népmeséihez írott bevezetésében 1901 nyarán reflektált a sztenográfia folklórgyűjtés során való alkalmazására, ennek kapcsán talán legexplicitebb formában itt fogalmazza meg a népmesegyűjtés során alkalmazandó szerinte ideális gyűjtési technika jellemzőit:

⁷⁶ A diktálás utáni feljegyzést egyébként Albert Lord messze a legnehezebb szövegrögzítési technikának tartotta. Erről lásd HONKO, L. 1998. 185.

⁷⁷ GYULAI P. 1961. 618.

„Újabban mindinkább kezd terjedni az a felfogás, hogy gyorsírói följegyzések útján lehet csak híven népmesét gyűjteni. Ez téves felfogás. A népmesének nincs állandó formája, mint a népdalnak, bár ez is néha megromlik s a népben annyi gyöngé, nehézkes elbeszélő van, mint az irodalomban. Most már az ügyefogyott mesemondók után induljunk-e s a népköltészet sajátjaainak tartsuk-e a *bőbeszédűséget, ismétlést, betoldásokat, ügyetlen fordulatokat*? Bizonyára nem. Ha különben maga az anyag érdekes, mindezekről meg kell tisztítani a népmesét s a jobb népi elbeszélők modorában, amennyire lehet, visszaállítani vagy legalább megközelíteni a hozzá illő elbeszélő formát. De vannak oly kisebb népmesék, melyekben numerozítás vagy éppen némi ritmus nyilatkozik, mint a közmondásokban és a találós mesékben. Ezeknek megőrzése vagy visszaállítása szintén a gyűjtő feladata [...]”⁷⁸

Gyulai 1901-ben a mesegyűjtésre vonatkozóan megfogalmazott elvei nem különböztek a korábbi, az *MNGy* első köteteinek szerkesztése idején alkalmazott, az Arany János Merényi-bírálatában vázolt gyűjtési módszertantól és annak Arany László (illetve vélhetőleg maga Gyulai) által megvalósított gyakorlatától. A népmesékben a bőbeszédűség, az ismétlés, a betoldás és az ügyetlen fordulatok mint normasértések jelentek meg Gyulai szemében a népmeseszöveg létrehozása során. Ezek kiigazításai az elképzelt ideális, ügyes mesélő mint a népmese sajátjaainak egyedüli hiteles közvetítője nyomán legitimáltak voltak. Míg Erdélyi János mesepublikációs stratégiája alapvetően a válogatásra korlátozódott, Aranyék és Gyulai Pál az alteráció néhány érvényes eszköze köré szervezték szövegközlési koncepciójukat.

Az 1863-as felhívás szövegéből még egy további, a gyűjtési módszertanra vonatkozó lényeges aspektus olvasható ki, melynek érvényesítését végül a szerkesztők kénytelenek voltak feladni. Míg Gyulai 1863-ban valamennyi magyar tájszólás összegyűjtésének utópikus tervét vázolta fel,⁷⁹ kilenc évvel később a két szerkesztő az *MNGy* I. kötetének közösen jegyzett előszavában már úgy

⁷⁸ GYULAI P. 1961. 329. (328–329.) *A Magyar népmesék gyűjteményéhez* írott előszó kelte: 1901. július 11., Leányfalva. (Kiemelés – D. M.)

⁷⁹ „[...] nagyon óhajtandó, hogy minden gyűjtő legalább egypár dalt és mesét azon vidék tájnyelvén küldjön be, ahol gyűjtött. Mi tanulságos volna, ha Magyarország minden tájszólásait híven össze lehetne állítani dalokban és mesékben, tehát a népszellem oly nyilatkozásaiban, melyekben nyelve legbájosb, legerőteljesb s legeredetibb.” GYULAI P. 1961. 619. (Korompay Bertalan ezzel

nyilatkozott, hogy a dialektusok visszaadására nem volt módjuk, az végül nem is állt szándékukban.⁸⁰

„Csak két mysteriumban, egy mesében és néhány balladában alkalmaztunk külön jegyeket a tájszólás következetes kifejezésére. E jegyeket mindenütt hiven az illető közlő leírása szerint tartottuk meg, bár e miatt kénytelenek voltunk lemondani arról, hogy a használt jegyek egész kötetünkben egyformák s egyöntetűek legyenek [...]”⁸¹

A továbbiakban azt a kérdést szeretném megválaszolni, hogy ha az 1863-ban megfogalmazott, a teljes magyar tájszólási repertoárt bemutató folklórgyűjtemény Gyulaiék szemében még realitás volt, mi a magyarázata annak, hogy végül az *MNGy* közel három tucat népmese- és mondaszövege közül mindössze csak két népmese esetében törekedtek a közlők a tájnyelvi hűségre.

A Kisfaludy Társaság 1867. évi júniusi üléséről készített sajtóbeszámolóban a szerkesztődő kötetről olvashatjuk a következőket:

„E népköltészeti tár anyaga már oly nagyra nőtt, hogy bátran ki lehetne adni belőle négy nagy kötetet. Remélhetőleg Emich Gusztáv fog rá vállalkozni. Gyulai Pál említé, hogy Mátyás Flórián nyelvtudós, ki most akadémiai megbízásból nagy nyelvészeti utazást tesz, megígérte valamennyi tájszólás pontos leírását és közlését a társasággal. Ekép valószínű, hogy a mesegyűjteményben minden magyar tájszólás képviselve leend, a mi nyelvészeti tekintetből nagyon érdekes lenne.”⁸²

szemben éppen amellet érvel, hogy Gyulai ellene volt annak, hogy a folklórszövegek eredeti tájszólásban jelenjenek meg. KOROMPAY B. 1941. 170.)

⁸⁰ „A tájszólások tekintetében az illető vidékek népi kiejtését mindenütt hiven visszaadni se szándékunk nem volt, se módunkban nem állott, mert a gyűjtők többnyire az irodalmi rendes helyes-írással írva küldték be gyűjteményeiket. Némely dalban és balladában itt-ott jelezve van ugyan egy-egy sajtószerű kiejtésű szó vagy egy-egy közép *e* (*è*) s mi ezeket a gyűjtők eredeti leírása szerint meg is tartottuk, de a nélkül, hogy a tájszólást az egész szövegben következetesen vissza akartuk volna adni.” *MNGy* I. 1872. VII.

⁸¹ *MNGy* I. VII. (Nagykőrösi, hódmezővásárhelyi, halasi, csongrádi, székelyföldi dialektus-reprezentációk jelennek meg a kötetben, vö. *MNGy* I. 3–8, 29–35, 151–152, 156–157, 190–191, 209–210, 361–375, 404–421.)

⁸² *A Hon.* 1867. jún. 28. V. 147. sz.

Mátyás Flórián (1818–1904) nyelvész, nyelvtörténész, filológus a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja volt.⁸³ Nyelvtörténeti szótárakra (melynek nagyobb része kéziratban maradt) az egyik legkorábbi ilyen jellegű hazai kísérletnek tekinthető.⁸⁴ Mátyás az Akadémia által támogatott szótárának tervét összekapcsolta azzal az elképzelésével, hogy a magyar nyelvjárásokat a helyszínen tanulmányozza.⁸⁵ Mátyás Flórián mint az Akadémia nyelvtudományi bizottságának tagja 1867-ben számolt be kettős vállalatáról:

„Magán szorgalom két nemzeti érdekű vállalatot részént kezde, részént létesíté. Létesíté a magyar nyelv multját tárgyaló Nyelvtörténeti Szótárt. Megkezdé ethnographiai s philologiai utazását, s magyar nép tájszólam szerénti jellemzése, – s e tájszólamok, valamint az összes nyelv térképi felvétele, és határozása végett, a két hon területén [...] A történetileg világosan határozott kún, besenyő, székely telepek, valamint az összes magyarság, vidékek, falvak, sőt kisebb tanyák szerénti meglátogatása; – a lehetőleg észrevétlenül észlelt népnyelv-, dal- és mondasajátságok feljegyzése; különös figyelemmel azon telepekre, melyek lakói történeti tanúság szerént mai napig eredeti lakhelyökön maradtak. Különös figyelembe veendőek továbbá a tájszólam határok. E célra a városok, falvak, puszták térképi megjelölése is szükséges.”⁸⁶

Mátyást az 1850-es évek végétől foglalkoztatta a tájszógyűjtés, 1862-re a szótár összeállítása konkrét tervként fogalmazódott meg benne.⁸⁷ Utazásának támogatásáról 1866. június 25-én döntött a nyelvtudományi bizottság, 1867-ben ő maga úgy nyilatkozott, hogy a kutatás Veszprémben és környékén már meg is kezdődött.⁸⁸ Arany László idézett beszámolójában Mátyás reménybeli sikeres gyűjtőútjára hivatkozva úgy véli, hogy a *mesegyűjteményben minden magyar tájszóolás képviselve leend*, az állítása mögött tehát az a módszertani alapállás

⁸³ SZILÁGYI E. 1976.

⁸⁴ MÁTYÁS F. 1868–1871. Mátyás nyelvtudományi munkásságáról lásd BÉKEFI R. 1906, különösen pedig STEMLER Á. 2004. A szótár bírálata: Arany János: Magyar nyelvtörténeti szótár. Szerkeszté Mátyás Flórián. II. füzet. *AJÖM* XI. 565–567. (876–877).

⁸⁵ STEMLER Á. 2004. 81.

⁸⁶ MÁTYÁS F. 1867. 7.

⁸⁷ STEMLER Á. 2004. 10. és 89.

⁸⁸ MÁTYÁS F. 1867. 7.

mutatkozik, miszerint a folklórszövegek egy rekonstruált dialektusba átírhatóak anélkül, hogy a hitelesség kritériuma, az autentikus népmese sérülne.

Mátyás Flórián *Magyar nyelvtörténeti szótárának* első két füzeté 1868-ban és 1869-ben még az Akadémia támogatásával jelenhetett meg, a harmadik füzetet 1871-ben már csak saját költségén tudta kiadni.⁸⁹ Vélhetőleg 1870 őszére annyira megrendült a Mátyás vállalkozásának sikerébe vetett bizalom, hogy Arany László arról számolt be, hogy a kötetben csak ott fogják tájázásban közölni a meséket, ahol biztosak lehetnek benne.⁹⁰ Feltételezésem szerint Mátyás Flórián a nyelvtörténeti szótárának összeállítását célzó, a népelet jelenségeire, köztük a folklóralkotásokra külön figyelmet fordító kutatóútja, illetve annak kudarca eredményezte (de legalábbis hatékonyan közrejáruult ahhoz), hogy Gyulai Pál és Arany László, mint az *MNGy* szerkesztői lemondtak korábbi szándékukról, miszerint a folklórkötet szövegeit tájnyelvi alakban tegyék közzé.⁹¹

A szerkesztők 1872. február 20-án keltezték az *MNGy* I. kötetének előszavát, ez év április 24-én mutatta be Gyulai Pál a kész kötetet a Kisfaludy Társaságnak, mely végül is az Athenaeumnál jelent meg.⁹²

Ahogy a gyűjtemény évtizedes keletkezéstörténetét is élénk sajtóvisszhang kísérte, úgy nem meglepő, hogy számos recenzió is megjelent a kötetről. Ezek mindegyike egységes abban a tekintetben, hogy alapvetően pozitívan értékelték a kötetet,⁹³ e közlemények mutatványként immár népmeséket is közöltek.⁹⁴

⁸⁹ Az intézményi források elapadásában minden bizonnyal közrejátszott az a tény, hogy *A magyar nyelv szótára* (népszerű nevén a *Czuczor–Fogarasi*) értelmező szótár kiadása, mely nyelvjárási anyagot is felhasznált, a végéhez közeledett. CZUCZOR G.–FOGARASI J. 1862–1874.

⁹⁰ *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235. sz. A kiadott kötet felől ítélve Arany László saját nagykorúsi dialektusban feljegyzett meséje, valamint Kriza egy székely tájzólásban közölt meséje minősült e tekintetben hitelesnek.

⁹¹ Szarvas Gábor majd éppen e hiányosságot fogja szóvá tenni recenziójában: Szarvas Gábor: Az új népköltési gyűjtemény. *Magyar Nyelvőr* 1872 I. 10. sz. 453–461. (Katona Imre véleménye szerint Török eredetileg tájzólásban rögzítette a folklórszövegeket, melyek végül éppen Gyulai javaslatára a tájnyelvi jellegzetességek eltüntetésével kerültek kiadásra. KATONA I. 1977. 52.)

⁹² *Fővárosi Lapok* 1872. ápr. 26. IX. évf. 95. sz. 411.

⁹³ *Fővárosi Lapok* 1872. ápr. 26. IX. évf. 95. sz. 411; Palóczy Lajos: Magyar népköltési gyűjtemény. *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. jún. 30. VIII. 26. 111.

⁹⁴ N. N.: Magyar népmesék. *Vasárnapi Ujság* 1872. aug. 25. XIX. 34. 414–415. (A közölt négy mese: *A ténstur és Jancsi kocsis*. Bodros Katicza gyűjt. Garamvidék; *Az okos leány*. Illésy György gyűjt. Debrecen; *A három árka-angyal*. Gyulai Pál gyűjt. Erdély; *A kalász eredete*. Kriza János gyűjt. Székelyföld.) Két hét múlva ugyancsak a *Vasárnapi Ujság*ban még egy további mese megjelent:

Egyedül csak Szarvas Gábor ütött meg a *Magyar Nyelvőr*-ben megjelent, az *MNGy* első két kötetét együtt bemutató méltatásában némileg kritikai hangot, ugyanis helytelenítette, hogy a közölt meseszövegek nincsenek *teljes hű alakban közölve*. E tekintetben kivételként mutatja fel az Arany László által közölt *Az aranszakállú embőr* című nagykörösi mesét, azonban még itt sem tartja teljesen tökéletesnek a népnyelv rögzítését.⁹⁵

Az eddig elmondottak során a társaság jegyzőkönyvei és Gyulai Pál levelezésének alapulvételével áttekintettem kronologikus rendben a kötet megjelenésének főbb állomásait Gyulai Erdélyi Múzeum-Egyletben 1860-ban elhangzott beszédétől kezdve a Kisfaludy Társaságban megismételt indítványán keresztül a kötet megjelenésig, illetve bemutattam a kötet főbb szerkesztői elveit. A fejezet következő részében a kötetben megjelent egyes prózai szövegeket, illetve azok beküldött vizsgálom meg alaposabban, annak érdekében, hogy a korban ekkor formálódó népköltési szövegek közzétételének szerkesztői koncepciója a gyakorlati megvalósítás elemzése alapján világosabban kirajzolódjon. A továbbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy a gyűjtemény prózai szövegkorpuszána egyes darabjait azok gyűjtőinek biográfiájába illesszem be, az egyes szövegtörténetek felvázolásának módszerével pedig egyrészt a gyűjtők, másrészt a szerkesztők szövegalkotási módszereit próbáljam meg kimutatni. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében a Függelékben valamennyi mese- és mondaszöveget táblázatos formában foglaltam össze – 3. táblázat.)

A cigány az égben és a pokolban. Arany László gyűjtéséből (Biharmegye, 1872. szept. 8. XIX. 36. 442–443.)

⁹⁵ „[...] alak tekintetében egyike a gyűjtemény legbecsesb darabjainak, igazi gyöngy: minden sora kezdetétől végig éles, finom érzékről tanúskodik, mely a csekélyebb hagyományadatokat is észreveszi s híven jelöli, s íme mégis találunk benne pár szót, a mely beteges külsejével sehogys sem illik a többi egészséges alak közé [...]” Ehhez képest Török Károly az *MNGy* II-ben közölt meséiről egyértelműen pozitívan vélekedik: „A mesékben, melyeket különös figyelemmel olvastunk át, a nyelv mindenütt természetes, mesterkéletlen, igazán népszerű, némelyikük, kivált a második kötet meséi csak úgy duzzadnak az egészséges, magyaros szólásmódoktól, népies kifejezésektől, a melyekkel az irodalom nyelvében oly ritkán, csak mintegy elvétve, csupán néhány gondosabb írónknál találkozunk” Szarvas Gábor: Az új népköltési gyűjtemény. *Magyar Nyelvőr* 1872 I. 10. 453–461. Itt jegyezném meg, hogy Sebestyén Gyula egy 1913-as közleményében elárulta, hogy magában Gyulai Pálban is megfogalmazódott az *MNGy* I. új, javított kiadásának igénye: „Még tanítványa voltam Gyulainak, midőn figyelmeztetett, hogy ma-holnap új kiadásra lesz szükség [...]” SEBESTYÉN Gy. 1913c. 60.

A KÖTET PRÓZAI SZÖVEGANYAGÁNAK GYŰJTŐI/LEJEGYZŐI/BEKÜLDŐI

Kriza János (1811–1875)

Kriza János neve alatt egy hosszabb és egy rövidebb prózafolklórszöveg jelent meg a kötetben: *A halhatatlanságra vágyó királyfi* című tündérmese (sorrendben az első közölt prózaszöveg),⁹⁶ ezenkívül a rövidebb, *A kalász eredete* című eredetmonda. A szövegek alá jegyzett információ szerint mindkettő székelyföldi gyűjtésből származik, a tündérmese a szerkesztői megjegyzés szerint háromszéki székely nyelvjárásban van közölve.⁹⁷

Közismert, a *Vadrózsák* 1863-ban jelent meg Kolozsvárott, de Kriza már 1862-ben gondolt arra, hogy az összegyűlt folklórszövegekből egy külön, második kötetben válogatást ad majd közre.⁹⁸ Kriza e terve ismert volt az *MNGy* szerkesztői előtt is, hiszen mint láttuk, az 1870. szeptemberi ülésen reflektált is erre Arany László.⁹⁹ Annak ellenére, hogy Arany deklarálta, tiszteletben tartják Kriza újabb publikációs tervét, 1872-ben mégis közzétették tőle a két említett prózafolklórszöveget, ami csak úgy képzelhető el, hogy Kriza János tudtával és akaratával történt e szövegek közlése. A *Vadrózsák* tervezett második kötetét Kriza prózai szövegekből, legfőképp mesékből szándékozott összeállítani.¹⁰⁰ Gyulai Pál a *Két ó-székely ballada* című írása is Faragó állítását támasztja alá:

⁹⁶ ATU 470 (AaTh 470B A halhatatlanságra vágyó királyfi) *MNGy* I. 361–375.

⁹⁷ „Kriza János gyűjt. Háromszéki székely tájszólás szerint.” *MNGy* I. 375.

⁹⁸ Lásd pl. Kriza levele Gyulai Pálnak, Kolosvár, 1862. okt. 29. KRIZA J. 1956. II. 419; FARAGÓ J. 1971. 152–155; újabban: SZAKÁL A. 2012. 121–123.

⁹⁹ „Az első kötetben a lapokból is (főleg az erdélyiekből, a »Koszorú« ból és a »Fővárosi Lapok «-ból) átvettünk minden népköltési közleményt kivéve a Krizáét, miután ő maga fogja kiadni gyűjtését [...]” *A Hon.* Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235.

¹⁰⁰ A kötet végül nem készült el. A folklórkéziratok sorsáról annyi ismeretes, hogy azokat Kriza halála (1875) után özvegye felküldte a Kisfaludy Társaságnak, pontosabban az *MNGy* szerkesztőinek, Arany Lászlónak és Gyulai Pálnak. Ők a hagyatékból huszonkilenc balladát, harminchárom népdalt és csupán öt mesét (*Szerencsének szerencséje*, *A tejkút*, *Mondjad hát: széna!*, *A három árva legény*, *A táltos királyleány*) válogattak ki és közöltek az *MNGy* III. kötetében. (Kriza kéziratos gyűjteménye: MTAK Kt. Irodalom 4-r 409/I–IV. *Kriza János gyűjteménye*, illetve MTAK Kt. Irodalom 4-r 412. *Kriza János gyűjteménye*.) Kriza mesegyűjtésének rövid összefoglalását lásd DOMOKOS M. 2007.

„Az első kötetet egy második fogja követni, mely leginkább népmeséket tartalmaz. Nagyrészt ismerem e gyűjteményt s oly gazdagnak és sokoldalúnak találom, hogy egypár pontban a Kisfaludy Társaság által kiadott Erdélyi-féle gyűjteményt is felülmúlja.”¹⁰¹

Egy Gyulainak szóló levél dokumentálja, hogy Kriza János Kolozsvárról 1862. december 9-én küldte el Gyulainak *A halhatatlanságra vágó királyfi* című mesét. A levélből kiderül, hogy magát a mesét elsődlegesen nem Kriza János gyűjtötte, csak módosította és továbbította a Kisfaludy Társaság számára (*Nemrég szerzettem meg e jelen változatot s dolgozám keresztül*).¹⁰² Arról is árulkodik a levél, hogy Kriza mint szöveggyűjtő- és alakító, felhatalmazta Gyulai Pált, hogy tetszés szerint változtasson a meseszöveg stílusán ([...] *amit én vastag székelyle ére eresztettem, azt tetszése szerint hígítsák Arannyal együtt [...] Teljes szabadságot engedek, hogy izlésök szerint igazítsák*).¹⁰³

¹⁰¹ GYULAI P. 1989 (1862). 614. (Először 1862-ben jelent meg a *Szépirodalmi Figyelő* II. 2. félév 12–16. sz.) Gyulai Kriza gyűjteményét a műfaji sokféleség és a tájnyelvi hűség tekintetében tartotta a *Népdalok és mondáknál* többre.

¹⁰² El kell mondani, hogy Kriza Gyulainak szóló ezen időszakból fennmaradt leveleiben Arany Jánost és Arany Lászlót is gyakran említi – mivel e hivatkozásában Kriza keresztnévet nem említi, így nem tudom bizonyosan, hogy melyik Aranyra is gondolt. Előző levelében együtt említi Gyulait és a kisebbik Aranyt mint a *Vadrózsák* tájnyelvi népmeséinek potenciális olvasóit („[...] amint Népmeséimben ízelhetik Önök ottan a kisebbik Arannyal együtt [...]” 1862. okt. 29., Kolosvár. KRIZA J. 1956. II. 419.). E kontextus felveti a lehetőségét annak, hogy Arany László nem csupán az 1867-es székfoglaló előadása után játszott szerkesztőként szerepet a *MNGy* I. létrejöttében, hanem esetleg már öt évvel korábban, 1862-ben, saját mesegyűjteménye megjelenése évében is. Ennek kiderítése további vizsgálatokat igényel.

¹⁰³ „Most csak két népmesét küldök, többre még nem voltam képes a sok foglalkodás miatt – egy hétig fekdünnöm is kelle hűlés mián. – Ugyhiszem használhatók lesznek; de arra kérem, hogy amit én vastag székelyle ére eresztettem, azt tetszése szerint hígítsák Arannyal együtt, – könnyű lesz a sokból valamit kiránczizálni, vagy módosítgatni. Teljes szabadságot engedek, hogy izlésök szerint igazítsák, ha csakugyan megnyeri tetszésöket. *A Halhatatlanságra vágó* vagy esdő (*éfiu* divik a székelyleknél is) *királyfi* elmés egy mese-nagyon elvan terjedve Udvarhelyszéken és Keresztúrfiszekben. Nemrég szerzettem meg e jelen változatot s dolgozám keresztül – meg volt az előtt egy kicsi variánsa, Gyulai ur is olvashatta; de ez annál sokkal jobb.” Kriza János Gyulai Pálhoz, 1862. dec. 9., Kolosvár. KRIZA J. 1956. II. 423; újabban: SZAKÁL A. 2012. 134.

A mese kéziratát az Akadémián őrzött Kriza-hagyatékból Gergely Pál segítségével Kovács Ágnes azonosította, Gálfi (Gálffy) Sándorban¹⁰⁴ jelölte meg a lejegyzőt, a gyűjtés helyét pedig az Udvarhely megyei Demeterfalvára lokalizálta.¹⁰⁵ Az *MNGy*-ben kiadott mese mellé a szerkesztők azt jegyezték fel, hogy az háromszéki székelý tájszólásban van közölve.¹⁰⁶

Faragó József bebizonyította, hogy Kőváry László az ötvenes évek elején a *Hölgyfutárban* megjelentetett balladaközléseit Kiss Mihály háromszéki nyelvjárásba írta át, és így továbbította azokat Kriza János számára. Faragó feltételezte, hogy Gálffy Sándor meselejegyzésével is ugyanez történt, úgy vélte, hogy Kiss átírásában került *A halhatatlanságra vágyó királyfi* az *MNGy* I. kötetében háromszéki tájszólásban közlésre.¹⁰⁷

Kriza János a *Vadrózsákban* közzétett *Néhány szó a Székely Nyelvjárásokról* című tanulmányában két jellegzetes székely dialektust, a háromszéki és a keresztúrfiszéki (udvarhelyszéki) nyelvjárást különböztetett meg egymástól. (A marosszékiről annyit tart megjegyzésre méltónak, hogy ott a magyar köznyelvet beszélnek.) A keresztúrfiszéki nyelvjárás egyik legfőbb jellemzőjének tartja az ő magánhangzók használatát szemben a háromszékivel, amely a „közép v[agy]. közlő é vel él.”¹⁰⁸

A meseszövegeket alaposabban szemügyre véve érdekes megállapításokat tehetünk. Egyfelől a kéziraton nincsenek az udvarhelyi nyelvjárás jellemzőjeként értékelt ő-zésnek nyomai. Ugyanakkor az *MNGy*-beli háromszékinek minősített szövegközlés a kézirathoz képest minimális módosításai bár következetlenül, mégis egyértelműen éppen ő-zővé, azaz udvarhelyszékivé alakít át bizonyos szavakat (*embereknek* emböröknek, *fedezni fel* földözni föl, *engemet* ingömet,

¹⁰⁴ Szinnyei József 1810–1871 martonosi Gálffy Sándor, a szabadságharc után Demeterfalván telepedett le. (SZINNYEI J. 1891–1914. III. [1894] 959–960.)

¹⁰⁵ A mesét Kovács közölte a *Székely népköltési gyűjteményben*, bizonyos módosításokat ő is megengedett: „Nehézkes, tudákos hangján némiképp egyszerűsítettünk.” KRIZA J. 1956. II. 136–149. (499.) A kézirat jelenlegi lelőhelye: MTAK Kt. Irodalom 4-r 409/III. 139–151. Demeterfalva (Udvarhely megye) Kobátfalvával egyesülve ma: Cobătești, Románia. Faragó elfogadja Kovács megállapítását a mese udvarhelyszéki eredetéről (FARAGÓ J. 1971. 156–157.), ugyanakkor egy későbbi írásában a mesét váratlanul marosszékiként jelölte meg (FARAGÓ J. 1979 = 2005).

¹⁰⁶ *MNGy* I. 361–375.

¹⁰⁷ FARAGÓ J. 1979. 388.

¹⁰⁸ KRIZA J. 1863. 547–565. (549.)

igyekezett ügyeközött, *feltett föltött*).¹⁰⁹ Ebből az a következtetés adódik, hogy a szerkesztői szövegközlés szempontjából nem volt jelentősége sem annak, hogy a szöveg eredetileg milyen dialektusban volt leírva, sem pedig annak, hogy a reprezentálni kívánt dialektus a valódi nyelvjárást pontosan kövesse, a lényeg a tájszólás létének felmutatása, mely a folklórszöveget a korabeli olvasó számára hitelesebbé tehetette.¹¹⁰

Kriza János Lenka lányának férje, Kovács János (1846–1905) unitárius gimnáziumi tanár Benedek Elek egy 1900-ban tett félreérthető kijelentése kapcsán arra kérte Gyulai Pált, hogy tisztázza Benedek Kriza népmeséinek megszövegezésében játszott szerepét.¹¹¹ Gyulai Kovácsnak címzett nyílt levelében elmondta, hogy az *MNGy* III. kötetében (1882) megjelent Kriza-mesékre tett utalást Benedek Elek. A Kisfaludy Társasághoz került Kriza népköltési hagyatékát Arany László nem értékelte túlságosan (*mert részint ismert mesék voltak, részint pedig kevés becsük*), végül négy mesét választott ki, melyeket a szöve-

¹⁰⁹ Kurzív betűvel a kéziratból kiragadott szavakat, mellette az 1872-ben publikált szóvaltozatokat hozom.

¹¹⁰ Az imitált dialektusról lásd KOVÁCS Á. 1982d. Ugyanezt a szövegalkotási gesztust olvashatjuk ki Kriza Gyulaihoz szóló már idézett leveléből: „Borsszem Jankó ezer változatban jár a magyaroknál, ez egészen különbözni látszik sok mástól, noha részletekben van hozzá hasonló is. Az ilyeneket, mint Borsszem, akár így hagyják, akár keresztúrfiszékesen Bosszömnek, a mint tetszik. Háromszéken Borszemnek ejtikki. Az ő-kből hagyhatni ki a mint tetszik, embör vagy ember, neköm vagy nekem – szóval: én az igaz ízt nem tudtam eltalálni a hangejtésben.” Kolosvár, 1862. dec. 9. KRIZA J. 1956. II. 423. Újabban SZAKÁL A. 2012. 134.

¹¹¹ KOVÁCS J. 1901. A Benedeknek tulajdonított kijelentés Kovács bevallása szerint Benedek Elek egy közelebből nem ismert törvényszék előtti beszédében hangzott el, melyet Kovács hivatkozása szerint a *Pesti Hírlap* [1900.] dec. 2-i számában, a Törvényszéki csarnokban olvasott (A cikket a jelzett lapban nem találtam meg). Az inkriminált kijelentés arra vonatkozik, hogy Benedek az *MNGy* III. kötete számára Gyulai kérésére a meséket, köztük Krizáéit is átszövegezte, Kriza veje pedig apósa népmeséi írói tulajdonjogát érezte támadva Benedek nyilatkozatában: „Ezelőtt 20 évvel, a mikor hónom alá csaptam egy csomó Kriza és Orbán-féle mesét és még egy nagyobb népköltési gyűjteményt és Gyulaihoz elmentem, azzal bízott meg Gyulai, hogy ezt az anyagot, már ti. a Kriza János és Orbán Balázs meséit írjam át olyan irodalmi formába, mint a milyeneket én írtam. Meg is csináltam, de azért a Kriza nevet tettem alá. Ő is vette fel a honorariumot. Önzetlenül tettem e szolgálatot a Gyulai megbízásából. Később az volt a köszönet érte, hogy Gyulai azt írta, hogy Kriza János külömb meseíró, mint Benedek. Ez nagyon bántott, mert hiszen *minden Kriza-mesét én írtam* és mégis Krizát magasztalta.” (Kiemelés – D. M.) (Valójában nem Gyulai, hanem Arany László bírálta Benedek székeljesítő szövegalkatását 1894-ben. ARANY L. 1901. 413–414.)

gek egyszerűsítése után közölhetőeknek ítélte.¹¹² Gyulai eme közleményében az *MNGy* I. Kriza-meséinek kiadástörténetére vonatkozóan (mintegy mellékesen) az *MNGy* I. szempontjából is értékes megjegyzést tett:

„Ebben [*MNGy* I. – D. M.] Krizától két mese van, az egyiket sajátkezűleg írta le és küldötte, a másik pedig már azelőtt megjelent egy lapban nyomtatva. Mindkettő alá ezt írtuk Kriza János gyűjtése.”¹¹³

A kézirat és az 1872-ben megjelent szöveg összevetéséből adódó második megállapítás az, hogy mivel a kéziratban olyan ceruzás javítások találhatók, melyek a kiadott szövegváltozattal megegyezők (a javítások írásképe nagyon hasonló az Arany László mesekéziratainak láthatóakra), ezért szemben Gyulai állításával, úgy vélem, hogy Arany László előtt nem Kriza saját kezű kézírata volt, hanem éppen a vizsgált Gálffy Sándor-féle lejegyzés. Mint láttuk, Kriza 1862-ben küldte el Gyulainak a tíz évvel később a neve alatt megjelent tündérmese egy kéziratos szövegváltozatát.

A továbbiakban a másik, a nyomtatott forrásból közölt, Krizához rendelt prózaalfolklor-szöveget vizsgálom meg. Az *MNGy* I. kötetében a Kriza János neve alatt megjelent másik szöveg *A kalász eredete* címet viseli.¹¹⁴ E szöveggel kapcsolatban egy újabb, alapvetően filológiai jellegű, de a folklorisztikai tudománytörténet-írás működési mechanizmusára is rávilágító problémát szeretnék bemutatni. A folklorisztikai szakirodalom Kriza János kéziratos folklórgyűjtésének legjobb ismerője, Kovács Ágnes nyomán Kriza gyűjtőjeként tart számon egy bizonyos Bak Lászlót, nevét egyetlen Kriza-szöveggel, éppen az említett eredetmondával hozták eddig összefüggésbe.¹¹⁵ E monda először 1853-ban je-

¹¹² Gyulai Pál Kovácsnak címzett válaszában így fogalmaz: „[...] abban állapodtunk meg, hogy a kissé dagályos előadást egyszerűsíteni kell s erre Benedek alkalmas lesz, a ki éppen most gyűjtött székelyföldön népmeséket s még élénken visszhangozhatik benne a székely népmesék előadás-módja [...]” *Ellenzék* 1901. május 2. XXII. 99.

¹¹³ *Ellenzék* 1901. május 2. XXII. 99.

¹¹⁴ *MNGy* I. 493. (a jegyzet szerint: Kriza János gyűjt. Székelyföld)

¹¹⁵ KRIZA J. 1956. II. 310–311. *Miért kevés a szem a búzakaraláson?* (= A kalász eredete). Kovács Ágnes jegyzete: „Bak László gyűjtötte vagy gyűjteménye] Kolozsvár.” KRIZA J. 1956 II. 500. Kovács Ágnesnek a szöveg lejegyzését illető bizonytalanságát jól jelzi, hogy a szöveget követő helymegjelölés után egy kérdőjelet applikált (311.), amit a jegyzetekben elhagyott (500.).

lent meg nyomtatásban *Az első ember esete* címen a *Szépirodalmi Lapokban*, Kriza nevéhez, valamint egy közelebről nem ismert adatközlőhöz (*egy vén székely után*) rendelve.¹¹⁶ A monda szó szerint ugyanígy jelent meg a népköltési gyűjteményben 1872-ben *A kalász eredete* címen. Tudjuk, hogy Gyulai Pál és Arany László más esetekben is emelt át folyóiratos közleményeket az *MNGy* I. kötetébe,¹¹⁷ Gyulai idézett nyílt levelét is figyelembe véve¹¹⁸ biztosan állítható, hogy a *Szépirodalmi Lapok* 1853-as évfolyamából másolták *A kalász eredete* címen közzétett szöveget. Az Akadémiai Kézirattárban megtalálható egy Krizához rendelt kolligátumkötetben e monda cím nélküli kézírata.¹¹⁹ A fekete tintával írott kézíratos lap aljára és tetejére későbbi ceruzás bejegyzések kerültek: a cím helyére a *monda* szó, fölé az *MNGy* I. 493. 19. jelölés (a szöveghely). A szöveg alá további utólagosan azonosított adatokat írt Kovács Ágnes vagy Gergely Pál: „*Bak László írása (Kolozsvár)*. ”

Itt szeretnék visszautalni az előző fejezetben említett, Gyulai Pál-féle kézíratos folklórgyűjteményre. Gyulai Pál kézírásában népmeseszövegeket eddig négy vegyes tartalmú kézíratos kötetben találtam.¹²⁰ Némelyik (kevés) mese mellett a gyűjtés helyét és az adatközlőt is jelölte Gyulai.¹²¹ Ezek egyikén találtam az eddigi egyetlen, 19. századból származó utalást Bak Lászlóra. Az ismert Kitrákottymese kézírata végére került az alábbi megjegyzés: „Lejegyezte Kolozsvárt egy szőlősmunkástól Bak [?] László Bornyumálban 1862”.¹²² A kézirat első lapjára ceruzával ez esetben is rávezették a *Bak László* nevet. Úgy gondolom, hogy a szövegvégi egykorú jegyzet vezette félre Kovács Ágnest és Gergely Pált, ami-

¹¹⁶ Kriza János: A székely népköltészeről. 1853. I. 32. 550. (8. számú közlemény 34. sz. 531–534. és 35. sz. 547–551. kétrészes közlemény). A lap szerkesztője Pákh Albert volt, társszerkesztője Gyulai Pál.

¹¹⁷ „[...] felhasználtunk mindent, a mit a hirlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adatoknak itéltünk.” *MNGy* I. VI.

¹¹⁸ „[a másik Kriza mese – D. M.] már azelőtt megjelent egy lapban nyomtatva.” *Ellenzék* 1901. XXII. 99.

¹¹⁹ MTAK Kt. Irod. 4-r. 409/ III. 117.

¹²⁰ MTAK Kt. Irod. 4-r. 397/I. és 397/II. (utóbbi kötetben ötven lapon olvashatóak folyamatosan a Gyulai-mesék, a legnagyobb egységes Gyulaihoz köthető mesekorpusz ez), valamint MTAK Kt. Irod. 4-r. 409/II. és MTAK Kt. Irod 4-r. 365. II.

¹²¹ Pl. MTAK Kt. Irod 4-r 397/II. 116. A cím nélküli hazugságmese mellé feljegyezte: „Rátonban Kovászna megyében egy kondásfiútól.”

¹²² MTAK Kt. Irod. 4-r 365/II. 27–28.

kor Bak Lászlót mint Kriza gyűjtőjét bevezették a Kriza-szakirodalomba. (Azt is el kell árulnom, hogy még arról sem vagyok meggyőződve, hogy egyáltalán Bak a helyes olvasási mód, úgy gondolom, hogy a név például *Bata* Lászlónak is olvasható.) Feltételezésem szerint az okozhatta a tévedést, miszerint Bak nevét autográf szignónak vélték az *SzNGy*-t előkészítő kéziratrendezők, hogy az említett cím nélküli eredetmonda ugyanabban a kézírásban őrződött meg, mint a Bak [?] nevét említő Kitrákotty-mese kézirata. Csakhogy ezek, és még számos egyéb kézíratos folklórszöveg is, nem egy titokzatos Kriza-gyűjtő, hanem a folklór-gyűjtés iránt a negyvenes évektől intenzíven érdeklődő Gyulai Pál kéziratai. Emiatt Kovács vagy Gergely rávezette a Gyulai kézírásában (véltetőleg a folyóiratos közlés másolatában) megőrződött mondakézírra Bak (?) László nevét és Kolozsvárt, mint helymegjelölést, emiatt került az akkor még bekötetlen kézirat a Krizához küldött népmesék kolligátumkötetébe. E kéziratot felhasználva a mondaszöveget (mely eredendően a folyóiratos közlés szerint valóban Kriza gyűjteményének részét képezte) újraközltek 1956-ban az *SzNGy*-ben, azonban a folklórszöveg szerves részét jelentő, a szöveg lejegyzésének kontextusára vonatkozó, tévesen rekonstruált információkkal együtt, így Bak László mint Kriza János kolozsvári gyűjtője kanonizálódott a folklorisztikai szakirodalomban.¹²³ Mindezt nem a leleplezés szándékával írtam (Kovács Ágneset egyébként a legképzettebb és legérzékenyebb magyar népmesekutatónak tartom), csupán hangsúlyozni szeretném, hogy ugyanazon folklórszöveg genetikai szövegvariánsainak eltávolodása és szeparált vizsgálata milyen veszélyeket rejt magában és milyen könnyen vezethet téves következtetésekhez.

Összegezve, a kötetbe került két, Kriza neve alatt megjelent szöveg egyikét, a tündérmesét Gálffy Sándor küldte el Krizának Demeterfalváról 1862. december elején vagy előtte, tájnyelvi jellegzetességek feltüntetése nélkül. Az eredetmonda pedig egy 1853-as, Kriza közleményeként megjelent, a székely népköltésze-

¹²³ Sebestyén Ádám bukovinai székely mesegyűjteményéhez írott jegyzeteiben Kovács Ágnes a 25. számú Kacor király meséről írja: „A mesének a fent említetten kívül 4 változatát ismerjük, valamennyi a Bak László által Kolozsvárt feljegyzett mese közelebbi-távolabbi származéka. A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében is ez a mese jelent meg Kacor király címmel Gyulai Pál neve alatt.” Kovács Á. 1979c. 372. (Valóban a Bak nevet említő kézirattal egyező kézírásban maradt fent e mese is, de úgy gondolom, hogy ez Gyulai Pál írása. Lásd MTAK Kt. Irod 4-r. 397/II. 99–100. Kaczor király, megjelent *MNGYI.* 433–437.)

tet bemutató folyóiratközlemény-sorozatból való *egy vén székely* után lejegyzett szöveg közvetlen átvétele.

Baksay Sándor (1832–1915)

Baksay Sándor református lelkész, író és műfordító, a népnemzeti iskola késői képviselője. Curgón és Kecskeméten tanult, Baranya megyében kezdte tanítói pályafutását, majd Kecskeméten tanított bölcseletet. 1855-től 1862-ig a halasi gimnáziumban tanított, majd lelkésszé választották, közel ötven évig kunszentmiklósi pap, 1904-től a Duna melléki református egyházkerület püspöke. 1872-től a Kisfaludy Társaság, 1884-től az Akadémia tagja. Iliász-fordítását Arany László mutatta be a társaságban.¹²⁴

A szegény asszony szíve címen jelent meg az MNGy I. prózai szöveganyagában az egyetlen, Baksay Sándorhoz kapcsolt folklórszöveg.¹²⁵ A legendamese szövege mellett a szerkesztők a gyűjtöt megjelölték, Baksay nevéhez helynevet is rendeltek, ennek alapján a szöveg Curgó vidékéről való. Arany László a kötetben e meséhez fűzött jegyzetében utalást tett arra, hogy ezen esetben is egyszer már közölt szöveg újraközlésére került sor.¹²⁶ Először 1865. június 25-én a *Koszorú* hasábjain *Népköltészet* címen *legenda* műfajmegjelöléssel jelent meg a kötetben szó szerint megismételt meseszöveg.¹²⁷

Baksay Sándor még egy népmeséje, pontosabban annak versbetétes része is megjelent 1872-ben az MNGy I. *Balladák és rokonneműek* című részében *A halott vőlegény* címen.¹²⁸ A versbetéthez fűzött terjedelmes jegyzet közli a mese szüzséjét, valamint az akkor ismert variánsokat, továbbá utal Arany László a *Koszorúban* és a *Budapesti Szemlében* megjelent cikkeire.¹²⁹

¹²⁴ Baksay életrajzát lásd BAKSAY S. 1982. 17–24; SZINNYEI J. 1891–1914. I. (1891) 374–375; Kéký L. 1917. (33.). Baksay a néprajz érdeklődésébe tartozó írásairól lásd Tálasi István: *Baksay Sándor táj- és népismereti tanulmányai*. In BAKSAY S. 1982. 363–375.

¹²⁵ MNGy I. 488–489.

¹²⁶ MNGy I. 605.

¹²⁷ *Koszorú* 1865. III. évf. I. félév 26. sz. 618.

¹²⁸ ATU 365 MNK 2. 176. A halott vőlegény MNGy I. 207–208.

¹²⁹ MNGy I. 569–571.

1865. május 28-án a *Koszorú*-ban Pap Gyula *Palóc népkölteményeivel*¹³⁰ kapcsolatban valóban szóba került Baksay baranyai mesevariánsa.¹³¹ Egy másik, pár héttel korábbi cikk névtelen szerzője (Arany László) Pap Gyula palóc népköltési gyűjteményét ismertette két részben, a *Koszorú* május 7-i és a következő, május 14-i számában.¹³² Bár a cikk méltatja a gyűjtő érdemeit és elismeri, hogy „hasznos szolgálatot tett az irodalomnak”, a gyűjteményt mégsem nevezi becsesnek, hiszen álláspontja szerint a kötet a felfokozott várankozások ellenére „nem elégíti ki a palóczok népköltészetébe vetett reményünket”, ezt pedig főként azzal indokolja, hogy a mesék többsége a magyar közönség előtt sem ismeretlen mesetípus variánsai. Ez nyilvánvalóan rosszul esett Papnak, aki megbántódva Arany László ismertetésén, levelet írt neki.¹³³ A május 28-i számban közölt cikk tulajdonképpen Pap elveszett vagy lappangó levelére adott válasz, melyben tételelesen megmagyarázza az ismertetés Pap által megkérdőjelezett állításait. Arany Pap *A halál'vőlegény* című meséjéről szólva kifejti, hogy azt egészen sajátos módon magyar jellegzetességnek tartja, melynek sem a külföldi, sem a hazai gyűjteményekben nincs variánsa,¹³⁴ éppen ezért kétségbe vonja a szöveg mesei jellegét, véleménye szerint azt inkább helyi babonás mondának, mint mesének kellene tartani. „Az egész oly, inkább balladai menetű sejtelmes monda, mint népmesének szélesebb körben elterjedését, vagy régibb idő ótai fennállását alig hihetjük.”¹³⁵ A könyvismertetésre reagált Pap Gyulán kívül Baksay Sándor is, Arany László tőle is kapott levelet. Sajnos egyelőre ez a levél sem került elő, tartalma azonban körvonalazható Arany cikkéből „Baksay Sándor csanádi lelkész úrtól érkezett, ki ugyanezt a mesét [*A halál'vőlegény* típusba tartozó szöveget – D. M.] 20–24 évvel ezelőtt, gyermek korában, Csurgón hallván, most, mikor ismertetésünknek erre vonatkozó részét olvasta, rögtön reá emlékezett, s beküldte hozzánk az egészet, úgy a hogy ő tudja, egy terjedelmes levél

¹³⁰ *A halál'vőlegény*. PAP Gy. 1865. 94–101.

¹³¹ N. N. [Arany László]: Egy ballada-váz s még valami. *Koszorú* 1865. III. évf. I. félév. 22. sz. 522–524.

¹³² N. N. [Arany László]: *Koszorú* 1865. I. félév III. sz. 19. sz. 451–452. és 20. sz. 474–475.

¹³³ A levél mindaddig nem került elő. Legalábbis a PIM, az OSZK és az MTA gyűjteményeiben őrzött Arany László-levelek között nem találtam.

¹³⁴ 1872-ben a Grimm-mesékhez írott harmadik, a mesék jegyzeteit tartalmazó kötet alapján Arany már norvég és holland változatot is felmutat, balladaszerű népmesének nevezi. *MNGy* I. 571.

¹³⁵ N. N. [Arany László]: *Koszorú* 1865. III. évf. I. félév 20. sz. 475.

kíséretében, melyben elmondja, hogy ő is teljesen osztja gyanításunkat, midőn e mese alatt balladát vélünk lappangani, sőt tovább megy és biztosan reményli, hogy talán még verses alakja is meg volna keríthető.”¹³⁶ Arany ezután ismerteti a mese szüzséjét, majd összeveti Pap és Baksay variánsát és levonja a következtetést: korábbi álláspontját feladva elismeri, azzal, hogy az ország két különböző pontjáról is van variánsa, nem tartható helyi mondának a szöveg, azonban annak egykori elhomályosult balladai jellegét továbbra is bizonyítva látja. A két változatot összehasonlítva a palóc variánst tartja a jobb (értelmezésében eredetibb) variánsnak.¹³⁷

Összegezve a *Koszorú*ban megjelent cikkek Baksay szövegváltozatára vonatkozó tanulságait, *A halál völgyében* című mesét 1841–1845 körül, a Baranya megyei Csurgón hallotta gyermekkorában Baksay Sándor, aki Arany László cikkén felbuzdulva 1865. május 14. és 28. között jegyezte le és küldte el azt neki. A *Koszorú*ban közölt verses részletek újra megjelentek 1872-ben a *MNGy* I. kötetében, a mese teljes szövege nem jelent meg sehol, kézírata pedig lappang.

Bodros Katicza

Dessewffy Virginia?

Bodros Katicza neve alatt három mese jelent meg a kötetben. A helymegjelölés szerint mindhárom meseszöveg a Garam-vidékről származik. A publikált mesék a következők: *Adj’ isten egészségére*, *A ténsúr és Jancsi kocsis* és *A béka komája*.¹³⁸ Két szempontból érdemel különösebb figyelmet e háromdarabos gyűjtemény, egyrészt a beküldő személye miatt, másrészt a meseszövegek miatt is, kiváltképp az

¹³⁶ N.N. [Arany László]: *Koszorú* 1865. III. évf. I. félév. 22. sz. 523.

¹³⁷ Erről lásd korábban: ARANY L. 1867. 44–45.

¹³⁸ *MNGy* I. 429–432, 447–452, 480–487. AaTh 858 A csillagszemű juhász (*MNK* 4. 179–180.); ATU 326A* A Kisértetborbély (*MNK* 2. 135–136.) 1872. 447–452; ATU 476* A béka-komaasszony (*MNK* 2. 250.) 1872. 429–432. (Ortutay Gyula *A ténsúr és Jancsi kocsis* című meséhez fűzött jegyzetében írja, hogy a nép között népszerű kísértettörténetek a ponyváról terjedtek. ORTUTAY Gy. [szerk.] 1955. 635. A szövegközlés: 423–426. E típus egyetlen ismert ponyvaváltozata a *Népdalok és mondák* III. kötetéből vett Bátor Jancsi. In *Három mulattató tündéri néprege*. Szarvas, Réthy Lipót, 1853. 2–8. Erről részletesebben lásd a 2. fejezet „A Népdalok és mondák néhány meseje ponyván. Réthy Lipót nyomdájá” című alfejezetét.)

Adj' isten egészségére című novellamese szüzséje és elbeszélő stílusa tűnik érdekesnek. A *Magyar Népmesekatalógus* novellamese-típusokat bemutató kötetében Benedek Katalin *A csillagszemű juhász* elnevezésű mesetípus legelső előfordulásaként regisztrálta e mesét.¹³⁹ Kovács Ágnes szerint a Benedek Elek által ennek alapján feldolgozott szövegváltozat került be a paraszti mesemondók repertoárjába, továbbá még a mese verses ponyvaváltozata¹⁴⁰ esetében sem zárja ki az első ízben 1872-ben megjelent szöveggel való genetikai kapcsolat lehetőségét.¹⁴¹

A béka komája című meséhez fűzött jegyzetében Arany László elárulja, hogy a *Bodros Katicza* nem valóságos személyt rejt, a népies hangzású név kitalált álnév.¹⁴² Kovács Ágnes az álnev tulajdonosát Dessewffy Virginiával, Dessewffy József leányával, a szabolcsi grófkisasszonnyal azonosította.¹⁴³ Sajnos Kovács Ágnes nem utalt arra, hogy mi alapján rendelte Dessewffy Virginiához az álnevet, mivel azonban a grófkisasszony a folklorisztikai szakirodalom által a 19. század első feléből név szerint számon tartott, kevés női folklórszöveggyűjtőjének/-beküldőjének egyike, vélhetőleg a feltételezés ezen a tényen alapult. Dessewffy Virginiát (1807–1856) az egyik első magyar *népdalgyűjtő*ként ismerjük.¹⁴⁴ Ismeretes, hogy a Tudós Társaság Esztergom (1831) és Komárom vármegye (1832) kérésére felhívást adott közre népdalok gyűjtésére és beküldésére 1833-ban. Ezen felbuzdulva kezdetett Dessewffy Virginia is népdalok szö-

¹³⁹ „A Bodros Katica írásaként megjelent mese részben Benedek Elek közvetítésével forrása valamennyi további folklorizálódott változatnak.” Benedek Katalin, in *MNK* 4. 1984. 179. Bodros Katicza meséje teljes terjedelmében a típus reprezentánsaként a katalógus szöveggyűjtemény részében is helyet kapott: uo. 55–59.

¹⁴⁰ Nógrádi Pap Gyula: *A csillagszemű juhász*. (Jó könyvek a magyar nép számára. Budapest, Méhner, 55. sz.) A datáláshoz és a példányadatokhoz lásd POGÁNY P. 1978. 314–315. (A Jó könyvek... sorozat 1882-ben indult és zsebfüzetei átlag százezer példányban keltek el).

¹⁴¹ KOVÁCS Á. 1977. 514.

¹⁴² „Beküldője, egy garámvidéki hölgy, kitől ugyanazon népies álnév alatt kötetünkben még két mesét talál az olvasó, tapintatos gyűjtőnek s igen ügyes elbeszélőnek bizonyítá magát.” 1872. 600–601.

¹⁴³ KOVÁCS Á. 1977. 514.

¹⁴⁴ Dessewffy Virginia folklórgyűjtésére, valamint a kiadandó folklórgyűjtemény megjelentetésére vonatkozó levélrészleteket (D. V. levelei Toldy Ferenchez: 1844. aug. 16., 1845. jan. 4. és 1845. máj. 9.) is közöl Jakab Elek az Akadémián őrzött Dessewffy-levelezés alapján megrajzolt Dessewffy Virginia-portréjában. JAKAB E. 1883.

vegeinek és dallamainak gyűjtéséhez 1832-ben vagy 1833-ban.¹⁴⁵ Az Akadémia népdalgyűjteménye – a grófkisasszony 42 népdalával együtt – 1843-ban átkerült a Kisfaludy Társasághoz,¹⁴⁶ majd kiegészítve a társaság felszólítására több alkalommal beküldött népdalokkal, Dessewffy Virginia népdalgyűjtése a *Népdalok és mondák* köteteiben jelent meg.¹⁴⁷ Az Akadémia könyvtárának kéziratára Dessewffy Virginia négyfüzetnyi, részben kottákkal kísért népdalgyűjteményét őrzi, közöttük van a legkorábbi, azaz az Akadémiának 1832-ben eljuttatott gyűjtése is.¹⁴⁸ Ami a gyűjtemény forrását illeti, nagyon árulkodó az Erdélyi Jánosnak első alkalommal (1844 január vagy előtte) küldött gyűjtemény címlapjának első oldalán lévő gyűjtői megjegyzés:

„Sok valódi népdalt találatni a’ *Hasznos multságokban*, melyeket egykor néhai Kultsár István adott ki hírlapja mellett. A’ régi évfolyamokban legtöbb népdal vagyon. Az itt közlöttek közül is némellyik onnan van ki-írva, de nagyobb részét magam hallám dallani a’ köznéptől.”¹⁴⁹

¹⁴⁵ „Adott bé népdalokat Döbrentei, küldött titoknoki körlevélre Horvát Endre, Horvát József, Ercsei, Péczeli; küldött Gróf Dessewffy Virginia, Gróf Dessewffy József leánya.” A’ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. (1832–1834) Második kötet. Buda, 1835. 6. Nem hagyható figyelmen kívül a tény, hogy az Akadémia akkori igazgató, majd tiszteleti tagjának, Dessewffy Józsefnek a leánya volt Dessewffy Virginia, bizonyára Dessewffy József közvetítette lányának a népdalok összegyűjtését célzó felhívást. Vö. VADERNA G. 2009. 117–148. Dessewffy Virginiára vonatkozó életrajzi adatok: 118–119.

¹⁴⁶ ERDÉLYI J. 1846. VII. és IX. és *Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1845–1846*. 1849. Budapest, XXII.

¹⁴⁷ ERDÉLYI J. 1846. VIII–X. 1847. VIII. Erdélyi János az Akadémiának küldött 42 népdalon kívül 116 (részben dallamaival együtt) lejegyzett szabolcsi dalt és 11 székely dalt (Jeney József gyűjtéséből) említ Dessewffy Virginia küldeményéből.

¹⁴⁸ MTAK Kt. Irod. 8-r 206/58. *Népdalok*. A’ m. t. t. nak beküldé Gr Dessewffy Virginia, MTAK Kt. Irod. 8-r 206/6. *Szabolcsi népdal-gyűjtemény*. Össze-szedé Gr. D. V., MTAK Kt. Irod. 8-r 206/70. *Népdalok 51-től 116-ig. Népdalok 2dik füzet*. Össze-szedé Gr. D. V., MTAK Kt. Irod. 8-r 206/143. *3dik Füzet. Népdalok folytatása 117–129ik sz.* (Ezen utolsó küldemény a címlapon lévő datálás szerint 1846. szept. 16-án érkezett meg.)

¹⁴⁹ MTAK Kt. Irod. 8-r 206/6. A gyűjtemény keletkezéséről lásd Dessewffy V. levele Toldy Ferenchez, 1844. aug. 16. A levélből kiderül, hogy a dallamokat is saját maga kottázta le („E melodiákat én a nép szájából s a közönséges cigány bandáktól tanultam.”), továbbá az is, hogy ennél a gyűjteménynél a dallam és a szöveg lejegyzése nem egyidejűleg történt. A levélből részleteket közöl JAKAB E. 1883. 789.

A Dessewffy Virginia neve alá besorolt akadémiai kéziratok között próza-folklór nem található, így az *MNGy* I. kötetében Bodros Katicza néven publikált három mese szövege sem maradt fenn gyűjteményében, noha a grófkisasszony összes ismert és a korban reflektált folklórgyűjtése fennmaradt. Elgondolkoztató az a tény, hogy ha ugyan volt is mesefeljegyzése az 1856. január legelején elhunyt nemes kisasszonynak, hogyan lehetséges az, hogy az 1872-es megjelenésig azok sehol sem bukkannak fel, még említés szintjén sem? Ráadásul a mesék, a Dessewffy Virginia által gyűjtött népdalokkal ellentétben, nem Szabolcs megyéből származnak. További kérdés, hogy vajon a népdalokat saját nevén beküldő gyűjtő miért közölte volna meséit álneven?¹⁵⁰

Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka?

Előre kell bocsátanom, nem tudom minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy Kovács Ágnes téved, amikor az *MNGy* I. kötetében Bodros Katicza népies álnevű gyűjtőt/szerzőt Dessewffy Virginiával azonosítja, azonban szeretnék egy másik, a fentiek fényében talán valószínűbb megoldási javaslattal élni.

A kalotaszegi varrottas újjáélesztőjeként ismert Gyarmathy Zsigáné (1843–1910), életrajzírói szerint az első írásait még *Katinka* néven publikálta.¹⁵¹ Fábri Anna a magyar író nők történetéről szóló munkájában azt írja, hogy Gyarmathy Zsigáné Katinka néven megjelent első regénye 1867-ben látott napvilágot.¹⁵²

¹⁵⁰ A mesének a kor műfajhierarchijában betöltött, a dalénál alacsonyabb pozíciója persze magyarázhatja egy ilyen gesztust.

¹⁵¹ SZINNYEI J. 1891–1914. IV. (1896) 29–31. (30.); GULYÁS J. 1956. 244; FANGHNÉ GYÚJTÓ I. 1910. 315; PERSIÁN K. 1911. 22; BARANYAI Zs. 1989. 234. Hála József szerint az első publikált írása 1874-ben a Katinka néven közzétett *A későn támadt szerelem* volt (*Fővárosi Lapok* IX. 90–93. sz. 393, 397, 402, 405.). Szintén Katinka néven jelent meg *Az erő gyöngesége* című regénye (*Fővárosi Lapok* XIII. 181–191. sz. 847, 851, 857, 861, 867, 873, 875, 883, 887, 892, 897.). HÁLA J. 1998. 16; 2003. 40

¹⁵² Sajnos a szerző nem említi a címét e regénynek. FÁBRI A. 1996. 148. Fáylné-Hentaller Mariska úgy tudta, hogy Gyarmathyné Katinka név alatt 1865-ben adta közre *Az erő gyöngesége* című beszélyét. FÁYLNÉ-HENTALLER M. 1899. 142. Mivel egyik szerző sem rendelt adatához forrást, így egyelőre a Hála József által igazolt 1874-es dátumot tekintjük Gyarmathyné irodalmi munkássága kezdőd dátumának. Az álnévhasználat motivációjához érdekes anekdotikus adatot kínál Rozsnyay Kálmán. Leírja, hogy amikor Gyarmathyné megmutatta férjének egy, a neve és Gyarmathy tudta nélkül megjelent írását, a férj hogyan reagált, sejtetve, hogyan vélekedhetett felesége írói ambíciójáról.

Az előző fejezetben bemutattam, hogy Hory Etelka Gyulai Pál közvetlen felszólítására népdalgyűjteményt állított össze 1861 decembere előtt, melyet Gyulai az *MNGy* I. kötetéhez fel is használt. Az előző fejezetben hosszabban idézett levelében Gyulai a Hory Etelkától kapott népdalokat köszönte meg, egyúttal elárulta, hogy a népdaloknál nagyobb figyelmet fordít a népmesékre, különösen az utóbbiak gyűjtésére buzdítja Gyulai Hory Etelkát. Láttuk, hogy Gyulai Pál kolozsvári tanítványainak segítségével az 1860-as évek elején népköltési alkotásokat gyűjtött.

Az 1872-ben Bodros Katicza néven közzétett meseszövegek kéziratai, a kötet prózai szövegeinek többségével együtt elkallódott, azonban az ismertett adatok, különösen Gyulai Pál levélbeli felszólítása alapján okkal gondolhatjuk, hogy Hory Etelka népdalgyűjteményén kívül prózai népköltési szövegekkel, népmesékkal is hozzájárult a Gyulai Pál koordinálta gyűjtéshez. További érv az Arany László által „igen ügyes elbeszélőnek” minősített Bodros Katicza¹⁵³ és Hory Etelka azonosítása mellett az, hogy Hory Etelka éppen az *MNGy* I. kötete megjelenésének idején (1872) az 1870-es évek elején jelentkezett először írói ambíciókkal, talán az ő elbeszélői tehetségének köszönhetően vált olyannyira népszerűvé és folklorizálódott az *Adj' isten egészségére / A csillagszemű juhász* című Bodros Katicza jegyezte mese. Készséggel elismerem, hogy nem tekinthető túl erős bizonyítéknak, de meg kell említenünk még a két, megközelítőleg egy időben használt álnév hasonlóságát is (Bodros Katicza 1872 / Katinka 1874, 1876). Az egyetlen igazán nyugtalanító tény Bodros Katicza és Hory Etelka, azaz Gyarmathyné azonosításában az, hogy az *MNGy*-beli szövegek helymegjelölése *Garamvidék*, Hory Etelka viszont tősgyökeres kalotaszegi (Magyar-gerőmonostoron született 1843-ban, 1862-től férjével Bánffyhunyadi lakott). Nem tudok szilárd bizonyítékkal szolgálni arra, hogy ennek ellenére mégis Gyarmathy Zsigáné küldte el Kalotaszegről a kérdéses meséket, az azonban talán némi, remélhetőleg nem túlságosan spekulatív magyarázatul szolgálhat, hogy Gyarmathy Zsigmond az *érsekújvári* Gyarmathyak családjába tartozott, noha ő maga Kalotaszentkirályon született, használta is nevében az Érsekújvári

írói: Hát lelkem, ha maga írta volna, kitekerném a nyakát.” Fol Hung. 2157. Rozsnyay Kálmán: Kalotaszeg nagyszonyja.

¹⁵³ *MNGy* I. 600–601.

előtagot.¹⁵⁴ Feltételezésem szerint a prózai szövegeket szerkesztő Arany László nem volt tisztában azzal, hogy az akkor még ismeretlen Gyarmathy Zsigáné Kalotaszegen, és nem pedig a Garam vidékén működik, esetleg Arany László az érsekújvári előtagból következtetett a gyűjtés helyére.¹⁵⁵ Noha tisztában vagyok vele, hogy nem a legmeggyőzőbb a fenti érvelés, mindezzel csupán az volt a célom, hogy Bodros Katicza Dessewffy Virginiával való azonosítása helyett egy legalább annyira valószínű alternatívát kínáljak.

Brassai Sámuel (1800–1897)

Brassai szinte áttekinthetetlenül gazdag életművéből a folklorisztikatörténet rendszerint az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (majd *Acta Comparationis Litterarum Universarum*) című, Meltzl Hugóval közösen szerkesztett folyóiratát emeli ki¹⁵⁶ mint az első olyan orgánomot, mely magyar és külföldi tárgyú folklorisztikai tanulmányokat, ismertetéseket és folklórszövegeket koncepciózusan publikált. E lap hasábjain tett javaslatot Meltzl Hugó 1881-ben egy magyar folklór társaság alapítására.¹⁵⁷ Bár nagyon hasznos feladat lenne, e dolgozat keretein túlnőne, így nem is lehet célom Brassai Sámuel munkásságának folklorisztikai vonatkozásait bemutatni. Mivel azonban az *MNGy* I. prózaszöveg korpuszát Brassai is jegyzi, egy pillanatra meg kell állnunk itt, annak érdekében, hogy – ha mást nem is tehetünk – legalább azonosítsuk és adatoljuk Brassai folklórszövegét.

¹⁵⁴ KOLESZÁR L. 1908. 6. Nagy Iván családtörténetében feltételezi, hogy a család Érsekújvárról származott Erdélybe. NAGY I. 1858. 464.

¹⁵⁵ Mint *A halhatatlanságra vágyó királyfi* esetében láttuk, illetve Szél Lajos hazugságmeséjét illetően látni fogjuk, a kötetben közölt tájnyelv- és helymegjelölések nem minden esetben tükrözik a valóságot.

¹⁵⁶ A lapról (1877–1888) lásd GAAL Gy. 1975. 5–28, újabban DAMROSCH, D. 2007. 172–179.

¹⁵⁷ KÓSA L. 1981b. 140. és KÓSA L. 2001. 104. A Symmikta (vegyes közlemények) elnevezésű rovat tartalmazott főként népköltészeti anyagot. GAAL Gy. 1975. 23. A javaslat szövegét az elképzelt társulat szabályzattervével lásd: *Javaslat egy magyar folklór-társulat alapítása ügyében*. In GAAL Gy. 1975. 166–171. (270.) A Magyar Néprajzi Társaság 1889-ben jött létre. ORTUTAY Gy. 1959. KÓSA L. 1989.

Brassai neve alatt egyetlen mese szövege jelent meg a kötetben *Ilók és Mihók* címmel, Torockó helymegjelöléssel.¹⁵⁸ A *Magyar Népmesekatalógus* készítői a már a 19. században is népszerű tréfás-mese-típusnak egy e publikált változathoz tartozó kéziratos variánsát is adatolták.¹⁵⁹ A *Mihók és Ilók* című öt és fél oldal terjedelmű kézirat szűzsége valóban nagyon hasonlít a Brassai nevével megjelent szöveghez, azonban le kell szögezni, hogy a két szöveg nem azonos, a tartalmi és különösen a nyelvi-formai¹⁶⁰ eltérések miatt genetikus kapcsolat a két szöveg között nem áll fenn. Bár Brassai kézírását nem ismerem, ugyanakkor kevésbé tartom valószínűnek, hogy a társaság birtokában és Arany László előtt fekvő szövegvariánsok közül épp e kéziratot dolgozta volna teljesen át Arany László. E sejtést igazolja, hogy Arany az egyébként már Merényinél is közölt típust éppen a *szép előadási modoráért* tartotta fontosnak közzétenni, noha tudjuk, hogy egyébként az egyik fő publikációs elve alapján az új, addig még publikálatlan szűzséket részesítette előnyben.¹⁶¹

Arany László észrevette, hogy e mesetípus a Grimm testvérek gyűjteményében is egy, a Brassai változatához közeli alakban szerepel.¹⁶² Arany a magyar változat fordítás volta elleni érvelése nagyon érdekes, véleménye szerint ugyan-

¹⁵⁸ MNGy I. 422–428. Brassai Torockón töltötte gyermekéveit. Életrajzát lásd pl. FITZ J. 1913, BOROS Gy. 1927, GAZDA I. 1997. 155–186.

¹⁵⁹ MTAK Kt. Irod. 4-r 409/II. 19–21. MNK 1684* +AaTh 1685 Bolond Mihók+A megkecskésedett menyasszony MNK 7/C 1989. 95, 99.

¹⁶⁰ Az MNGy-ben közölt változatban több a párbeszédés rész, a kéziratos változat inkább narratív (bár van függő beszéd, itt Mihók selypítve beszél), a stílusa pedig a kiadotténál sokkal realisztikusabb (pl. az ekevasról véresre vagdalt arc jellemzése, vagy hogy a lány vizelni kéredezkedik ki). A használt motívumok azonosak (Mihók egy tüt kap, a tüt a szénás szekérbe kerül, majd az ekevasat a csákójába tűzi, a kiskutyát a vállára veti, a szalonnát madzagon vonszolja haza, a borjút a kakasülőre akasztja, a lány nyakába kötelet vet és hazavezeti, beköti a pajtába, szénát vet elé, majd aprómarhák szemét vájja ki és veti a lányra, erre a lány hazaszalad. Lakodalom, a nászéjszakáról Ilók elkéredzkedik, Mihók zsinórt köt a lány nagylábujjára, a lány azt egy kecske lábához köti. Visszahozzák Ilókot, ismét egybekelnek), azonban míg a tárgyakat Brassai változatában Mihók Ilóktól kapja, addig a kéziratban mindezeket szolgálatlalt érdemli ki.

¹⁶¹ „Általánosan ismert kis mese. Kézirati gyűjteményeink közt több alakban fordul elő; meg is jelent egész terjedelmében, kevés eltéréssel, Merényinél (Eredeti népmesék 10. sz.). Itt kiválólag a szép előadási modoráért közöljük [...]” MNGy I. 599.

¹⁶² KHM 32 *Der gescheide Hans*. GRIMM 1990. I. 120–122. (*Okos Jancsi*. GRIMM 1989. 142–143; 2009a. 133–135.)

is magának Brassainak a neve és tekintélye az, ami kizárja a plágium lehetőségét.¹⁶³

Nem ismert előttem az sem, hogy a szöveglejegyzés mikor készült, illetve mikor és hogyan került Gyulai Pál és a társaság birtokába. Az Arany László által 1870. szeptember 27-i ülésen tartott referátumról megjelent sajtóbeszámolóból tudjuk, hogy ekkor Brassai meséje is elhangzott:

„[...] Mihokrul e balga ficzkóruľ melynek hasonmása van meg a Grimm testvéreknél; de fordítás nem lehet, mert az öreg Brassay állítja, hogy ő már gyermekkorában hallotta magyarul, már pedig – jegyzé meg elmésen Arany László – az öreg tudós gyermekora távol esik, hogy Grimmék gyűjteménye akkor még nem lehetett ránk befolyással, azaz akkor még nem is létezett.”¹⁶⁴

Brassai Sámuel, mint azt láttuk, Gyulai Pál folklórgyűjtő tevékenységét méltányolta, Gyulai már az Erdélyi Muzem-Egyletben tett legkorábbi felszólalását is nagy figyelemmel kísérte, továbbá magát az előadás szövegét az egylet évkönyvében kivonatosan közzé is tette.¹⁶⁵ Személyes viszonyukat jellemzi az a két apró adat, melyek az Arany család Gyulai Pál és Brassai Sámuel szorosabb kapcsolatára vonatkozik.¹⁶⁶ Tudatában annak, hogy Brassai folklór iránti érdeklődését néhány, kontextusából kiragadott adat nem jellemezheti, mégis szükségesnek érzem megemlíteni, hogy Brassai Sámuel Kriza János székely gyűjteményét is kiemelten kezelte. Kriza egy 1862. év végi, Gyulaihoz szóló

¹⁶³ „[...] az előadás sajátsága, ha nem bizonyítná is eléggé magyarnak eredeti voltát a be-küldőnek köztiszteletű neve, melyhez a plagium gyanujának szellője nem férhet, a magyarban és németben eltér annyira, hogy szövegünket fordításnak nem mondhatja senki.” Arany László felveti a szöveg hasonlóság egy másik, a földrajztörténeti iskola logikáján alapuló lehetőségét. Megemlíti ugyanis, hogy Torockó, ahonnan „[e] mese, mindenestül, modorával, alakjával együtt” került, eredetileg felső-ausztriai német telep volt, ugyanígy a Grimm-változat is „Felső-Ausztriától nem messze, a felső Majnától került elé”. *MNGy* I. 600.

¹⁶⁴ *A Hon*. Reggeli kiadás. 1870. szept. 29. VIII. 235. sz.

¹⁶⁵ Adalék néptűnk költéséhez. (Kivonat). *Az Erdélyi Muzeum-Egylet Évkönyvei. I. kötet 1859–1861*. Szerk. Brassai Sámuel. M.H.I. Kolozsvárt, 1861. 46–48.

¹⁶⁶ 1857 karácsonyát Brassai, Gyulai és Arany János együtt töltötték (GAZDA I. 1997. 164. és PAPP F. 1935. I. 429.). Arany János ugyanebben az évben Gyulait bírta meg 1857-ben fia, László számára egy fuvola (furulya) megvásárlásával, Gyulai e fontos küldetésben a zeneértő Brassai segítségét kérte. PAPP F. 1935. I. 428.

levelében megemlítette, hogy Brassai (Gyulaiétól kissé eltérő) javaslatot tett a készülő *Vadrózsák* címére.¹⁶⁷

Brassai meséjéről annyit tudunk, hogy annak szövege 1870. szeptember 27. előtt került Arany Lászlóhoz, melyről Arany úgy tudta, hogy az alapja az orálisból ered, egy variánsát Brassai még gyermekkorában Torockón hallotta magyarul.

Illésy György (1832–1871)

A fiatalon elhunyt költő, műfordító, hírlapíró, szerkesztő és népköltésgyűjtő, Illésy György 1863-ban egy nagyobb terjedelmű, vegyes folklórszövegeket tartalmazó gyűjteményt küldött Gyulai Pálnak Debrecenből.¹⁶⁸ A Kisfaludy Társaság XIV. közgyűlésén (1864. február 6.) nyilvánosan is bejelentetett, hogy többek között Illésy is a társaság folklórgyűjtőjeként lépett fel.¹⁶⁹

A református lelkészcsaládban kilenc lánytestvér mellett egyetlen fiúként Bihar megyében (Mezősason) született Illésy György életének és szerzői tevékenységének bemutatása nem tartozik szorosan a dolgozat keretei közé, éppen ezért részletes pályakép helyett csak nagy vonalakban szeretném felvázolni Illésy életének főbb állomásait. A miskolci majd debreceni tanulóévek után a szabadságharc alatt évekig katonáskodó, majd Fejér megyében nevelősködött Illésy nevét leginkább álnév alatt közzétett népies krónikái,¹⁷⁰ valamint Béranger műveinek fordítása őrizte meg, melyet Szász

¹⁶⁷ „Egyre kérném még Tisztelt Barátomat, amint e levelemet veszi, alkalmasint jövő kedden, szerdán, szíveskedjék nekem azonnal megírni – ha csak tehetségében áll – hogy melyik czímet vegyem fel e kettő közül: *Vadrózsák. Székely Népköltési Gyűjtemény* – vagy amint Brassai ajánlja: *Vadrózsák; Székely Népköltemények Gyűjteménye*. Eddig az első mellett voltunk, mint Gyulai úr is ajánlotta, most szeget ütött fejembe azon mi jó öregünk javaslata.” Kriza János Gyulai Pálnak, 1862. dec. 9., Kolosvár. KRIZA J. 1956. II. 423. Utóbb SZAKÁL A. 2012. 135.

¹⁶⁸ *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1863. szept. 30. Ms 5767 37. lap.

¹⁶⁹ *Kisfaludy-társaság Évlapjai*. Új folyam II. 1863/4–1864/5. Pest, 1869. 12.

¹⁷⁰ Illésy néhány népies krónikája: György deák: *Nagy Magyarország vagy négy szerzetes viszontagságos útja a magyarok ős hazájába*. Budapest, Athenaeum, 1873; *Országos kis tükrök. Verses krónika az ország dolgairól*, Pest, 1865; Zrinyi Miklós. *Szigetvár hős védője*. Pest, 1869; Attila Isten ostroma. *Verses Krónika*. Pest, 1869.

Károllyal közösen 1860-ban adott ki külön kötetben.¹⁷¹ 1861-ben vette feleségül a női emancipáció egyik lelkes harcosát, az 1870-es évektől az irodalom terén is jelentkező,¹⁷² majd a Nőipar-egylet titkári, később igazgatói székét betöltő Ember Karolinát.¹⁷³ Illésy György a Debreceni Színügyegylet könyvtárosa¹⁷⁴ volt, valamint az egylet kiadásában megjelenő *Hortobágy* című irodalmi és művelődési hetilap szerkesztője 1861 novemberétől.¹⁷⁵ A lapba Arany Jánost is dolgozótársául kérte fel.¹⁷⁶ Illésy a debreceni *István* gőzmalom-társulat pénztárnokaként a hatvanas évek első felében hatalmas deficitet halmozott fel, egész életére adósságba verve magát és családját.¹⁷⁷ Életrajzírói szerint különösen nagy szorgalommal, rengeteget dolgozott an-

¹⁷¹ Számos írói álneve közül a legismertebbek: Kunsági és György deák. (N. N. Illésy György. *Hazánk s a Külföld*. 1871. nov. 2. VII. 44. sz. 377–378.) A kötet (*Béranger dalai*. Debreczen, Csáthy, 1860) keletkezéséhez lásd Illésy György két Szász Károlyhoz címzett levelét: OSZK Levelestár. 1858. aug. 9. F. Alap (Fejér m.?) és 1860. máj. 7. Debrecen.

¹⁷² Neveléstani és a női munkaképesség előmozdítását célzó írásai a *Népnevelők Lapjában*, a *Nők Lapjában*, a *Családi Körben*, a *Nemzeti Nőnevelésben* és a *Lányok Lapjában* jelentek meg. SZINNYEI J. 1891–1914. II. (1893) 1277–1278.

¹⁷³ Fábri Anna a hazai feministák egyik győzelmeként értékelte, hogy a Parlament az ottani gyorsírói állást megpályázó Ember Karolina ügye kapcsán hozta meg 1870-ben azt az állásfoglalását, miszerint ezentúl nőket is lehet parlamenti gyorsíróként alkalmazni (ennek ellenére Illésynét mégsem alkalmazták a Parlamentben). FÁBRI A. 1996. 143.

¹⁷⁴ Színigazgatói ambícióiról és programjáról lásd OSZK Levelestár, Illésy György Egressy Gáborhoz, 1865. márc. 30., Debrecen.

¹⁷⁵ Taar Ferenc *A debreceni színészet történetében* írja, hogy 1861. júl. 28-án alakult meg a Színügyi Egylet, a *Hortobágy* című lap pedig, melynek célja a színházi közönség megeremtése és a magyar színi irodalom fejlesztése volt, 1861. december 1-jén indult. TAAR F. 1976. 39.

¹⁷⁶ Illésy György Arany Jánoshoz, 1862. dec. 12., Debrecen. MTAK Kt. K 513/232. (Nincs információ arról, hogy Arany küldött volna-e bármit is Illésy lapjába.) A kézirat lezárása óta a levél megjelent nyomtatásban is: *AJÖM* XVIII. 231–232. (818–819.). Egy korábbi, Arany Jánoshoz szóló leveléből kiderül, hogy Arany pedig Illésyt kérte fel a *Koszorú* munkatársának: Illésy György Arany Jánoshoz, 1862. nov. 10., Debrecen. MTAK Kt. K 513/231. *AJÖM* XVIII. 190–191. (790–792.) Arany lapjában a Kisfaludy Társaságnak is elküldött verses elbeszélés (Christoph Martin Wieland: *Oberon*) két énekének fordításával jelentkezett: *Koszorú* 1864. II. 10. sz. 1864. szept. 4. 228–234; 1864. II. 25., 26. sz. 1864. dec. 18., 25. 587–590, 611–615.

¹⁷⁷ Adósságára Csillag Sámuel ref. lelképásztor vállalt 200 forintig kezességet, melyet 1866. okt. 18-án fizetett be Csillag a gőzmalom-társulat pénztárába. Az adósságot csak 1871. nov. 9-én rendezték Simonffy Imre útján. Csillag kezeslevelét, Illésy adósságlevelét és a befizetést igazoló nyugtát lásd OSZK Levelestár Illésy György Csillag Sámuelnek, Debrecen, 1863. június 30.

nak érdekében, hogy a nagy adósságot vissza tudja fizetni. Végül 1865-ben hagyta ott Debrecent és pénztárnoki állását, ekkor családjával Pestre költözött, ahol számos lap munkatársaként, köztük *A Hon* segédszerkesztőjeként dolgozott.¹⁷⁸ Hosszan tartó, súlyos betegség után 1871. október 22-én hunyt el harminckilenc évesen.¹⁷⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy az egyébként népköltési alkotások publikálása iránt kevés érdeklődést mutató Illésy vajon nem pusztán a gyűjtőknek juttatott anyagi ellenszolgáltatás miatt állította-e össze a népköltési gyűjteményét?¹⁸⁰ Gyulai Pált személyesen ismerte, erre bizonyíték egy Illésy Györgytől származó, a feleségének címzett keltezetlen levele.¹⁸¹ A levélben a vidékről hazaérkező feleségének a családi pénzügyekről számol be Illésy, ebben a kontextusban jelenik meg Gyulai optimista, *minden jóval biztató* alakja. Feltételezésem szerint a biztatás valamilyen anyagi haszonnal járó munka elvégzésére vonatkozott, talán éppen a szerkesztődő népköltési antológia összeállítása kapcsán.

Az Akadémiai Kézirattárban szerencsésen fennmaradt Illésy közel 400 oldalas kéziratos folklórgyűjteménye.¹⁸² Az Akadémia kézirattára a gyűjteményhez kötve őriz egy Illésy Györgytől Gyulai Pálnak címzett, 1864 decemberéből keltezett, töredékesen fennmaradt levelet. Ebben Illésy a társaság számára használatra, illetve megvételre kínálja kétkötetes folklórgyűjteményét.

„[...] a benne levő iszonyu sok hiba miatt, és csak jó remény fejében küldöm fel, hogy mégis csak lesz tán közte egy kis használható. A két kötet gyűj-

¹⁷⁸ A Jókai szerkesztette *A Honon* és az *Igazmondón* kívül a *Fővárosi Lapok*, a *Magyar Világ*, és a *Sürgöny* is munkatársának tudhatta Illésyt.

¹⁷⁹ Pályaképéhez felhasználtam az OSZK-ban fennmaradt levelezését, valamint az alábbi cikkeket és nekrológokat: N. N.: Illésy György. *Igazmondó* 1871. V. évf. 40. sz. 319–322; y. y. [Vadnai Károly]: Illésy György emlékezete. *A Hon* 1871. okt. 24. IX. évf. 245. sz.; N. N. *Fővárosi Lapok* 1871. okt. 24. VIII. évf. 244. sz. 1115.; SZINNYEI J. 1891–1914. V. (1897) 34–36.

¹⁸⁰ Warga László nyilatkozata szerint a Kisfaludy Társaság a gyűjtési felhívásában közöltekkel („Fájdalom, a társaság nincs oly helyzetben, hogy a gyűjtést anyagi eszközökkel is támogathassa [...]” GYULAI P. 1961. 619.) ellentétben gyűjtőinek a gyakorlatban mégis fizetett: „A mi pedig azon 10 frtot illeti, mellyel a Kisfaludy-társaság az ily gyűjtemények ívét jutalmazza, az még a beszerzés költségeit sem fedezi.” WARGA L. 1872.

¹⁸¹ „Gyulainál voltam és minden jóval biztat.” OSZK Levelestár Illésy György Illésy György-néhez, k. n.

¹⁸² MTAK Kt. Irod 8-r 177.

teményt tehát azon megjegyzéssel bocsátom tekintetes úr rendelkezésére, hogy ha a másolási költség ívenként 30 kr-ával és a két kötet ára 1 f 25 kr-ával megtérítetik, akkor azokat egészen megtartani, ellenkező esetben a népies gyűjteményben használhatókat felhasználni és a könyveket visszaküldeni kegyeskedjék, hogy tartalmukat idővel figyelmesen átvizsgálva, élvezhetővé tesse. Munkálkodásához erőt és kedvet kívánva, tisztelettel maradok. Illésy György”¹⁸³

A jelenlegi formájában egykötetes gyűjtemény legnagyobb részben népdalokat tartalmaz (jellemzően csak a szövegeket, ritkán a kottát is), számos pro-verbium és találós kérdés, valamint szokás, tájszó és gyerekjáték-, illetve egy viseletleírás is található (utóbbi Furta és vidékéről, Hajdú-Bihar m.), ezenkívül egy novellamese, két állatmese, egy formulamese és négy csalimese olvasható a kéziratkötetben. A folklórküldeményből egy népmese (*Az okos leány*), egy balladák közé sorolt verses mű, valamint néhány, a gyermekfolklórhoz tartozó dajkarim és játékleírás jelent meg Illéstől az *MNGY* I. kötetében.¹⁸⁴

A továbbiakban kizárólag Illésy meséivel foglalkozom. A kéziratban az 58. sorszámú szöveg címmel és műfajmegjelöléssel szerepel: *Az okos leány. Mese.*¹⁸⁵ Az ismert novellamese *Az okos lány*-típusba tartozik (ATU 875), az *MNGy*-beli debreceni szöveg a mesetípus legkorábbi magyar nyelvű közlése.¹⁸⁶ Illésy a kéziratban külön fejezetbe rendezve közli többi meséjét *Gyermekmesék* közös címmel 1-től 7-ig számozva.¹⁸⁷ Az egyes mesék cím nélküliek, a kéziratban csak nagyon kevés, a lejegyzéssel egyidejű önkorrekció van. E mesetípusok a kor népmeseirodalmában sem voltak ismeretlenek, nyilván emiatt nem közltek

¹⁸³ Illésy György Gyulai Pálnak, 1864. dec. 1., Debrecen. MTAK Kt. Irod. 8-r 177/H 195.

¹⁸⁴ *Az okos leányon* (*MNGy* I. 468–469.) kívül: *Mózes és Julcsa* (balladák és rokonművek közé sorolva, a szerkesztői megjegyzés szerint nem egészen népi eredetű, a gyűjtés helyeként Álmós van feltüntetve), 211. (571.); táncszók Debrecenből, 313.; valamint gyerekjátékok és mondókák szintén Debrecenből, 350–354.

¹⁸⁵ MTAK Kt. Irod. 8-r 177. 22v–23r.

¹⁸⁶ *MNK* 4. 181. A típus korábban feljegyzett változatai közül kettő Ipolyi nevéhez köthető. Herczegh Mihály Hódmezővásárhelyen gyűjtött variánsát 1854 és 1858 között jegyezte fel (*Az aranyke.* IPOLYI A. 2006. 672–673.). Bihari Péter békési szövege (*A bíró leánya.* IPOLYI A. 2006. 805–807.) Ipolyi gyűjteményének legkésőbbi datált küldeménye, 1858-ból való. IPOLYI A. 2006. 48.

¹⁸⁷ MTAK Kt. Irod. 8-r 177. 180v–187r.

azokat az MNGy szerkesztői. Az 1. számú mese *A kis egér farkincája* elnevezésű típusba tartozik (ATU 2034),¹⁸⁸ mely éppen a prózai szövegek szerkesztője, Arany László mesegyűjteményében jelent meg *A macska és az egér* címmel 1862-ben.¹⁸⁹ A mese bevezető formulájához Illésy lábjegyzetet fűz, melyben a mesélő és a mesehallgató gyerekek közti interakció bizonyos jellegzetességeire utal: „Egyszer volt, hol nem volt, még az óperenciás tengeren is tul volt, még ott is volt a hol nem volt, kidült bedült kemenczének egy csepp oldala sem volt, de azért pogácsát sütöttek benne – *Te* is ettél belőle.” A személyes névmáshoz csillagozott jegyzet a következő: „Itt az elámuló gyerekekre nagyot kiált a mesélő. Persze, hogy megijednek.”¹⁹⁰ A következő két mese szintén ismert, mindkettő az állatmesék között számon tartott népmese. A cím helyett 2. számmal jelölt mese *A kutya, macska, kakas, tyúk, tojás, gombostű stb. vándorúton* (ATU 210) terjedelmes típusnevet viseli.¹⁹¹ Arany László ezt a mesét is ismerte, gyűjteményében *A farkas-tanya* címen közölte.¹⁹² A mesét Gyulai Pál fel is dolgozta *Kis tű kezdi, farkas végzi* címmel.¹⁹³ A mesemondás nonverbális jegyeinek rögzítésére e mesénél is törekedett Illésy:

„Egyszer volt hol nem volt, az óperenciákon is tul volt, még onnan is két kakas kukorékolásnyira, kilencz bolha ugrásnyira, volt egyszer egy nagy, nagy, ilyen nagy lyuk ni (itt a mesélő nagyot ásít), abban volt egy nagy dugó a dugóban volt egy nagy tű.”¹⁹⁴

A 3. számú mese a *Farkas-barkas* elnevezésű mesetípus keretében megjelenő *Kinek a legcsúnyább a neve?* típusba tartozik.¹⁹⁵ Ezután a gyűjteményben 4–7.

¹⁸⁸ MNK 9. 1990. 111.

¹⁸⁹ ARANY L. 1862. 270–272. Ugyanez a mese korábban megjelent Gáspár János kiadásában is: GÁSPÁR J. 1854. 78–79. VITA Zs. 1968. 272.

¹⁹⁰ A kiemelés az eredetiben aláhúzással: MTAK Kt. Irod. 8-r 177. 180 v.

¹⁹¹ MNK 1. 1987. 135. és MNK 9. 1990. 56–57. Első előfordulása *A' Farkas-nemzetség* címmel a *Muzáronban* jelent meg (1829. XIV. 97–101.)

¹⁹² ARANY L. 1862. 273–276.

¹⁹³ GYULAI P. 1870. 241–247.

¹⁹⁴ MTAK Kt. Irod 8-r. 177. 182.

¹⁹⁵ MTAK Kt. Irod 8-r 177. 184–186. ATU 20C+ATU 2010 I MNK 1. 60. MNK 9. 56. Ezen mese első nyomtatott előfordulása szintén a *Muzáronban* jelent meg, *Tyúkom-búkom* címmel: 1829. XIV. 102–106. ARANY L. 1862. 290–294. Farkas-barkas. Elterjedtségében vélhetőleg közre-

számmal jelezve négy csalimese következik.¹⁹⁶ Illésy kézíratos gyűjteményében egy rövid részt szentelt a katonafolklór bemutatásának is. Ezen gyűjteményegység értékét növeli az a tény, hogy Illésy anyagát nyilván saját élményeiből merítette. Illésy nagybátyja huszártiszt¹⁹⁷ volt, de ő maga is jól ismerte a bakavilágot, hiszen 1848-tól négy évig katonáskodott: honvédeként állt, később tüzér lett.¹⁹⁸ Szinnyei adatai szerint Illésy Raksányi és Lapiński útegeiben szolgált mint tűzmester.¹⁹⁹ A szabadságharc bukása után Komádiban (Hajdú-Bihar m.) bujdokolt, majd újra besorozták, ezúttal az Este-ezredbe, ahol zenész lett a katonazenekarban.²⁰⁰ A magyar folklorisztikai szakirodalom Gaal György meséket lejegyző közvéitjei óta számol a katonák közötti mesemondás gyakorlatával, sajnos ennek részleteiről csak nagyon kevés konkrét adattal rendelkezünk.²⁰¹

játszott az a tény, hogy Gáspár János felvette gyermekirodalmi olvasókönyvébe *A tyúk, kakas, őz, róka és farkas* címen a *Csemegek*ben. GÁSPÁR J. 1854 (2. kiad.) 59–61.

¹⁹⁶ MTAK Kt. Irod. 8-r. 177. 186–187. 4. sz. MNK 2101 B2^x *Mese mese mesd ketté... MNK* 9. 217. ARANY L. 1862. 327; 5. sz. MNK 2013A* *Volt egyszer egy ember... MNK* 9. 66. ARANY L. 1862. 327; 6. sz. ATU 2271 *Csali mesék MNK* 9. 234; 7. sz. *A hallgató szörnyű sorsa... MNK* 2100F^x *MNK* 9. 208–209.

¹⁹⁷ y. y. [Vadnai Károly]: Illésy György emlékezete. *A Hon.* 1871. okt. 24. IX. 245.

¹⁹⁸ A hazai tüzérség akkori társadalmi összetételének leírását lásd REÉ L. 1938. 63. „Önként jelentkező polgár-gyermekeket, iparosokat, főleg azonban tanulmányaikat abbahagyott egyetemistákat vettek fel. Utóbbiak rendesen szép karriert is értek el, mert a tüzértisztek a legénység soraiból kerültek ki. Később, szükség esetén a gyalogságtól és a lovasságtól is vettek át közembereket. Jótermetű, erős, átlag 171 cm magas egyéneket toboroztak, akiknek németül beszélni, olvasni, írni kellett tudniok. Előszóval fogadták meg a nőtleneket.”

¹⁹⁹ Teofil Lapiński főhadnagy 1849 júniusában a Máriássy hadosztály ütegparancsnoka volt (ugyanennél az I. hadtestnél a Mesterházy lovashadosztály élén Voigt Vilmos főhadnagy állt). CSIKÁNY T. 2000. 69. Raksányi Imre honvédtiszt és katonai teoretikus nevéhez fűződik az első magyar hadtudományi folyóirat (*Honvédelmi Szóvétnak*, 1848, Pozsony) kiadása. ÁCS T. 1974. Nincs adatunk arról, hogy melyik lehetett Raksányi útege, melyben Illésy is szolgált.

²⁰⁰ SZINNYEI J. 1891–1914. V. (1897) 34.

²⁰¹ Az 1878-as bosnyák háborúban (Bosznia és Hercegovina katonai megszállásában) részt vett Kenedi Géza visszaemlékezésében megörökítette Baghy Mihály gyalogos mesemondó alakját (Kenedi egy Baghy által elmondott mese vázlatos szűzséismertetése alapján a típust nem tudom megállapítani, azonban az elátkozott királykisasszonyok, a sárkány és a segítő állatok említése miatt bizonyos, hogy tündérmesére történik utalás. KENEDI G. 1904. 91–95. SZINNYEI J. 1891–1914. I. (1899) 11–12. A magyar királyi honvédség e háborúban való szerepvállalásáról lásd BALLA T. 2008. Az I. világháború mesélő katonái közül a kiskunsági Kerekegyházán élt gazdaemberről maradt fenn emlék: a két katona mesélőit idézi MÉSZÖLY G. 1929. 178–179.

Ezért is különösen érdekes, hogy Illésy saját katonaélményeinek papírra vetésekor a katonák mesemondását is jellemzi, tudtommal ez eddig az egyetlen, az 1848/1849-es szabadságharc katonáinak mesélési szokásáról fennmaradt egykorú beszámoló, melyet éppen ezért érdemesnek tartok hosszabban idézni:

„Bakatempók [?]

A magyar seregredeknél, különösen a bakáknál nagy szerepet játszik a mesélő. Takarodó után minden gyertya elalszik, s mindenki elhallgatni tartozik, csak a társai részéről tekintélyben s előjáróitól némi pártfogásban részesülő mesésnek szabad éjfél utánig is elmesélgetni, amihez bagóval szerez magának kedvet és erőt. A mesélő »csont!« kiáltással kezdi, mire azok, akik meséjét hallgatni kívánják »hus!«-t felelnek. Aki aztán »hus!«-t mondott köteles a mese bevégeztéig el nem aludni. A mesélő időnként többször kiált csontot, aki erre hussal nem válaszol, tehát alszik, annak komisz kenyere a mesélő ágya alá vándorol, s csak áldomásért adatik ki másnap.²⁰² Ilyen mesélő vén bakákról alkalmasszerűleg sok érdekést lehetne ellesni. A bakáknak saját nyelvök van, természetesen igen sok (rosz) német szóval feleresztve.”²⁰³

Ezután Illésy közel három tucat szót közöl a 19. század közepének katonai szlengjéből. Bár a reformkorban az Akadémia keretén belül voltak törekvések hadi műszótár összeállítására, ezek inkább a vezényleti nyelv magyarosítását

²⁰² Az első világháború előttről ugyanezt a szokást adatalta Kálmány Lajos is: „[...] a katonáknál szokásban lévő kényszerítve mesélés, mikor a sorosnak mesélésével ki kell húznia az estét, mely sokszor benyúl az éjszakába is. A mesemondó, mikor gondolja, hogy társai alszanak, vagy nem bányák, ha nem mesél is, azt mondja: *Csont!* ha hallgatnak társai, nem mesél tovább, de ha csak egy is ráfeleli: *Hús!* akkor folytatnia kell s ha új mesét is nem akar mondani, akkor a hőst olyan elhozataláért is küldi, csakhogy az idő teljék, melyért különben nem küldené, ha nem kényszerítve mesélne.” KÁLMÁNY L. 1914. 176. (A kaszárnyaéletről lásd még BALINT S. 1975. 16.) A 20. századból számos feljegyzésünk van a katonaság alatti mesélésről, a kényszerítve mesélésről is: lásd pl. RAFFAI J. 2004. 46.

²⁰³ A nehezen kibetűzhető cím első fele egyértelműen *baka*, a szóösszetétel második felének (*tempók*) olvasásában azonban bizonytalan vagyok. MTAK Kt. Irod. 8-r 177. 54–57. (1845-ben a mesélő öreg huszár alakját örököltette meg Eötvös József *A falu jegyzője* című regényében (1845. 58.) Idézi Gulyás Judit a mese szó használatáról *A magyar nyelv nagyszótárának történeti szövegtörzse* felhasználásával készített izgalmas dolgozatában. GULYÁS J. 2008b. 234–235.

célozták,²⁰⁴ szemben Illésy törekvésével, mely egy sajátos, együttélő férfiközösség egymás között használt beszédmódjának szociolingvisztikai jellegű leírása felé mutat.²⁰⁵

Illésy Györgynek a kötetben megjelent novellameséje adatolása az 1860-as évek első felében Debrecenben keletkezett nagy terjedelmű kéziratos, több folklórműfajt is tartalmazó folklórgyűjtés azonosításához vezetett el. Az *MNK* bibliográfiáján kívül a folklorisztika előtt ismeretlen szöveganyag további, aprólékos filológiai vizsgálatokat érdemelne.

Török Károly (1843–1875) és a vásárhelyi diák gyűjtők

Arany László mellett Török Károly volt az a gyűjtő, aki a legtöbb prózafolklór-szöveget adott közre az *MNGy* I. kötetében. Ezzel egyidejűleg önálló kötetként jelent meg 1872-ben az egyetlen vidék (Hódmezővásárhely)²⁰⁶ népköltési alkotásait reprezentálni hivatott *Csongrád megyei gyűjtés (MNGy II.)* című munkája a Kisfaludy Társaság kiadásában, melyet Török Károly egyedül jegyez. A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyve szerint 1864. november 30-án jelentette Gyulai, hogy Szél Farkas és Török Károly Hódmezővásárhelyről népköltési gyűjteményt küldtek be,²⁰⁷ 1865. október 25-én ismételten megemlítette Török Károly nevét Gyulai Pál a társaság tagjai előtt, jelezte, hogy az akkor hatodik osztályos gimnazista Töröktől Hódmezővásárhelyről egy alföldi népköltési gyűjteményt kapott, mely megítélése szerint „oly tökéletesen van rendezve, hogy azt változtatlanul, mint külön kötetet, véli a Kisfaludy Társaság népköltészeti gyűjteményébe fölvétetni.”²⁰⁸

²⁰⁴ MARKÓ Á. 1960.

²⁰⁵ A nagykanizsai Dózsa-laktanyában az 1880-as évek közepén gyűjtött katonafolklórról lásd Szilágyi Márton: A laktanya folklórja. 6–47. In KÖVESDI P.–SZILÁGYI M. 1988.

²⁰⁶ Bár a cím Csongrád megyei szövegeket feltételez, Katona Imre szerint az *MNGy* II. kötetének valamennyi szövege Hódmezővásárhelyről való. KATONA I. 1977. 48.

²⁰⁷ MTAK Kt. Ms 5767. 56.

²⁰⁸ 1865. okt. 25. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1865–1871. Ms 5768. 8. Mutatványokat korábban Arany János közölt a gyűjteményből. *Koszorú* 1864. II. 472.

Török gyűjteményének folklorisztikai értékelését Katona Imre végezte el.²⁰⁹ A *Csongrád megyei gyűjtés* mellett az *MNGy I.* kötetébe is szép számmal kerültek Török Károly gyűjtötte szövegek, a prózafolkloirt nyolc mondával, ezen belül a *Krisztus-mondák* nagy részével, illetve egy eredetmondával képviseli a többségében hódmezővásárhelyi, kisebb részben székesfehérvári gyűjteménye.²¹⁰ A mondákon kívül orosházi és hódmezővásárhelyi vízkereszti játékokat, székesfehérvári, Mindszenti, szegedi és kiskunfélegyházi betlehemeseket, valamint bizonyára egyéb, nevének feltüntetése nélkül²¹¹ megjelent szövegeket is küldött Arany László és Gyulai Pál gyűjteményébe. Jellemző, hogy Török gyűjtéséből azokat a szövegeket válogatták be a szerkesztők az *MNGy I.* kötetébe, melyek más gyűjtők által kevésbé vagy pedig egyáltalán nem voltak reprezentálva.²¹²

A hódmezővásárhelyi illetőségű Török Károly életrajzát és folklorisztikai munkásságát feltárta a néprajzi szakirodalom.²¹³ A Török Károlyról kialakított tudománytörténeti narratíva, Illésy Györgyhoz hasonlóan a fiatalon elhunyt, szegénységben élő,²¹⁴ emellett úttörő jelentőségű, majd méltatlanul elfelejtett gyűjtő toposzaival dolgozik. Kiss Lajos a II. világháború előtt kezdte összegyűjtögetni a Török Károlyra vonatkozó adatokat, figyelme kiterjedt nemcsak az írásban, hanem az emberi emlékezetben megmaradt töredékekre is. Török özvegye, Rumi Júlia és anyai nagybátyja, Sarkadi Sándor, valamint Török Károly iskolatársa és egyik legjobb barátja, Reiniger Jakab szóbeli elmondása,²¹⁵ tovább-

²⁰⁹ KATONA I. 1977.

²¹⁰ Külön címmel ellátva csak a XXII. számú szöveg jelent meg: *A Tisza eredete.* (495.) A *Krisztus-mondák* cím alatt megjelent valamennyi szöveg Arany László és Török Károly gyűjtéséből származik. (498–510.)

²¹¹ Jellemzően a népdalok egy része a gyűjtő nevének jelzése nélkül került közlésre.

²¹² Például vízkereszti játékok, siratók, gyermekdalok és a *Krisztus-mondák* szövegeit. Erről lásd KATONA I. 1977. 47.

²¹³ KISS L. 1939 (1964); TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955; KATONA I. 1977; SÁNDOR I. 1982.

²¹⁴ Török Károly 1857–1858 között kanász volt, ennek a ténynek túltreprezentálása jellemző a szakirodalomban. „Szegénységében sokáig kanász volt.” SÁNDOR I. 1982. (Kiemelés – D. M.)

²¹⁵ Török Károly életrajzához és Reiniger Jakabbal való kapcsolatához is fontos, Kiss Lajos által nem idézett adatokat is találhatunk Kiss és Reiniger levelezésében: OSZK Kt. Fond 78/296/1. Innen derül ki, hogy Reiniger hat évig osztálytársa és bizalmasa volt Töröknek, végrendeletének végrehajtásával is őt bízta meg Török Károly. Ezenkívül elárulja Reiniger, hogy maradtak nála Török Károlytól való levelek és fényképek. Reiniger Jakab Kiss Lajoshoz, 1913. márc. 12., Szeged. Egy másik, 1922. március 11-én Szegeden kelt levelében Reiniger elküldi Kissnek a két héttel korábban a Dugonics Társaság felolvasásán Török Károlyról – nőknek – tartott előadását, egyúttal

bá levéltári források, anyakönyvek és kéziratok alapján 1939-ben jelentette meg a mindmáig legalaposabb Török-életrajzot.²¹⁶

Török szülei szegény sorsúak voltak, édesanyja Sarkadi Mária, apja Török István, foglalkozását tekintve foltozóvarga volt.²¹⁷ Tízévesen (1853) kerül iskolába, Kiss Lajos a család szegénységének bizonyítékát látta abban, hogy négy iskolában töltött év után Török Károlyt apja kanásznak adta Nagy András *Erzsébet útféli* tanyájára.²¹⁸ Török könyvszeretete korán megmutatkozott, verseket is ebben az időben kezdett el írni.²¹⁹ Tizenhat évesen, 1859-ben került a hódmezővásárhelyi református gimnáziumba. Reiniger Jakab emlékezete szerint vidéki leveleket is írt Török ekkor a *Pesti Napló*ba,²²⁰ ennek köszönhetően az iskolának a lapból tiszteletpéldány járt. Katona Imre szerint a Greguss neve alatt 1863-ben, többek között a *Pesti Napló*ban is megjelent népköltésgyűjtési felhívás adhatta ösztönzést Török folklorisztikai gyűjtőmunkájához.²²¹ Itt szeretném megjegyezni, hogy az egyes gyűjtőnevekhez kapcsolt folklórgyűjtemények elfedik azt a tényt, hogy a folklorisztikai gyűjtőtevékenység a korban jellemzően társas tevékenység volt, Török nagyarányú gyűjtését sem magányosan végezte, Kiss Lajos számol be arról, hogy a vásárhely (és környéki) népköltési gyűjtésében gimnáziumi osztálytársai is támogatták Török Károly munkáját:

„A gimnazista Török Károly [...] a népet tanulmányozta, dalait, meséit gyűjtötte szorgalmasan. Néhány tanulótársa is segít neki a gyűjtésben, úgy-

ismét buzdítja Kisst a Török-életrajz megírására. OSZK Kt. Fond 78/296/2 A mellékelt négyoldalas felolvasás címe: *Török Károly emlékezete*. Reiniger Török-életrajzát nyomtatásban lásd REINIGER J. 1876.

²¹⁶ KISS L. 1939 (1964).

²¹⁷ DOMÓTÖR J. 2002. 229. Török Károly címszó (ebben Török Károly édesapja, Török István írástudatlanságáról is említést tett, adatának forrása ismeretlen).

²¹⁸ KISS L. 1939 (1964). 170.

²¹⁹ KISS L. 1939 (1964). 170.

²²⁰ Török összegyűjtött munkáinak jegyzékében nem szerepel *Pesti Napló*-beli közlemény. KISS L. 1939 (1964). 191.

²²¹ KATONA I. 1977. 46. *Pesti Napló* 1863. aug. 22. XIV. 190. sz. 2. Katona Imre szerint a felhívás annyira elnyerte Török tetszését, hogy „az egészet bemásolta egyik füzetébe, és az útmutatás szerint kezdett lázas gyűjtőmunkába” KATONA I. 1977. 46. Nem említi Katona, hogy állítását mire alapozta, látta-e az említett kéziratot füzetet.

hogy negyedik osztályos korában egy egész kötetre való népdalt, találós mesét, népmesét gyűjtött össze.”²²²

Török az 1862/1863-as tanévben végezte a negyedik osztályt. Amennyiben elfogadjuk Katona Imre feltételezését, miszerint Gyulaiék 1863 nyarán közzétett gyűjtési felhívása hatására kezdte el Török saját folklórgyűjtését, úgy a gyűjtést csak a negyedik osztály befejezése *után* kezdhette el. Ezek alapján a gyűjtemény ötödikes korában, 1863-ban vagy 1864-ben állhatott össze, hiszen 1864-ben már az anyag rendezéséhez és a kísérő jegyzetek elkészítéséhez fogott a diák gyűjtő.²²³ Természetesen az is lehetséges, hogy már a felhívást megelőzően is foglalkozott Török folklórszövegek feljegyzésével (erre egy 1861-es népdaljegyzése utal) a szakirodalom álláspontja, az, hogy tervszerűen mégiscsak a társaság felhívására kezdhett el dolgozni.²²⁴ Katona Imre Török érdemeit kisebbítve érezné, ha elfogadná, hogy a gyűjtemény összeállításában Török mások jelentős segítségére is támaszkodhatott, ő éppen abban látja Török gyűjtésének jelentőségét, hogy azt a korabeli gyűjtési gyakorlattal szemben, nem önkéntes gyűjtőhálózat segítségével, hanem egyedül szedte össze.²²⁵

²²² KISS L. 1939 (1964). 172. Az idézet Reiniger Jakab felolvasásából származik: OSZK Kt. Fond 78/296/2 Reiniger Jakab Kiss Lajoshoz, 1922. márc. 11., Szeged, *Török Károly emlékezete* 2.

²²³ A szerkesztésnél fontos szempont volt, hogy a máshol már megjelent variánsok ne kerüljenek be a gyűjteménybe. REINIGER J. 1867. VIII.; KISS L. 1939 (1964). 172. (Adatai Reiniger Jakab Török Károly emlékezete című dolgozatából származnak.) Reiniger szerint előbb Heckenasthoz, majd Emichhez fordult Török a kötet kiadása végett, utóbbi azzal utasította el, hogy a Kisfaludy Társaság gyűjteményének kiadására vállalkozott. Ekkor fordult Török Gyulaihoz, aki Reiniger állítása szerint Török gyűjteményét Arany Jánoshoz juttatta el 1865-ben. (3.) Török Károly 1882-ben a Gyöngyvári Katicza című balladához fűzött jegyzetben arról ad hírt, hogy e balladáját már 1864-ben publikálta (*Kolozsvári Közlöny* 1864. 127.). *MNGy* III. 1882. 473.

²²⁴ Katona Imre közölte e népdalt Török hagyatékából *Székesfehérvár 1861.* megjelöléssel. KATONA I. 1977. 48. Reiniger Jakab szerint a *Népdalok és mondák* is nagy hatást gyakorolt Török Károlyra. REINIGER J. 1876. VII. („[...] elleste a kútra menő leányok dalait, óra hosszágig elhallgatta az öreg szomszédok beszélgetését [...] figyelt a kukoricafosztás alkalmával vagy a fonóházban elmondott mesékre.” VIII.

²²⁵ „Arra is gondolni lehetne, hogy Török Károly diáktársaival is gyűjtetett, de ilyen esetet csak néhányat ismerünk; a szövegek zömét ő szedte össze és írta le, egyéni érdeme kimagasló. A kortárs Erdélyi János, Kriza János, sőt később még Kálmány Lajos, Berze Nagy János stb. gyűjteményei jelentős részben az önkéntes munkatársak által beküldött szövegeket tartalmazzák, Török Károly tehát az elsők között szakított ezzel a gyakorlattal: maga járt utána majdnem mindennek.”

Török Károly gyűjtési módszeréről a legközvetlenebb bizonyíték az Abonyi Lajoshoz két évvel az *MNGy* I. és II. kötetének megjelenése után (1874) írott levele, melyben leírja, hogy a vasárnap délutáni nagyszülői látogatásokat is összekötötte a gyűjtéssel:

„[...] midőn fejemet tanuló koromban a népköltési termékek gyűjtésére adtam, öröm volt látni a két aggot, ti. nagyatyámat és nagyanyámat mikép igyekezett egyik a másik által már elfeledt részleteket emlékébe visszaidézni s a szöveget eredeti volta szerint helyre állítani. Ugy hogy *gyűjteményemnek legalább is egy negyedét nekik köszönhetem.*”²²⁶

A továbbiakban mellőzve azt az egyelőre megválaszolhatatlannak tűnő kérdést, hogy a Török Károly neve alatt megjelent szövegek hány százalékát pontosan ki és honnan is gyűjtötte, Kiss Lajos állításából kiindulva pusztán amellet szeretnék érvelni, némileg Katona megjegyzése ellenében, hogy a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban a hatvanas években Török Károlyon kívül bizonyíthatóan mások is gyűjtöttek folklórszövegeket, még ha ennek terjedelme és keretei egyelőre feltáratlanok, az önkéntes diákgyűjtők (akiket, mint majd látni fogjuk, az Arany családig elvezető rokoni és baráti szálak fűztek össze) szerepét a hatvanas évek folklórgyűjtő-hálózatainak vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A hódmezővásárhelyi gimnáziumban 1861-ben alakult meg a Petőfi Önképzőkör, alapító tagjai között Török Károlyt is ott találjuk, négy évvel később ő lesz a kör elnöke.²²⁷ Sulcz Endre a kör működésének áttekintése során kimonodottan folklórgyűjtő tevékenységet nem említ, azonban a diákok költői alkotásai sorában több, a folklórra referáló műfajt fedezhetünk fel.

KATONA I. 1977. 47. Tárkány Szűcs Ernő is abban jelöli meg Török hatalmas gyűjtőmunkájának értékét, hogy maga jegyezte le a szövegeket. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955. 384.

²²⁶ Török Károly Abonyi Lajoshoz, 1874. dec. 19., Budapest. A levél lelőhelye: OSZK Kt. Fond I/181. Részleteit idézi TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955. 385. (Kiemelés – D. M.)

²²⁷ KISS L. 1939 (1964). 172, 180; FUTÓ M. 1897. 334. Sajnos Bodolay Gézának a diáktársaságok működését áttekintő monográfiája (BODOLAY G. 1963) erre az időszakra már nem terjed ki, azonban mindenképpen érdemes volna módszeresen is figyelmet fordítani a korszak diákműhelyei keretében végbemenő folklórgyűjtésekre.

„[...] 34 évi fennállása alatt több mint másfélezer dolgozatot olvastak fel a gyűléseken s bíráltak meg írásban és élő szóban. Munkásságuk felöleli a prózai és verses műfajoknak majd minden ágát, de mégis különösebben a *dalt*, elégiát, ódát, u.n. költői elmélkedést, epigrammát, tanítói költeményt, *mondát*, *regét*, *balladát*, költői elbeszélést, költői és tanítói leírást, műfordítást, novellát, történeti képet, széptani elemzést, bírálatot, értekezést és szónoki beszédet.”²²⁸

Tárkány Szűcs Ernő szerint az önképzőkör fontos feladatának tartotta a dalok, balladák, mesék és játékok gyűjtését, megállapítása szerint Török iskolatársai és ismerősei közül többen végeztek gyűjtést és küldtek be anyagot az Abafi-féle gyűjteményhez, név szerint is említi Háhn Adolfot és König Ármint. A gyűjtés irányítóját Török Károlyban jelölte meg.²²⁹

Az önképzőkör jegyzőkönyveinek nagy része sajnos megsemmisült, néhány töredék jegyzőkönyvből azonban Kiss Lajos tanulmányában Török költészetére vonatkozó adatokat közölt. A jegyzőkönyv szerint az 1864. március 26-án felolvasott Török-költemény (*A tavasz*) bírálója Szél Lajos volt.²³⁰

SZÉL LAJOS (1850–1881) ÉS EGY RÉGI HAZUGSÁGMESE

A kötetben négy hazugságmesét közöltek a szerkesztők, valamennyit azonos címen. *Az egyszeri gyermek II.* címmel helyet kapott egy *Szél Lajos gyűjt.* [!] *Hód-*

²²⁸ Sulcz Endre az önképzőkörrel szóló áttekintésében írja, hogy már ezt követően is létezett egy diaktársulás Aula néven, céljuk az erkölcsi nevelés, írásbeli dolgozatok készítése, szavalás és szóbeli vitaközlés volt. Ez a kör olvadt bele 1861. június 2-án az akkor már működő Önképző Egyletbe. Sulcz adatai szerint a kört 1861. ápr. 16-án alapították meg annak érdekében, hogy „előmozdítsa a művelődést és főcélja legyen jeles művek és hírlapok olvasása-, önmunkák készítése-, bírálatok- és szavalatok által arra törekedni, hogy az intézet növendékei nem csak hogy tanulói köteleességeket pontosan teljesítsék, hanem az intézetnek mindenhol és minden tekintetben becslésére váljanak.” SULCZ E. 1897. 333. A főszövegben közölt idézet: 341. (Kiemelés – D. M.)

²²⁹ Sajnos Tárkány Szűcs nagyon keveset árul csak el e gyűjtéséről. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955. 382. Az Abafi-gyűjteményről lásd POGÁNY P. 1954. Az 1859-ben Hódmezővásárhelyen született irodalomtörténész, Háhn valóban a vásárhelyi gimnáziumban kezdte el tanulmányait, de csak aztán, hogy Török Károly leérettségizett és Pestre költözött. SZINNYEI J. 1891–1914. IV. (1896) 241.

²³⁰ Kiss L. 1939 (1964). 178.

*mező-Vásárhely*²³¹ forrásmegjelöléssel ellátott, több ismert motívumból építkező hazugságmese is.²³² Egyéb, a mese forrására utaló információ a kötetből nem derül ki, azaz a publikáció alapján joggal gondolhatnánk, hogy Szél Lajos személyében a gyűjtőt kell látnunk. Azonban a *Napkelet* című heti közlőny szinte szó szerint ugyanezt a szöveget közölte – tizenkét évvel Aranyék előtt, 1860-ban (azaz éppen abban az évben, amikor elhatározták az *MNGy* újraindítását). A meseközlés²³³ a folyóirat *Vegyes* rovatában jelent meg egy bizonyos Dalos László két részből álló közleményeként. A hazugságmese után *Népdal a XVIII-ik századból* címmegjelöléssel szerzői név feltüntetése nélkül Pálóczi Horváth Ádám *Sári rózsám, hová mégy* kezdetű versét közölte Dalos.²³⁴

Fentebb már láttuk, hogy szerkesztői elv volt az, hogy az *MNGy* I. kötetéhez felhasználjanak nyomtatásban már megjelent folklórszövegeket,²³⁵ a lírai műfajokat tekintve ezt Olosz Katalin mutatta ki,²³⁶ bizonyítása meggyőző, hiszen fennmaradt Gyulai népdalokat tartalmazó gyűjtőkönyve, melyben a folyóirat forrásokat következetesen megjelölte. Azt is láttuk, hogy Kriza egyik 1872-ben közölt mondája korábban Arany lapjában jelent meg, innen került a gyűjteményes kötetbe, ezzel igazoltuk azt, hogy a *folyóirat* közlemények a prózafolklór esetében is releváns szövegforrásként működtek az *MNGy* I. szerkesztői szá-

²³¹ Minden bizonnyal azonosítható azzal a Széll Lajos (1850–1881) nevű, hódmezővásárhelyi születésű, jó nevű nemesi, kálvinista családból származó (a református lelkész és költő, Széll Sámuel fia) orvosdoktorral, akinek testvére a közköltészet iránt is érdeklődő Széll Farkas volt. SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. (1909) 655–656.

²³² *MNGy* I. 1872. 463–465. (AaTh 1962 I *Apám lakodalma* + AaTh 1961B* I, II, III, IV, V *Rázom a diót, hull a mogyoró...* + AaTh 1962 III, IV *Apám lakodalma*, AaTh 1882A *A fiú hazaszlád fejszéért, hogy kivágja fejét a faoduból* – MNK 1963*₃ *A szekerce megfiadzik*), V + AaTh 1880₁ *A fiút kilövik ágyúból*. MNK 8. 55. „Arany László célja a meseanyag válogatásakor az volt, hogy lehetőleg minden mesefaj, mely a magyarban eddig előfordult, legalább egy-egy mese által képviseltetve legyen.” i. m. 596. *Az egyszeri gyerek* című meséből négy variánst hoznak, az említetten kívül mindegyiket a szerkesztők gyűjtéséből: 459–473. I. 459–463. Arany László gyűjt., Bihar m.; III. 465–468. Gyulai Pál gyűjt. Kolozsvár; IV. 468–469. Gyulai Pál gyűjt. Szilágyság.

²³³ *Egy régi gyűjteményből*. Közli: Dalos László. *Napkelet* 1860. IV. 38. sz. sz. 605.

²³⁴ *A gyanúba esett szerelmes* című, *Sári rózsám! hová mégy? állj meg csak egy szóra!* kezdetű vers keletkezéstörténetének legkorábbi nyomát 1789-ben jelölhetjük meg, erről lásd BARTHA D.–KISS J. 1953. 199–200, 780.

²³⁵ *MNGy* I. VI. „[...] felhasználunk mindent, amit a hírlapok-, folyóiratok- és naptárakban elszórva találtunk és hiteles adalékoknak ítéltünk.”

²³⁶ OLOSZ K. 2003d. 58.

mára. Másrészt ez a szövegkezelési mód rávilágít arra az összefüggésre, mely a kéziratos énekeskönyvek és dalgyűjtemények közköltészetiként megjelölt verses és az eddig kevés figyelemben részesített *prózai* szövegei között fennállhat, mivel úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben egymás mellett léteztek verses és prózai műfajok ezekben a gyűjteményekben. Dalos Lászlónak a hazugságmese és a Pálóczi-vershez kapcsolt lapalji jegyzete alapján az ismeretlen énekeskönyv repertoárjáról valamelyest képet alkothatunk:

„Ezen gyűjtemény 1810-ben másolatott le, és tartalmaz számos népdalt, insurgensi ta[!]borzókat, akkor úgy [!] nevezett marsokat, és monda-féléből csak ez egyet. A népdalokból alább közlök mutatványt, és e gyűjteményt, mint irodalmunk eddig ismeretlen becses kincsét, ajánlom a t. cz. közönség és a szak férfiak figyelmébe. D. L.”²³⁷

Adva van tehát egy ismeretlen kéziratos énekeskönyv, melynek egy későbbi, a közlő datálása szerint 1810-ből való másolata állt Dalos rendelkezésére, ebben szerepelt több dal mellett a tárgyalt hazugságmese is.²³⁸ Ennek első nyomtatott szövegváltozata a Dalos László-féle 1860-ban megjelent folyóiratos közlés. Feltételezem, hogy Szél Lajos közvetlenül a folyóiratos közlést vette alapul, amikor szövegváltozatát elküldte az *MNGy* szerkesztőinek (a feltételezést a két textus feltűnő egyezése támasztja alá),²³⁹ akik a mese második publikációjánál forrásként már a negyedik közvetítő, Szél Lajost említették meg.²⁴⁰ Ezen újabb esetpéldával is azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a folklorisztikai szövegfilológia számára mennyire lényeges probléma az írott verziók egymáshoz való

²³⁷ *Napkelet* 1860. IV. 38. sz. 605. A hazugságmeséről és a hazugságversekről lásd TURÓCZI-TROSTLER J. 1942.

²³⁸ Bár Stoll Béla alapvető munkája több prózai szövegre is utal, a Dalos által hivatkozott gyűjtemény nyomára nem akadtam. STOLL B. 2002.

²³⁹ A két szöveg néhány szóban és egy komolyabb változtatásban tér csak el egymástól: a folyóiratos közlemény tót asszonya így kiált fel: „oh bozsemoj, bozsemoj”, míg a népköltési gyűjteményben a palóczi asszony ekképpen: „Ó-vé Máriám!”

²⁴⁰ A fenti adatok fényében tehát azt tudjuk, hogy eredetileg egy 1810 előtt keletkezett kéziratos vers- (és legalább egy prózaszöveget tartalmazó) gyűjtemény részeként már mint szöveg ismert volt az említett hazugságmese. Dalos a gyűjtemény 1810-es másolatát említi (ennek létrehozója volna a második közvetítő). A *Napkelet*-ben publikáló Dalos László a harmadik, így ezt a közlést alapul vevő és a mesét Aranyéknak továbbító Szél Lajos csak (legalább) a negyedik közvetítője a mesének.

viszonya, itt ugyanis az írott szövegvariánsok vándorlása az eddigiektől eltérően alakult: a fenti hazugságmese valamilyen kéziratos énekeskönyvből egy folyóirat hasábjaira került, onnan pedig a klasszikus magyar népköltési gyűjteménybe, ahol mint hódmezővásárhelyi szöveg jelent meg.

Feltételezem, hogy az a Szél Lajos, aki Török Károly említett versét bírálta²⁴¹ és *Az egyszeri gyerek* című hazugságmese hódmezővásárhelyinek feltüntetett változatát beküldő Szél Lajos egy személy, Török Károly iskolatársa és szintén a Petőfi Önképzőkör tagja volt.²⁴² Itt szeretnék visszautalni arra, hogy Török Károly birtokában volt egy daloskönyvnek, melyből csongrádi folklórgyűjteményébe több darabot is átvett.²⁴³ E gyűjteményt maga Török²⁴⁴ „a múlt század utólján, vagy a jelen század első évtizedében összeírt daloskönyv”-nek mondja.²⁴⁵ E két eset jó példa arra, ahogyan a klasszikus, 19. század második felében végében megjelenő népköltési gyűjteményekbe utat talált a korábbi közköltészeti hagyomány. (Nem tartom teljesen kizártnak a két daloskönyv, azaz a Dalos László által a *Napkelet*-közleményhez felhasznált, illetve a Török Károly birtokában volt énekeskönyv azonosságát sem.)

SZÉLL FARKAS (1844–1909) ÉS ARANY LÁSZLÓ

A Szél család egy másik tagját, Lajos bátyját, Szél(l) Farkast, is itt kell megemlítenünk. Széll Farkas ismert jogász, történész nevével ugyanis szintén találkozunk az *MNGy* I. kötetének gyűjtői között.²⁴⁶ Gyulai Pál tőle is közölt egy

²⁴¹ KISS L. 1939 (1964). 178.

²⁴² A megmaradt jegyzőkönyvek alapján tudható, hogy egy Széel [!] Lajos nevezetű a Petőfi Önképzőkör könyvvállományát gyarapította 1864/65 és 1865/66-ban. FUTÓ M. 1897. 344.

²⁴³ A népköltési gyűjteménybe átvett két tréfás dalt és két katonadalt lásd: *MNGy* II. 165–167, 215–216, 484–485. STOLL B. 2002. 257.

²⁴⁴ STOLL B. 2002. 257. (A gyűjtemény száma: Stoll 512.)

²⁴⁵ *MNGy* II. 483. Idézi: STOLL B. 2002. 257. (További utalások a daloskönyvére: *MNGy* II. 479. 485.)

²⁴⁶ Szinnyei szerint Széll Farkas (1844–1909) öccse volt Széll Lajoson (1850–1881) kívül Széll Ákos (1845–1903) is. SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. (1909) 647–648, 655. Itt jegyezném meg, hogy Sulcz Endre a Petőfi Önképzőkör indítványozója, valamint főjegyzőjeként is egy bizonyos Széel [!] Ákost említ. FUTÓ M. 1897. 333–334. Somogyi Sándor Arany László ifjúkori barátjaként azonosította Széll Ákost, aki szerinte Szél Kálmán rokona, így Arany Juliska házassága révén Arany Lászlóé is. „Széll Ákos Arany László ifjúkori jóbarátja, majd közeli rokona néneje, Arany Júlia házassága révén. Széll Ákos az öregedő Arany Lászlónak jó barátja volt, közösen gondozták

hódmezővásárhelyi megjelölésű folklórszöveget, ottani tájszólás szerint.²⁴⁷ Úgy vélem, hogy Széll személye nemcsak gyűjtőként tölthetett be fontos szerepet a vásárhelyi diákok között, de az Arany családdal való személyes kapcsolatai révén talán valamilyen ösztönzést vagy iránymutatást is közvetíthetett a vásárhelyi folklórgyűjtő diákok felé.

A folklorisztika Széll Farkast leginkább az általa felfedezett és róla elnevezett hat 16. (esetleg 17.) századi széphistóriát tartalmazó kódex okán tartja számon.²⁴⁸ Géresi Károly Széll Farkas nekrológiájában röviden megemlíti, hogy *valamilyen* néprajzi gyűjtemény is maradt Széll hagyatékában.²⁴⁹ Nem tudom biztosan, hogy Géresi milyen néprajzi gyűjteményre gondolt, azonban az Akadémiai Kézirattárban Széll Farkas neve alatt őriznek egy vegyes, történeti és folklorisztikai tárgyú cédulákat tartalmazó dobozt,²⁵⁰ valamint egy folklorisztikai szempontból az előzőnél sokkal jobban használható, *Széll Farkas-énekeskönyve* elnevezésű tételt.²⁵¹

Széll Farkas folklórérdeklődéséhez további adalék, hogy a *Szépirodalmi Figyelő*ben 1862-ben két népköltészeti vonatkozású fordított közleményt is publikált a szerb lakodalmi és hősi dalokról. Vélhetőleg E. Eugen Wesely, vinkovcei

Arany Júlia elárvult kislányát, Széll Piroskát.” Ugyanitt közli Arany László Széll Ákoshoz írott levelét is. (1865. febr. 26. Pest) SOMOGYI S. 1956. 14. (Szél Kálmán és a bessenyei Széll család rokonságát egyelőre sem igazolni, sem cáfolni nem tudom, azonban feltűnő, hogy a Széll-fiúk édesanyját Szél Kálmán búcsúztatta el. Szél Kálmán: *Özv. Széll Sámuelné* szül. nagybesenyői Bessenyei Anna koporsójára tett koszorú. Emlébeszéd és ima. 1894. decz. 4. Erdőgyarakon, Debreczen, 1895.)

²⁴⁷ Amott látod... (tájszólás szerint) MNGY I. 1872. 190–191. Szél Farkas, Hódmezővásárhely.

²⁴⁸ SZÉLL F. 1884. A kódexben található széphistóriák motívumainak tipológiai vizsgálata segítségével a kódex megszerkesztettsége mellett érvel TÓTH Cs. 2002.

²⁴⁹ „Érdekes magyar néprajzi gyűjtemény is maradt utána.” GÉRESI K. 1910. 71.

²⁵⁰ MTAK Kt. Tört. 4-r 212. *Széll Farkas történeti, folklorisztikai jegyzetei*. Az ígéretes cím alatt hat csomagban több ezer rendezetlen, nehezen olvasható cédulát, főként Széll történeti forráskiadványaihoz tartozó jegyzetanyagot találunk. A különböző történeti forrásokból származó adatok származási helyeinek megjelölése jellemzően vagy hiányzik, vagy nem egyértelműen eldönthető, hogy mire utal. A folklorisztika esetleg a néhány, 18. századi peres iratból kijegyzetelt babonaadatokat hasznosíthatja, illetve a (talán) debreceni vonatkozású helynevekről készített cédulákat.

²⁵¹ MTAK Kt. 8-r 147. Szél Farkas énekeskönyve. A 89 lapos kis füzetben 269 tétel, főleg dal és néhány verses köszöntő szövege olvasható. Az utolsó lap alján keltezés olvasható: 1863. nov. 19. H[ód]M[ező]Vásárhely. (A kéziratra hivatkozik Küllös Imola. KÜLLÖS I. 2004. 419–423, a Szél Farkas ék. jelzete a 422. oldalon.)

gimnáziumi tanárnak a Vuk Stefanović Karadžić által 1826-ban közzétett szerb lakodalmi dalokhoz írott bevezető tanulmányának fordítása lehetnek a kérdéses publikációk.²⁵²

Gyulai Pál a lassan készülő népköltési gyűjteményből 1864-ben az *Alföldiek Segélyalbumában* három népballadát közölt.²⁵³ Ezekre Széll Farkas felfigyelt és egy közleményében az utolsó szöveget egy szerinte teljesebb és jobb változatban közölte:

„Én Hódmező-Vásárhelyen (Csongrád megye) hallottam és írtam le az egészet, és sietek bemutatni, hogy ha még nem késő, így jönön a t. társaság gyűjteményébe.”²⁵⁴

Széll Farkas még egy kevésbé ismert, szerkesztői munkájára szeretnék utalni. 1865-ben kalendáriumot is adott ki *Hód-mező-vásárhelyi Alföldi naptár 1865-ik évre* címmel. A Széll család és Török Károly személyes kapcsolatára vonatkozó

²⁵² Szél Farkas: Szerb lakodalmi dalok szokások. Wesely után. (Mutatvány egy nagyobb munkából.) *Szépirodalmi Figyelő* 1862. jan. 16. II. évf. 2. félév 11. 165–166. és jan. 23. 12. sz. 162–185. Illetve: Szerb hősi dalok. Wesely után. *Szépirodalmi Figyelő* 1862. szept. 25. II. évf. 2. félév 21. sz. 326–329. Vö. Serbische Hochzeitslieder hrsg von Dr. Wolf Stephansohn Karadgich [!] Pest, Trattner, 1826. (A bevezetést lásd az 5–47. oldalakon.) Karadžić az európai folklorisztikában betöltött szerepéről lásd COCCHIARA, G. 1962. 264–266; PREDRAG S, 1987; továbbá a vele foglalkozó kiterjedt szakirodalom összefoglalását lásd Voigt Vilmos: Primus inter pares. Miért Vuk Karadžić a legnevezetesebb folklórgyűjtő a 19. század Délkelet-Európájában? In VOIGT V. 2004a. 220–222. (213–220.)

²⁵³ REVIZKY SZ.–ZILAHY K. 1864. 228–229. Gyulai Pál: Népdalok (A Kisfaludy-társaság újabb gyűjteményéből). Monostori határon... [megjelent: *MNGy* I. 1872. 268–269. Gyulai Pál, Kalotaszeg]; Szépen legel a Prónai gulyája... [*MNGy* I. 1872. 203. *Az ispánné leánya*, Szabó Károly, Nógrád m.]; Megégett a szegedi nagy cserény... [*MNGy* I. 1872. 206. *A gulyás szeretője*. Abonyi Lajos, Pest m.]

²⁵⁴ Szél Farkas: Egy népballadáról. *Kalauz* 1864. okt. 30. II. évf. 2-ik fele 6. sz. 43–44. Széll Farkas történeti-folklorisztikai érdeklődését jól jellemzi, az 1860-ban (Arany János tanítványaként) a nyári szünet ideje alatt Hódmezővásárhelyről küldött levelében írott következő néhány sor: „Az általam sokszor említett XVIIIik századbéli népdalokat, Szentjóni Szabó László költeményes munkáival együtt, – hamarabb mint reméltem –, van szerencsém megküldeni.” *AJÖM* XVII. 423–424. (890.) Szél Farkas Arany Jánosnak, 1860. aug. 8., H. M. Vásárhely. Széll Toldynál is jelentkezett irodalomtörténeti ritkaságokkal, elsősorban anyai ági felmenője, Bessenyei György (autográfának hitt) kéziratait ajánlotta fel Toldynak. Lásd Széll Toldy Ferenchez, 1860. nov. 21. és 1861. jún. 6., Nagykőrös. MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r. 113. Toldy Ferenc levéltárcája.

újabb adatot kínál e kiadvány, ugyanis a kalendáriumoktól nem idegen publikációs gyakorlatnak megfelelően egy népmeseként megjelölt anekdotikus tréfás mesét közöl itt a szerkesztő Török Károly neve alatt.²⁵⁵

Az irodalomtörténet Széll Farkast Arany János nagykörösi tanítványa és Arany László barátjaként, különösképp pedig a *Széptani jegyzetek* egy (a kanonikus Pap Károlytól közzétett [1934] szövegénél korábbi) változatának birtokosaként ismeri.²⁵⁶ Az Arany családdal való kapcsolata azonban ennél közvetlenebb volt. Arany János egy 1860-ból való, Ercsey Sándornak írott levelében említi, hogy Arany László és Széll Farkas együtt utaztak 1860-ban Nagyszalontára Hódmezővásárhelyen és Erdőgyarakon (Ghiorac, Bihar m.) keresztül. „Laczi késedelme miatt nehogy aggódjatok: ő nem vaspályán hanem Szél Farkassal per Vásárhely, Gyarak–fog odaérni, s nagy rustog-o-kat tart.”²⁵⁷

Arany László és Széll Farkas, születési évükből (1844) következőtve, Nagykörösön osztálytársak lehettek. Arany László kiadatlan levelei között található egy Széll Farkasnak címzett 1897-ből való levél is, melyben Arany László negyvenesztendő barátságukat említi meg.²⁵⁸ A fent említett, 1860-ban Hódmezővásárhely érintésével Szalontára tett közös kirándulás talán magyarázatul szolgálhat arra a kérdésre, hogy Arany László nagykörösi és nagyszalontai mese- és mondagyűjteményébe hogyan kerülhetett *A kis kakas gyémánt félkrajcárja* című mese *Hódmező-Vásárhely* helymegjelöléssel.²⁵⁹ Arany Lászlónak akár

²⁵⁵ Az éjféltáncz. Népmese. Közli Török Károly. Szél Farkas (szerk.) *Hódmező-vásárhelyi Alföldi naptár 1865-ik évre* címmel II. évf. H[ód]-M[ező]-Vásárhely. Kiadja Igaz Sámuel, 1865. 24–25. (A történet a részeg molnárról szól, aki a csónakját ölelgette, miközben azt hitte, hogy tündérlányokkal táncol.) Később megjelent: *MNGy* III. 424–426.

²⁵⁶ GÉRESI K. 1910; PAP K. 1934. A Széll-hagyatékban fennmaradt, Széll Farkas kiegészítéseit és pecsétjét tartalmazó kézirat Keresztury Dezső szerint az ismert *Széptani jegyzetek* egy korábbi fogalmazványa. *AJÖM* X. 634. A teljes szöveget lásd: 635–661. (A nagykörösi gimnázium tanmenetében a „szépészet elemei” nyolcadikos tananyagként szerepelt. *AJÖM* X. 631. Széll Farkas az 1860/1861 tanévben volt nyolcadikos, a kézirat később kerülhetett a birtokába. Széll-nekrológiájában Géresi így emlékezett az Arany-relikviákat gyűjtő elhunytáról: „Az Arany János hagyatékából ki-selejtezzek töredékeken Aranynak érdekes széljegyzeteit antiquariusi lim-lombban kereste és találta meg”. GÉRESI K. 1910. 71.)

²⁵⁷ Arany János Ercsey Sándorhoz, 1860. aug. 5., Nagy-Körös. *AJÖM* XVII. 420–421. (889.) Vö. NOVÁK L. 2002. 34.

²⁵⁸ Arany László Széll Farkashoz, OSZK Kt. Levelezés, 1897. május 15., Budapest.

²⁵⁹ *MNGy* I. 443–446. MNK 715B* MNK 2. 405.

ezen út, akár egy másik hasonló (terepmunkának is tekinthető) kirándulás során lehetett alkalma Hódmezővásárhelyen mesét gyűjteni.²⁶⁰ Az is elképzelhető, hogy Arany László nem személyesen gyűjtötte a vásárhelyi mesét, hanem valamelyik ismeretlen vásárhelyi illetőségű buzgó (diák) folklórgyűjtő szolgáltatta azt neki. A fenti rokoni és baráti, egyszerűen személyes kapcsolatok említésével amellettt szeretnék érvelni, hogy az Arany család a vásárhelyi születésű Széll Farkas révén bizonyosan tudott a Petőfi Önképzőkör diákjainak népköltésgyűjtő tevékenységéről, talán még azt az állítást is meg lehetne kockáztatni, hogy a Kisfaludy Társaság 1863-as gyűjtési felhívásától függetlenül, korábban személyes kapcsolatok révén Arany Jánostól, illetve a mesegyűjtő Arany Lászlótól is kaphattak ösztönzéseket a folklórgyűjtéshez.

A fiatal Arany László még két lehetséges vásárhelyi kapcsolódási pontjára is rámutat Novák László, ugyanis egy bizonyos Kóti József, a nagykőrösi református gimnáziumban Laci osztálytársa, szintén hódmezővásárhelyi származású volt. Ezenkívül Arany János kollégájának és barátjának, Szabó Károlynak Mihály bátyja is Hódmezővásárhelyen lakott. Novák feltételezése szerint többek között a diáktárs, illetve apja barátjának ismerősi köre is Vásárhelyre vonzotta Arany Lászlót.²⁶¹

Adatokkal igazolható, hogy a Szél(l) testvéreken kívül Török Károly első életrajzírója, Reiniger Jakab is részt vett a gyűjtésben.²⁶² Török barátja és osztálytársa Reiniger Jakab, később a szegedi ügyvédi kamara elnöke és a *Jogász-Lapok* szerkesztője nevével egyébként egy orosházi betlehemes is megjelent az *MNGy* I. kötetében.²⁶³

²⁶⁰ Vö. KATONA I. 2015. 1081.

²⁶¹ Lásd a Katona Imre tanulmányához fűzött szerkesztői lábjegyzetet: KATONA I. 2015. 1081. Kerényi Ferenc adatai szerint Kóti (1838–1922) 1854 és 1858 között tanult Nagykőrösön, ezt követően a pesti jogi egyetemen folytatta tanulmányait. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a mindkét helyen a később ügyvédként tevékenykedő Kóti Arany Lacinak inkább *iskolatársa* lehetett, mint osztály- vagy évfolyamtársa. KERÉNYI F. 2003. 91.

²⁶² Török és Reiniger kapcsolatáról lásd OSZK Kt. Fond 78/296/1. Reiniger Jakab Kiss Lajos-hoz, 1913. márc. 12., Szeged.

²⁶³ *MNGy* I. 76–82. Reiniger Jakab, Orosháza. E szöveget a *Magyar Sajtó*ból vették át. 1864. december 24. X. 294. 1376–1377. (Ugyanerre hivatkozik vélhetőleg Gyulai Pál egy a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent betlehemes szövegközléshez fűzött lábjegyzetben: Szathmáry Károly: Egy debreczeni mysterium. *Vasárnapi Ujság* 1866. ápr. 1. XIII. 13. 151–152. E közlemény is megjelent,

Az eddigiek fényében leszögezhetjük, hogy a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban, különösen pedig a Petőfi Önképzőkörben a hatvanas évek elején a népköltési gyűjtést nem egyedül Török Károly képviselte. A hódmezővásárhelyi református gimnázium tanulói közül három gyűjtőt (Török Károly, Reiniger Jakab, Széll Lajos), valamint egyikőjük ekkor épp Nagykőrösön tanuló testvérét, Széll Farkast sikerült azonosítani, e kör diák gyűjtői mellé lehet állítani Arany Lászlót mint olyan, a népmese iránt érdeklődő fiatalembert, aki a vásárhelyi diákgyűjtőkkel feltehetőleg baráti kapcsolatot ápolt, és mint aki *A kis kakas gyémánt félkrajczárja* című mesét Hódmezővásárhely megjelöléssel publikálta.

A folklórgyűjtő kör további vizsgálatát és pontosabb körvonalazását (pl. Voltak-e még tagjai? Volt-e helyi, a gyűjtést irányító tanár? Arany János Széll Farkas tanáraként számítható-e ilyen szellemi vezetőnek? Milyen műfaji megoszlású és nagyságrendű anyagot gyűjtöttek, ebből mit és hol tettek közzé? Hol vannak a kézírataik?) feltétlenül fontosnak tartom, ezúttal csak hangsúlyozni szeretném annak a jelentőségét, hogy az irodalmi önképzőkörök működése és a diákgyűjtők hatvanas évekbeli folklórgyűjtése az eddig ismertnél nagyobb arányú lehetett.

E kronologikusan Török Károly diákéveihez tartozó kitérőt követően Török Károly életének gimnázium utáni, az *MNGy* két szerkesztőjével való személyes kapcsolata időszakának bemutatásával folytatom.

Török Károly 1867-ben érettségizett a vásárhelyi gimnáziumban, majd Pestre költözött jogot tanulni. Reiniger Jakab emlékezete szerint „egy vásárhelyi gazda anyagi támogatásával kelhetett csak útra, és iratkozott be a pesti jogi karra (oda, ahol Arany László is tanult 1865-ig). Török életének e mozzanatánál azért fontos egy pillanatra megállni és Gyulai Pállal való kapcsolatát alaposabban szemügyre venni, mert egyrészt ez az *MNGy* I. kötetének megjelenését közvetlenül megelőző időszak (ennél fogva még ha korábbi időből is származik a gyűjtés, tétje lehetett a népköltési gyűjteményben megjelenő szövegek szempontjából annak, hogy egy gyűjtő és a szerkesztő milyen viszonyban állt egymással), másrészt társadalomtörténeti aspektusból sem érdektelen megfigyelni azt, hogyan viselkedtek a paraszti környezetben nevelkedő tehetséges, vidéki szegény, kiemel-

MNGy I. 9–28.) Ujvári Péter Reinigert a szegedi zsidó hitközség kiemelkedő tagjai között tartja számon (az ügyvédi kamara elnöke volt). UJVÁRI P. 2000 (1929). 830.

kedő folklórkompetenciával rendelkező fiúval a korabeli irodalom prominens képviselői.

Törökről rendre megemlítik életrajzírói, hogy ez idő tájt Gyulai Pál vette gyermekei mellé *instruktornak*, Arany László útján pedig még hivatalt is kapott a Magyar Földhitelintézetnél.²⁶⁴

Török a társasághoz küldött gyűjtései okán hamar magára vonhatta Gyulai figyelmét. Gyulai Pál révén ismerkedett meg Petőfi Zoltánnal (1848–1870) is, akinek Gyulai nagybátyja volt. A két fiú barátságot kötött, 1868 telén egy rövid ideig együtt is laktak Pesten.²⁶⁵ Életének e szakaszáról fontos dokumentum Petőfi Zoltánnal folytatott levelezése. E korpuszt Tárkány Szűcs Ernő ismertette, említett írásában szemelvényeket is közölt a levelekből.²⁶⁶ Török Károly és Petőfi Zoltán levelezésének 1869 karácsonya és 1870 tavasza között keletkezett hat darabját az OSZK Kézirattára őrizte meg.²⁶⁷ A továbbiakban az e levelekből kiolvasható, Török Károly és a Gyulai család, valamint Török és Petőfi Zoltán kapcsolatára vonatkozó adatokat mutatom be.

Gyulai Pál elfoglaltsága miatt a családi ügyekről gyakran Petőfi Zoltánnak a családdal ebben az időben szoros kapcsolatban állt Török Károly referált. Török egyik 1869 karácsonya előtt kelt levelének utolsó oldalára három rövid, gyerekirásban megmaradt levélke került, Petőfi Zoltán féltestvére, az akkor már egy éve félárva Horvát Ilona, valamint a két, szintén félárva Gyulai-gyermek,

²⁶⁴ „Gyulai Pál segíteni akart rajta havi tizenöt forinttal, de Török Károly nem fogadott el olyan jutalmat, amiért meg nem dolgozott, ezért aztán gyerekei mellé nevelőül alkalmazta.” KISS L. 1939 (1964). 185–186. Lásd még Reiniger Jakab: *Török Károly emlékezete*. OSZK Kt. Fond 78/296/2 Gépirat 4.; REINIGER J. 1876. V.; TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955. 382; SÁNDOR I. 1982. 335. Kiss idézett tanulmányában említi, hogy Sebestyén Gyula egy 1908-as írásában Török Károlyt mint a „Gyulai Pál gyermekei derék nevelőjét” említi. KISS L. 1939 (1964). 186. (Sebestyén az egyetemen Gyulai tanítványa volt, így feltehetőleg Török Károlyra vonatkozó adatai magától Gyulaitól származtak.) Arany László 1866-tól dolgozott a Földhitelintézetnél. SZINNYEI J. 1891–1914. I. (1891) 233.

²⁶⁵ KISS L. 1939 (1964). 186. Petőfi Zoltánról lásd DÉRI Gy. 1909; újabban társadalom- és mentalitástörténeti alapozottsággal SZILÁGYI M. 2007. Kerényi Ferenc, a legalaposabb Petőfi-életrajz szerzője csak nagyon szűkszavúan beszél Petőfi Zoltán élettörténetéről, ebben főként sikertelen tanulmányaira és vándorszínészetére koncentrál. KERÉNYI F. 2008. 469–470. (*A családtagok sorsának alakulása* című részben, 468–470.)

²⁶⁶ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1955. 383–384.

²⁶⁷ OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz.

a tízéves Aranka és a nyolcéves Kálmán²⁶⁸ karácsonyi üzenetei a hosszú ideje betegeskedő Zoltán számára.²⁶⁹ A Gyulai Arankával éppen egyidős Horvát Ilona levélkjéből kiderül, hogy Török Károly ezen a télen hetente háromszor járt hozzájuk tanítani, ebből arra lehet következtetni, hogy Török Károly nemcsak Gyulai gyermekeit, de Szendrey Júlia kislányát is tanította: „Most egy kisasszony lakik a felső emeleten és most attól németül tanulunk minden reggel, Török bácsi csak háromszor jön egy hétben.”²⁷⁰ Könnyen elképzelhető, hogy Gyulai gyermekeit és a Gyulai Arankával (vagy ahogyan a levelekben említik Arka, Anka) éppen egyidős Horvát Ilonát együtt tanította Török – ahogyan a kis Ilona írta – hetente háromszor.²⁷¹

²⁶⁸ Gyulai Aranka Júlia 1859. június 15-én született. (Lásd Gyulai levele Arany Jánoshoz, 1859. jún. 16., Kolozsvár. *GyPLEv* 1961. 377. és PAPP F. 1935. I. 460.) Gyulai Kálmán 1861. május 23-án. (Nádasdy Lipótné gratulál Gyulainak fia születéséhez. *GyPLEv* 1961. 682. és PAPP F. 1935. I. 461.) Gyulai Margit 1862. okt. 12. előtt született. Lásd Gyulay Ferenc levelét, Kolozsvár, 1862. okt. 12. *GyPLEv* 683. 1862. dec. 19., Pest, Gyulai Pál Erdélyi Jánoshoz: „három gyermek atyja vagyok.” *GyPLEv* 1961. 484.

²⁶⁹ Petőfi Zoltán ekkor a gyógyfürdőjéről ismert dél-tiroli Meranban kezeltette magát. Petőfi Zoltán tüdőbetegségéről DÉRI Gy. 1909. 110–129; SZINNYEI J. 1891–1914. X. (1905) 1031. Törökkel való ismeretségéről KISS L. 1939 (1964). (Zoltán és mostohaapja Szendrey Júlia halála utáni – 1868. szept. 6. – rossz viszonyára jellemző, hogy Horvát fiait egy évvel e karácsonyi üdvözlét kelte előtt arra kérte, hogy Zoltánnak ne írjanak levelet, mert az nagyon tiszteletlen vele szemben, talán e miatt az atyai intelem miatt hiányzik e levélről Attila és Árpád féltestvérüknek szóló üdvözlötte. 1868. szept. 10., Pest. MIKES L.–DERNŐI KOCSIS L. 1930. 198.)

²⁷⁰ OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz, Pest, 1869. *karácson előtt négy nappal*. Horvát Ilonát édesanyja, Szendrey Júlia halála előtt Gyulai Pál vette magához a betegágytól távol tartandó. „A kis Ilonkát nevelőkisasszonyával együtt elvitték Gyulaiékhoz, csak ritkán hozták el anyja betegágyához.” MIKES L.–DERNŐI KOCSIS L. 1930. 176.

²⁷¹ Szendrey Júlia és Horvát Árpád gyerekeiről lásd SZANA T. 1891. 151; MIKES L.–DERNŐI KOVÁCS L. 1930. 122, 136, 152–153. Két fiuk közül Attila 1851. szept. 6-án, Árpád 1855. július 18-án született. 1857-ben Viola nevű kisányuk született, meghalt ebben az évben, Ilona lányuk 1859. július 26-án született.

Török és Gyulaiék kapcsolatát jól jellemzi, hogy a szállásait (pénztelenség okán) gyakran változtató²⁷² Török egy időben (1870 áprilisában biztosan) Gyulaiéknál is lakott.²⁷³

A levelekből is kiolvasható, hogy Gyulai Pál mellett Arany László (mint a Magyar Földhitelintézet gazdasági igazgatója) is támogatta anyagilag Török Károlyt pesti évei alatt. Török Károly maga számol be arról, hogy 1869 telétől a Földhitelintézethoz is hivatalnokoskodott, tehát a Gyulai-gyerekek és a Horvátlány nevelésével egyidejűleg: „a Magyar Földhitelintézettől a hol jelenleg diurnistáskodom [napidijaskodom], 50 azaz mond: ötven osztr[ák]. ért[ékű] fl[o]-r[in]tot *kaptam* újévi *ajándék fejében!*”²⁷⁴ Hivatali teendői mellett jogi egyetemi tanulmányait is folytatta (ha nem hagyott ki évet, úgy ekkor harmadéves volt a huszonhat éves Török Károly).²⁷⁵

Török Károly méltányolta az általa egyébként is nagyra becsült Gyulai iránta való gondoskodását. Török nagybetegen nem sokkal az *MNGy* I. és csak a saját gyűjtését tartalmazó *MNGy* II. megjelenése után hazaköltözött. 1874. szeptember 2-án Hódmezővásárhelyen kelt levelében köszönte meg Gyulainak a hozzá való jóságát.²⁷⁶

Gyulaival való szoros kapcsolatára jellemző, hogy a harminckét évesen elhunyt Török végrendeletében Gyulait is örököseül nevezte meg. Barsi Gyula Török halála után két nappal, 1875. május 14-én Hódmezővásárhelyen kelt levelében küldte el Gyulainak Török végrendeletének egy példányát, melyben Török

²⁷² Petőfi Zoltánnal 1868 telén lakott együtt, ezt a közösen töltött időt említi fel Tirolban tartózkodó barátjának. OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz, Pest, 1869. *karácson előtt négy nappal*. Petőfi Zoltán 1868 augusztusában utazott beteg anyja mellé, 1869 márciusáig tartózkodott Pesten. Kiss L. 1939 (1964). 186. Szendrey Júlia 1868. szeptember 6-án halt meg. SZINNYEI J. 1891–1914. X. (1905) 1027–1030.

²⁷³ OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz, Pest, 1870. április 9. („Egy földél alatt lakom Gyulai úrral.”).

²⁷⁴ OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz, Pest, 1870. január 10. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷⁵ OSZK Kt. Fond VII. 148. Török Károly levelei Petőfi Zoltánhoz, Pest, 1870 *nagybőjt elején*. Kiss L. 1939 (1964). 185.

²⁷⁶ „[...] azon idő óta, a mikor megismertem, érdememen felül jó szívű és nyájas volt irántam. Az ég áldja meg érte.” MTAK Kt. M. Irod. Lev. 8-r 30/20. Török Károly Gyulai Pálnak, 1874. szept. 2., Hódmezővásárhely.

Gyulaira saját könyvtárából könyveket hagyományozott.²⁷⁷ Gyulain kívül még a Magyar Nemzeti Múzeumnak juttatott könyveket Török, egyébként édesanyja és felesége voltak örökösiként megnevezve.

TÖRÖK KÁROLY KÉZIRATAI

Katona Imre Török Károly 1882-ben az *MNGy* II. köteteként megjelentetett *Csongrád megyei gyűjtésének* szöveganyagáról szólva megjegyzi, hogy Török Károly kéziratai vagy megsemmisültek, vagy ismeretlen helyen lappanganak.²⁷⁸ Ugyanakkor Katona azt is írja, hogy Török *kevéske kézíratos hagyatéka* fennmaradt, azonban sem azt nem jelezte, hogy pontosan milyen kézirat-ról van szó, sem pedig annak lelőhelyét nem adta meg.²⁷⁹ Katona tanulmányából Török kézíratos hagyatékának egy része rekonstruálható, bizonyos, hogy Katona több népköltési szöveg Török-kéziratát is ismerte, hiszen a nyelvjárásban való lejegyzésen kívül azt is írta, hogy az *MNGy* I. kötetében közzétett néhány Székesfehérvár helymegjelölésű népdal Török kézírásában maradt fenn, ennek megállapításához szükségszerűen látnia kellett a kéziratokat.²⁸⁰ Ezenkívül Török hagyatékából közöl is egy, a kötetből kimaradt németellenes gúnyverset *Székesfehérvár 1861.* megjelöléssel, valamint ugyanitt *A Tisza eredete* című *MNGy* I. kötetében megjelent monda kéziratának másolatát, melyen az 1869. nov. 27. dátum szerepel.²⁸¹

²⁷⁷ OSZK Kt. Levelestár, Barsi Gyula Gyulai Pálhoz, 1875. május 14., Hódmezővásárhely.

²⁷⁸ KATONA I. 1977. 52.

²⁷⁹ „Kevéske kézíratos hagyatéka arról tanúskodik, hogy a szövegeket *nyelvjárási* alakban jegyezte fel; a kézíratos énekeskönyvekben szereplő változatok természetesen eleve irodalmi nyelven kerültek feljegyzésre, ez esetben csak a helyesírást és a központosítást korszerűsítette.” (Kiemelés az eredetiben.) KATONA I. 1977. 52.

²⁸⁰ KATONA I. 1977. 48.

²⁸¹ KATONA I. 1977. 48. Nem tudom, hogy mire utal a datálás, ugyanakkor két dolog feltűnő: egyrészt amennyire a fénymásolatból megállapítható, a közölt kézírás hasonlít Arany Lászlóéhoz, másrészt ekkor már két éve Pesten élt Török, Gyulainak és Arany Lászlónak is dolgozott ebben az időben (következésképpen nem a lejegyzés idejét jelenti a dátum). Úgy gondolom, nem zárható ki, hogy e kézirat keletkezésében a szerkesztő Aranynak vagy közvetlenül a leírásban (pl. egy eredeti, Török gyűjtötte szöveg utáni másolat készítésével), vagy közvetve a megszövegezésben (a gyűjtővel való személyes, munka- s talán baráti kapcsolat okán a szöveg Török általi lejegyzéséhez adott tanácsaival) szerepe lehetett.

Egyelőre nem ismert a kéziratok jelenlegi lelőhelye, ahogyan az sem egyértelmű, hogy honnan közölte Katona az említett kéziratokat. A 2001-ben elhunyt Katona Imre hagyatékának egy része az ELTE Folklóre Tanszékének Kézirattárába,²⁸² nagyobb része a Csongrád Megyei Levéltárba került.²⁸³ Az utóbbi hatalmas fondban (mely 20,7 folyóméter, összesen 172 doboz terjedelmű) a kiadott jegyzék alapján Török Károlytól származó autográf kézirat nem található.²⁸⁴ Török kéziratokat azonban nem csak Katona látott. Kiss Lajos Török Károly özvegyétől az I. világháború után Török költeményeinek autográf kéziratot füzetét kapta meg, melybe Török ötvenkét versét másolta be.²⁸⁵ Sajnos, nem ismert előttem, hogy Kiss Lajos hagyatéka hová került, így Török versesfüzetének (és népköltési gyűjteményének) hollétéről sincs tudomásom. Török Károly hagyatékának holléte a közköltészet kutatói számára is fontos lehet az 1875-ig birtokában volt, a Stoll-bibliográfia által 512. számon nyilvántartott, említett énekeskönyv miatt.

Összefoglalva, bár Török kézíratainak hiányában a szerkesztők Török mondait illető szövegközlési gyakorlatáról semmit sem mondhatunk, adatközlőiről is csak annyit, amennyit maga vall (gyűjteménye negyede nagyszüleitől való), abban a tekintetben mindenképpen hasznos volt végignézni a Török-biográfiára vonatkozatható forrásokat, hogy a kiemelkedő gyűjtők és gyűjtésszervezők mögött húzódó, a korabeli gyűjtőhálózatok szövevényes kapcsolatrendszeréből egyetlen csoportot, a hatvanas évek elején és közepén tevékenykedő vásárhelyi kollégium diákgyűjtőinek csoportját azonosíthattuk.

²⁸² Itt Katona viccgyűjteménye, útinaplói (1959–1969), valamint cikkeinek xeroxmásolatai találhatóak. A hagyatékáról Farkas Sára egykori gyakornok készített jegyzéket 2002-ben. FARKAS S. 2002. Ezúton is köszönöm neki, hogy a jegyzéket a rendelkezésemre bocsátotta.

²⁸³ Az itt őrzött Katona-hagyaték levéltári fondjegyzéke megjelent: GEORGIÁDES I.–KÁDASNÉ SZABÓ M. 2004.

²⁸⁴ A XXXI. 24. 55. d jelzet alatt *Publikációk, tanulmányok, cikkek és hozzá tartozó jegyzetek, cédulák* cím alatt Katona Török-tanulmányaihoz készített jegyzetei találhatóak. (Török Károly népköltészeti gyűjtéseinek jelentősége. 100 évvel ezelőtt jelent meg Török Károly vásárhelyi népköltési gyűjteménye. A magyar néprajz hármasszázados évfordulója.) GEORGIÁDES I.–KÁDASNÉ SZABÓ M. 2004. 28.

²⁸⁵ KISS L. 1939 (1964). 181.

A szerteágazó tudományos tevékenységéről ismert, történész Márki Sándorral is szerencsés helyzetben vagyunk, abban a tekintetben, hogy az ő életrajza és munkássága is alaposan feltárt, azonban mint folklórgyűjtő nem szerepel a róla szóló írásokban,²⁸⁶ noha Márki folklorisztikai irányú érdeklődése néhány munkája áttekintése után is evidenciának tűnik.²⁸⁷ *Bihari román írók* című munkájában egy külön részt is szentelt a román népköltészet, illetve a népköltészet-kutatás bemutatásának.²⁸⁸ A kétegyházi (Békés m.) születésű Márki Sándor édesapja, Márki János gazdatiszt volt a gróf Almássyak birtokán. A család Márki Sándor kétéves korában Sarkadra, az Almássyak egy másik birtokára költözött. (Sarkad egyébként Márki édesanyja, Zay Júlia szülőhelye is volt.) Márki Sándor szocializációja Sarkadhoz köthető, itt kezdte el iskolai tanulmányait, 1855-től egészen 1863-ig élt itt.²⁸⁹ A helyhez kötődő személyes élmények és ismeretségek nyilván segítettek *Sarkad története* című munkája megírása során, az 1877-ben megjelent monográfiájához történeti forrásokon kívül idős emberek emlékezetében élő történeteket is felhasznált.²⁹⁰ Márki folklór iránti érzékenysége tükröződik a *Sarkadvidéki néptalányok* című 1872-ben megjelent közleményben,²⁹¹ a legközvetlenebb bizonyíték erre azonban az a két népmese, melyek 1872-ben az *MNGy* I. kötetében a neve alatt jelent meg *Az angyalbárányok*²⁹² és *A kis kakas kitúrta a sövényt*²⁹³ címmel, Sarkad és Bihar helymegjelöléssel. Sajnos a me-

²⁸⁶ MONOK I. 1992; GYÖRGY L. 1927; BANNER J. 1961; SZEKENYI P. 1970; ERDÉSZ Á. 2000.

²⁸⁷ MÁRKI S. 1877, 1880, 1882.

²⁸⁸ MÁRKI S. 1880. 87–95.

²⁸⁹ Biró Vencel: Márki Sándor. In GYÖRGY L. 1927. 5. SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. (1902) 613–630.

²⁹⁰ A néphagyomány történeti célú felhasználására lehet példa a török korra vonatkozó adoma, melyet Márki egy Nagy András nevű öreg ember elbeszéléséből közöl: MÁRKI S. 1877. 33–34.

²⁹¹ Szinnyei szerint a dolgozat a *Magyarország és a Nagyvilágban* jelent meg, a hivatkozás azonban nem egyértelmű (SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. [1902] 617.), a közlemény a Márki-bibliográfiákból hiányzik. Ferenczy Miklós: Márki Sándor irodalmi munkássága. In GYÖRGY L. 1927. 139–150. MONOK I. 1992.

²⁹² *MNGy* I. 1872. 376–382. MNK 829* *Angyalbárányok* típusnevű legendamese. A mese szövegét újraközli Bernáth László: *MNK* 3. 1982. 234–237.

²⁹³ *MNGy* I. 1872. 438–442. AaTh 2022B *Az átkozott pipőretyűk* típusnevű formulamese *MNK* 9. 101–104.

sék kéziratái elvesztek vagy lappanganak, az sem ismert, hogy mi módon került a két szöveg a gyűjteménybe. A Márki szerkesztette *Irodalmi Értesítő* szerint 1874-ben, azaz csak két évvel az *MNGy* I. kötetének kiadása után jelent meg név nélkül a *Képes mesék versekben* című tizenhat lapos Eggenberger-kiadvány.²⁹⁴ Szinnyei József szerzői nevet is kapcsol a kötethez, szerinte a verses mesefeldolgozásokat tartalmazó kötet Márki Sándor munkája.²⁹⁵ A kötetnek eddig sehol sem akadtam a nyomára, a Márki-bibliográfiák nem sorolják,²⁹⁶ ennek ellenére fontosnak tartom feltételelesen a Márki-életmű részeként megemlíteni, hiszen Márki pedagógiai elveitől nem áll távol a meséken keresztül történő erkölcsi és szellemi fejlesztés. A középiskolai történelemoktatás során számol a gyerekek meseismeretével, pontosabban a mesék hallgatásán keresztül kialakuló *ethikai phantasiával*, a történelemtanítást így éppen a *mesevilágra* építve képzelet elkezdeni.²⁹⁷

Pósa Lajos *Dalok, regék az ifjúság számára* című kötetének recenziójában Márki, illetve édesanyja meseismeretére, konkrétabban pedig az *MNGy* I. kötetében a neve alatt megjelenő mesék forrására tesz értékes utalásokat:

„[...] mi is – kik azelőtt [1884 – D. M.] husz- harmincz esztendővel voltunk gyerekek, türelmetlenül vártuk mindannyian azokat az áldott, jó hoszszu téli estéket, mikor tollfosztáskor, vagy fonáskor odatelepedhattunk édes anyánk mellé [...] S nekem éppen, a ki mostan erről [Pósa meséiről – D. M.] írok, hogy ne jutna eszembe ez az özön-mesét tudó édes anya, a ki órahoszszaat le tudta kötni a mi figyelmünket, s a kinek előadása után közölte volt a

²⁹⁴ *Irodalmi Értesítő*. Könyvészeti szaklap 1874. I. évf. 1. sz. 5. *Képes Mesék versekben*. *Hat színezett képpel*, 1874, Budapest, Eggenberger. DRESCHER P. 1934. 117. (szerzői név nélkül említi)

²⁹⁵ SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. (1902) 625.

²⁹⁶ MONOK I. 1992; GYÖRGY L. 1927.

²⁹⁷ „S ne képzeljük azt, hogy igen sokat kell mesélgetnünk az iskolában. Szívében oda már egész kis tündérvilágot visz a gyermek, s e tündérvilágban óriások és törpék, beszélő állatok, búsuló, kacagó virágok serege él és működik; s a tarka csoport fölött, a mindig pörül járó ördögökkel szemben, angyalaitól körveztve ott uralkodik a jó isten, kit a »bölcs lángesze föl nem ér«, de kihez a mindenhatóhoz, ő kezdetektől fogva imádkozik. Ez az az ethikai phantasia, mely már a gyermekben is megvan, minthogy megvan a gyakorlati szemlélet is [...] A mesevilágból nem kell kiragadni, hanem szépen kivezetni a gyermeket [...]” MÁRKI S. 1902. 59–60. A pedagógus Márkiról lásd SZEBENYI P. 1970.

Kisfaludy-társaság népköltési gyűjteménye a Kaczor királyt? Sőt azt és az Angyalbárányokat külön is felolvasta volt Gyulai Pál abban a társaságban.”²⁹⁸

Márki érdekes, ugyanakkor zavarba ejtő megjegyzése alapján Márki édesanyját, a tíz gyermeket nevelő, sarkadi születésű Zay Júliát²⁹⁹ nevezi meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztői számára lejegyzett és elküldött népmesék adatközlőjeként. A zavar abból adódik, hogy az *Angyalbárányok* című sarkadi legendamese ugyan valóban Márki Sándor nevével került publikálásra 1872-ben, és a kötetben szerepel egy *A kaczor király* című mese is, utóbbi azonban sajnos nem Márki, hanem Gyulai Pál neve alatt került a szöveggyűjteménybe, és nem Sarkad, hanem Kolozsvár helymegjelöléssel.³⁰⁰

Arra a kérdésre, hogy Márki melyik Kisfaludy társaságbeli felolvasásra utalt a fenti idézetben, nehéz válaszolni, mivel Gyulai, majd Gyulai és Arany együtt évekig folyamatosan jelentett a beküldött szövegek szaporodásáról. A fennmaradt dokumentumokból úgy tudjuk, hogy 1870. szeptember 27-én tartott Gyulai és Arany László közösen egy hosszabb felolvasást a társaságban, ennek során több mese is elhangzott mutatványképpen. Elképzelhető, hogy Márki erre a felolvasásra utalt visszaemlékezésében, noha ekkor nem Gyulai (mint Márki emlékezett), hanem Arany ismertette a meséket.³⁰¹ Biztosan olvasott fel azonban Gyulai Pál Márki Sándor küldeményéből a társaság 1872. április 25-i ülésén. Az ülésről készített sajtóközlemény ugyanis Márki bihari gyűjteményéből felolvasott *dalokról* számol be:

„Gyulai P. olvasott dalokat Márki Sándor *ujabban* küldött bihari gyűjteményéből, kimutatva, hogy az »elment a madárka – naiv dal« néhány sora már egy 1677-diki historiás ének-gyűjteményben is megvan.”³⁰²

²⁹⁸ M. Jean d’Or [Márki Sándor]: *Dalok, regék*. Pósa Lajos legújabb verseskötetéből. *Alföld* XXIV. 1884. 48. sz. Az ismertetett kötet Budapesten és Szeged is megjelent: PÓSA L. 1884a, 1884b.

²⁹⁹ GYÖRGY L. 1927. 5.

³⁰⁰ *MNGy* I. 433–437. MNK 1. 1987. 105. ATU 103A Kacor király. Elképzelhető, hogy Márki rosszul emlékezett, vagy esetleg az ő gyűjteményében is szerepelt ez a mese, csak Arany László végül a Gyulai-mesét közölte 1872-ben.

³⁰¹ *Fővárosi Lapok* 1870. 7. évf. 199. sz. 859.

³⁰² *Fővárosi Lapok* 1872. ápr. 26. IX. évf. 95. sz. 411. (Kiemelés – D. M.) (A közlemény implikációja szerint Márki korábban is küldött a társasághoz folklórgyűjteményt.) Az 1870-es évek

Kálmány Lajos *Szeged népe* II. kötetének³⁰³ (*Temesköz népköltése*) ismertetését Márki Sándor az *Arad és Vidéke* 1882. évi karácsonyi mellékletében jelentette meg.³⁰⁴ Ebben Márki azt írja, hogy Kálmány munkája különösen becses, hiszen a népköltészet gyűjtésével jórészt elkésett már az irodalom: „ekként tömérdek szép ballada, románc, hazafias dal stb. indult vagy ment is már feledésbe.” Márki különösen azt fájlatja, hogy a gyűjtők elmulasztották a nép történeti tudatának megnyilatkozásait feljegyezni. Személyes hangú megjegyzéséből saját felelősségének átérzése is kiolvasható.³⁰⁵ Összességében Márki folklórérdeklődésén túl konkrétan az *MNGy*-beli szövegközléséről annyi derült ki, hogy a Márki Sándor neve alatt megjelent legendamese forrásaként a beküldő az édesanyját, Zay Júliát jelölte meg.

Végül a mese- és mondaszövegek beküldőit szemlésző áttekintés végére érve a Gyulai Pálhoz kapcsolt szövegekről szólnék, visszautalva a Gyulai mesegyűjtését bemutató 8. fejezetre.

Gyulai Pál neve alatt öt prózai szöveg jelent meg a kötetben,³⁰⁶ mint már látuk, három mesének előkerült a kézírata is, ezekkel összevetve a kiadott meséket megállapítottuk, hogy a *Kaczor király* szövegén eszközölt – vélhetőleg a szerkesztő Arany László – jelentősebb, kizárólag a mese stílusát érintő módosításokat. Ugyanakkor kézíratos szövegeken kívül Gyulai is felhasznált nyomtatott szövegeket (a Kriza neve alatt megjelent eredetmonda forrása az a *Szépirodalmi Figyelő* volt, ahol Gyulai társszerkesztőként tevékenykedett, ez az összefüggés alapot ad arra, hogy e mondának az *MNGy* I. kötetébe való eljutása mögött Gyulait kell feltételeznünk.) Az antológia egy másik, Gyulai neve alatt megjelent prózai szövege esetében szintén nyomtatott forrásból való átvételről van szó. Itt azonban nem egy folklórszövegeket alkalmanként publikáló hazai folyóirat,

elején Márki a Kisfaludy Társaságban a bihari népdalokról tartott előadást. *Kisfaludy-Társaság Évtapjai* VIII. kötet 1872/3. Bp., 1873. 15.

³⁰³ KÁLMÁNY L. 1882.

³⁰⁴ MÁRKI S. 1882.

³⁰⁵ „Pár évtized előtt pl. le lehetett volna még jegyezni a tiszamentén Dósától szájról-szájra járó énekeket a Dósát, a kit voltakép Rákóczival zavart össze, mint a »szögény ember« jóakaróját dicsőítette [...]” MÁRKI S. 1882.

³⁰⁶ Egy Erdély (A három árk-angyal, 490–491.), egy Szilágyság (Az egyszeri gyerek IV. 468–469.) és három Kolozsvár helymegjelöléssel (A kaczor király, 433–437. Az egyszeri gyerek III. 465–468. A róka, a medve és a szegény ember, 470–471.).

hanem egy kimondottan a folklór bemutatását célzó, német nyelvű erdélyi *népköltési gyűjtemény* volt a forrás. A *három árkangyal* című legendameséhez fűzött szerkesztői megjegyzés szerint e szöveget Friderich Müller 1857-es *Siebenbürgische Sagen* című gyűjteményéből fordították, mely Müllernél is magyar mese megjelöléssel szerepelt.³⁰⁷

A fejezetben az 1872-ben megjelent *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetének prózai szöveganyaga keletkezéstörténetét vizsgáltam, ennek során különös tekintettel voltam az egyes mesék és mondák után közölt szerkesztői metatextusokra. Ezek a zárójeles megjegyzések, mint láttuk, minden esetben egy nevet és egy helymegjelölést tartalmaznak. Hajlamos volna az ember azt gondolni, hogy például a *Gyulai Pál gyűjt. Erdély* megjelöléssel ellátott textus lejegyzője Gyulai Pál, a lejegyzés helyszíne pedig valahol Erdélyben keresendő. A fentiekben azt az állítást próbáltam igazolni, hogy az *MNGy* I. kötetének anyaga több esetben nem a szövegek lejegyzőjének (egy adott szóbeli szöveg legelső írásbelivé alakítóját értve ezen) megjelölésével került kiadásra. A *gyűjt.* rövidítés nem a folklórszöveggel egylépcsős kapcsolatot mutató *gyűjtötte*, hanem a sokkal bizonytalanabb heterogén, írásbeli és szóbeli forrásokat is felhasználó *gyűjteménye* kifejezésre utal (ebben persze benne van a saját gyűjtés lehetősége is.)

A mesék és mondák egy kisebb részének nyomtatott (*Napkelet, Koszorú, Szépirodalmi Lapok* és Müller mondagyűjteménye), nagyobb részének kéziratos szövegelőzményeit sikerült felmutatni. E forrásokból való átvétel során a közleményeket kivétel nélkül változtatás nélkül emelték át a szerkesztők, míg a meglévő kéziratokat (hat mese hét lejegyzésben) nézve azt tapasztaljuk, hogy egy részüket teljes hűséggel a lejegyzéssel egyezően közölték (Illésy György *Az okos leány* című novellameséjét és két hazugságmesét). A kötet egyetlen tündérmeséjét háromszéki (vagy azt imitáló) dialektusban publikálták, ehhez képest a kézirat tájnyelvi jellegzetességeket nem visel. A *Kaczor király* Gyulai kézírásában fennmaradt szövegátalakításának karaktere Arany László népmeséinek stílusára emlékeztet, Szél Lajos küldeménye esetében a lejegyzés helye biztosan a másolás és a beküldés helyét mutatja, nem pedig a gyűjtését.

³⁰⁷ MNK 794* MNK 3. 69. *MNGy* I. 490–491. és 605–606. MÜLLER, F. 1857. 318–319. *Magyarische mythische Sagen* összefoglaló cím alatt jelent meg Müller kötetében a 424. szám alatt, *Wann das „muss sein“ ausgekommen ist Müntlich aus Klausenburg* cím alatt. (Itt csak visszautalnék arra a korábban már érintett lehetőségre, hogy a Müller erdélyi szász köréhez tartozó Haltrich és Gyulai esetleg személyesen is ismerhették egymást.)

Márki Sándor küldeményeinek saját bevallása szerint sarkadi származású édesanyja volt a közlője, Baksay Sándor és Brassai Sámuel egy-egy mesét szintén gyermekkori (Csurgó, Torockó) emlékeként vetett papírra. Illésy György terjedelmes debreceni gyűjteményének néhány vonatkozása a szabadságharc és a Bach-korszak katonáinak mesélési szokásait mutatják be. Török Károly, a legeredményesebb terepmunkás, gyűjtésének egyik fontos forrását Török vásárhelyi nagyszülei jelentették. Arany László e kötetben megjelent gyűjteményének csak egyetlen vonatkozását érintettük, a hódmezővásárhelyi református kollégium tanulóival való potenciális együttgyűjtés lehetőségét, melynek (egyik) eredményét *A kis kakas gyémánt félkrajczárja* című mesében látom.

Összességében a szerkesztők a kötetben megjelent prózai szövegek esetében a mitológiai meseértelmezés tudatos háttérbe szorításával a rekonstrukció helyett sokkal inkább a szelekciót érvényesítették a korpusz kialakításának hatékony eszközeként. A szövegláncok vizsgálata arról győzött meg, hogy a mesék és mondák tekintetében (ha egyáltalán, úgy), stilisztikai módosításokkal találkozunk, a kompiláció a kötet lírai műfajainál talán könnyebben megvalósítható, a meseszövegeknél nem találkoztam olyan bizonyítékkal, mely egyértelműen azt mutatná, hogy a *szerkesztők* több meséből gyűrták volna össze a szöveget. (Ezzel persze nem azt állítom, hogy eleve kizárandó e szerkesztési mód a meseszövegközlésgyakorlatából, még e kötet szerkesztői esetében sem, csupán bizonyítékot nem tudok erre vonatkozóan felhozni.) Ugyanakkor Erdélyi János negyedszázaddal korábbi textológiai gyakorlata is azt mutatta, hogy a beérkezett *mesekéziratokhoz* az irodalom szövegfogalma felől közelített és nem az oralitás egy folklórvariánsaként kezelte azokat, tekintettel arra, hogy a meglévő kéziratok és a kiadott szövegek nem mutatnak jelentős változtatásokat. Arany László és Gyulai Pál döntötte el, mit is kell az *MNGy* meséi közé *hiteles adalékokként* beválogatni, az ő megfellebbezhetetlen (kanonizáló) szerkesztői döntésük garancia volt arra, hogy a megjelent szövegeket hitelesnek fogadhatta el a korabeli recepció. Azonban a szerkesztők bármennyire kikristályosodott szövegközlési elvekkel rendelkeztek is, csak a gyűjtők sokszor esetleges gyakorlati eredményein tudták azokat érvényesíteni. A 19. századi gyűjtők lejegyzési/gyűjtési

szempontjai kevésbé egységesnek és sokkal határozatlanabban tűnnek fel előttünk, noha a népmese láthatóvá válásában, a szöveg megalkotásában az első lejegyzőknek döntő szerepe van. A Kisfaludy Társasághoz érkezett levelekben konkrét példákkal találkozhatunk arra vonatkozólag, hogy a gyűjtési felhívásokban megfogalmazott útmutatások ellenére sem volt egyértelmű és világos mindenki számára, hogy kinek is van tulajdonképpen gyűjtési kompetenciája, mit, honnan és hogyan kellene összegyűjteni, ami, különösen a népmese esetében, és a hangrögzítés feltalálása előtti időben, a feladat rendkívüli komplikált voltát mutatja. E művelet során szükségszerűen alkotótevékenységet végez a gyűjtő, és paradox módon minél jobban dolgozik, minél hitelesebb, a népi jelleget minél jobban megközelítő szöveget, *népköltészetet* képes felmutatni, annál kevésbé tulajdonítják neki produktumát.³⁰⁸

³⁰⁸ Arany László székfoglalójában a magyar *gyűjtők* elbeszélési módját jellemzi, Kriza és Pap Gyula mesemondó stílusát ítéli a legegyszerűbbnek és legnépibbnek. ARANY L. 225; PAP Gy. 1865; KRIZA J. 1863.

10. SZERZŐI JOGI KÉRDÉSEK 19. SZÁZADI FOLKLÓRSZÖVEGEK KAPCSÁN

A kötet záró fejezetében a népköltési *szövegek* szerzőségének kérdését szeretném körbejárni. A korabeli meseszöveg-textológia kérdésének ezen leágazása amiatt érdekelt különösen, mert Arany Lászlónál és az ő nyomán Gyulai Pálnál, majd Katona Lajosnál is a magyar népmese legfőbb jellemzője a népi gondolkodásmódot is magán viselő esztétikum, a mese sajátos megjelenési formája, a mese elbeszélésének stílusa. Tehát éppen arra a pontra irányítják a figyelmet, ahol a gyűjtő-lejegyző egyénisége és tehetsége elméletileg a leginkább megmutatható a népmesébe való beavatkozása, a mese megszövegezése során.¹

E fejezetben a népköltészet néhány fogalmi elemének 19. századi értelmezéséhez szeretnék adalékokkal szolgálni. Célom, hogy az olyan folklorisztikai alapfogalmak, mint a *gyűjtő*, *gyűjtés*, *gyűjtemény*, illetve a *lejegyző*, *beküldő*, *szerkesztő* és *kiadó*, valamint a *szerző* és a *mű* első pillantásra talán egyértelmű meghatározásaira rákérdezhessek.² E fogalmak korabeli jelentésének pontosabb megértése érdekében hasznosnak tűnik egy másik diszciplína, jelen esetben a jogtudomány folklorisztikára vonatkozó reflexióit is áttekinteni, egykorú jogtörténeti források alapján. Ennek érdekében a szerzői jogi diskurzus néhány 19. századi dokumentumát folklórszövegekkel, elsősorban a korban lejegyzett és kiadott népmeseszövegekkel és -gyűjteményekkel kívánom összefüggésbe hozni a népköltési szövegek kiadástörténete felől közelítve, remélve, hogy a vizsgálat által az említett fogalmak történeti értelmezéséhez közelebb juthatunk.

A fejezet a kötet időkeretén mindkét irányban túlnyúlik, hiszen az intézményes szerzői jogi gondolkodás kezdetétől (már a 19. század harmincas éveitől) a szaktudományos folklorisztika intézményeinek századvégi kiépüléséig kíséri

¹ GYULAI P. 1862; ARANY L. 1867; KATONA L. 1901. 439.

² A magyar népmese műfaji sajátosságai (kötetlen prózaepika, terjedelmét tekintve a leghosszabb folklórműfaj) révén kimondottan alkalmas a gyűjtő/lejegyző alkotótévékenységének bemutatására.

figyelemmel a folklorisztika és a szerzői jog kapcsolatát, illetve annak néhány vonatkozását.

A hagyományos folklorisztikai interpretáció szerint a népköltészet alapvető jelentőségű, lényegi tulajdonsága mind keletkezésében, mind fennmaradásában annak kollektív és szájhagyományozó jellege. Gyulai Pál a népköltészet és műköltészet közötti legfőbb különbséget azok származásában, az eredetükben mutatja fel, ezzel magyarázza a népköltészetnek a műköltészettől eltérő sajátos tematikáit és stílusát. „A népköltészet terem, ismeretlen szerzők teremtik, maga az egész nép.”³ E kijelentés egy éppen formálódó tudomány önmeghatározásának vált a 19. század második felében kiindulópontjává.⁴

Ez az axiomatikus értelmezés eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy a folklóralkotásokat tekintve absztrakt értelemben felvetődjön a szerző, illetve a szerzőség kérdése.⁵ Ugyanakkor a szóbeliségben kizárólag *variánsok*ban fellelhető népköltési alkotások csupán az írásbeliség által rögzített formában, a lejegyzés és kiadás során keletkező konkrét *szövegek*ként válnak a hivatásos olvasók (azaz általunk) elérhetővé és tanulmányozhatóvá, mely szövegek nem azonosíthatók az alapjukat jelentő szóbeli népköltéssel.⁶ Tehát a magyar népköltészet felfedezéseként emlegetett korszakra (18. század legvége, 19. század első fele)

³ GYULAI P. 1927a. 86–126. (Két ó-székely ballada)

⁴ A korszak európai folklórszemléletét alapvetően meghatározó Grimm fivérek népköltészet-felfogásáról lásd: COCCHIARA, G. 1962. 220–232.

⁵ Itt kell visszautalni Ruth Bottigheimer népmeseelméletére, melynek fő tézise éppen abban áll, hogy a tündérmesék eredetének leírása során a névtelen nép központi kategóriáját írástudó szerzőkre cseréli ki. BOTTIGHEIMER, R. B. 2009.

⁶ Noha a hazai folklórgyűjtésben annak 19. századi kezdeteitől fogva kimondott cél az *eredeti*, az autentikusan népi felgyűjtése, összhangban a folklórgyűjtés elvi és metodológiai követelményeinek történeti változásaival, e cél elérését a gyűjtők és kutatók módszertanilag mindig máshogyan vélték megvalósítandónak. A médiumváltásból (szóbeliség-írásbeliség) fakadó szükségszerű változ(tat)ásokon túl a lejegyzett folklórszövegek tervezett felhasználása (a folklorizmus kontextusa) alapvetően befolyásolta az írott szövegváltozatok megalkotásának módját. (Vö. Labádi Gergely megállapításait az episztolák módosulásairól azok szerkesztése és nyomtatásban való megjelenése során: LABÁDI G. 2008). Nyilvánvalóan más metodológiát feltételez a nemzeti irodalom megteremtésének érdekében a népköltészet felé forduló gyűjtők/lejegyzők és közreadók szöveg-gondozó eljárása (az 1840-es évektől kezdve), mint a szaktudományos folklorisztika intézményesülését (nagyjából az 1890-es évek) követően munkálkodó folkloristáké, utóbbival sem azonosítható a mesemondó egyéniségére különösen tekintettel lévő budapesti vagy másként egyéniségkutató iskola (1940-es évektől) gyakorlata.

vonatkozó egykorú források azt mutatják, hogy a szájhagyományozó folklór jellegzetességeitől eltérően írásban, az olvasóközönség ízlése és az irodalmi művekkel szemben érvényesített elvárások szerint átalakítva, szerzőhöz, szerzői névhez kötve jelennek meg *népköltési* alkotások és gyűjtemények. Erre az ellentmondásra reflektálva tekintem át a fejezetben az írói tulajdonjog (szerzői jog) szabályozásának hazai alakulását Toldy Ferenc 1840-es években tett javaslataitól az első szerzői jogi törvény (1884. évi XVI. törvény) elfogadásáig, középpontba állítva azt a kérdést, hogy megragadhatóak-e a folklórszövegek az éppen alakuló szerzői jogi gondolkodás történeti dokumentumaiban, illetve amennyiben igen, az irodalmi művekhez képest hol jelölik ki a lejegyzett folklóralkotások helyét a kodifikátorok. A történeti források segítségével (reményeim szerint) megválaszolható, említett kérdések mögött azonban ott húzódik egy szélesebb, elvi jelentőségű probléma, nevezetesen, hogy mennyiben tekinthetők a népmesék 19. századi lejegyzői a meseszövegek szerzőinek, azaz nagyon leegyszerűsítve a problémát, az egykorú recepció szerint mennyiben lehet műalkotásként felfogni a szájhagyomány után lejegyzett, de a tudományágak 20. századi önmeghatározása után a folklorisztika érdekkörébe tartozó népmesét?⁷ E helyütt csak utalni szeretnék az olyan határozott poétikai karakterrel megjelenő, egyértelműen irodalmi műként olvasott alkotásokra, mint Petőfi Sándor *János vitéze* (1845), Tompa Mihály *Népregék és népmondák* című kötete (1846), Arany János *Rózsa és Ibolya* című verses meséje (1847),⁸ vagy Gyulai Pál *A gonosz mostoha* című népmeseként megjelölt költeménye, melyek vonatkozásában fel sem vetődik a kétség, hogy a nyersanyagul használt népmesék feldolgozása során a szerzők

⁷ Kiindulópontom az, hogy az írói tulajdonjogra vonatkozó gondolkodás kialakulásának idején nem létezik elkülönült irodalmi és folklorisztikai tudás. Erre hatékonyan figyelmeztet Gulyás Judit tanulmányaiban: GULYÁS J. 2005b, 2007, 2010a 16. A probléma lezárt megválaszolása természetesen nem lehetséges a jelen kötet keretei között, célom nem is ez, csupán a jogi nézőpont bevonásával adatokkal kívánok szolgálni az írásbeliség és a szóbeliség egymásban tükröződő és feltétlenül együtt kezelendő folklorisztikai értelmezéséhez, szemben a két mediális rendszert különállókként felfogó, egymást kizáró módon értelmező gondolkodási minta alkalmazása helyett. Vö. SZILÁGYI M. 2005 és GABORJÁK Á. 2006. Érdekes szempontból közelíti a kérdést T. Szabó Levente, aki Gyulai Pál Madách-kiadásának szövegkritikai gesztusait értékelve szól a folklórszövegek irodalom felé való közvetítőinek „reprezentációs kompetenciáiról” és szövegalakító stratégiáiról is. T. SZABÓ L. 2003.

⁸ Az 1840-es évek irodalmi népmeséihez a legjobb áttekintést Gulyás Judit monográfiája nyújtja. GULYÁS J. 2010a.

alkotómunkája írói/irodalmi jellegű-e. Ugyanakkor azon népi prózaepikai textusok, melyek megszövegezését szintén szerzői (vagy gyűjtői) névhez köthetjük⁹, azonban az irodalmi kánonstruktúrában jellemzően egyáltalán nem, vagy csak perifériálisan szerepelnek, és az adott szerző életművének ma már többnyire nem képezik részét, folklórszövegekként értelmeződnek. Nem kívánom követni azt az interpretációs hagyományt, melyben a 19. században lejegyzett népköltészeti alkotásokat a ma érvényben lévő folklorisztikai textológiai elvárások visszavetítése alapján minősítik le és értékelik hamisításnak,¹⁰ azon túlmutatva, hogy a bizonyos áttételeken keresztül a népköltészetből származó folklórlejegyzések (elsősorban prózai szövegek) nyilvánvalóan és szükségszerűen konstruktumok. Sokkal inkább azt szeretném igazolni, hogy az írói jog korabeli forrásai reflektálnak a folklóralkotások kiadásának szöveggondozó eljárásaira, melyeket jogi szempontból az irodalmi munkával, a gyűjtőt és szerkesztőt pedig a szerzővel azonosítják. Úgy vélem, hogy amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy a korban milyen befogadói attitűddel fordultak a népköltészetnek deklarált, azonban mindenki számára egyértelműen irodalmi elvárások mentén le-, meg- vagy átírt szövegek felé, úgy érvényes lehet a folklór és az írói tulajdonjog egymásra vonatkoztatása. A fejezet második felében néhány olyan esetpéldát (jogesetet) mutatok be, melyek népköltési szövegek lejegyzői, gyűjtői, folklór-gyűjtemények szerkesztői és kiadói között meghatározott folklórszövegek és gyűjtemények kapcsán szerzői jogvitákként tételeződtek annak érdekében, hogy a népköltészet szerzői jogi megítélése bonyolult problémakörének egyes aspektusaira a gyakorlatban felmerült polémiák segítségével az elvi, törvényhozói szint bemutatása mellett jobban rávilágíthassak.

A hazai írói tulajdonjog (majd későbbi elnevezése szerint a szerzői jog) történeti alakulása viszonylag jól dokumentált, a kérdéskör áttekintésével elsősorban

⁹ A név szerint ismert, 19. századi (még a folklorisztika intézményesülése előtt ténykedő) meselejegyzőkre gondolok, akik esetében a hagyomány mint központi érték kategória, illetve magához a hagyományhoz való viszonyulásuk elfedi aényt, hogy esetükben is akár írói munkának is minősíthető szövegalkotásokról van szó.

¹⁰ NIEDERMÜLLER P. 1990.

jogtörténészek és irodalomtörténészek foglalkoztak,¹¹ maguk a törvények¹² illetve az azokat megelőző javaslatok folklorisztikai vonatkozásai azonban ez idáig csak nagyon kevés figyelmet kaptak.

Az alábbiakban a szerzői jogi gondolkodás 19. századi történetének azon forrásszövegeit mutatom be, melyek valamilyen módon hivatkoznak a saájha-gyományozó népköltési alkotásokra, valamint az írott folklórszövegekre, illetve azok szerkesztett, gyűjteményes műként való megjelenésére.

A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG

A szerzői jog hazai szabályozásának története a 18. század végéig nyúlik vissza, amikor is a szerzői névvel ellátott művek jogosulatlan utánnyomásai ellen (elsősorban a nyomdák anyagi érdekeit szem előtt tartva) udvari rendeleteket alkottak, illetve már meglévő külföldi szabályokat adaptáltak Magyarországra.¹³ Az 1830-as évek végétől kezdődő időszakot elsősorban Toldy (Schedel) Ferenc, valamint a Kisfaludy Társaság és az Akadémia (Magyar Tudós Társaság) tagjaiból alakult bizottságok tervezetei és törvényjavaslatai jellemzik. Intézményi

¹¹ Néhány fontosabb összegzés: Szemere Bertalan törvényjavaslatára koncentrált dolgozatában Balogh Elemér. BALOGH E. 1991. Tanulmánya függelékében olvasható a Szemere-féle törvényjavaslat teljes szövege is (167–172). Petkó Mihály áttekintésében különösen a 20. századi kodifikációra helyezi a hangsúlyt. PETKÓ M. 2002. A kérdéskör egyik legutóbbi, igen alapos, a 19. századi források felhasználásával készült összefoglalását lásd MEZEI P. 2004. Az irodalomtörténész, Völgyesi Orsolya az önálló társadalmi csoportként jelentkező írók státuszának szerzői jogi implikációival foglalkozik írásában. VÖLGYESI O. 2003, 2007. T. Szabó Levente tanulmánya figyelmeztet arra, hogy a szerzői jogi források az irodalomról való vélekedések lenyomatai is egyben. T. SZABÓ L. 2004.

¹² A három magyar szerzői jogi törvény közül legkorábbi a már említett 1884. évi XVI. törvény volt, melyet az 1969. évi III. törvény követett. A jelenleg hatályos az 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról (Sztj.).

¹³ Az 1793 novemberében kelt 12157. számú királyi rendelet volt az első hazai jogszabály, mely a jogosulatlan utánnyomások megtiltásával oltalmazta a szerző, pontosabban a kiadó jogát. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy Takács Albert református lelkész halotti prédikációjának Patzkó Ferenc pesti nyomdász által kiadott gyűjteményét Landerer Mihály engedély nélkül utánnyomta, erre a magyar királyi udvari kancellária az uralkodót kérte, hogy az örökös tartományokra korábban (1775) kiadott rendelet hatályát Magyarországra is terjesszék ki. Erről és az utánnyomások elleni további rendeletről lásd BALOGH E. 1991. 151–152; PETKÓ M. 2002. 23.

szinten először a Magyar Tudós Társaság foglalkozott az írók jogával, mégpedig az Akadémián letétben lévő iratok felhasználhatóságának összefüggésében. A főtítkári iratok tanúsága szerint Fáy András és Vörösmarty Mihály voltak megbízva annak a kérdésnek az eldöntésével, hogy mit kezdhet az Akadémia legálisan ezen iratokkal. Viszota Gyula szerint¹⁴ két jelentés fogalmazódott meg a kéziratok sorsáról 1839-ben és 1840-ben, mindkettő szerzője Vörösmarty volt. A második jelentés véleményezésére Fáy Andráson és a szerző Vörösmartyn kívül Kállay Ferencet is felkérték. A nagygyűlés által jóváhagyott vélemény külön rendelkezéseket állapított meg a kiadásra elfogadott, azonban nem publikált művek számára (melyeket a szerzőnek visszaküldendőeknek ítélték), a jutalmazott, de ki nem adott pályamunkák részére (melyeket 15 évig a társaság használhatott, utána az írók rendelkezhetek velük) és a nem díjazott pályamunkákra vonatkozóan (30 évig senkivel, azon túl csak társasági tagokkal voltak közölhetőek). A határozat 6. pontja szerint *közhasználatra* bocsátható az a kézirat, melyet eleve ilyen céllal küldtek be, itt nevesítve a szótári munkálatokat említik.¹⁵ Ez utóbbi pontnál érdemes megállni, hiszen a határozat keletkezése idején az Akadémiának beküldött kéziratok között szövegfolklorisztikai szempontból is releváns gyűjteményeket találunk. Ismeretes, hogy az Akadémia már az 1830-as évek elején felhívta tagjai figyelmét a népdalok gyűjtésére, ennek hatására számos gyűjtés érkezett,¹⁶ melyek véleményezésére Toldy Ferencet és Vörösmartyt kérte fel az Akadémia. A begyűlt anyagról szóló jelentésüket 1833-ban tették meg,¹⁷ 1837-ben ismét felszólítást intézett a társaság tagjaihoz „népregek” (népmesék, mondák), dalok és népszokások gyűjtését illetően.¹⁸ Bár a Vörösmarty jelentéseinek alapulól, fentebb említett 1840-es határozat kimondottan népköltési alkotásokról nem tesz említést, feltehetőleg az 1830-as években az

¹⁴ VISZOTA Gy. 1912. A hivatkozott főtítkári iratok az 1839. évi 94. és 1840. évi 142. számúak.

¹⁵ VISZOTA Gy. 1912. 405. Az Akadémia tájrszógyűjtésének első eredménye a Vörösmarty Mihály szerkesztette *Magyar Tájrszótár*. VÖRÖSMARTY M. 1838.

¹⁶ „Adott bé népdalokat Döbrentei [Gábor], küldött titoknoki körlevélre Horvát Endre, Horvát József, Ercsei [Dániel], Péczeli [József]; küldött Gróf Dessewffy Virginia, Gróf Dessewffy József leánya.” *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. (1832–1834)*. Második kötet. Buda, 1835. 6. (Dessewffy Virginia folklórgyűjtéséről is említést tesz JAKAB E. 1883. 788–790. (Jakab írását hivatkozva VADERNA G. 2009. Dessewffy Virginiára vonatkozó életrajzi adatok: 118–119.)

¹⁷ HORVÁTH J. 1978. 262. A gyűjtemény később átkerült a Kisfaludy Társaság birtokába, melyet felhasználtak az első népköltési antológia összeállításakor: ERDÉLYI J. 1846. VII.

¹⁸ HORVÁTH J. 1978. 265.

Akadémia számára beküldött népköltési szöveganyag is osztotta a *közhasználatra* benyújtott egyéb kéziratok jogi sorsát, és mint ilyen, személyhez kötött, kizárólagos tulajdonjog nem vetődött fel ezzel az anyaggal kapcsolatban. E feltetelezést erősíti a gyűjtemény további sorsának vizsgálata, hiszen ismeretes, hogy az néhány évvel később átkerülhetett a Kisfaludy Társaság kezelésébe, mely társaság sikeresen vállalta fel a magyar népköltés gyűjtését és gyűjteménysorozatok kiadását.¹⁹

TOLDY FERENC JAVASLATA

Az írói tulajdonnal foglalkozó első hazai elméleti írások szerzőjét Toldy Ferencben jelölhetjük meg és mint ilyen, a népköltési gyűjtésekre utaló direkt jogi reflexiók legkorábbi hazai megfogalmazója is ő volt.²⁰

Toldy az 1830-as években külföldi népköltészeti kiadványok hazai folyóiratokban (*Tudománytár, Athenaeum, Figyelmező*) való ismertetésével a rendszeres hazai gyűjtés megindulása előtt évekkel már a népköltészetre vonatkozó elvi kérdéseket is érintett.²¹ Elsőként 1838-ban emelt szót az írók tulajdonjogának védelmében *Néhány szó az írói tulajdonról, 's kérelem a' folyóiratok kiadóihoz* című cikkében, mely az *Athenaeum* hasábjain jelent meg.²² Ennek jelentősen továbbfejlesztett változatát 1840-ben a *Budapesti Szemlé*ben közölte, melyet Heckenast Gusztáv még ugyanabban az évben külön kötetben is megjelentetett.²³ Toldy ebben a közel százoldalas nagy tanulmányában adja az első kidolgozott hazai írói jogi törvényjavaslatot. Ebben az írói jog három aspektusát jelöli meg az oltalmazott személyek és közösségek alapján: egyrészt a szerző *eredeti*, teljes joggal bír saját munkája felett (írói jog), másrészt a kiadónak korlátozottabb, *származtatott* joga van az egyes szerzői művek kiadása felett (kiadói jog), harmadrészt megemlíti, hogy a közönségnek, azaz a társadalomnak *elhagyatás*

¹⁹ KÉKY L. 1936. 64.

²⁰ Toldy pályafutásához lásd Dávidházi Péter alapvető monográfiáját. DÁVIDHÁZI P. 2004.

²¹ HORVÁTH J. 1978. 273. Toldy népiességfelfogásáról lásd S. VARGA P. 2005. 249–274.

²² SCHEDEL F. 1838.

²³ D. SCHEDEL F. 1840a, 1840b.

(*derelictio*)²⁴ következtében szintén korlátozott joga keletkezik a közbirtokba átment munkákat tekintve:

„[...] az illy munka elhagyott jószágnak tekintendő, s a társaság köz birtokává válik, úgy hogy e címmel a közönség bár mely tagja kiadhassa, a nélkül, hogy ez által *kizáró* jogot szerezzen.”²⁵

Az eredeti szerzői alkotások mellett Toldy szót emel az irodalmi átdolgozások védelmében is, melyekről megemlíti, hogy egy munkát csak a tulajdonosa hiányában, vagy a tulajdonos beleegyezésével lehet átdolgozni, ha pedig közbirtokba átment munka teszi az átdolgozás tárgyát, úgy „abban az esetben természetes, hogy az író e szellemi hozzájárulása által magának e munkához *kizáró* jogot szerzett, de csak ez új alakban [...]”²⁶

A közkinccsé vált, közbirtokba átment alkotásokat tekintve jogi lehetőséget biztosít azok gyűjteményként való összeállításához, és ebben a formában adna oltalmat az utánnomás ellen a történeti források, okiratok és nyelvemlékek gyűjteményeinek, az antológiáknak és krestomátiáknak:

„Hálát érdemelnek azon tudós férfiak, kik nyelvemlékek, bármely *archeológiai tárgyak*, s *történeti források* és *okiratok* kikutatása és közre bocsátása által, a tudományokat gazdagítják. Ezért az orosz törvény a »régi kéziratok« kiadóira is kiterjeszti a sajátságot, megengedvén azonban minden másnak is, ugyan azon munkát teljesebb, hívebb vagy egyéb tekintetekben becsesebb kéziratok szerint újra kibocsátani [...]”²⁷

Toldy ezen szövegkiadások védelmét azonban megkülönbözteti az eredeti alkotások védelmétől:

„azoknak [történeti és nyelvészeti források D. M.] tárgyai elmúlt idők hagyományaként maradtak ránk, s azért nem egyesek, hanem a tudomány, a

²⁴ A *derelictio* a római jogból ismert fogalom, azt a gesztust fejezi ki, amikor valaki nem akar tovább birtokolni és ezt szándékosan, külsőleg is kifejezésre hozza. BRÓSZ R.–PÓLAY E. 1976. 218.

²⁵ D. SCHEDEL F. 1840b. 17.

²⁶ D. SCHEDEL F. 1840b. 71.

²⁷ D. SCHEDEL F. 1840b. 72.

közönség öröklük azokat. Tehát nem a sajátság, hanem a *munka* azon alap, melyre a régiségek kiadóinak jogai építhetők; s azért illendő sőt szükséges őket bizonyos ideig a kizáró birtokban meghagyni különben ki fogna illy válalatra fáradságot és költséget szánni [...]”²⁸

Toldy fenti megállapítását azért fontos kiemelni, mert ugyanezen passzusban az eddigieket továbbgondolva a folklórszövegek közreadására, illetve azok gyűjteményként való jogi értékelésére végre konkrétan is kitér:

„Némileg rokon munkálat népregék, mondák, mesék, dalok és közmondásoknak *szóbeli hagyomány* után összejegyzése, gyűjtése és első kiadása. Ezekre is azon jogalap áll, melyet a régi kéziratokból merített munkákra nézve állítottunk fel, s illő hogy azok is – de a szinte felebb említett oknál fogva, csak bizonyos időig – védve legyenek: magában értetvén, hogy ugyan azon hagyományoknak újra ismét a kútforrásból, azaz: a nép szájából merítése tilos nem lehet. Igaz ugyan, hogy egyes esetekben, itt is, ott is, nehéz a jogos és jogtalan kiadás közt határt vonni; azért a kérdés mibenléte iránt a polgári bíró legalkalmasban független hozzáértők véleményéhez tarthatná magát.”²⁹

Toldy eme 1840-ben kiadott törvényjavaslatának 33. §-a tehát a szóbeliségben élő népköltészet publikálására vonatkozóan a legkorábbi, eddig ismert hazai jogi reflexió. Ebben különböző, a mai műfajfogalmaknak nem tökéletesen megfeleltethető műfaji terminusokat használ: *népregék, mondák, mesék, dalok és közmondások* kategóriáit jelöli meg, mindegyiket szóbeli forráshoz rendeli.³⁰ A tudományos igényű történeti forrásközléssel „némileg rokon” munkálatok sorában három tevékenységet említ, megkülönböztetve a szövegek *összejegy-*

²⁸ D. SCHEDEL F. 1840b. 72.

²⁹ D. SCHEDEL F. 1840b. 73. 33. §.

³⁰ A legproblematisabbnak a mai népköltészeti műfajok sorából hiányzó *néprege* terminus tűnik, mely a mondához áll közel, közös jegyük a történetiség iránti igény. Ugyanakkor el is térnek egymástól, a mondai narratíva inkább az eseményekre, míg a rege inkább a szereplőkre helyezi a hangsúlyt. A korabeli terminológiáról lásd GULYÁS J. 2005b. 198–201. („rege: az érzelemábrázolást előtérbe helyező, általában, de nem kizárólag, verses történeti/lokális monda.” Uo. 198–199. Vö. GULYÁS J. 2008b.)

zését, gyűjtését és első kiadását.³¹ Toldy felfogása szerint ezen tevékenységek a befektetett munka alapján bizonyos időre ugyan, de már jogi védelmet kell hogy élvezzenek, anélkül azonban, hogy mások számára megtiltáná ugyanezen szóbeli források ismételt kiaknázását. A feldolgozandó anyag szabad, viszont a kidolgozás formája már tulajdon tárgya lehet.

Az idézet további érdekességét az adja, hogy Toldy érzékeli azt a problémát, ami a szájhagyományban élő szöveghagyomány kisajátíthatatlansága és az azonos folklórkincsen alapuló népköltési szövegek jogi védelme között feszül, éppen ezért a bíró elé kerülő esetleges jogviták eldöntésében szakértők részvételét javasolja. A szöveg szűkszavúsága miatt nem derül ki egyértelműen, hogy Toldy csak a harmadik fázisig, azaz a kiadásig eljutott szövegekre, esetleg kizárólag csak a gyűjteményes kötetekre gondol vagy az egyes kiadott (esetleg kiadatlan) szövegek esetében is felmerülhet a jogvédelem iránti igény. Az utóbbi megoldás számomra azért tűnik valószínűbbnek, mivel csupán Toldy javaslatának megjelenését követően indul meg a kimondottan a hazai népköltési szövegeket előtérbe állító, magyar nyelvű gyűjteményes kötetek közreadása.³²

Annak az ötlete, hogy a folklóralkotások mint rögzített szövegű, lejegyzett és esetleg az olvasóközönség számára publikált művek a létrehozásukba fektetett munka révén jogi oltalomban részesülhetnek, eredetileg nem Toldy Ferentől származik. Törvényjavaslatában (a korban általánosan alkalmazott kodifikációs módszertannak megfelelően) Toldy számos alkalommal külföldi normaalkotók munkáira hivatkozik, különösen sokat említi a porosz szerzői jogi törvényt.³³

³¹ Az *összejegyzés* logikailag az első állomás, nyilván a szóbeliségből eredő szövegek le-/megírását jelenti. Második lépés az egyes lejegyzett szövegek összegyűjtése (tehát itt, összhangban a kor felfogásával, nem a gyűjtés mai értelméről van szó, mely inkább az elsőként említett lejegyzéssel mutat hasonlóságot, hanem a mások által a szóbeliség után előállított kéziratos és nyomtatott népköltési szövegek összeszedéséről, lásd ehhez a *MNGy* I. szerkesztési elveit (lásd 9. fejezet, „A kötet szerkesztői koncepciója” című alfejezet). Toldy harmadikként említi a szövegek első kiadását mint a folyamat utolsó mozzanatát.

³² Bár meg kell jegyezni, hogy Toldy rokona és barátja volt annak a Gaal Györgynek, aki 1822-ben az első magyar mesegyűjteményt adta közre Bécsben, német nyelven (GAAL, G. 1822), és éppen Toldy volt az, akire Gaal később rábízta kiadatlan meséinek kéziratait, annak érdekében, hogy azok magyar nyelvű kiadását Toldy eszközölje ki. NAGY I. 2000. 67. (GAAL Gy. 1857–1860.)

³³ Gesetz zum Schutze des Eigentums an Werken der Wissenschaft und Kunst gegen Nachdruck und Nachbildung. Vom 11. Juni 1837. In *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten*. Nr 22. Berlin, 1837. 165–171. Az angol, német, olasz és francia szerzői jogi törvények

A porosz kódexen kívül (különösen a történeti források és a folklórgyűjtésre vonatkozó nézeteinek kifejtésekor) Toldy többször hivatkozik egy 1828-ban ideiglenes rendeletként, majd 1830-ban törvényként megjelenő orosz normaszövegre is, mely Toldy interpretációjában az alábbi formában szerepel:

„[...] olyan nemzeti énekek, közmondások, beszélek és mesék első kiadói, melyek egyes egyedül szóbeli hagyomány által tartattak fenn[!], ugyan azon jogokkal élnek, melyekkel új munkák szerzői.”³⁴

Összevetve az előbbi orosz törvényidézetet Toldy szóbeli folklóralkotásokra vonatkozó fenti gondolataival, megállapítható, hogy utóbbiakat Toldy tartalmi változtatás nélkül az 1830-as orosz törvényből vette át, így módon az olvasóközönség számára hozzáférhetővé tett rögzített folklórszövegek hazai jogvédelmének alapját egy orosz jogszabály jelenti. Itt szeretném megjegyezni, hogy Toldy valószínűleg nem olvasta az eredeti orosz törvényt, ³⁵ feltehetőleg azt német közvetítésen keresztül ismerte. Hivatkozásai alapján arra következtethetünk, hogy Toldynak törvényjavaslata megszövegezésekor nagy segítségére volt a *Leipziger Allgemeine Zeitung für Buchhandel und Bücherkunde* című lipcsei

kiváló online adatbázisa: *Primary Sources on Copyright (1450–1900)* UK Arts and Humanities Research Council. www.copyrighthistory.org. (lementve 2015. 05. 27.)

³⁴ D. SCHEDEL F. 1840b. 73. A 24. §-ban külön is értékeli Toldy az orosz törvényhozást: „[...] olyan fényesen gondoskodik a hazai és nemzeti literatura haladásáról, 1830-ban állapítja meg az 1828-ki parancs által ideiglenesen védett írói tulajdont. E törvény minden részeiben a tudomány érdekét s a méltányosságot tartja szem előtt, azon egy, és lényeges hiánnyal, hogy nem örökre védi a tulajdont. Ti. az író, fordító és (első) kiadó még él –, s örökösei, ha bár ab intestato halna is meg, valamint engedményesei – huszonöt évig maradnak birtokában; s ha öt évvel e kizáró jog elmúlása előtt új kiadást bocsátanának ki joguk a huszonötön túl még tíz évig tartja meg erejét.” D. SCHEDEL F. 1840b. 46.

³⁵ Az Orosz Birodalom törvényeinek és rendeleteinek teljes gyűjteménye 1830-tól több sorozatban jelent meg *Polnoe Szobranie Zakonov Rossziszkoj Imperij* címen. Az 1649-től 1826-ig megjelent normaszövegeket az első sorozat dolgozza fel 45 kötetben, az 1881-ig kiadottakat a második 55 kötetben, míg az 1913-ig megjelenteket a harmadik 33 kötet tartalmazza. KAJTÁR I. 1998. 128; GÖNCZI K.–HORVÁTH P.–STIPTA I.–ZLINSZKY J. 1997. 406.

lapban 1839-ben megjelent írói tulajdonjogokat szemlélő áttekintés,³⁶ feltehetőleg ebből a periodikából meríthetett az orosz törvényszöveg idézetekor is.³⁷

Azért tartottam szükségesnek mindjárt az elején Toldy javaslatából kiemelni a szóbeli folklóralkotások lejegyzésére, gyűjtésére és kiadására vonatkozó gondolatokat, mert ezen korai, a rendszeres népköltési gyűjtések közvetlen megindulása előtt formulázott elv (a folklór közbirtokként való értelmezése és a folklóralkotások lejegyzésére és összegyűjtésére tett erőfeszítések mint a társadalom megbecsülésének örvendő, írói jogi védelemben részesíthető tevékenység) kimondva vagy kimondatlanul, gyakorlatilag végighúzódik a század egészének jogi gondolkodásán.

A KISFALUDY TÁRSASÁG

A szerzői jog történetét szemlélő áttekintések mindegyike különösen fontos szerepet tulajdonít a Kisfaludy Társaság keretein belül jelentkező törvénytervezetek és módosítások kidolgozására tett kísérleteknek.³⁸ Kevésbé hangsúlyozott tény azonban, hogy a társaság 1844. március 30-i ülésén az igazgató, Toldy Ferenc nemcsak indítványozta egy törvényjavaslat kidolgozását, de ekkor már be is mutatta saját, az írói jogról szóló tervezetét, melyet az egykorú források szerint a társaság tagjai örömmel fogadtak és rögtön egy bizottságot bízta meg a javaslat szigorú átnézésével. A kinevezett bizottság Toldy Ferencen kívül az ülésen jelen lévő Bajza József, Kiss Károly és Vörösmarty Mihály tagokból állt. A társaság javasolta, hogy az eljárásjogi kérdésekben Bertha Sándor és Fogarasi János véleményét szintén vegye majd figyelembe a bizottság a javaslat revíziója

³⁶ D. SCHEDEL F. 1840b. 46. Az itt található nem teljesen pontos hivatkozás alapján Toldy az orosz törvényről a következő tanulmányban olvashatott: Uebersicht d. auswärtigen Gesetzgebung in Betreff d. Rechte d. Schriftsteller, III. *Leipziger Allgemeine Zeitung für Buchhandel und Bücherkunde*. 1839. II. 457–458. (Sajnos sem az orosz törvényt, sem pedig a német cikket nem sikerült eddig fellelnem.)

³⁷ Arra vonatkozólag, hogy az orosz szabályozás milyen 19. század eleji folklorisztikai gyakorlatra épülhetett, lásd az orosz mesegyűjtés történetéről PROPP, V. J. 1984. 64–88.

³⁸ Lásd például MEZEI P. 2004; BALOGH E. 1991. 152–154; VÖLGYESI O. 2003. 101–102.

során.³⁹ Toldy 1844. március 30-án benyújtott javaslata saját elmondása szerint a négy évvel korábban publikált munkáján alapult,⁴⁰ azonban a javaslat felterjesztésekor elhangzott beszédében arról is szólt, hogy néhány társasági tagnak már korábban megmutatta munkáját, tanácsaikat felhasználva pedig módosította is a törvénytervezetet.⁴¹ Április 13-án felvetődött még néhány további jogi probléma, melyeknek tervezetbe foglalásával szintén az előbbi bizottságot kérték fel.⁴² Április 15-én a javaslat bizonyos, az illetékes hatóságot, valamint az eljárást érintő cikkelyeire ellenvetések érkeztek, ezért ezen kérdések tisztázására egy újabb, az Akadémia és a társaság tagjaiból álló vegyes bizottságot neveztek ki Fáy András elnöklete alatt, melynek tagjai Bártfay László, Bertha Sándor, Fogarasi János és Simon Florent voltak. Április 21-én ezen bizottság javaslatait elfogadták, továbbá a rendekhez való felterjesztést kísérő petíciót (kérelem-javaslatot) is helyben hagyták. A javaslat részletes ismertetése nem feladata jelen dolgozatnak, népköltészetre vonatkozó utalást azonban ezen javaslat is tartalmaz: A 19. §-ban felismerhető Toldy 1840-es felvetése, annál azonban pontosabban fogalmazza meg a javasolt jogvédelem tartalmát és időbeli terjedelmét.

„Népregék, mondák, mesék, daloknak, valamint közmondások’ gyűjteményeinek szóbeli hagyomány után vagy nyomtatott és sokféle elszórt anyagok-

³⁹ „[...] maga által néhány társa’ hozzájárultával készített *törvényjavaslatot* mutatott be. Mire nagy örömmel ’s helyesléssel fogadtatván az indítvány, bizottság nevezetett, az indítványozón kívül Bajza, Kiss K. és Vörösmarty M. tagokból álló, olly utasítással, hogy a’ mennyiben e’ törvényjavaslatban némi az eljárást illető pontok is foglaltatnak, Bertha Sándor és Fogarasi János academicus urak’ tanácsával is élvén, az egészszet szigoruan átnézzze, ’s egy folyamodás-tervvel együtt újra a’ társaság elébe hozza.” Írói jogi törvény. In *A’ Kisfaludy-társaság’ Évlapjai*. (A továbbiakban *KTÉ*) (1843–1845). Ötödik kötet. Eggenberger J. és fia acad. Könyvtárak, Pest, 1846. 55–56.

⁴⁰ Arra vonatkozólag azonban, hogy szövegszerűen az 1844-es új javaslat mennyiben mutat azonosságokat a négy évvel korábban publikált tervezettel, forrásszöveg hiányában egyelőre nem tudunk válaszolni.

⁴¹ TOLDY F. 1872. 303–307.

⁴² „Az írói tulajdon iránti törvényjavaslatához még négy pont látszott szükségesnek, ugymint az író halála kalendáriumi év szerint számláltatik, a 60 év, ha a’ munka egy egész és több kötetből áll az utolsó kötettil; 60 éven túl a tulajdoni jogot a kormány meghosszabbíthatja, ’s végre az utánnyomáshoz tartozó maradandó készülékek, (öntés, réz, kőtábla) elvételnek, s megsemmisítetnek. Melly módosításoknak a’ törvényjavaslatba szövése ismét a’ választmányra bízott, hogy róla a’ legközelebbi ülésben beadja tudósítását.” MTA Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848.

ból kiadásai, a 'kiadók' vagy ezek jogviselőinek húsz évig kirekesztő tulajdonai maradnak. Megengedtetvén mindazáltal másnak is ugyanazon tárgyakat, ugyanazon első forrásokból, hívebben és új elrendeléssel, minden esetre előbbi összes kiadásuktól függetlenül, ismét kiadni."⁴³

Láthatjuk, hogy ez a cikkely Toldy 1840-ben publikált első tervezetével tartalmában nagyjából megegyezik, azzal a különbséggel, hogy egyrészt ez a javaslat kimondottan népköltési gyűjteményekről beszél (egyébként továbbra sincsen ekkor még magyar nyelven külön kötetben kiadott folklórgyűjtemény), másrészt a szóbeli népköltészet mellett utal az egyes, nyomtatott folklórszövegek összegyűjtésének lehetőségére.⁴⁴ A védelmi időt az eredeti szerzői műhöz képest (melyet 60 évig rendel védeni) annak harmadában, húsz évben jelöli meg. A jogi védelem során a kedvezményezett a szövegek kiadója, azaz a szerkesztő, a gyűjteményes mű összeállítója. Megismétli azt a Toldynál is szereplő tételt, miszerint a szóbeliség forrását nem sajátíthatja ki senki, szükségét érzik, hogy külön is kimondja azt az elvárást, miszerint a későbbi folklórkiadásnak a korábbitól *függetlennek* kell lennie.

A törvényjavaslatot két példányban Borsod vármegye követéhez, Szemere Bertalanhoz küldte a társaság Pozsonyba azzal, hogy a példányokat az alsótábla és a kerületi ülés elnökeinek adja át, egy példányát pedig Eötvös József kapta meg azzal, hogy a főtábla elnökének, József nádornak továbbítsa.⁴⁵ Május közepén Szemere Bertalan már biztosan a birtokában volt a kérelem- és a törvény-

⁴³ Írói jogi törvény. Törvénycikk-javaslat. az írói tulajdonról. In *KTÉ (1843–1845)*. Ötödik kötet. Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosok, Pest, 1846. 62–63.

⁴⁴ Ezt a lehetőséget azért szeretném hangsúlyozni, mivel a 19. század negyvenes éveitől népköltésként megjelenő szövegeket tekintve a reprezentálni kívánt *népi szóbeliség* megjelenés elfedi azt a tényt, hogy bizonytalan forrásból származó, népiként megjelenő írott, nyomtatott szövegek minden további nélkül bekerülhettek a szóbeli hagyományt értékként felfogó népköltési gyűjteményekbe. (A folyóirat-irodalom és a ponyvanyomtatványok ebben a folyamatban betöltött szerepét a források feltáratlansága miatt csak valószínűsíthetjük, konkrét példával csak kevés esetben szolgálhatunk. Erre a folyamatra különösen az első, valamint az előző fejezetben mutattam példákat. Vö. KÜLLÖS I. 2004; CSÖRSZ R. I. 2009.

⁴⁵ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. 1844. ápr. 21. Erről bővebben VÖLGYESI O. 2003. 102. A petíciót lásd: Folyamodás az országos Rendekhez egy írójogi törvény' hozatala iránt. In *KTÉ* Ötödik kötet, 1846. 56–60. A törvénycikk-javaslatot lásd ugyanott: *Az írói tulajdonról*. 60–71.

javaslat-tervezetnek, egyébként számára elsőre nem volt teljesen egyértelmű, hogy kinek is kell átadnia a kapott példányokat.⁴⁶ Szemere június 3-án felolvasta a folyamodványt a kerületi ülésen, bevezetőjében egy küldöttséget javasolt a törvényjavaslat újbóli megvizsgálására, azonban ezt az ülés nem hagyta jóvá, így őrá maradt a törvényjavaslat véglegesítésének feladata.⁴⁷ Szemere 1844 júniusában Toldynak címzett leveléből kitűnik, hogy Szemere csak a hónap második felében kezdett el foglalkozni a törvényjavaslattal, mivel azonban addig különösebben nem mélyült el az írói tulajdonjog kérdéseiben, ezért jellemző módon Toldytól kér szakirodalmat, elsősorban annak érdekében, hogy javaslata benyújtásakor az esetleg felmerülő támadásokra felkészülhessen.⁴⁸

Szemere még az ősszel, az 1844. szeptember 23-i kerületi ülésen mutatta be az általa átdolgozott tervezetet,⁴⁹ mely az irodalmi jogok mellett immár kiterjedt egyéb művészi (színmű, zenemű, rajz, festészet) jogokra is, javaslatát ezen az ülésen egyúttal kinyomtatni is elrendelték.⁵⁰ Október 29-én „az *irodalmi s művészeti jogok* biztosításáról szóló törvényjavaslat tárgyalattott s helybenhagyattott”, majd november elsején került sor a javaslat és a felterjesztés hitelesítésére.⁵¹ Az országos ülésen túljutva november 9-én terjesztették fel a törvényjavaslatot az uralkodó elé, ahol aztán ez a javaslat végleg elakadt.⁵²

⁴⁶ Erre vonatkozólag lásd Szemere levelét Toldyhoz, 1844. május 18., Pozsony. MTAK Kt. 4-r 95. 366. Toldy Ferenc levéltárcája.

⁴⁷ VÖLGYESI O. 2003. 103. További adatokért lásd KOVÁCS F. 1894. 636–637.

⁴⁸ Szemere Bertalan levele Toldynak, 1844. június 16., Pozsony. MTAK Kt. 4-r 95. 367. Toldy Ferenc levéltárcája. A levél kézírata mellé egy három tételt tartalmazó papírfecni is került, feltehetőleg ezen munkákat ajánlotta vagy küldte Toldy Szemerének. A háromból egyet tudtam azonosítani: *Renouard I–II.* rövidítéssel minden bizonnyal Auguste-Charles Renouard kétkötetes munkáját jelölik RENOUARD, A.-C. 1838–1839. Ezen munkát Toldy biztosan felhasználta az 1840-ben megjelent javaslatához. D. SCHEDEL F. 1840 b 6–7. (Szemere Bertalan munkásságának történeti forrásdokumentumaihoz jól használható TÓVÁRI J. 1991.

⁴⁹ BALOGH E. 153. A javaslat méltatását lásd MEZEI P. 2004.

⁵⁰ KOVÁCS F. 1894. VI. kötet 84. A kiadott javaslatból Szemere október elején 50 példányt Pestre küldött „azoknak, kiket az ügy érdekelt”, ezen kötetek a hónap végéig nem kerültek forgalomba. Erről lásd Szemere levelét Toldyhoz, 1844. október 26., Pozsony. MTAK Kt. 4-r 95. 368. Toldy Ferenc levéltárcája. Szemere javaslatát lásd BALOGH E. 1991. 167–172. Izenet a KK. és RR-nek a mélt. Főrendekhez az irodalmi és művészeti jogok biztosítása iránt.

⁵¹ KOVÁCS F. 1894. VI. kötet 287. és 292.

⁵² Kelemen Mór tanulmányában megjegyzi, hogy az udvari kancellária azzal terjesztette fel a javaslatot a királyhoz, hogy a Helytartótanács és a könyvvizsgáló hivatal véleményét ki kell kérni

Ami mindebből bennünket közelebbről érdekel, az az, hogy a Toldy javaslatából kinövő Kisfaludy Társaság tervezetén alapuló Szemere-féle törvényjavaslatban is szerepel a folklór védelmét tárgyaló cikkely:

„Hazai nyelvemlékek, történeti kútfők, oklevelek, nép-regék-, mesék-, dalok s közmondások gyűjteményére nézve, írói joggal, de csak 30 évre, azoknak kiadói s jogutódai bírnak, megengedtetvén mindazonáltal másoknak is, hogy ugyan azon, avagy más forrásokból, teljesebben, hivebben, s előbbi összes kiadásaiktól függetlenül, tehát nem ezeket pusztán lemásolva, kiadhassák.”⁵³

Szemere a Kisfaludy Társaság javaslatából kiindulva, mint látható, egy cikkelybe vonta a nyelvemlékek, a történeti források és a népköltési gyűjtemények jogi rendezését: a társaság javaslatához képest egyszerűbb a Szemere-féle szöveg folklór szempontból, hiszen eltűnik a szóbeliségből közvetlenül vett, illetve a más által lejegyzett és publikált folklórszöveg összegyűjtésének megkülönböztetése. Rögzíti a javaslat, hogy a nyelvészeti és történeti munkák mellett a népköltési gyűjtemények szerkesztői is írói joggal bírnak kiadványuk felett. Szemere javaslatában az általános védelmi időt az író halála után számítva hatvanról ötven évre csökkentti, míg a 9. §-ban pedig az említett gyűjteményes kötetek tekintetében húszról harminc évre emeli a jogvédelmet. Szemere az idézett paragrafushoz fűzött indoklásában⁵⁴ kifejti, hogy a szerkesztett műveket nem olyan értelemben tekinti jogvédeletnek, ahogyan az önálló alkotásokat (utóbbi esetekben ugyanis tulajdonról van szó), azonban mivel ezeknek is alapja a munka, ezért részesülhetnek az írott folklórszövegek is írói jogi oltalomban.⁵⁵ A Szemere által jegyzett törvényjavaslatnak, mint láttuk, Szemere véleményezője és átdolgozója volt (e tekintetben legfontosabb újítása az volt, hogy az írói

az ügyben, ezzel pedig lehetőség volt elodáznai a törvény szentesítését, míg megszületik az örökös tartományokban is az új szerzői jogi törvény. KELEMEN M. 1869. 313; BALOGH E. 1991. 153; VÖLGYESI O. 2003. 104.

⁵³ BALOGH E. 1991. 168. 9. §.

⁵⁴ *Pesti Hírlap* 1845. V. július 18. 505. sz. 41–42., július 20. 506. 45–46., július 22. 507. 49–50., július 24. 508. 53., július 25. 509. 57–58., július 27. 510. 61. Szemere Bertalan jelentése az irodalmi és művészeti jogok' biztosításáról (az idézet: július 24. 508. 53.).

⁵⁵ Lényegében megismétli Toldy Ferenc álláspontját. Vö. D. SCHEDEL F. 1840b. 72.

jogot művészi tulajdonjoggá szélesítette), mögötte azonban a KisfaludyTársaság által kijelölt bizottságok, különösen pedig Toldy Ferenc törvényjavaslatai álltak.

Toldy a társaság 1844. november 21-i ülésén részletesen beszámolt a törvényjavaslat sorsáról:

„Igazgató úr jelentés[e] a’ társaságnak az imént bevégzett 1843/1844 országgyűlésre felterjesztett sajtótörvényi indítványa sorsáról, mely korábbi határozat szerint Szemere Bertalan borsodi követ urnak küldetett fel előterjesztésül. Szemere B. úr vévén a’ munkálatot, abból törvényjavaslatot készített, mely azonban két fő pontban különböző lett a’ társaságtól ti. nem csak formájára változtatta de tárgyra nézve bővítette a’ társaság által csak az irodalomra tervezett törvényeket a’ zeneszerzeményekre ’s művészeti cikkekre is kiterjesztvén. Az így szerkesztett törvényjavaslat aztán nemcsak a’ kerületi ülésekben, de a’ RR-ek országos gyűlésében is elfogadtatott sőt a’ fő RRek tábláján igen kis módosítással keresztül menvén, semmi sem állott útjában egyéb, mint az idő rövidsége, mely egyedül okozá, hogy a’ kir. megerősítést meg ne[m] kapá, ’s így törvénné már ez idén nem lön.

Az ülés tudomásul vette az egy felől, szintolly örvendetes mint másfelől szomorító jelentést ’s a’ törvényjavaslatot a’ legközelebbi országgyűlésben újra sürgetni határozta. Közben az ügyet egyszersmind a’ Tudós társasággal is, mint irodalmi rokon intézettel közlendőnek jónak látá.”⁵⁶

A Kisfaludy Társaság két év múlva, 1846. szeptember 26-i ülésén ismét elővette az írói jog ügyét. Ezen Toldy újabb indítványa hangzott el, melyben javasolta, hogy a korábbi választmány vesse össze az eredeti, a társaság által jóváhagyott javaslatot az országgyűlésivel, mivel úgy látta, hogy az új javaslat olyan módosításokat szenvedett, melyek inkább csak rontottak az eredetin.⁵⁷

⁵⁶ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. 1844. nov. 21.

⁵⁷ „A társaság által indítványozott írói jog ügye rokon szenvre találván mind a két tábla előtt az országgyűlésen, miután e tárgy még kormányszéki úton van és némelly pontok benne változást szenvedtek melyek nem javítások, igazgató úr indítványa oda járult, hogy azon választmány, mely az írói jog alakításával foglalkozott, küldetné ki, hogy vetné össze a Társaság fogalmazását az országgyűlésivel: vajjon volnának-e olly pontok, melyeknek változtatása szükségesnek látszanék, s azon esetre terjesztené fel észrevételeit a főcanczellárnak.” MTAK Kt. *Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyve* 1846. szept. 26.

Időközben azonban 1846. október 19-én megszületett az osztrák szerzői jogi törvény⁵⁸ melynek magyarországi adaptálásáról a kancellárián egyeztetések kezdődtek.⁵⁹

A Kisfaludy Társaság 1847. szept. 25-i ülésen Toldy megismételte egy évvel korábbi javaslatát, miszerint a hiányossá vált törvényjavaslat pótlását illetően a társaság tegyen lépéseket. Ezt követően az ülésen több pontot (5. §, 7. §, 13. §, 14. §, 36. §, 46. § és 62. §) érintő módosításokat tett a társaság.⁶⁰

A törvénytervezetek és -módosítások keletkezéstörténetének további két év-tizedes, az előzőekhez képest nem kevésbé bonyolult útját ezúttal nem kísérem figyelemmel, forrásszöveg hiányában azok folklórvonatkozásait egyébként sem tudom megvizsgálni, az elérhető rendelkezések pedig nem tartalmazznak népköltészetre való utalásokat.⁶¹ A társaság 1867 tavaszán vette fel ismét témái közé a szerzői jogi törvény ügyét:

⁵⁸ Gesetz zum Schutze des literarischen und artistischen Eigenthumes gegen unbefugte Veröffentlichung, Nachdruck und Nachbildung. (Szövegét lásd *Primary Sources on Copyright [1450–1900]* UK Arts and Humanities Research Council. www.copyrighthistory.org. – lementve 2008. 10. 27.)

⁵⁹ „Apponyi György gróf akkori főkorlátnokhoz egy, 1846. október 19-én kelt legfelsőbb kézirat érkezett, melylyel a német örökös tartományok az irodalmi és művészeti tulajdonjog védelmére ugyanazon napon kiadott törvény oly fölhívással küldetett le, hogy az a m. kir. udvari kancelláriánál tárgyalassék, s azon kérdés iránt, ha vajon e törvény Magyarországba is behozathatnék-e és minő módosításokkal s úton módon hozathatnék be jól megfontolt javaslatot tegyen, -minek fölterjesztése az 1847. márczius 29-én kelt legf. kézirattal is szorgalmaztatott.” KELEMEN M. 1869. 313.

⁶⁰ „Igazgató úr a mult országgyűlésről függőben maradt írói tulajdonról megemlítván, hogy azon változtatások, melylyek a törvényjavaslatba becsusztak, nem javítások, hanem valóságos hiányok, indítványt tön az iránt, hogy míg az meg kormányi úton volna, mielőtt törvényé szentesítenék, hasson a társaság a hiányok pótlására.” 1847. szept. 25. MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. IX–XII. A társaság 1848. júniusi jegyzőkönyvének csak egy ceruzás vázlata maradt fenn, ennek egy pontja szerint az ülés szorgalmazta, hogy „írói jogról szóló törvények léptessenek életbe, az igazságügyi miniszter elébe, a pótlék jegyzésekkel együtt”. 1848. június 10.

⁶¹ A szerzői jogi törvénykezés további főbb állomásai címszavakban: Jászay Pál 1847-es tervezete, az 1852 és 1861 között Magyarországon érvényben volt osztrák polgári törvénykönyv, az Országos Ideiglenes törvénykezési szabályok a kiadói ügyletek vonatkozásában, itt említeném meg az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényt. KELEMEN M. 1869. 315; MEZEI P. 2004.

„Ismét a társaság előtt a törvény kérdése, Toldy hívja fel a figyelmet, bizottság kiküldését javasolja, hogy ez a társaság első kezdeménye, a törvény javaslat és a Tud[ományos] Ak[adémia]. által összeállított hasonló célú dolgozat alapján új törvényt készítsen.”⁶²

A bizottság elnöke ezúttal is Toldy volt, további tagjai Pulszky Ferenc, Gyulai Pál, Tóth Lőrincz és Vadnay Károly voltak.⁶³ 1867. június elsejére a bizottság elkészült javaslatával, ezt a társaság megvitatta, elfogadta és a *Törvényjavaslat az írói és művészeti tulajdonjog biztosításáról* című javaslatukat az igazságügyi miniszterhez terjesztették fel.⁶⁴ Időközben azonban elfogadták az új német birodalmi törvényt,⁶⁵ Törs Kálmánt kéri fel ennek lefordítására, majd a fordítást 1875-ben vizsgálatra átadták egy újabb bizottságnak, ennek Apáthy István, Dárday Sándor, Löw Tóbiás, Pulszky Ferenc és Teleszky István voltak a tagjai.⁶⁶ A következő évben a társaság az Akadémiával együtt további vegyes bizottságot hozott létre, melynek feladata volt a társaság addigi munkálatai alapján elkészíteni egy új törvényjavaslatot,⁶⁷ a választmány tagjai Fogarasi János, Pauler Tivadar, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, Zichy Antal és Arany László, valamint a társaság részéről Gyulai Pál, Keleti Károly, Bartalus István és Szigligeti Ede voltak. A bizottság egy albizottságot, az albizottság pedig Arany Lászlót bízta meg a javaslat készítésével.⁶⁸ Arany javaslatát újabb átdolgozások után 1882

⁶² KELEMEN M. 1869. 316; KÉKY L. 1936. 142.

⁶³ Az öttagú bizottság három elsőként említett tagja a folklórgyűjtésben és folklórszövegkiadásban közvetlenül is érintett volt. Toldy ez irányú tevékenységéről már szövegtünk, Pulszky Ferenc még 1840-ben a hazai mondagyűjtést sürgette, maga is publikált népmondákat, Gyulai Pál folklorisztikai tevékenységéhez lásd még a két előző fejezetet (8–9. fejezet).

⁶⁴ KELEMEN M 1869. 317. Ez 1868-ra eljutott a képviselőházig. (*KTÉ 1867/68–1868/69* új folyam IV. kötet. Pest, Athenaeum, 1870. 10.). Mivel látszólag semmi sem történt, ezért a társaság 1873-ban az igazságügy-miniszterhez és a képviselőházhoz is újabb rövid fölterjesztést intézett, melyben tiltakozását fejezte ki a szellemi tulajdonjogot érintő jogsértések miatt. KÉKY L. 1936. 144.

⁶⁵ *Bundes-Gesetzblatt des Norddeutschen Bundes Nr. 19. (Nr. 506.) Gesetz, betreffend das Urheberrecht an Schriftwerken, Abbildungen, musikalischen Compositionen und dramatischen Werken.* Vom 11. Juni 1870. Berlin, 1870.

⁶⁶ ARANY L. 1876. 230.

⁶⁷ KÉKY L. 1936. 144.

⁶⁸ ARANY L. 1876. = *Az írói és művészi tulajdonjogról.* In ARANY L. 1901b. 118–164. (126.) A javaslat teljesebb szövege: ARANY L. 1878.

novemberében nyújtották be a képviselőháznak, ahol is az egy igazságügyi bizottsághoz került végső megszövegezésre. A Horváth Lajos elnökletével működő bizottság előadója Apáthy István volt, ezért is szokták a végül 1884. május 7-én szentesített 1884. évi XVI. törvényt Apáthy-féle törvénynek is nevezni, mely az első hazai szerzői jogi törvényünk.⁶⁹

Az első magyar szerzői jogi törvény folklór vonatkozásainak magyarázatai

A hosszú vajúdas után megszületett törvényben *expressis verbis semmi* sem szerepelt a népköltészetéről, azonban a 2. § a gyűjteményes művek vonatkozásában a népköltési gyűjteményekre nézve is iránymutatásul szolgált:

„Többeknek irodalmi adalékaiból álló műre, mint egységes egésze nézve, a szerkesztő a szerzővel egyenlő védelemben részesül. Az egyes irodalmi adalékokra nézve a szerzői jog azoknak szerzőit illeti. Még meg nem jelent, s egyszersmind a jelen törvény védelme alatt nem álló iratokból vagy adalékokból szerkesztett gyűjteményes műre, mint egységes egésze, a szerkesztő a szerzővel egyenlő védelemben részesül.”⁷⁰

A törvény magyarázatában Knorr Alajos felveti azt a latens, a szerzői jogi törvény létrejöttét áttekintve talán evidens, de önmagában a törvényt szöveg vizsgálata alapján valóban nem egyértelműen eldönthető kérdést, hogy folklórszövegek közreadójára is vonatkozik-e az utánnyomás elleni védelem. 1890-ben Knorr a folklóralkotásokat már egyértelműen az írói művek körén *kívül* helyezi el, a folklór véleménye szerint olyan köztulajdon, amelynek egyes darabjai gyűjteményes művekben megjelenhetnek és *irodalmi feldolgozások alapjaiként* szolgálhatnak, mint ilyenek részesülhetnek oltalomban:

„A törvénynek ama intézkedéséből, hogy csak *írói művek* részesülnek védelemben, felmerülhet az a kérdés:

I. vajjon a még meg nem jelent népmondák és népdalok kiadója védve van-e a többszörözés, közzététel és forgalomba helyezés ellen vagy nem? [...]

⁶⁹ MEZEI P. 2004.

⁷⁰ 1884. évi XVI. Törvenycikk a szerzői jogról 2. §.

A népdalok és népmondákra vonatkozó kérdés következőleg megoldható. A törvény általában írói műveket részesít védelemben, és ezeken kívül kivételesen az oktatás vagy mulatság céljából tartott szóbeli előadásokat (§. 6. 2. p.). A még lenem[!] írt népmonda vagy népdal tehát mint ilyen általában nem tárgy a szerzői jognak és az ilyen népmondát, népdalt mindenki leírhatja és kiadhatja. Hogy a kiadó az ilyen műre szerzői jogot nyer-e, kiadó tevékenységének minőségétől és módjától függ. Ha a népdalt oly módon nyomatta és adta ki, a mint azt a nép énekli, a kiadó szerzői tevékenységet nem fejtett ki, tehát szerzői jogot nem is igényelhet. Ha ellenben a népdalt saját költeményének alapjául használta, vagy ha a népmondát irodalmilag feldolgozta vagy önállólag alakította, vagy ha a kiadó népdalokból, népmondákból oly gyűjteményt szerkesztett, mely elme szülemény bélyegét viseli magán: az ilyen munkára a kiadó a szerzőt megillető minden jogokkal bír; azt azonban meg nem tilthatja, hogy más a nép ajkán élő népmondát vagy népdalt irodalmilag ne értékesítse, mert a népdal és népmonda mint ilyen köz tulajdon.”⁷¹

Noha szóbeliségben élő, nem rögzített folklóralkotásként Knorr csak népmondát és népdalt említ, nyilvánvalóan nem taxatív, hanem példálózó jelleggel érti eme felsorolást és állapítja meg, hogy ezen műfajok általában nem állnak szerzői jogi védelem alatt. A népdalról elmondja, hogy ha oly módon publikálják a szöveget, ahogyan a nép énekli (tehát a mai értelemben vett gyűjtővel szemben támasztott szöveggondozási követelményeket érvényesíti), akkor szintén nem áll munkája jogvédelem alatt. Jellemző, hogy a prózaepikával összefüggésben a változtatás nélkül való szövegközlés lehetősége fel sem vetődik. A szerzői jogvédelem két esetben jöhet szóba: egyrészt a népköltést nyersanyagul használó feldolgozások, másrészt a szerkesztett gyűjtemények kapcsán.

A jogtudós és hírlapíró Kenedi Géza, az 1884-es szerzői jogi törvény egy későbbi magyarázatában az írói művekről szólva a törvény 2. § (3) bekezdése alapján a népköltési alkotásokról is kifejti álláspontját, érdekes szemponttal toldva meg a Knorr-féle magyarázatot.

A törvény vonatkozó passzusa a következő:

⁷¹ KNORR A. 1890. 8–9.

„Még meg nem jelent, s egyszersmind a jelen törvény védelme alatt nem álló iratokból vagy adalékokból szerkesztett gyűjteményes műre, mint egységes egészre, a szerkesztő a szerzővel egyenlő védelemben részesül.”

Kenedi az ezen szakaszhoz fűzött kommentárjában az eredetileg a folklórból származó művek több szintjét különbözteti meg egymástól: beszél a szájhagyományozó folklórszöveg lehetőleg hív lejegyzéséről, (1.) melyet önmagában a törvény nem véd. Ettől megkülönbözteti a folklórszövegeket nyersanyagként feldolgozó irodalmi eljárást, (2.) ennek eredményét jogilag is védendő írói munkának tartja. Ugyancsak írói munkaként értékeli a folklórszövegek bármilyen szerkesztett rendben, (3.) így gyűjteményes kötetben való közlését is.

„A népdalok, mesék, mondák és közmondások, amennyiben hiven úgy iratnak le, amint a nép ajkán élnek, magukban véve nem írói művek, hanem csak másai a népköltészet műveinek és így gyakran fáradságos leírásukat és közzétételüket a törvény nem védi. Irodalmilag feldolgozva azonban ezek is írói műveknek tekintendők. Írói műveknek kell tekinteni őket akkor is, ha a közzétételük oly rendszerben, beosztásban vagy alakban, szóval szerkesztésben történt, ami a gyűjtő vagy közlétevő hasznos szellemi tevékenységének hozzájárulását mutatja. Szintúgy, ha pusztán gyűjteménybe foglalják.”⁷²

Ebben tehát Kenedi teljesen egy véleményen van Knorr magyarázatával. Az ügyvédként számos sajtóperben is szerepet vállaló⁷³ Kenedi azonban egyértelműen ráirányítja a figyelmet arra a problémára, hogy általában a folklórszövegek lejegyzése, tehát az eredetileg variánsokban létező folklór rögzített, írásbeli szöveggé való átalakítása során, a lejegyző szükségszerűen írói alkotótevékenységet fog kifejezni, melyet jogilag védendő tevékenységnek minősít:⁷⁴

⁷² KENEDI G. 1908. 42.

⁷³ Lásd például a Tóth Béla által a meseíró Benedek Elek ellen indított rágalmozási pert, ahol Kenedi a felperes védője volt. N. N.: Tóth Béla sajtópere. (*Pesti Hírlap* XXII. 332. 1900. dec. 2. 15–17.)

⁷⁴ Itt szeretném megjegyezni, hogy Kovács Ágnes a szövegrögzítés négy egymástól eltérő szintjét különbözteti meg, úgymint 1. tartalomhű, 2. szó szerinti, 3. betű-, illetve hanghű, valamint 4. a gesztust és mimikát is megőrző kép- és hanghű rögzítést. KOVÁCS Á. 1982d. 112.

„A népmesék és mondák egyébiránt nem élnek mindenütt egyforma szövegben a nép ajkán s így azok *gyűjtője csaknem kivétel nélkül írói tevékenységet fog kifejezni* már azok szövegezésénél is, ami már védelem alá esik.”⁷⁵

Ezzel tulajdonképpen implicit módon a gyűjteményes köteten kívül megjelenő, önmagában álló, lejegyzett folklórszövegekre is kiterjeszthetőnek véli a szerzői jogi védelmet. A Kenedi által tematizált kérdés mind a folklorisztika (folklórszövegek átírása), mind a jog (ezek minősítése) oldalán problémaként jelentkezett és gyakorlatilag máig sem tekinthető megoldottnak. Az Arany László javaslata alapján a végül 1884-ben elfogadott hazai szerzői jogi törvény egy változata 1876-ra már készen volt, ennek első kiadása a *Budapesti Szemlé*-ben olvasható.⁷⁶ A törvény cikkelyei nem tartalmazznak folklórhivatkozásokat, azonban Arany László a javaslatával egyidejűleg publikált törvényt magyarázata folklorisztikai szempontból különösen érdekes:

„Az anthologiák, chrestomathiák, levélgyűjtemények, szónoki beszédek gyűjteményei, az inediták, népmesék és népdalok, compilatiók, kivonatok, recenziók kérdését, melyről másutt már oly sok vita folyt, s melyről a régi magyar javaslat számos casuistikus intézkedést tartalmaz, nyílt szavakkal nem dönti el [a törvényjavaslat – D. M.]. Csak elveket mond ki [...] azok alkalmazását a szakértőkre és bírákra bízta. Ezeknek nem lesz nehéz a legbonyolultabb kérdésekben is eligazodniok, ha mindig szem előtt tartják azt, hogy e törvénynek legfőbb célja: védeni minden írói munkásságot s megtorolni annak minden sértését. Ez elv szerint tehát az anthologiák, chrestomathiák kiadását megengedi a törvény, de csak azon föltétel alatt, ha azok szerkesztésében, rendezésében, beosztásában írói munkásság van kifejtve s a kiadást iskolai, nevelési, vagy más fontos cél indokolja [...]”⁷⁷

Arany László népköltészetéről való jogi gondolkodásának különös jelentőséget ad az a tény, hogy életének egy szakaszában maga is intenzíven foglalkozott népköltéssel. A folklorisztikai szakirodalom elsősorban a népmesékről

⁷⁵ KENEDI G. 1908. 42. (Kiemelés – D. M.)

⁷⁶ ARANY L. 1876. 225–257.

⁷⁷ ARANY L. 1876. 239.

írott, Kisfaludy társaságbeli székfoglalója (1867), valamint publikált népmese-gyűjteménye (1862) okán tartja számon, utóbbi kötet a 19. századi folklórgyűjtemények közül az egyik legnagyobb hatásúnak bizonyult, meséi az egykorú recepciótól fogva gyakorlatilag máig *klasszikus magyar népmesekorpusz*ként szerepelnek a folklorisztikai kánonban.⁷⁸

Érdekes adalék egy korabeli mesegyűjtemény közreadójának minősítéséhez, hogy Arany János, fia *Eredeti népmesék* című kötete kapcsán, Tompa Mihálynak címzett levelében Arany Lászlót *authorként*, azaz szerzőként azonosította:

„Hát ez a fiú [Arany László – D. M.], nem felcsapott *authornak*! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a nénjével gyűjtöttek még gyerek korukban, s kap érte 200 f[orin]tot.”⁷⁹

Ez az apró adat önmagában nyilvánvalóan nem bizonyít semmit, azonban Arany László törvénytervezetének kommentárjában fontos és okvetlenül továbbgondolandó utalást tett arra vonatkozóan, hogy az egyes népmesék stílusa és elbeszélése a gyűjtő *saját tulajdonaként* értendők.

„[...] tehát az anthologiák, chrestomathiák kiadását megengedi a törvény, de csak azon föltétel alatt, ha azok szerkesztésében, rendezésében, beosztásában írói munkásság van kifejtve s a kiadást iskolai, nevelési, vagy más fontos cél indokolja [...] hasonló szempont alá esnek a népmesék, népdalok, közmondások stb. gyűjteményei. A gyűjtemény annyiban lesz tulajdona a gyűjtőnek, a mennyiben saját irodalmi munkásságának nyomát reá tette, s bebizonyíthatja, hogy valaki *ezt* sértette meg. A gyűjtemény *egészben véve* övé; azt utánnyomatni tilos. Az egyes népdalok, közmondások nem övéi; a népmese sem, de annak stílje, elbeszélése igen.”⁸⁰

Arany László követi a Toldyig (pontosabban a közelebből nem ismert orosz törvényig) visszavezethető azon felfogást, miszerint a népköltési kiadványok mint gyűjteményes művek irodalmi munkásságot feltételeznek, azonban ennél

⁷⁸ ARANY L. 1862.

⁷⁹ MTAK Kt. K 513/1159 Arany János Tompa Mihályhoz Pest, 1862. június 20.

⁸⁰ ARANY L. 1876. 239.

tovább is megy, a folklórműfajok közül kiemelve a népmesét, megállapítja, hogy nemcsak mint szerkesztett gyűjteményes kötet jöhet szóba egy mesegyűjtés az írói jog vonatkozásában, de releváns lehet az egyes népmese mint *önálló* szöveg jogi védelme is, tekintettel arra, hogy álláspontja szerint a mesék elbeszélését és stílusát illetően azok a gyűjtő (lejegyző) tulajdonát képezik.

Ezen felfogás magyarázó kontextusaként feltétlenül oda kell értenünk Arany János Merényi László mesegyűjteményére adott nagy hatású bírálatát is. A népmesék közlésmódjával kapcsolatban megfogalmazott legismertebb kritika ez, melyet Arany a joghallgató Merényi László első mesegyűjteményére⁸¹ adott. Arany János 1861 novemberétől folytatásokban tette közzé Merényi *Eredeti népmesék* című gyűjteményére adott részben elismerő, részben azonban kritizáló írását a *Szépirodalmi Figyelő*ben.⁸² Arany egyik leghosszabb bírálatáról van szó, melyben a népmeseszövegek gyűjtésére és közreadására vonatkozó, a folklorisztika számára sokáig gyakorlati iránymutatásként értelmezett nézeteit fejt ki. Ebben Arany János megadja a jó gyűjtő jellemzését, mely szerint a gyűjtő a népköltési szöveg megfogalmazása során elmondásban, a szöveg stilizálásában követheti a népi mesemondót, a cselekmény bonyolításában, azaz a költésben azonban nem.⁸³ Ezzel Arany egyszerre legitimálja a gyűjtött népmesék stilizálását, és fogja fel normasértő aktusként a népköltési szövegbe a gyűjtő részéről történő túlzott beavatkozást.

Arany László tehát az írói jogra vonatkozó jogi szövegekből kibonthatóan is, ugyanezen az alapon formál tulajdonjogot az *Eredeti népmesék* című gyűjtemény egyes népmeséire *authorként*, melyeknek stílusa Arany László mun-

⁸¹ MERÉNYI L. 1861. Itt szeretném megjegyezni, hogy míg a korabeli sajtó Merényiben a népmesék *gyűjtőjét*, addig Arany Lászlóban népmeséi *íróját* látták, legalábbis a *Nővilág* című divatlapban így jelent meg a két, azonos című kiadványról szóló hirdetés: „*Sajóvölgyi eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Első és második kötet. Ára 2 ft.” Alatta olvasható: „*Eredeti népmesék*. Irta Arany László. Nagy költőnk Arany János legidősb fia. Tartalmaz közel 40 népmesét. Ára 1 ft 50 krajczár”. *Nővilág* VI. évf. 1862. július 30. 21. sz. 333.

⁸² *Szépirodalmi Figyelő* 1861. I. évf. II. félév. nov. 6. 1. sz. 6–7; nov. 14. 2. sz. 21–23; nov. 21. 3. sz. 36–38; nov. 28. 4. sz. 53–54. (Merényiről részletesen lásd a 7. fejezetet.)

⁸³ Az Arany János eposzelméletében kifejtett jól ismert paradigma köszön itt vissza, mely szerint magának a népszellemnek egyik megnyilatkozása a népmese, ez pedig azért kap nagy hangsúlyt az elveszett naiv eposz utáni kutatásban, mert a mesében hajdanvolt eposz nyomait, töredékeit véli felfedezni. Emiatt nem szabad tartalmilag beavatkozni a népmese szövegébe.

kája⁸⁴ mindamellet, hogy a gyűjteményre mint egységes egész műre nézve az elrendezés szerkesztési feladatai miatt egyébként is szerzői tulajdonjoga volna (utóbbival akkor is bírna, ha nem ő volna az egyes mesék megszövegezője).

A NÉPMESESZÖVEGEK HITELESSÉGÉRŐL

A nemzeti romantika jegyében meginduló hazai népköltési gyűjtések a kezdetektől fogva deklaráltan a hiteles, eredeti, szájhagyományban élő, autentikus népi szövegek összegyűjtését és közrebocsátását tűzték ki célul. Ezzel együtt azt tapasztaljuk, hogy a szövegek publikálásakor azok meg-, illetve átírása, az olvasóközönség igényeihez való átalakítása teljesen megengedett volt.⁸⁵ A 19. századi népköltési gyűjtemények készítői a romantikus népköltészet-felfogás ellenére, a mintegy önmagától megnyilatkozó népszellem deklarálása mellett is szerzői jogi vagy ahhoz hasonló, az alkotói munkát oltalmazó igényekkel léptek fel a lejegyzett népköltési alkotások tekintetében is. Ez az ellentmondás feloldható, ha a gyűjtő és a szerkesztő szerzői intencióit vizsgáljuk, melyek egyrészt szövegszinten, az egyes írott szövegek megformálása során, másrészt kötetsszinten, a gyűjtemény mint egységes mű szerkezetének kialakításában jelentkezik. E könyvben számos szövegpéldán igyekeztem bizonyítani, hogy a folklorisztika történetének kezdeti, a hangrögzítés módszeres alkalmazása előtti szakaszában a kötetlen népi prózai szövegek gyűjtése feltétlenül átírást jelentett.

Jelen kötet keretei között nincs mód arra, hogy a folklorisztikában lezajlott valamennyi, a hitelesség körül kibontakozott vitát ismertessük, ezúttal csupán a fontosabbakra szeretnék utalni. Elsőként Kriza János székely népköltési gyűjteménye, a *Vadrózsák* című kötet után Vadrózsa-pernek nevezett, a székely népballadák eredetére vonatkozó polémiát említeném, mint az egyik legismertebb, a tudományos kutatás figyelmét a folklóralkotások nemzetköziségére irányító ese-

⁸⁴ Vö. Gulyás Judit: Arany János: Rózsa és Ibolya meséje. Népmese (1847). GULYÁS J. 2010a (különösen az *Arany János, Ercsey Julianna és Arany László szövegváltozata* című alfejezet, 225–234.). Ugyanakkor nem mellékes körülmény, hogy éppen a mese stílusa az, amiben a magyar népmese sajátosságait kívánja felmutatni Arany László és Gyulai Pál is. Erről lásd KATONA L. 1901. 439.

⁸⁵ Az átalakítás folyamatának irodalomtörténeti szempontú elmélete: MILBACHER R. 2000. A 19. század folklórfilológiájának ezen kérdéséről VOIGT V. 1980. 32.

tet.⁸⁶ A második Vadrózsa-pernek nevezett, korábban is említett vitában a Kriza által gyűjtött meseszövegek hitelességének kérdése állt a középpontban. A vitát tartalmilag két pólus köré rendezhetjük. Kriza meséi esztétikai vagy csupán népnyelvi és hangtani szempontból stilizáltak-e, illetve mit érthetünk valójában az ő esetében stilizáláson. A megjelent mesék és a kiadatlan kéziratok összehasonlításának tanulsága alapján Kovács Ágnesnek az a véleménye, hogy Kriza gyűjtési és lejegyzési módszerei közelebb állnak a modern folklorisztika követelményeihez a korban általánosan elfogadott esztétikai stilizálást jelentő felfogásnál.⁸⁷ Merényi László kötete kapcsán Arany János híres, módszertani alapvetésként is értékelt bírálatáról e kötetben többször is ejtettünk szót. Katona Lajos egy, a 19. század legvégén megjelent palóc mesegyűjtemény kapcsán⁸⁸ az ott közölt mesék eredetiségét vonja kétségbe, arra hivatkozva, hogy típusvizsgálatai során szövegszerű egyezéseket talált az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* megfelelő meséi és a palóc kötetben közölt öt mese szövege között.⁸⁹ Katona tehát feltételezte, hogy Pintér Sándor, a mesék közreadója, legalábbis néhány mese tekintetében, az Erdélyi-féle szövegeket írta át palóc dialektusba. A hamisítással megvádolt gyűjtő nyílt levélben utasította vissza Katona vádját, ugyanakkor elárulta, hogy nem csak saját kezűleg írta össze a meséket, arra kért írni tudó (mint mondja, *kevés számú*) mesemondókat, hogy jegyezzék le maguk a meséiket, illetve diktálják iskolás gyerekeknek le azokat. Ez az eljárás önmagában kétségeket ébreszt, azt sugallja ugyanis, hogy Pintér nem kompetens valamennyi meséje közvetlen forrásának megnevezésében. A vita részletesebb bemutatása helyett egyetlen szempontot szeretnék kiragadni Katona Pintérnek adott viszonzválaszából, ebben ugyanis ráirányította a figyelmet az *eredeti* szó jelentésének népmesegyűjteményekkel összefüggő változásaira, Kriza János, Merényi László és Arany László *eredeti* népmeséit (noha ugyanazon korszak képviselői, gyűjteményeik néhány éven belül jelentek meg) hangsúlyosan nem tartja azonos hitelességűeknek.⁹⁰

Végezetül a legtöbb példányszámban megjelent mesegyűjteményre, Benedek Elek a *Magyar Mese- és Mondavilág* című ötkötetes munkájára szeretnék utalni,

⁸⁶ KÓSA L. 2001. 65–69.

⁸⁷ KOVÁCS Á. 1982b. 33–47.

⁸⁸ PINTÉR S. 1891.

⁸⁹ KATONA L. 1903a. 133.

⁹⁰ PINTÉR S. 1903. 197–200; KATONA L. 1903b. 200–203.

melyben Benedek saját maga és mások által gyűjtött mesék és mondák feldolgozását adja. A századfordulós folklorisztikai módszertani elvek szerint az egykorú vélemények szerint meseszövegei nem minősíthetők hiteles népmeséknek, emiatt Benedek Katona Lajossal, Tóth Bélával és Gyulai Pállal is heves polémiákat folytatott. Kovács Ágnes ugyanakkor amellett érvel, hogy Benedek Elek meséi sem kevésbé hitelesek a többi, 19. századi mesegyűjteményhez viszonyítva.⁹¹

Az előbbieken a szerzői jog történeti alakulásának néhány jellemző állomását kiragadva mutattam be a folklórra vonatkozó téziseket, zárlatként nagyon röviden utaltam a folklorisztika-történet néhány ismertebb, elvi jellegű *hitelesség-vitájára*. A fejezet második felében a folklórszövegek tulajdonlásával kapcsolatos konkrét jogvitákat szeretnék ismertetni.

A szerzői jog legfontosabb eleme mind történeti kontextusban, mind a hatályos jogi szabályozás⁹² szerint is a védendő *alkotás* fogalma, melyet a szerző szellemi tevékenysége eredményeként annak egyéni, eredeti jellege alapján illet meg jogi oltalom.⁹³ Érdemes különbséget tenni a szerzői jogok személyiségi jogi és vagyoni jogi aspektusai között, mely aspektusok közül az utóbbi a szerzőhöz kevésbé szorosan tapad, mint látni fogjuk, attól akár el is válhat. Az alábbi néhány példa a népköltési alkotások szerkesztője, gyűjtője és adatközlője oldalán felmerült írói tulajdonjogi igények gyakorlati problémáinak érzékeltetésére lehet alkalmas.

A SZERKESZTŐ JOGA

A történeti áttekintés során láthattuk, hogy a szerkesztett művekre vonatkozó szerzői jog megítélésében a 19. század első harmadától kezdve elméleti síkon egységes volt a szabályozás, amennyiben a gyűjteményes kötet szerkesztője egyéni, eredeti munkát fejt ki az egyes szövegek kötetként megjelenő összeállításakor, úgy a végzett munkája tekintetében szerzői jogi védelmet élvezhet. Ennek gyakorlati megítélése azonban problémásnak bizonyult.

⁹¹ KOVÁCS Á. 1961. 430–443. Benedek meséinek hitelességéről újabban GULYÁS J. 2011.

⁹² 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról.

⁹³ TATTAY L. 2001. 68.

A Kisfaludy Társaság keretein belül az írói tulajdonjog következetes képviselésével párhuzamosan bontakozott ki a magyar népköltészet különböző műfajainak gyűjtése és publikálása, kiváltképp Erdélyi János elméleti és szerkesztői tevékenysége révén. A gyűjtőmunkálatok eredményeként 1846-tól jelent meg a *Népdalok és mondák* három kötete, mely az első magyar nyelvű, vegyes műfajú folklórszövegeket tartalmazó antológia volt.⁹⁴

Az 1843-ban megfogalmazott és számos lapban kinyomtatott gyűjtési felhívás⁹⁵ eredményeként beérkező folklórszövegek (elsősorban népdalok és kották) kiadásáról Toldy 1845 szeptemberében terjesztette elő elképzeléseit a társaság ülésén. Ezek szerint ekkor a *Népdalok és mondák* köteteiből két kiadást terveztek: egy olcsóbbat, nagyobb példányszámban és egy díszesebb, drágább kiadást az előzőnél kevesebb, 250 példányban, melyet a nagyobb köz- és magánkönyvtárak, illetve olvasótársaságok számára szerettek volna kiállítani nagy, negyedréti formában.⁹⁶ Ugyanekkor került szóba Erdélyi Jánosnak mint a kiadvány szerkesztőjének díjazása is:

„[...] a szerkesztő, egy második népszerű és olcsó kiadást, mellynek az első már azért sem fogna ártani, mivel kevés számban nyomtatnék és jóval drágábban árulnatnék – eszközlene. S abból, mint *tulajdonából* venne szerkesztői díj fejében a mennyit bevehetne.”⁹⁷

1846. március 19-re jelent meg a *Népdalok és mondák* első kötete. A társaság az évi, májusi ülésén konkrétan is felvetődött a gyűjtemény kapcsán a szerzői jog kérdése, ugyanis miután az előző ősszel az első kötet olcsóbb kiadásából származó bevételt Erdélyinek szavazták meg, a tagok számára nem volt egyértelmű, hogy a továbbiakban kinek van a gyűjteményre tulajdonjoga:

„A *Népdalok* [*Népdalok és mondák* – D. M.] második kötetben is folytatván, kiadásokkal ismét a titoknak bizatott meg, mint előbb; egyébiránt

⁹⁴ A kötet kiadásának történetéről lásd T. ERDÉLYI I. 1974.

⁹⁵ ERDÉLYI J. 1991a. 220. (344–345.)

⁹⁶ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. 1845. szeptember 27.

⁹⁷ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. 1845. szeptember 27. (Kiemelés – D. M.)

azon kérdéseknek eldöntése: mennyiben áll írói joga egyfelől a Társaságnak másfelől a gyűjtő és kiadó szerkesztőnek a gyűjteményhez, kölcsönös alku végett igazgató, pénztárnok, Tóth Lőrincz és Vörösmarty urak nevezettek ki, hogy a mennyiben a jognak megváltása forogna fen, a szükséges szerződést is elkészítsék, s eljárásukról a társaságot minél előbb tudósítsák.”⁹⁸

Sajnos továbbiakat nem tudunk ezen, a Népdalok és mondák írói jogával kapcsolatos jelentésről, azonban Erdélyi Ilona jóvoltából ismeretes, hogy a kiadvány második kötetének rablókiadása kapcsán egy tulajdonjogot is érintő érdekes peres ügy keletkezett. E per fennmaradt dokumentumai alapján arra következtethetünk, hogy a gyűjtemény szerkesztője birtokában, Erdélyi Jánosnál volt a három kötet tulajdonjoga.

Az első kötet Beimel József pesti nyomdásznál készült, a kinyomott példányok terjesztését Emich Gusztáv vállalta. A második kötet kéziratát Erdélyi Magyar Mihály könyvkereskedőnek adta, azzal, hogy utóbbi kötelezte magát a kiadás költségeinek viselésére, ezenfelül pedig Erdélyi részére 1000 Ft tiszteletdíj megfizetésére. Cserébe megkapta a mű egy kiadásának tulajdonjogát, az erre vonatkozó megállapodást 1846. június 1-jén kötötték meg.⁹⁹ Emich Gusztáv időközben jogosulatlanul utánnyomott „hamis” példányokat hozott forgalomba, megkárosítva ezzel Magyar Mihály könyvkiadót, aki ellene a Helytartótanácsnál keresetet nyújtott be. A periratokból kiderül, hogy a nyomdai gépmesterrel, bizonyos Lukács Lászlóval játszott össze Emich és a Beimelnél már kiszedett betűket használta fel a rablókiadáshoz. A perben kiderült, hogy a korabeli felfogás szerint a szerző és a kiadó szerződése értelmében azok kizárólagos, egyesített akarata határozza meg a megjelenő kötet tartalmát, és mivel Emich saját kiadásaiból jogosulatlanul elhagyta Magyar hirdetési reklámjait, arra hivatkozva tudták Emichet perbe fogni, hogy meg~~hamisította~~ az Erdélyi neve alatt megjelent kötet általa kiadott példányainak tartalmát. Erdélyi, mivel a perben személyesen is érintett volt, szükségét érezte annak, hogy írói óvástételt tegyen, melyben elhatárolta magát a rablókiadástól, egyúttal botránynak minősítette Emich eljárását.¹⁰⁰

⁹⁸ MTAK Kt. Ms 5766 *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei* 1843–1848. 1846. május 30.

⁹⁹ T. ERDÉLYI I. 1980. 290.

¹⁰⁰ ERDÉLYI J. 1991a. 246. (357.)

Erdélyi János egy másik népköltési kiadványát illetően is érintve volt egy újabb, bizonyos írói jogi kérdéseket is felvető polémiában, itt azonban éppen ő volt az, aki elmarasztalásban részesült. A nézeteltérés Toldy Ferenc és Erdélyi között támadt Gaal György meséinek magyar kiadása kapcsán, Erdélyi János ugyanis *Magyar népmesék* című, az első magyar műfajspecifikus népmesegyűjteményként aposztrofált kötetében¹⁰¹ Toldy tudta nélkül és részben akarata ellenére kiadott hét mesét Gaal György azon mesekézirataiból, melyeket Gaal Toldynak adott át, Toldy pedig Erdélyinek kölcsönzött.¹⁰² Toldy sérelmezte, hogy Erdélyi őt és Kazinczy Gábort megelőzve, saját neve alatt adott ki meséket Gaal hagyatékából. A vitás ügy további boncolgatását ezúttal mellőzném, ugyanakkor Erdélyi szerkesztési koncepcióját értelmezendő érdemes megfigyelni, hogy Erdélyi 1855-ben semmilyen problémát nem látott abban, hogy a Toldy kezeibe letett, Gaal által még az 1820-as években gyűjtött és szövegezett meséket saját népmesegyűjteményébe illessze és publikálja, sőt a vitát követő évben ismét jelent meg Gaal-mese Erdélyi közleményeként.¹⁰³

Az utánnomással elkövetett tulajdonsértés egy másik esete Arany Lászlóhoz kötődik. Arany 1862-ben megjelent mesegyűjteményében közzétett meseszövegeket számos alkalommal újraközölték különböző iskolai olvasókönyvek. Ez a pedagógiai célból történt felhasználás önmagában nem okozott volna különösebb gondot, mivel az oktatási célra felhasznált kompilált művek jogilag jellemzően nem minősültek utánnomásnak, azonban Gyulai arról is beszámolt, hogy egy közelebbről meg nem nevezett, ifjúságnak szánt kiadvány (tehát nem iskolai olvasókönyv) majdnem teljes egészében utánnymotta a kötetet és az ügyből kis híján per is lett:

„Paedagogiai czélból fel is használták e gyűjteményt, az iskolai olvasókönyvek nem egy mesét vettek át belőle, sőt egy az ifjúság használatára készült munka majdnem az egészet lenyomatta. Kevésbe múlt, hogy pör nem

¹⁰¹ ERDÉLYI J. 1855.

¹⁰² MTAK Kt. M. Irod. 2-r 6. Gaal György *Magyar Mesegyűjteménye*.

¹⁰³ Toldy és Erdélyi vitájáról lásd DOMOKOS M. 2006. Az újabb szövegközlés: Három jó tanács. Magyar népmese Erdélyi Jánostól = GAAL Gy. 1857–1860. I. 222–233. *Család Könyve* II. Pest, Heckenast Gusztáv, 1856. 42–45.

támadt a dologból. Azonban az egész elsimult, mert a kiadó kárpótlásul bizonyos összeget fizetett az írói segélyegyletnek.”¹⁰⁴

Nem tudjuk bizonyosan, hogy melyik lehetett ez az Arany László meséit újraközlő, ifjúságnak szánt kiadvány, azonban Benedek Elek egy Gyulai Pálról szóló cikkében említést tett egy részben Arany László meséit tartalmazó *összeollózott* kiadványról. 1894-ben a *Fővárosi Lapok*ban írja Benedek Elek:

„Tíz-tizenöt év előtt egy kötet innét-onnét *összeollózott* mesekönyv jelent meg (több a Gyulai és Arany által szerkesztett Magyar népköltési gyűjtemény-ből, tehát az én meséimből is), s akkor Gyulai a kiadót kényszerítette, hogy 200 frtot fizessen az írói segélyegyletnek, különben [!] bepörli. De telt, mult az idő, s ha jól emlékszem, tavaly, a Budapesti Szemlé-ben ugyanerről az összeollózott könyvről elismerő recenzió jelent meg, s »az ollózó« úr egyszerre jeles meseíróvá lett.”¹⁰⁵

A *Budapesti Szemlé*ben az előző, 1893-as évben egyetlen, magyar meséket tartalmazó kötetéről jelent meg ismertetés, ez Radó Vilmos *Eredeti magyar gyermek- és népmesék* című kötetének 1892-ben megjelent második, bővített kiadásáról szólt.¹⁰⁶ Az első kiadás évszám nélkül jelent meg, Kiszlingstein Sándor nyomán csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni: ennek alapján az 1876 és 1885 közötti évtizedben jelent meg először Radó Vilmos mesegyűjteménye,¹⁰⁷ mely adat egybevág Benedek Eleknek a könyv első megjelenésére vonatkozó emlékeivel (*tíz-tizenöt év előtt*). Mindkét kiadást Szemlér Mihály illusztrációi kísérik.¹⁰⁸

Benedek Elek szerint Gyulai már rögtön az első kiadás után kényszerítette a kiadót, hogy fizessen a segélyegyletbe kétszáz forintot, így némileg érthetetlen,

¹⁰⁴ Gyulai Pál 1898. december 3-i keltezésű előszava Arany László összes műveinek első köteté elé. *Arany László összes művei I. Költemények*. Budapest, Franklin, 1900. 6–7.

¹⁰⁵ BENEDEK E. 1894. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰⁶ -i -s. [Csengeri János?]: *Eredeti magyar gyermek és népmesék. Budapesti Szemle* 1893. Hetvenharmadik kötet, 193. szám 156–157.

¹⁰⁷ KISZLINGSTEIN S. 1890. 353. (Hasonmás kiadás. Budapest, OSZK 1969)

¹⁰⁸ RADÓ V. [é. n.] és uő [1892]. (A fennmaradt példányok címlapjain nem szerepel az *Eredeti* szó, noha a recenzióban *Eredeti magyar gyermek- és népmesékről* szólnak.)

hogyan adhatta ki Eggenberger néhány év múlva a kötet bővített kiadását. Ami a szövegeket illeti, Gyulai túlzott, amikor azt állította, hogy majdnem az egészzet újraközölték, ugyanis az Arany-mesék nagyjából egyharmadáról van szó, bár valóban változtatás nélkül vagy csak minimális nyelvtani módosításokkal nyomtatták ki őket. Radó más gyűjteményeket is felhasznált, így különösen az Arany László és Gyulai Pál által szerkesztett *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetét, Radó első kiadásában az 1872-ben megjelent szövegek mintegy kétharmadát közölte újra. Ugyanakkor el kell mondani azt is, hogy Radó Vilmos olvasókönyveiben már a tárgyalt kötetet megelőzően is közölt korábban megjelent meséket (és egyéb nép- és műköltészeti alkotásokat),¹⁰⁹ viszont úgy tűnik, hogy az oktatási céllal közölt hasonló kompilációk kiadása megengedett volt.

A vita tehát korábban már kimondottan népköltési gyűjteményekben megjelent népmesék szövegének változtatás nélküli újraközlése miatt pattant ki, noha mint szerkesztett mű az összeállító egyéni, eredeti elgondolását tükrözi. Gyulai Pál azonban elsősorban Arany László írói jogát védelmezendő, jónak látta, ha az utánközlő szerkesztő az írói segélyegyletbe büntetést fizet. (Ennek összege egyébként éppen akkora volt, mint amekkorát Arany László 1862-ben kötete teljes honoráriumaként kapott).

A GYŰJTŐ JOGA

Mint láttuk, a 19. századi nagy folklórgyűjtések jellemzően gyűjtőhálózat segítségével álltak össze, ahol is a szöveg gyűjtője és lejegyzője elvált a szerkesztő-közzétevő személyétől. Ebben az esetben felmerülhet a kérdés, hogy az egyes szövegekre nézve kinek van inkább joga? Az első lejegyzőnek, vagy a szöveget közzétevő szerkesztőnek?

Mint láttuk, Erdélyi János a Kisfaludy Társaság felhívására az egész országból számos gyűjtő munkája eredményét megválogatva, azokon néha alakítva

¹⁰⁹ A Gyertyánffy István, Kiss Áron és Radó Vilmos szerkesztette, 1884-től megjelenő népis-kolai olvasókönyv-sorozat kimondottan nagy hangsúlyt fektetett a magyar nemzeti történelem és a népköltészet megismertetésére. Ennek korabeli recepcióját lásd: *A hivatalos közegek és a sajtó bírálatai a Gyertyánffy–Kiss–Radó-féle ABC és olvasókönyvekről*. (Az iskolai olvasókönyvek olvasmányanyagának 19. századi változásáról ADAMIKNÉ JÁSZÓ A.: Az olvasmányok alakulása. In uő 2006. 114–118.)

szerkesztette gyűjteményét, Kriza János, a későbbi unitárius püspök, az első regionális, székely népköltési gyűjtemény létrehozója gyűjtőhálózatába első-sorban unitárius papok és tanítók tartoztak, ahogyan a katolikus pap, később nagyváradai püspök Ipolyi Arnold, *Magyar mythologia* című munkájához is kiterjedt hálózaton keresztül gyűjtötte a folklóradatokat.¹¹⁰ Csaplár Benedek Ipolyi gyűjtőjeként hozta létre saját, piarista tanítványaiból álló gyűjtőcsoportját. A szabadságharc után újjászerveződő Kisfaludy Társaság ismét felvetette a gyűjtés ötletét, ennek szerkesztésére Erdélyi már nem vállalkozott, így ezúttal a társaság szerkesztőként a gyűjtést indítványozó Gyulai Pált jelölte ki. Az előző fejezetekben bemutattam, hogy Gyulai Pestre érkezése előtt is foglalkozott folklórgyűjtéssel, saját folklórgyűjteménnyel rendelkezett, melyet a kolozsvári református kollégiumban való tanársága idején (1858–1862) részben saját maga szedett össze, részben tanítványai írtak le neki. Az Erdélyi Múzeum-Egyletben elhangzott felolvasásban gyűjtői között, mint láttuk, külön is kiemelte Warga László nevű tanítványát.¹¹¹ Gyulai többek között Warga szövegeit is felhasználta az 1872-ben megindult kiadványsorozat (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*) első kötetéhez, ezen szövegek alá saját nevét írta, hiszen Warga gyűjtése (mások lejegyzéseivel együtt) betagozódott Gyulai folklórgyűjteményébe.¹¹² Említettük azt is, hogy Warga László a kötet megjelenése után a sajtó útján fejezte ki nemtetszését a szerkesztő, Gyulai Pál eljárását illetően, nyolc balladát, népdalt és misztériumot jelölt meg, mint amelyek az ő gyűjtéséből kerültek Gyulaihoz.¹¹³ Warga Gyulainak azt rótta fel, hogy Gyulai nem jelezte a szövegek publikálása során azt, ki volt az egyes darabok eredeti gyűjtője, csak azt, hogy kinek a gyűjteményéből valóak a szövegek. Gondolatmenetében amellet érvel, hogy a népköltési alkotások a maguk természetes, szóbeli környezetükben *senki tulajdonai*, mint ilyenek, uratlan dolgok, ebből következően az első gyűjtő formálhat tulajdonjogot rájuk.¹¹⁴ Warga meglátása azért releváns, mert felvetette a lehetőségét annak, hogy esetleg a jövőben az általa gyűjtött és Gyulainak adott, valamint az azóta szerzett folklórszövegekből saját kiadást eszközölne:

¹¹⁰ KRIZA J. 1863. IPOLYI A. 1854.

¹¹¹ GYULAI P. 1860. 299.

¹¹² Erről lásd az előző, 9. fejezetet.

¹¹³ WARGA L. 1872. *A Hon* 1872. júl. 25.

¹¹⁴ Vö. a római jogból ismert foglалás fogalmával (*occupatio*), mely révén az uratlan dolgokon (*res nullius*) birtokbavétellel tulajdon keletkezik. BRÓSZ R.–PÓLAY E. 1976. 188.

„A népköltés termékei, nézetem szerint, az uratlan dolgok természetével bírnak, s az első gyűjtő tulajdonát képezik. E költeményeket még tanuló koromban szedtem össze s adtam át Gyulai Pál akkori tanáromnak. Jogos czímen szerzett tulajdonjogom egyáltalán nem szállott át az ismertetőre, azon körülmény által, hogy azokról a Budapesti Szemle 860. évi folyam IX. kötetében értekezett. Nem dics- v[agy] nyervágy az, mi e sorok írására ösztönöz. Hisz a vak tyúk is lel aranyat. A mi pedig azon 10 frtot illeti, melylyel a Kisfaludy-társaság az ily gyűjtemények ívét jutalmazza, az még a beszerzés költségeit sem fedezi. Egyetlen indokom az volt, hogy tulajdonjogomat az elősorolt költeményekkel szemben tisztázza azon esetre, ha naponkint szaporodó népköltési gyűjteményemet egy koron sajtó alá rendezem.”¹¹⁵

Gyulai Pál nem sokat várt a válasszal, három nap múlva jelentette meg *Fölvilágosítás* címmel Warga cikkére adott reflexióját, melyben elismeri, hogy a saját neve alatt megjelent szövegek egy része valóban Warga László gyűjtése, akit mint kitűnő gyűjtőt ezúttal is méltat. Ugyanakkor elárulja, hogy nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy nyomtatásban megjelenjenek az eredeti lejegyzők nevei is, részben arra hivatkozik, hogy ez eddig sem volt szokás (Ludwig Uhland, Wilhelm és Jacob Grimm, Erdélyi János és Kriza János gyűjtői munkásságára utal), részben azért sem, mert nem is emlékszik arra, hogy melyik szöveg kitől származik.¹¹⁶ Az a tény, hogy Gyulai sajnálatát fejezi ki a történetek felett és megköveti Wargát, aki kilátásba helyezte saját gyűjteménye publikálását, arra mutat, hogy egy szokásjogi norma szabályozhatta a gyűjtőnek saját gyűjteményéhez való kiadási jogát. Gyulai választ érdemes hosszabban idézni:

„Warga László A Hon 170-ik számában felszólal ellenem. Azt mondja, hogy az I. kötet java(?): egy mysterium, 6 ballada, egy dal, mint az én leleteim szerepelnek, holott az ő gyűjteményéből vétettek át a nélkül, hogy e körülmény egy szóval is érintetnék. Kijelenti, hogy a tulajdonjogát fenntartja arra az esetre, ha naponkint szaporodó népköltési gyűjteményét sajtó alá rendezné. Először is megjegyzem, hogy eljárásom szemben a gyűjtőkkel méltányosb volt, mint minden eddigi kül- és belföldi szerkesztőé. Azt tettem, a mi nincs

¹¹⁵ WARGA L. 1872.

¹¹⁶ GYULAI P. 1872. *A Hon* 1872. júl. 28.

szokásban. A mit a rendelkezésemre adott kézirati gyűjteményekből átvettem, pontosan, alá jegyeztem a gyűjtő nevét, mit se Uhland, se Grimm, se Erdélyi se Kriza nem tettek. Warga László nem küldött gyűjteményt a Kisfaludy-társasághoz, hanem mint 5-6-ik osztályos tanuló segített nekem, tanárának, gyűjteményem gazdagításában, melyet egy indítvány kíséretében a Kisfaludy-társasághoz szándékoztam felküldeni. Kolozsvárott 1858–1862, mint a magyar és latin irodalom tanára, többször buzdítottam tanítványaimat népdalok és mesék gyűjtésére. Magam is jegyezgettem, tőlök is kaptam egy-egy használható vagy éppen kitűnő darabot s így jött létre kisded gyűjteményem, melyről 1860-ban felolvasást is tartottam az erdélyi múzeum-egylet egyik ülésén (lásd Budapesti Szemle IX. k. 1860). Ha az én kisded gyűjteményem – mondtam a többek között – melyet leginkább tanítványaim s kivált Warga László buzgalmának köszönök, néhány hónap alatt is ennyi szépet bír felmutatni ha egy székely kocsistól és egy gyalui szolgáltól itt a városon elfoglaltságaim közepette is, ennyi becses adalékot nyerhettem mennyivel többet tehetnek azok, kik falun laknak s az idő és körülmények nagyobb kedvezésével dicsekedhetnek. Ime mennyire kiemeltem tanítványaim buzgalmát, kik nekem a gyűjtésben segítettek, s ezt most Warga László jónak látja egészen elhallgatni, pedig őt név szerint is megemlítettem. Midőn tizenegy évvel később a Kisfaludy-társaság gyűjteménye szerkesztéséhez fogtam, mind az alá, a mit ide saját gyűjteményemből átvettem, a magam nevét jegyeztem, a mi nem azt teszi, hogy az illető darabok az én leleteim, hanem csak azt, hogy az én gyűjteményemből valók. Tanítványaim nevét már csak azért sem jegyezhettem alájuk, mert megfeledeztem arról, ki mellyik darabbal szaporította gyűjteményemet. Ama nyolcz darab közül, melyeket Warga László a maga leleteinek állít, csak kettőre emlékszem, mint tőle kapottra, mert kitűnők lévén inkább megmaradtak emlékemben. E kettőre nézve e körülményt újabban is megemlíthetém vala, de az egész dolog sokkal régibb és csekélyebb fontosságu volt, hogy sem reá gondoljak, annyival inkább, mert Warga László megszűnt a tanítványom lenni, soha semmi nemű érdekeltséget nem mutatott az ügy iránt. Ha tudom, hogy Warga László némi fontosságot tulajdonít annak, hogy engem gyermekkorában a gyűjtésben segített, vagy hogy éppen népköltési gyűjteményt szándékozik kiadni, szívesen visszaadom mindazt, mivel gyűjteményemhez járult, sőt kamat fejében egy párral még meg is toldván, s általában mindenben kívánsága szerint járok el. Nagyon sajnálom a történeteket.”

Az előző fejezetben is láttuk, hogy Gyulai módszeresen a saját neve alatt publikálta Warga László Gyulai számára gyűjtött népköltési szövegeit, a fenti jogvita az öntudatos lejegyző jogérzékenységét példázza. A nemzet érdekében munkálkodók fáradságos gyűjtőtevékenysége már a legelső gyűjtések idején társadalmi, erkölcsi, később (az egyes szövegek beküldőit és a gyűjtőutakat bizonyos minimális díjjal jutalmazva) anyagi megbecsülésben részesültek. Erdélyi János és Kriza János is név szerint említi gyűjtőtársait, Gyulai és Arany László a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőiként a lehetőségekhez képest, már az egyes szövegek mellett igyekeztek feltüntetni a beküldők nevét és a gyűjtés helyét. Warga példája bizonyítja, hogy a gyűjtő–beküldők ezt a szövegközlőktől el is várták.

Arany László Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* című kötetéről szóló bírálatában a közölt népmesevariánsok kapcsán kifejtette, hogy amennyiben a gyűjtő olyan szöveget publikál, melynek variánsát előtte már mások kiadták, akkor a gyűjtőnek (vagy közreadónak) kötelessége hivatkozni a szöveg korábbi kiadására. Az eljárást, miszerint az egyes mesékhez fűzött jegyzetekben fel kell tüntetni az azonos típusba tartozó többi ismert szöveget is, a folklorisztika egy időben a tudományos meseközlés módszertanilag követendő szabályának tartotta,¹¹⁷ ugyanakkor Arany László érvelése ezen közlésmód igényének egy másik aspektusát is felvillantja:

„[...] másutt megjelent darabokat vesz fel M[erényi] ehhez – bár annyit mondhatok, hogy gyűjteményének becsét nagyon csökkenti, – semmi szólasom; de azt, ugy hiszem joggal lehet kívánni akármelyik gyűjtőtől, hogy azt jegyzésben említse meg. Kívánhatják ezt azok, kik az első közlés jogánál fogva az illető daraboknak mintegy tulajdonosaivá váltak, – de kívánhatja a gyűjteményt mint gyűjteményt használni akaró olvasó is, hogy tájékozhasssa magát.”¹¹⁸

¹¹⁷ Az összehasonlító mesevizsgálat megalapozását jelentő elv később kifejtett formáját a szövegvariánsok gyűjtésére koncentrááló finn földrajzi-történeti iskolában nyeri el.

¹¹⁸ y. i. [Arany László]: *Dunamelléki eredeti Népmesék. Koszorú* 1864. február 28. II. évf. első félév 9. sz. 212. (209–212.) (Kiemelés – D. M.) A bírálat alapja Merényi László kétkötetes mese-gyűjteménye: *Dunamelléki eredeti népmesék. I–II.* Pest, Heckenast, 1863–1864.

Arany László ezek szerint az első közlést kvázi tulajdonkeletkeztető gesztusként érti, itt azonban homályos Arany érvelése, hiszen a kontextusból világos, hogy nem egyes meseszövegekre, hanem a mesetípusra vonatkozóan tesz megállapítást, azaz az adott mesetípus első közreadója valamilyen jogilag ugyan nem védelmezhető, de mégis, egyfajta szorosabb kapcsolatban, kvázi tulajdonviszonyban áll a gyűjtött-kidolgozott szöveg alapjául szolgáló típussal. Ez a felfogás azonban szembemegy valamennyi korabeli írói jogi értelmezéssel, hiszen 1840-től bizonyíthatóan benne van a jogi gondolkodásban az a tétel, hogy a népköltészet nem monopolizálható, a népköltési szöveghagyomány nem sajátítható ki, ráadásul a szóbeliségben létező mesetípus (mely nem egy konkrét szöveget jelent) vonatkozásában tulajdonjogról beszélni elvi síkon is csak nagyon nehezen lehet.¹¹⁹

Az első szerzői jogi törvény megjelenése után, 1907-ben a Márkus Dezső-féle jogi lexikonban Kutasi Elemér a szerzői joggal kapcsolatban kimondja, hogy az egyes népköltési termékek *felfedezését* nem védi a jog:

„nem állnak a Sz[erzői jog] oltalma alatt a népköltészet egyes termékei. A Sz[erzői jog] csak a szellemi alkotást védi, nem védi az egyszerű felfedezést, ezért az, ki egyes népdarabokat, népkölteményeket közzétesz, a közzétett műre Sz[erzői jog]ot nem nyer.”¹²⁰

A rövid idézet egy a folklórgyűjtésre vonatkozó, módszertanilag nem túl árnyalt felfogást jellemez. A gyűjtőtevékenység jogi megítélésével kapcsolatos egyetlen ismert hazai per egy hanglemezsorozat kapcsán bontakozott ki. Szatmári Antal mint felperes 1971-ben egy hét darabból álló, munkásmozgalmi anyagot tartalmazó hanglemez-sorozat kapcsán népdal- (munkásdal-) gyűjtő tevékenységére hivatkozva keresetet nyújtott be a Fővárosi Bírósághoz a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat ellen, szerzői jogának elismertetése és szerzői jogdíj fizetése érdekében. A bíróság a perben kimondta, hogy a gyűjtőtevékenység ön-

¹¹⁹ Arany János *eposzi hiteltre* reflektáló gondolatai Arany László meserecepcióját is nagyban befolyásolták, ennek értelmében az egyes meséknek nem az előadása és nem is a szövege volt érdekes számukra, hanem azok epikai magja. Ennek ismeretében jogos lehet Arany László *típus-féltő* attitűdje, jogi vonatkozásait vizsgálni azonban irreleváns. Vö. DÁVIDHÁZI P. 1994. 165–183.

¹²⁰ KUTASI E. 1907. 398.

magában, vagy a gyűjtött dalok vonatkozásában szerzői jogi védelmet nem von maga után, a felperes keresetét elutasították.¹²¹

A folklórgyűjtő az egyes alkotások/szövegek vonatkozásában kifejtett gyűjtőtevékenységének elismerése az egyik oldalon a társadalom erkölcsi megbecsülésében tükröződik, ugyanakkor a jogi védelem lehetősége az előbbihez képest elmarad.

KITEKINTÉS: A MESEMONDÓ JOGA

A 19. századi népköltészet-felfogás szerint irreleváns az adatközlő (mesélő) szövegalkotását vizsgálni, hiszen a hagyomány és nem az azt közvetítő egyéniségek álltak a korszak érdeklődésének előterében. Bár Kriza János, a kor szokásától eltérően gyűjteményének jegyzeteiben nevesített néhány *beszédköltő* székely mesemondót is (Róka Tamás, Fa Miska, Puczok Geczi).¹²² Kriza e jegyzetére reflektált Arany László a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglalójában (1867), kiélezve a népköltési szöveg szerzőségének nagyon izgalmas kérdését.

„Itt azonban Krizának egy tévedését meg kell czáfolnom. Ő azt állítja, hogy gyűjteményének 15–20 számú meséi, köztük e fentebbi is »legfrissebb, alig egy éves terményei az egyszerű székely ember elméjének,« – s meg is nevezi Fa Miskát mint a »Megölő Istéfán« szerzőjét. Mennyire téves e vélemény, kitűnik abból, hogy ugyanezen mesét, egészen azonosan, alig némi eltéréssel Merényi is közli Dunamelléki meséi között (II. k. 7.) melyek még valamivel előbb kerültek ki a nyomda alól, mint Krizáé. Ha állana Kriza véleménye, hogyan került volna e mese olyan hirtelen a Székelyföldről a Duna mellé? A többi négy mesére nézve, melyekről Kriza azt véli, hogy legfrisebb termények, hosszas volna részletes egybevetésekbe ereszkednem, bár azokkal rokon részleteket is tudnék mutatni. – Hogy azonban milyen kevésbé lehet bízni az ily népmese-készítők eredetiségében, vagy az egy-más vidéken tör-

¹²¹ 25. P. 22.232/1971 *A Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményeinek gyűjteménye I. k. n.* Budapest, 1981. 89–91.

¹²² KRIZA J. 1863. 545.

tént-dologként beszélt esetek igaz voltában, élénken figyelmeztetett engem reá egyebek közt egy rövid adoma [...].”¹²³

Arany László tehát nem ismeri el az adatközlőt szövegalkotóként, csupán a szájhagyomány közvetítőjét látja benne. Ugyanakkor a saját maga által szövegezett és a neve alatt publikált, rögzített szövegű népmeséket mind gyűjteményes műként, mind pedig a mesék stílusát tekintve egyes szövegekként is saját munkájának tekinti, bizonyos tekintetben azok szerzőjeként interpretálja önmagát. Nem igényel különösebb bizonygatást ezek után, hogy az eredetiség és a szerzőség minősítése a folklóralkotásokat tekintve eltér az irodalmi alkotásokétól, meghatározása azonban a mai napig nem tisztázott, így, amikor axiómaként az eredeti jellegű művet oltalmazza a szerzői jogi törvény, akkor a folklór pontos jogi értelmezése hiányában csak nagyon nehezen lehet a jogszabályt a gyakorlatra vetíteni, különösen, ha maga az adatközlő lép fel szerzői jogi igényekkel.

Az Ortutay Gyula nevéhez kapcsolódó, az 1940-es években induló budapesti vagy más néven egyéniségkutató iskola a mesemondók két fajtáját különböztette meg: az alkotó típusú mesélőt és a hagyományozó, reprodukáló típust. A két csoport fő különbségét abban jelölhetjük meg, hogy míg az előbbi egyénileg alakítja a történetet, utóbbi inkább csak újrarendi a korábban hallott mesét. Az alkotó típusú mesélőnek a népmese szerzőjeként való értelmezése folklorisztikai szempontból fogalmilag abszurd, a kérdés jogi megítélése mégsem teljesen egyértelmű. Egy folklórkötet szerzői jogi vonatkozásában kibontakozott ismert jogeset a Tombácz-per volt, mely, bár korszakunkon kívüli időszakban zajlott, az mesemondók jogi és folklorisztikai megítélésére való tekintettel is nagyon tanulságos.

A Tombácz-ügy

Tombácz János meséit Bálint Sándor 1975-ben jelentette meg az Akadémiai Kiadónál.¹²⁴ A néprajzkutatók általános véleménye, valamint maga a gyűjtő és szerkesztő Bálint Sándor szerint is¹²⁵ alkotó típusú mesélőnek tartott Tombácz

¹²³ DÖMÖTÖR T.–KATONA I.–VOIGT V. 1978. 363.

¹²⁴ BÁLINT S. 1975.

¹²⁵ A perben bizonyítás céljából melléktették a *Tiszatáj* 1971. XXV. júliusi számát, melyben Bálint Sándor Tombácz fényképe és neve alatt közölte a Kiskutya Gyurka című mesét (617–623.).

János örökösei, a mesélő halálát követően elmaradt szerzői jogdíjakra hivatkozva a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül beperelték az Akadémiai Kiadót.¹²⁶ Az alperes kiadó azzal védekezett, hogy a mesék nem tekinthetők Tombácz alkotásainak, sokkal inkább a paraszti közösség emlékezetét őrző közös kultúrkincs részének kell felfogni a meséket, melyeknek Tombácz nem szerzője, csupán tolmácsolója. Az akkor hatályos 1969. évi III. (második hazai) szerzői jogi törvény szerint szerzői jogi védelem alatt áll a mű alkotóján kívül az is, aki más szerző művét átdolgozza.¹²⁷ A kérdés tehát az volt, hogy Tombácz meséi eredeti alkotások vagy másvalaki eredeti alkotásának egyéni feldolgozásai-e, amennyiben igen, akkor helyt kell adni a felperesi keresetnek, és az örökösöknek jár a Tombácz János meséi után jogdíj. A keresetben a bíróságot arra kérték a felperesek, hogy a *kiadott kötet jegyzetanyaga* alapján alkosson ítéletet a kérdés tekintetében, mely jegyzetekben azok szerzője, Dömötör Ákos mellett érvelt, hogy Tombácz meseszövése és mondatfűzése kimondottan egyéni, eredeti jellegű. Első fokon kérték Ortutay Gyula akadémikus szakvéleményét, aki elmondta, hogy soha egyetlen mesemondó sem jelentkezett kiadott meséi után honoráriumért, és úgy vélte, hogy erre nem is volna semmilyen jogalap, Tombácz meséit egyértelműen közösségi alkotásoknak kell tekinteni. (Tombáczot egyébként ő maga javasolta a Népművészet mestere címre, mellyel járadékszerű honorárium is járt.) Első fokon Ortutay véleményét elfogultságra hivatkozva figyelmen kívül hagyták, mivel ő volt az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatszerkesztője, melyben megjelent az inkriminált kötet is.

A bíróság, sajátos jogi észjárásának tökéletesen megfelelő módon felhívta az alperest arra, hogy egyenként bizonyítsa be, miért nem tartja eredeti, önálló, sajátos műveknek a meséket, ezzel párhuzamosan a Szerzői Jogi Szakértő Testületől is szakvéleményt kért az ügyben.¹²⁸ A bizonyítás során a folkloristák Tombácz meséivel tipológiaiilag azonos, más gyűjtemésekből származó szövegeket mutattak be annak igazolására, hogy nem saját alkotásokról van szó, hanem egy-egy mesetípus megnyilvánulásairól, azonban a szakértői testület erre reflektálva

¹²⁶ A per ismertetését lásd TÁRKÁNY SZÜCS E. 1977, 1978.

¹²⁷ 4. § (2) Szerzői jogi védelem alatt áll – az eredeti mű szerzőjét megillető jogok sérelme nélkül – más szerző művének átdolgozása, feldolgozása vagy fordítása is, ha annak egyéni, eredeti jellege van.

¹²⁸ 2. P. 22.122/1976 és Pf III. 21.062/1977 *A Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményeinek gyűjteménye* I. k. n. Budapest, 1981. 99–105.

sommásan megjegyezte, hogy nem alkalmasak lerontani a konkrét mesék rövid, egy-két oldalas előzményei a 30–40 oldal terjedelmű perbeli művek eredetiségét, sajátosságát. A testület véleményére alapozva az örökösök keresetének az első fokú bíróság helyt adott, eszerint Tombácz a mesék szerzője, népmeséi irodalmi alkotások, és így örökösei jogosultak a szerzői jogdíjakra. Az alperesi pozícióban lévő Akadémiai Kiadó 1977 nyarán fellebbezett, a perben néprajzkutatók, folkloristák (Ortutay Gyula, Bodrogi Tibor, Istvánovits Márton és Banó István) további szakvéleményeit csatolta be, melyek egybehangzóan azt állították, hogy Tombácz meséi vonatkozásában kizárt az eredetiség elismerhetősége. A Néprajzi Kutatócsoport akkori igazgatja, Ortutay a per tárgyát képező néhány mesét megvizsgált alaposabban, ezek alapján véleményében tartalmi azonosságokat mutatott ki Tombácz és más népmesék között. Bodrogi Tibor felhívta a figyelmet arra, hogy amennyiben elfogadhatónak tartja a felperes, hogy Tombácz meséi létező alkotások egyéni átdolgozásai, úgy szükségesnek látja pontosan megjelölni, hogy melyik *az* az alaplí, melyből kiindulva sajátos alkotást hozott létre a mesélő. Ameddig nem ismert a konkrét szöveg, melyet Tombácz feldolgozott, addig nem lehet az átdolgozásra hivatkozva szerzői jogot rendelni. Istvánovits Márton V. J. Propp morfológiai meseelméletére¹²⁹ hivatkozva kimutatta, hogy a szakértői testület által a meseszövegek tekintetében döntő érvnek vélt egyéni szerkesztésmód sem individuális találmány, hiszen a népmesék szerkesztésében a funkciók meghatározott sorrendje a döntő.

A bíróság végül különösen Banó István véleményére alapozta a másodfokú ítéletet, ebben Banó kifejtette, hogy a szóbeli hagyományban élő népmese előadójának viszonya, akár alkotó, akár hagyományozó típusú is a mesélő, nem „szerzői” jellegű, így az semmiképpen nem hoz létre irodalmi művet. Utalt a Kriza János gyűjteménye kapcsán zajlott Vadrózsa-per és a jelen per párhuzamaira, közös pontjukat abban látta, hogy a népköltészetben az eredetiséget másként kell megítélni, mint az irodalomban:

„A népmesék szerzősége azonban semmi esetre sem azonosítható az irodalmi alkotások szerzőségével. Ha ugyanis a szerzői beavatkozás olyan fokú, hogy az illető mű már nem helyezhető el a népköltészet kritériumai

¹²⁹ PROPP, V. J. 1999.

által meghatározott területen, akkor már nem beszélhetünk népköltészeti alkotásokról.”¹³⁰

A továbbiakban leszögezte Banó, hogy Tombác meséi kizárólag mint népköltési alkotások kerülhettek a gyűjtő érdeklődésének előterébe, és csak mint folklórszövegek jelenhettek meg nyomtatásban. Sajnálatát fejezte ki afelett, hogy a per során egyszer sem vetődött fel az a szerinte alapvető nézőpont, miszerint a népmesék publikálásának elsősorban tudományos és nem irodalmi céljai vannak. Banó véleményére alapozva a bíróság megváltoztatta az elsőfokú ítéletet, és az örökösök szerzői jogdíjra vonatkozó keresetét elutasította.

A per menetének főbb pontjait és a fontosabb érveket azért is láttam jónak részletesebben bemutatni, mivel jól szemléltetik a néprajzi és a jogi gondolkodás sajátosan különböző felfogását, utóbbi szerint a népmese műfaja önmagában fogalmilag az oltalomképes alkotás létrejöttét nem zárhatja ki, míg a szaktudományos folklorisztika (legalábbis a hang szerinti hűséggel rögzített népmesék esetében) egyértelműen elutasítja ennek lehetőségét.¹³¹ Nem mellékes tény, hogy a szerzői jogi szakirodalom a másodfokú ítéletet, tehát azt, hogy Tombác meséinek csupán tolmácsolója, nem pedig szerzője, máig vitatja.¹³²

Az előbbiekből jól látszik, hogy az írói tulajdon és a folklóralkotás problematikájának első, 19. század eleji felvetése után 100–150 évvel sem egyértelmű a szerzőség-eredetiség kérdésének megítélése a népköltészet vonatkozásában, pedig a technikai fejlődés a Tombác-per idejére már lehetővé tette a hang szerinti rögzítést, ez pedig nagyban megkönnyíti a gyűjtő dolgát, munkája nagyrészt a szövegek felvételére, lejegyzésére és szerkesztésére korlátozódott. Nem véletlen, hogy akkor lép előtérbe az adatközlő (esetünkben annak örökösei) és jelentkezik szerzői jogi igényekkel, amikor a gyűjtő már nem az emlékező gyűjtést

¹³⁰ Banó István szakértői véleménye: 4. oldal. A teljes (213 oldalas) perirat valamennyi szakértői véleménnyel együtt megtalálható a Fővárosi Levéltárban. Jelzete: XXV.4. b 22122/1976.

¹³¹ XXV.4. b 22122/1976. 100–101.

¹³² „Az adott esetben a »szerző sokszor igen terjedelmes meséiben ismert – vagy még fel sem tárt, csak gyanított – mesetémákat, motívumokat, fordulatokat alkalmazott *ponyvává* vált lovagmondákkal stb. ötvözt, ismert és ismeretlen motívumokat sajátosan, újszerűen kombinált. Ebből megalapozottan vonható le az a következtetés, hogy ebben az esetben a mesemondó nem csupán ismert mesék előadója, tolmácsolója volt, hanem azok újraköltője, átdolgozó alkotója.» LONTAI E.–FALUDI G.–GYERTYÁNFY P.–VÉKÁS G. 2004. 40.

alkalmazó szövegalkotó, és amikor a szaktudományos kutatás felismeri, illetve hangsúlyozza az adatközlő egyéniségének jelentőségét a népköltési szövegek megfogalmazásában.

A jelenleg hatályos 1999. évi LXXVI. szerzői jogi törvény (Szt.) egyetlen bekezdést szentel a népköltészetnek, melyben elvi síkon kizárja a folklóralkotásokat a szerzői jogi védelem köréből, azonban a folklórt egyéni, eredeti módon feldolgozót szerzőként értékeli, és ez esetben jogi oltalmat biztosít számára.

„A folklór kifejeződései nem részesülnek szerzői jogi védelemben. E rendelkezés nem érinti a népművészeti ihletésű, egyéni, eredeti jellegű mű szerzőjét megillető szerzői jogi védelmet.”¹³³

Nem definiálja azonban a szerzői jogi törvény azt, hogy mit ért a *folklór kifejeződésein*, annak szóbeli avagy írott formáját, ahogyan azt sem mondja meg, hogy hogyan kell értelmezni a *népművészeti ihletés* terminust. A fejezetben bemutatott történeti áttekintés és az egyes, kiragadott jogviták és polémiák jól mutatják a több jelentésréteget magukban hordozó alapfogalmak (népköltészet, gyűjtő, mű stb.) és recepciójuk komplikáltságát, mely azok jogi minősítésében is leképeződik.

El kell mondanunk azt is, hogy a nemzetközi törekvések a folklór jogi védelmét a hatvanas évektől kezdve egyre markánsabban egyfajta sajátos, kulturális örökségvédelmi jog és nem pedig a szerzői jog keretében gondolják el, ennek részletes vizsgálata ezúttal terjedelmi korlátok miatt nem lehet tárgya.¹³⁴

Összegzőként elmondhatjuk, hogy a népköltészetnek helye volt a 19. század jogi diskurzusaiban. Ezek áttekintése során világosan el kell választani egymástól a népköltészet két síkját: a *szóbeliségben* variánsokban *élő*, anonim, a közösség által fenntartott népköltészet a szerzőség tekintetében is eltérő karak-

¹³³ Szt. 1. § (7)

¹³⁴ Ezen törekvések történeti alakulását és elméleti dilemmáit lásd SCHLOETTER, A.-L. 2004. 259–377; GROSHIDE, W. F.–BRINKHOF, J. J. 2002. Az UNESCO és a WIPO keretében bontakozó folyamatok koordinálását Magyarországon az Európai Folklór Intézet végzi, kiadványaiban az ezekkel összefüggő fontosabb nemzetközi dokumentumokat és tanulmányokat tesz közzé. Az első füzet és az ahhoz kapcsolódó értékelés: HOPPÁL M.–CSONKA-TAKÁCS E. 1999; VEREBÉLYI K. 1999. A szellemi kulturális örökség nemzetközi jogi folyamataiba illeszkedő hazai gyakorlatról lásd: CSONKA-TAKÁCS E. 2011.

tereket mutat az annak nyomán keletkező, a folklórgyűjtők által leírt, *rögzített*, továbbra is népköltésnek nevezett, ám az írói/szerzői tevékenység nyomait magán viselő szövegkorpusztól, melyet vagy az első megszövegező lejegyző, vagy az azokat összegyűjtő szerkesztő szerzői nevéhez tudunk kapcsolni. Az elsőnek említett szóbeli népköltészet a korszak jogi gondolkodásában és beszédmódjában *uratlan dolog*ként értelmeződött, az irodalmi tevékenység kifejtése révén formát nyerő *írott népköltészet* az írói jog legelső megnyilvánulásaitól kezdve azonban mint speciális irodalmi alkotás, jogi védelemben volt részesíthető, kiváltképp mint népköltési gyűjtemény. Ezen kézíratos vagy publikált szövegekben tükröződik a kor népköltészet-felfogása, az irodalmi elvárások és a kiadói konvenciók, melyek következtetni engednek arra, hogy a népköltési alkotásokat közlétezők milyen előfeltevésekkel élhettek koruk irodalmáról, illetve magáról a népköltészetéről. A jogi szabályozásban a népköltési szöveg (mint szóbeli kulturális termék lejegyzett, írott változata) létrehozásában közreműködők és a konstruált szöveghez fűződő *viszonyuk* jelenik meg. A gyakorlat oldalán felmerült jogviták egy része a népköltési gyűjtemények utánnyomásának ambivalens megítélését mutatja (Erdélyi János vs. Emich Gusztáv vagy Arany László vs. Radó Vilmos), más részük a szöveggént megjelenő népköltési alkotás tulajdonlásának elvi kérdései körül bontakozott ki (Gyulai Pál vs. Warga László, Tombácz János örökösei vs. Akadémiai Kiadó).

A szóbeliségben élő, illetve az írott *szöveggént* megjelenő népköltészeti alkotás közti egyik fő különbséget az utóbbi mögött kimutatható írói szövegalkotó tevékenységben jelölhetjük meg. Ebből a szempontból tartottam különösen érdekesnek a 19. századi népköltési gyűjtések és gyűjtemények szerzőjogi implikációinak vizsgálatát.

A 19. századi irodalmi irányultságú (azonban népmeseként megjelenő) mese publikációkat a 20. században a tudományos szövegközlések váltották fel, ebben az értelmezésben lehet a szövegközlések hitelességéről beszélni, hiszen a megfelelő technikai adottságok és a szövegalkotást a feltétlenül szükséges, minimális beavatkozásokra korlátozó kidolgozott gyűjtési módszertan áll ekkorra már a gyűjtők rendelkezésére.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Minden publikált (meta)meseszöveg mögött több írott (nép)meseszöveg áll. A kötet ebből a módszertani alapállásból vizsgálja meg a 19. századi magyar mesekutatás klasszikus korszakának népmeseszöveg-textológiáját. A kutatás időkereteit a Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent első két népköltésigyűjtemény-sorozatnak, azaz a *Népdalok és mondák* három, illetve a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetének megjelenése közötti időszakában jelöltem meg. A vizsgált korszak határainak megválasztását az indokolja, hogy ekkortájt indult meg a hazai intézményes népmeseszöveg-gyűjtés, gyűjtők és gyűjtőhálózatok tucatjai gyűjtik, írják, másolják, küldik, szerkesztik, termelik a népmeseként értett meseszövegek százait, ugyanakkor a szövegek mögött feltételezett gyűjtési, lejegyzési és kiadási elvek ekkortájt még nincsenek tökéletesen kikristályosodva. A szaktudományos folklorisztika kialakulását megelőző időszak fontos feladata volt a népmese mint folklórműfaj felfedezése és beillesztése az alakuló folklorisztikai műfajstruktúrába. Ezenkívül nem mellékesen ekkor kellett először szembesülni azzal a kihívással, amit a szájhagyománnyal *valamilyen* (esetenként eltérő) viszonyban lévő népmese rögzítése és publikálása jelentett. A sok száz, 19. században keletkezett és napjainkig fennmaradt népmeseszöveg-kéziraton kívül magyar népmesék magyar nyelven 1846-tól számos, mára klasszikussá vált népköltési gyűjteményben jelentek meg, harminc év alatt közel húsz kötetben. Ezeken kívül számtalan, jórészt még feltáratlan ponyvanyomtatvány és kalendárium közölt meséket a 19. század derekán is, korszakunkban is tovább folytatva egy korábbi publikációs gyakorlatot. Ezen túlmenően egyre több folyóirat, iskolai olvasókönyv és gyerekkönyv népmese-publikációival kell számolnunk a század második felében már. E források egy meglehetősen heterogén, számos vonatkozásában még feltáratlan szövegtörzset alkotnak, melyből kiindulva a kötetben néhány népmeseszöveg, illetve jól lehatárolható meseszövegtörzs keletkezéstörténetét vizsgáltam meg annak érdekében, hogy a korabeli kutatómódszertan néhány alapvonalát felrajzolhassam.

Központi fogalomként a népmese szóbeliségben élő, nehezen megragadható, állandó formát nélkülöző műfaja helyett a korban népmeseként értett meseszöveget határoztam meg. A könyv azt próbálta igazolni, hogy a 19. századi népmeseszövegek kutatásánál alapvetően fontos, hogy az egyes mesékkel azonosítható és a rájuk vonatkoztatható, általunk ismert és elérhető valamennyi stabil szövegváltozatot (így a kéziratos mesefeljegyzéseket, a folyóiratos közléseket és a ponyvanyomtatványokat, valamint az ezekről referáló korabeli forrásokat) figyelembe véve határozzuk meg a konkrét szöveg forrását és a kirajzolódó szövegláncolat elemeinek relációját. A javasolt módszer segítségével (a genetikusan együvé tartozó textusok összekapcsolásával) a népmeseszöveg írásbeli terjedése válik nyomon követhetővé, illetve a klasszikus magyar népmeseszöveg-korpusz létrejötte lesz megragadható. A kötet fő törekvése az volt, hogy a mesekutatás kanonikus történetét újabb adatokkal egészítse ki, illetve rámutasson kevésbé reflektált összefüggésekre, és megfontolásra ajánljon további kutatási irányokat. Ebből a megfontolásból valamennyi fejezet olyan témákat és szempontokat kívánt felmutatni, amelyek feltűnően hiányoznak a folklorisztikai áttekintésekből és elemzésekből. Az egyes fejezeteket egy feltételezett nagy narratívából (ez volna a 19. századi mesekutatás története) kiragadott mikrotörténetek esettanulmányokban való feldolgozása képezi, különösen az 1850-es és 1860-as évekre összpontosítva. A könyvben feltett kérdéseket alapvetően történeti-kontextualista szempontból közelítettem meg, a szövegláncok vizsgálata során szükségszerűen filológiai módszereket alkalmaztam. A 19. századi magyar népmesekutatás kötetben szereplő kis történeteinek megírását minden esetben intenzív forrásfeltárás előzte meg, ezek során próbáltam a feldolgozandó források körét a lehető legtágabban meghatározni. Elsődleges forrásaim maguk a népmeseszövegek voltak, különös tekintettel az Akadémiai Kézirattárban őrzött kiadatlan kéziratos korpuszokra. Sok esetben azonban nehézségbe ütközött a kéziratos szövegek gyűjtőjének, lejegyzőjének megállapítása, a keletkezés körülményeinek rekonstruálása. Módszertani kísérletként megpróbáltam egy esetben egyetlen kötet (*MNGy* I. 1872) kiadott prózafolklor-darabjai felől a gyűjtők biográfiai adatain keresztül visszafelé eljutni a lejegyzés kontextusáig, illetve a kéziratokhoz.

Az első négy fejezetet a népmese különböző mediális közegekben való (írásbeli, szóbeli, képi) megjelenése fűzi egybe. Az 1. fejezetben az intézményes meggyűjtés megindulására, a Kisfaludy Társaság keretében kibontakozó hazai népmesegyűjtésre vonatkozó adatokat mutattam be abból a célból, hogy a pró-

zafolklór gyűjtésének módszertani nehézségeibe (mint a vizsgált korszak foklór-textológiájának előzményébe) az első magyar népköltési antológia keletkezéstörténetén keresztül pillanthassunk be. A gyűjtés módszertantörténetében jelentős esemény volt az, amikor a társaság 1845 szeptemberében meghatározta és ezzel legitímálta azt, hogy a prózafolklórszövegek számának növelése érdekében a mesék és mondák *szűzségét* kell rögzíteni, amiből aztán utólag ki lehet majd dolgozni a *népköltési* szövegeket. A 2. fejezetben egy dunántúli és egy tiszántúli nyomda ötvenes években megjelentetett négy-négy ponyvameséjét vizsgáltam meg, és azonosítottam forrásaikat. E néhány ponyvamese szöveggenealógiája alkalmasnak bizonyult arra, hogy a különböző forráscsoportokban fellelhető mesék közti szerves, szövegszintű kapcsolatokat mutassak fel. A Réthy Lipót szarvasi nyomdájában megjelent néhány meseszöveget Erdélyi János népköltési gyűjtésével hoztam összefüggésbe, a Czéh Sándor magyaróvári nyomdájában megjelent mesék mögött Ipolyi Arnold részben szövegalkító, részben szövegközvetítő szerepét sikerült bizonyítani. A 3. fejezetben a mese szövege felől a mesemondó felé közelítettem oly módon, hogy a mesélés történeti kontextusának lehetséges vizsgálatából a 19. századi *mesemondókra* vonatkoztatható adatokat mutattam be. Különös tekintettel voltam a Kriza János gyűjtőköréhez tartozó unitárius tanár, Marosi Gergely nyelvészettől érkező, a mese kontextusát is érzékeltetni kívánó lejegyzési módszerére, illetve a legkorábbi név szerint ismert mesélőkre. A 4. fejezet a 19. századi folklorisztikai meseikonográfia néhány kérdésével foglalkozott meghatározott szövegillusztrációk alapján. A magyar folklorisztikai mesekutatás számára két kiemelt jelentőségű kiadvány (Gaal György 1822-ben, illetve Erdélyi János 1855-ben megjelent mesegyűjteménye) illusztrátorait azonosítottam, valamint a pesti Vigadó diszlépcsőházában lévő Tündér Ilona-ciklusban (1866) megvalósuló művészeti koncepció szerzőjét jelöltem meg a magyar mitológia vizuális narrációját is megteremtteni szándékozó Ipolyi Arnold személyében.

A kötet második nagyobb egységként a következő öt fejezetben méltatlanul marginalizálódott népmesegyűjtők folklorisztikailag releváns munkásságát, illetve a Magyar Népköltési Gyűjtemény elnevezésű antológiasorozat első kötetének keletkezéstörténetét állítottam középpontba. Az 5. fejezetben Csaplár Benedek életrajzának és folklórelméleti írásainak ismertetése mellett adatokat mutattam be a Bach-korszak alatt működtetett, piarista diákjaiból álló gyűjtőhálózatáról. Ipolyi Arnolddal és Debreczeni Jánossal folytatott levelezése bepillantást nyújt az ötvenes évek mesegyűjtésének nehézségeibe is.

Kazinczy Gábor életművének prózafolklórral való kapcsolódási pontjait a mesék fordításában, meseszövegek szerkesztésében, valamint népmesék gyűjtésében jelölhetjük meg. A róla szóló 6. fejezetben feltártam saját, 1850-es és 1860-as években lejegyzett palóc mesegyűjteményének keletkezési körülményeit, és igyekeztem meghatározni a mesék rögzítésekor alkalmazott szövegkezelési technikáját. A 7. fejezetben Merényi Lászlónak, a korszak legtöbb mesekötetét előállító gyűjtőjének dekanonizálódását botrányosan sikertelen erdélyi gyűjtőútjával, az arra vonatkozó egykorú források ismertetésének segítségével hoztam összefüggésbe. A Gyulai Pálról szóló 8. fejezet folklorisztikai munkásságát, valamint ezzel összefüggésben meseköltészete néhány darabjának keletkezéstörténetét mutatta be. Gyulai folklórgyűjtésében, különösen népmesegyűjtésében a kolozsvári kollégiumban tanárként eltöltött évei (1858–1862) voltak meghatározóak. A fejezetben megpróbáltam Gyulai néhány egykori diákgyűjtőjét és a szöveglejegyzéseiket azonosítani, Gyulai népmesegyűjteményét rekonstruálni, és a meglévő népmeselejegyzéseit az ismert verses meséire vonatkoztatni. A 9. fejezetben az *MNGy* I. kötetét középpontba állítva a gyűjtemény prózai szöveganyagának keletkezését próbáltam visszavezetni a gyűjteményes kötetben való megjelenéstől az egyes mesék (és mondák) lehető legkorábbi lejegyzéséig. Ennek érdekében a gyűjtők és lejegyzők folklórtörténetileg értékelhető életrajzi adatait gyűjtöttem egybe, melynek során sok apró, a folklórszöveget kontextualizáló információ mellett a hódmezővásárhelyi református kollégiumban tanuló Török Károly mellett csoportosuló diák gyűjtők körét sikerült összefüggéseiben körvonalazni. Az *MNGy* I. kötetében megjelent szövegek mellé rendelt, genetikusan összetartozó szövegláncok vizsgálata a kötet szerkesztői koncepciójáról is tanúskodik, néhány esetben bizonyítható volt, hogy a prózafolklórszövegek egy része korábbi publikációkból származó szó szerinti átvétel. Az utolsó, 10. fejezetben az 1840-es évektől az írói tulajdont oltalmazó első hazai törvényig (1884) folyó szerzői jogi diskurzusból a népköltészetre reflektáló véleményeket emeltem ki. Jogtörténeti forrásokból kiolvasható, hogy a korszakban a folklórgyűjtemények mint szerkesztett művek létrejötte mögött is az irodalmi szövegtermelésből ismert, ahhoz hasonló és jogilag akként is értékelt alkotótevékenységet feltételezhetünk. Arany László népmese-koncepciójához fontos szempont, hogy a mesegyűjtő által létrehozott népmese-szöveg elbeszélését és stílusát illetően a szövegalakító gyűjtő írói tulajdonát képezik.

Összességében az elmúlt évtized kutatásai arról győztek meg, hogy a korábban stabilabb folklorisztikai szövegfogalom alkalmazása 19. századi népmese-szövegek vizsgálata esetében érvényesnek bizonyult, a népmesék dinamikusan változó szóbeli és az egyes, írásban rögzített statikus meseszövegek helyett az egymásból fejlődő, szervesen összetartozó, genetikus szövegláncok feltárása és mikrofilológiai értékelése azért lehet releváns módszere a történeti szövegfolklorisztikai kutatásoknak, mert a szövegmódosítások láthatóvá válásával a szövegalkotási gyakorlat mögött húzódó, klasszikus magyar népmeseszövegeket eredményező elvi megfontolásokhoz vezet bennünket közelebb.

A kötet a feltárt adatok és források további kutatásra való felkínálása mellett e szemléleti alapállásnak és módszertani javaslatnak a történeti szövegfolklorisztikában való érvényre jutását is kívánja segíteni.

IRODALOM

- [ABAFI Lajos]
1877 Uj népköltési gyűjtemény. *Figyelő* II. 80.
- ÁCS Anna
1979 Adalékok a magyaróvári Czéh-nyomda történetéhez. In Gecsényi Lajos (szerk.) *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr, 107–116.
1999 Hódolat a Nyomdásznak (Helle Mária: Czéh Sándor nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve 1836–1875). [Rec.] *Műhely* XXII. 3. 77–78.
- ÁCS Tibor
1974 Raksányi Imre hadtudományi munkássága a reformkorban. *Hadtörténelmi Közlemények* XXI. 3. 463–493.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna
2006 *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Budapest, Trezor.
- AISZÓPOSZ
1969 *Aiszóposz meséi*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Sarkady János. Budapest, Magyar Helikon.
- AJÖM I.
1951 *Arany János összes művei. I. Kisebb költemények*. S. a. rend. Voinovich Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- AJÖM X.
1962 *Arany János összes művei. X. Prózai művek*. 1. Szerk. Keresztury Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- AJÖM XI.
1968 *Arany János összes művei. XI. Prózai írások*. 2. Szerk. Keresztury Dezső, s. a. rend. Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- AJÖM XII.
1963 *Arany János összes művei. XII. Prózai művek. 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, előfizetési felhívások. S. a. rend. Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.*
- AJÖM XIV.
1964 *Arany János összes művei. XIV. Hivatali iratok. 2. Akadémiai évek 1859–1877. Összeállította és a jegyzeteket készítette Gergely Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó.*
- AJÖM XVI.
1982 *Arany János összes művei. XVI. Levelezés. 2. S. a. rend. Sáfrán Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.*
- AJÖM XVII.
2004 *Arany János összes művei. XVII. Levelezés. 3. (1857–1861) Szerk. Korompay H. János. Budapest, Universitas.*
- AJÖM XVIII.
2014 *Arany János összes művei. XVIII. Levelezés. 4. (1862–1865) Szerk. Korompay H. János, s. a. rend. Új Imre Attila. Budapest, Universitas.*
- AKNAY Tibor
2003 *Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.*
- ANGYAL Dávid
1912 *Gyulai Pál (1825–1909). Budapest, Franklin-társulat (Olcsó könyvtár 1654–1656. sz.)*
- APO, Satu
1995 *The Narrative World of Finnish Fairy Tales. Structure, Agency, and Evaluation in Southwest Finnish Folktales. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia (FFC 256.)*
2007 *The Relationship between Oral and Literary Tradition as a Challenge in Fairy-Tale Research: The Case of Finnish Folktales. Marvels & Tales. Journal of Fairy-Tale Studies Vol. 21. No. 1. 19–33.*
- ARANY János
1861 *Eredeti népmesék – Bírálat. Szépirodalmi Figyelő II. 1. félév 1. sz. 6–7; 2. sz. 21–23; 3. sz. 35–38; 4. sz. 53–54. (= Eredeti népmesék – Bírálat. In Dömötör Tekla–Katona Imre–Voigt Vilmos [szerk.] *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény. I. [1840–1900].* Budapest, Tankönyvkiadó, 1978. 322–323.)*
1879 *Arany János prózai dolgozatai. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.*

- ARANY László
- 1862 *Eredeti népmesék.* Pest, Heckenast.
- 1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle* VIII. 40–66, 200–228.
- 1876 Az írói és művészi tulajdonjogról. *Budapesti Szemle* 10. kötet 20. sz. 225–257.
- 1878 Törvényjavaslat az írói és művészi tulajdonjogról. In *Kisfaludy Társaság Évtárája* új folyam (1877–1878) XIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 59–101.
- 1901a Magyar mese és mondavilág. Benedek Elek-től [Rec.] In *Arany László összes művei.* Közrebocsátja Gyulai Pál. I. kötet. Budapest, Franklin, 406–414.
- 1901b *Arany László összes művei.* Közrebocsátja Gyulai Pál. III. kötet. *Tanulmányok, második rész. Történelmi és politikai tanulmányok.* Budapest, Franklin-társulat.
- [ARANY László] y. i.
- 1864 Dunamelléki eredeti népmesék. *Koszorú* II. Első félév 9. sz. 209–212.
- ARNOLD, Günter
- 1984 Herders Projekt einer Märchensammlung. *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 27. 12. 99–106.
- BACSÓ Béla (szerk.)
- 1997 *Kép, fenomen, valóság.* Budapest, Kijárat.
- BAKSAY Sándor
- 1982 *Szedderindák. Válogatott művel születésének 150. évfordulójára.* Budapest, kiadja a Református Zsinati Iroda sajtóosztálya.
- BALANYI György
- 1951 Dugonics egy piarista ihletője: Hájos Gáspár (Előadás a Szent István Akadémián. 1951. május 4. Kivonat.) *Magyar Kurír* XLI. 2–3.
- BALIŃSKIEGO, Karola
- 1842 *Powieści ludu spisane z podań* [Népmesék a szájhagyományból] *Wyboru i wydania.* Warszawa, W. Drukarni J. Dietrich.
- BÁLINT Sándor
- 1926 *Szilády Áron pályája.* Szeged, M. Irodalomtörténeti Intézet (Értekezések a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetéből 6.)
- 1964 *A néprajzi kutatás Csongrád megyében. Eredmények és feladatok.* (Csongrád megyei múzeumi füzetek 2.) Szeged, A Cs[ongrád] Me-

- gyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya és a Móra Ferenc Múzeum kiadása.
- 1975 *Tombácz János meséi.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1980 Dugonics és a szegedi mesehagyomány. In *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete.* Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/1979 2. Szeged, 473–485.
- BALLA Tibor
2008 A Magyar Királyi Honvédség és Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációja. *Hadtörténelmi közlemények* CXXI. 1. 3–38.
- BALOGH Béla
1894 *Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig.* Rimaszombat, Gömöri ref. egyházmegye lelkészi értekezlete.
- BALOGH Elemér
1991 A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat. In Ruzsoly József (szerk.) *Szemere Bertalan és kora.* I. Miskolc, Szemere Bertalan Alapítvány, 149–166. (Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7.)
- BANNER János
1961 *Márki Sándor emlékezete.* Gyula, a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványa. 21.
- BANÓ István
1988 Népmese. Kutatástörténet. In Vargyas Lajos (főszerk.) *Magyar Néprajz nyolc kötetben.* V. *Népköltészet.* Folklór 1. 7–19.
- BANÓ István–DÖMÖTÖR Sándor (szerk.)
1960 *Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából.* Pécs, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.
- BARA Zsuzsanna
2005 A népiskolai könyvtárak létrejötte. *Iskolakultúra* XV. 2. 69–86.
- BARANYAI Zsolt
1989 Kalotaszegi paraszti életképek, Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése. *Ethnographia* C. 1–4. sz. 232–242.
- BAUSINGER, Hermann
1979 Buchmärchen. In Ranke, Kurt (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens Band 2. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* New York, Walter de Gruyter, 974–977.

- BÉKEFI Remig
1906 Emlékbeszéd Mátyás Flórián r. tag fölött. In a főtűtkár [Heinrich Gusztáv] (szerk.) *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIII. kötet.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1–22.
- BENEDEK Elek
1894 A „bak-arasznyi” ember. *Fővárosi Lapok* XXXI. 336. sz. december 5. 2887–2889.
1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek.* I–V. Budapest, Atheaeum.
- BENEDEK Katalin
1991 Polgári mesekönyvek parasztságképe. (Magyar mese és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek.) In Hofer Tamás (szerk.) *Népi kultúra és nemzettudat.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 135–142. (A Magyarságkutatás könyvtára VII.)
2004 A sárospataki kéziratos népmese gyűjtemény (1789). In Fazekas Zsuzsa (szerk.) *Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kéziratos népmese gyűjtemény (1789).* Az utószót írta, a jegyzeteket és mellékleteket készítette Benedek Katalin. Budapest, Európai Folklór Intézet – L’Harmattan, 75–84.
2006 Ipolyi Arnold *Kéziratos mese-, hiedelem- és szokásgyűjtése.* In IPOLYI A. 2006. 7–27.
2007 Identitáskonceptiók és a szakfolklorisztika kiépítése másfél száz évvel ezelőtt. A *Magyar Mythologia* keletkezéstörténete kortársi életutak, dokumentumok, levelezések, viták tükrében. In Szemerényi Ágnes (szerk.) *Folklór és történelem.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 164–210.
2011 A hitelesség-fogalom alakulástörténete a 19. századi kezdetektől a 20. század elejéig, Benedek Elek Világ legszebb meséinek fordításköteteiig. In Benedek Katalin (szerk.) *A népköltészet terített asztalánál.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 265–312.
2012 Mikrofilológiai kiegészítések az Etnoszkóp első számának mesevonatkozású cikkeihez. Etnoszkóp. online kiadás: http://etnoszkop.blogspot.hu/p/szovegfolklorisztika_30.html (letöltve 2015. 07. 15.)
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar Népmesetípusok.* I–II. Pécs, Baranya megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága.

- 1966 Arany-tanulmányok. Arany László Eredeti népmeséi. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965*. Pécs, 133–151.
- BEZERÉDJ Amália
1840 *Flóri' könyve sok szép képekkel, földrajzokkal és muzsika melléklettel*. Pest, Heckenast.
- BIHARI Anna (szerk.)
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- BINDER Pál
1963 A Grimm testvérek erdélyi kapcsolatáról. *Korunk* XXII. 12. 1685–1687.
- BÍRÓ Miklós–KERTÉSZ Árpád–NOVÁK László
1936 *Nyomdászati lexikon*. Budapest, k. n.
- BLAMIREs, David
(2003) 2006 A Workshop of Editorial Practice: The Grimms' Kinder- und Hausmärchen. In Davidson, Hilda Ellis–Chaudhri, Anna (eds.) *A Companion to the Fairy Tales*. Trowbridge, Wiltshire, Cromwell Press, 71–84.
- BODMER, George
2003 Arthur Hughes, Walter Crane, and Maurice Sendak: The Picture as Literary Fairy Tale. *Marvels & Tales* Vol. 17. No. 1. 120–137.
- BODNÁR Mónika (szerk.)
2001 *Putnok monográfiája*. Kiskunlacháza, Putnok Város Önkormányzata.
- BODROGI Lajos [Bajza Jenő]
1860 A regélő tulipán. Dalok és mesék sok szép képpel. Magyar gyermekek számára. Pest, Heckenast.
- BOLTE, Johannes–POLÍVKA, Georg
1913–1932 *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm*. Neu bearbeitet von Johannes Bolte und Georg Polívka. Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung.
- BORBÁTH Károly
1982 A székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In Kriza Ildikó (szerk.) *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századból*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 47–55.
- BORBÉLY Mihály
1942 A ponyva, az író és az olvasó. *Társadalomtudomány* XXII. 363–384.

- BOROS György
 1927 *Dr. Brassai Sámuel élete*. Budapest, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság.
- BOTTIGHEIMER, Ruth B.
 1985 Iconographic Continuity in Illustrations of “The Goosegirl”. *Children’s Literature* Vol. 13. 49–71.
 1993 The Publishing History of Grimms’ Tales: Reception at the Cash Register. In Haase, Donald (ed.) *The Reception of Grimms’ Fairy Tales. Responses, Reactions, Revisions* Detroit, Wayne State University Press, 78–101.
 2002 *Fairy Godfather. Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
 2006a (2003) The Ultimate Fairy Tale: Oral Transmission is a Literate World. In Davidson, Hilda Ellis-Chaudhri, Anna (eds.) *A Companion to the Fairy Tales*. Trowbridge, Wiltshire, Cromwell Press, 57–70.
 2006b Fairy-Tale Origins, Fairy-Tale Dissemination, and Folk Narrative Theory. *Fabula* 47. 3–4. 211–221.
 2007 Preface to the Special Issue on Fairy Tales, Printed Texts, and Oral Tellings. *Marvels & Tales. Journal of Fairy-Tale Studies* Vol. 21. No. 1. 11–16.
 2009 *Fairy Tale. A New History*. Albany, New York, State University of New York Press.
 2012 (ed.) *Fairy Tales Framed. Early Forewords, Afterwords, And Critical Words*. Albany, State University of New York Press.
- BRINGÉUS, Nils-Arvid
 1982 *Volkstümliche Bilderkunde*. München, Callwey.
- BRÓSZ Róbert–PÓLAY Elemér
 1976 *Római jog*. 2. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BURKE, Peter
 1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, Századvég – Hajnal István kör.
- BUZOGÁNY Áron
 1875 Marosi Gergely emlékére. *Keresztény Magvető* X. 174–180.
- CAMPBELL, John Francis
 1860–1862 *Popular Tales of the West Highlands I–IV*. Edinburgh, Edmonston and Douglas.

- CASTRÉN, M. Alexander
1857 *Nordische Reisen und Forschungen*. St Petersburg, Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- CAVALLO, Guglielmo–CHARTIER, Roger (szerk.)
2000 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, Balassi.
- COCCHIARA, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története*. Budapest, Gondolat.
- CZAGÁNY István
1970 *A Pesti Vigadó épülettömbje*. Budapest, Akadémiai Nyomda.
- CZAKÓ Elemér (szerk.)
1935 *A magyarság néprajza*. III. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- CZIFRA Mariann
2011 A kéziratok Tejútrendszere – foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban. *Korall* 43. 42–65.
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János
1862–1874 *A magyar nyelv szótára*. I.–VI. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Pest, Emich.
- CSÁKY Károly
1985 Ipolyi Arnold nyomában. In uő: *Honti barangolások*. Pozsony, Madách, 131–152.
- CSANÁDY Sámuel
1886 Ipolyi Arnold leveleiből Kazinczy Gáborhoz. *Nemzet* V. 190. sz. 1387.
- [CSAPLÁR Benedek] 6.8.9.
1858 *Buzgó ohajtás nemzeti hagyományaink, különösen a tájszógyűjtés ügyében. (Megjelent a „Pesti Napló” dec. 8., 11., 15. és 16-iki Tárcajában.)* Pest, Emich Gusztáv.
- CSAPLÁR Benedek
1889 *Révai Miklós élete*. IV. kötet. Budapest, Aigner Lajos.
- CSAPLÁR Benedek–SZABÓ Mihály
1864 *Magyar–alföldi képes könyvtár*. Több nevelésügy-barát megbízásából szerkesztik Csaplár Benedek és Szabó Mihály. Szeged, Bába Imre.
- CSETRINÉ LINGVAI Klára
1969 Gyarmathy Zsigáné irodalmi levelezéséből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIII. 1. sz. 162–169.

- CSIKÁNY Tamás
2000 *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához II.)* Budapest, Tinta.
- CSONKA-TAKÁCS Eszter
2011 A szellemi kulturális örökség egyezmény a (túl)élő hagyományért: feladatok, lehetőségek, hatások. In Diószegi László–Juhász Katalin (szerk.) *Hagyomány-örökség-közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 221–227.
- CSORBA Zoltán
1970 *Kazinczy Gábor (1818–1864).* Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács
- CSÖRSZ Rumen István
1999 Könyvek önmagunknak. Magyar kéziratípusok a 18–19. században. In L. Simon László–Thimár Attila (szerk.) *Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok.* Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 75–89.
2009 *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840).* Budapest, Argumentum (Irodalomtörténeti Füzetek 165.)
2012–2014 (szerk.) *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 1–3. Budapest, reciti.
2014 A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118. 611–628.
- CSÖRSZ Rumen István–KÜLLÖS Imola
2004 A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái. *Irodalomtörténet* LXXXV. 3. 345–355.
- CS. SEBESTYÉN Károly
1951 Hogyan készüljenek a néprajzi illusztrációk? *Ethnographia* XLII. 3–4. 463–464.
- DAMROSCH, David
2007 A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei. *Irodalomtörténet* XXXVIII. 161–179.
- DANKÓ Imre
1963 *A gyulai vásárok.* Gyula, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 44–46.
1999 A Békés megyei nyomdászat ünnepe. *Honismeret* XXVII. 5. 50–51.

DÁVIDHÁZI Péter

- 1998 A hatalom szétesztása. Klasszikus modern és posztmodern a szövegkritikában. In *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, Argumentum, 209–225.
- 2004 *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas.

DEBRECZENI János

- 2009 Néhány szó nemzeti hagyományaink és a tájszógyűjtés ügyében. *Honismeret* XXXVII. 4. 28–31.

DÉGH Linda

- 1946–1947 Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr* LXX. 68–72, 143–147; LXXI. 43–45, 88–92.
- 1949 A népmese kutatás új útjai. In Ortutay Gyula (szerk.) *Néprajzi tanulmányok*. 1. Budapest, 36–52. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai).
- 1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. 28–42.
- (1969) 1989 *Folktales and Society*. Story-telling in a Hungarian Peasant Community Expanded Edition with a New Afterword. Translated by Emily M. Schossberger. Bloomington and Indianapolis.
- 1979 Biologie des Erzählguts. In Ranke, Kurt (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 2. New York, Walter de Gruyter, 386–406.
- 1988 What Did the Grimm Brothers Give to and Take from the Folk? In McGlathery, James (ed.) *The Brothers Grimm and Folktale*. Illinois, University of Illinois Press, 66–90.
- 1995 *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC 255.)
- 2001 *Legend and Belief. Dialects of a Folklore Genre*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.

DEMETER Lajos

- 2008 A szabadságharc háromszéki arcai. *Háromszék* XX. 5328. 9.

DENGİ János

- 1882 Gyulai Pál meséi. *Fővárosi Lapok* XIX. 124. 782–783.

DÉRI Gyula

- 1909 *Petőfi Zoltán*. Budapest, Kunossy, Szilágyi és társa (Petőfi-könyvtár XV.)

DIÓSZEGI Vilmos

- 1979 Gyulai Pál. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 376–377.
1980 Merényi László. In Ortutay Gyula (szerk.) *Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 570.

DOMOKOS Mariann

- 2006 Gaal György mesegyűjtése. Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból. *Palimpszeszt* XXIV. (*Mese és fantasztikus irodalom* című tematikus szám). (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html – lementve 2009. 10. 03.)
2007 Kriza János és a Vadrózsák. In Ambrus Vilmos–Schwarcz Gyöngyi (szerk.) *Változó folklór. Tanulmányok Verebéli Kincső tiszteletére*. 195–208. (Folcloristica 10.)

DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit

- 2009 Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László „Eredeti népmesék” című művének kritikai kiadása. In Berta Péter (szerk.) *Ethno-Lore*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXVI. 11–77.

DÖMÖTÖR János

- 2002 Török Károly. In Kőszegfalvi Ferenc–Borus Gábor (szerk.) *Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon*. Hódmezővásárhely–Szeged, Bába, 229.

DÖMÖTÖR Sándor

- 1963 A népmesék „átírásáról”. *Ethnographia* LXXIV. 111–115.

DÖMÖTÖR Tekla–KATONA Imre–VOIGT Vilmos

- 1978 *Folklorisztikai tudománytörténet (1840–1900)*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Tankönyvkiadó.

DRESCHER Pál

- 1934 *Régi magyar gyermekkönyvek 1538–1875*. Budapest, Magyar Bibliophil Társaság.

D. SCHEDEL Ferenc [TOLDY Ferenc]

- 1840a Az írói tulajdonról. *Budapesti Szemle* I. kötet, 157–237.
1840b *Az írói tulajdon philosophiai, jogi és literaturai szempontból, az azt tárgyzó külföldi törvények, és vélemény egy magyar írójogi törvényről*. Pest, Heckenast.

DUX Adolf

- 1880 Gotthard Gergely, a székely regélő. *Ország-Világ* I. 1. füzet, 5.

- ELEK Oszkár
 1912 A gonosz mostoha meséje. *Budapesti Szemle* 151. kötet, 300–306.
 1914 A jávorfa meséje. *Ethnographia* XXV. 14–31.
- EMICH Gusztáv
 1867 *Az Emich Gusztáv könyvkiadó és m. akadémiai nyomdász által kiadott magyar könyvek névsora betűrendben.* Pest, Emich Gusztáv.
- ENDRÖDI Sándor
 1895 *A magyar költészet kincsháza.* Budapest, Athenaeum.
- ERDÉLYI János
 1846–1848 *Népdalok és mondák.* I–III. Pest, Beimel József, Magyar Mihály.
 1851 *Magyar közmondások könyve.* Pest, Kozma.
 1855 *Magyar népmesék.* Képes kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv.
 1869 *A nép költészete. Népdalok, népmesék és közmondások.* Összeszedte Erdélyi János. Pest, Heckenast.
 1991a *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások.* S. a. rend. T. Erdélyi Ilona, jegyz. T. Erdélyi Ilona és Szathmári István. Budapest, Akadémiai Kiadó (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 13.)
 1991b Pályák és pálmák. In *Irodalmi tanulmányok és pályaképek.* Közzéteszi T. Erdélyi Ilona. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 447–471. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14.)
 2008 *Magyar népmesék.* Erdélyi János gyűjtését újrarendezte Tóth László. Pozsony, Kalligram.
 2013 *Magyar népmesék.* Budapest, Nemzeti Örökség Kiadó.
- ERDÉLYI Lajos
 1912 Kriza János: Vadrózsák. *Ethnographia* XXIII. 237–240.
 1913 Kriza mesemondásához. *Ethnographia* XXIV. 55–57.
- ERDÉLYI Lajos
 1971 *Orbán Balázs – Székelyföld képekben.* Bukarest, Kriterion.
 1993 *Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről.* Budapest, Balassi – Magyar Fotográfiai Múzeum.
- ERDÉSZ Ádám
 2000 Félelem és remény az összeomlás árnyékában. Márki Sándor kolozsvári naplójáról. In Sasfi Csaba (szerk.) *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben.* A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai. Rendi társadalom–polgári társadalom 11. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 124–134.

ErdLev

- 1960 *Erdélyi János levelezése*. I. S. a. rend., jegyz. T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 2.)
- 1962 *Erdélyi János levelezése*. II. S. a. rend. T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 3.)

ERDMANN Gyula

- 1986 *A Békés Megyei Levéltár leltára. Fondok-állagok-sorozatok*. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- 2002 Fények és árnyak. Kazinczy Gábor a reformkorban. In Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka (szerk.) *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, BIP, 323–338.

FÁBRI Anna

- 1996 „*A szép tiltott táj felé*”. *A magyar író nők története két századforduló között (1795–1905)*. Budapest, Kortárs.

FANGHNÉ GYÚJTÓ Izabella

- 1910 Gyarmathy Zsigáné emlékezete. *Erdélyi Lapok* III. 1. sz. 315–319.

FARAGÓ József

- 1956 A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években. *Igaz Szó* IV. 7. sz. 1038–1043.
- 1967 Lőrinczi Elek árközi népmesegyűjtése *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. 49–61.
- 1969 *Kurcsi Minya, havasi mesemondó*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.
- 1971 Kriza János és a Vadrózsák. In Antal Árpád–Farágó József–Szabó T. Attila: Kriza János. Második, átdolgozott kiadás, Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 59–176.
- 1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a Vadrózsák számára. *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülésszakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*. Csíkszereda, 431–444.
- 1977 Gyulai Pál a balladagyűjtő diák. In uő: *Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Bukarest, Kriterion, 29–35.
- 1979 Kövály László székely balladagyűjtése 1852-ben. *Ethnographia* XC. 382–387.
- 1990 Erdélyi János és az erdélyi magyar népköltészet. *Művelődés* XXXIX. 4–5. sz. 29–33.

- 1991 Mesemondás a Ciblesi-havasokban az 1830-as években. *Helikon* II. 51. 11.
- 1993 Egy fiatfalvi mesemondó az 1810-es években. In Barna Gábor–Bódi Zsuzsanna (szerk.) *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Salgótarján, Mikszáth, 125–131. (Cigány néprajzi tanulmányok 1.)
- 2005 A székely népballadák gyűjtése. In Uő: *Ismét a balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Bukarest, Kriterion, 75–118.
- FARKAS Sára
- 2002 *Katona Imre hagyatéka az ELTE Folklore Tanszékének Kézirattárában*. Kézirat, ELTE BTK, Néprajzi Intézet.
- FÁYLNÉ-HENTALLER Mariska
- 1889 *A magyar írónőkről. Arczképekkel*. Budapest, k. n.
- FEKETE János (szerk.)
- 1993 *A székelykeresztúri Orbán Balázs–volt unitárius–gimnázium 200 éves története*. Székelykeresztúr, Unitárius Egyház és a székelykeresztúri Orbán Balázs Gimnázium.
- FELSZEGHY Dezső
- 1910 Hory Béla. *Erdélyi Lapok* III. 1. sz. 1–2.
- FENYŐ István
- 1968 Az orosz irodalom fogadtatása a reformkor magyar hírlapirodalmában. In uő: *Két évtized. Tanulmányok és kritikák*. Budapest, Magvető, 26–79.
- 1971 A „mozgalomliteratúra” koncepciója Kazinczy Gábor írói körében. *Irodalomtörténet* LIII. 501–528.
- FERENCZY Jakab–DANIELIK József
- 1856 *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Pest, Emich Gusztáv.
- FITZ József
- (1911) 1913 *Brassai Sámuel*. Budapest, Németh József.
- FÓRIS Pál
- 1972 Kriza János mesemondója. *A Hét*. III. 33. sz. 4.
- [1974] *Katalógus. Sepsiszentgyörgyi múzeum Fényképtára*. 1–1000. Sepsiszentgyörgy.
- FRIED István
- 1979a A délszláv népköltészet szerepe Erdélyi János és Arany János életművében s az 1850-es esztendőök kultúráközvetítőinek tevékenysége. In

- uő: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 254–301.
- 1979b Székács József: Szerb népdalok és népregék. In uő: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 163–206.
- FUTÓ Mihály (szerk.)
1897 *A Hód-Mező-Vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története. Magyarország ezredéves ünnepének alkalmából tisztársai közreműködésével szerkesztette Futó Mihály*. Hódmezővásárhely, Részvény nyomda.
- FÜLÖP Géza
1978 *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti könyvtár 33.)
- GAAL, Georg von
1822 *Mährchen der Magyaren*. Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishauser.
- GAAL György
1857–1860 *Magyar népmesegyűjteménye*. I–III. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. Pest, Pfeifer Ferdinánd, Emich Gusztáv.
2013 *Magyar népmese gyűjteménye*. Budapest, Nemzeti Örökség Kiadó.
- GAAL György
1975 *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. Vál., s. a. rend., előszó és jegyz. Gaal György. Bukarest, Kriterion.
- GÁBOR István
1978 *A Vigadó története*. Budapest, Zeneműkiadó.
- GABORJÁK Ádám
2006 Nyomtatás, tér, lezárás? Paratextualitás és mediatizáltság Erdélyi János népdalgyűjteménye kapcsán. In Hász-Fehér Katalin (szerk.) *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi mediatizáltság köréből*. Szeged, Tiszatáj, 277–316. (Klasszikus – magyar – irodalom – történet tanulmányok 2.)
- GÁL János
1918 *Kazinczy Gábor írói és politikai működése*. Budapest, Unió.
- GÄRTNER Petra
2007 Grimm-mesék és illusztrációik a 19. századból. *Alba Regia (A Székesfehérvári Szent István Király Múzeum Évkönyve)* XXXVI. 7–24.

- GÁSPÁR János
1854 *Csemegék kisebb gyermekek számára, melyekkel Családok és kisdéd-
óvóknak kedveskedik Gáspár János nevelő.* Második javított, nagy-
számú verscsemegével és két színezett képpel bővített kiadás. Kolozs-
vár, Özvegy Barráné és Stein.
- 1870 *Magyar olvasó-könyv a népiskolák második osztálya számára.* Írta és
szerkesztette Gáspár János, alsó-fejér- és küüllömegyei tanfelügye-
lő. A m. k. vallás-és közoktatásügyi minister által koszorúzott pályá-
mű, Buda.
- GÁSPÁR János–KOVÁCSI Antal
1848 *Magyar olvasó-könyv tanodák és magán-növendékek használatára.*
*Első folyam, hét-tizenegy éves mindkét-nemű gyermekeknek. Dolgo-
zák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal nevelők. Első fele.*
Kolozsvár, Özvegy Barráné és Steinnál.
- 1853 *Magyar olvasó-könyv gymnasiumok, polgári és reál-tanodák s magán-
-növendékek használatára. Az oktatás és lélektan mai igényei szerint
szigoruan korhoz alkalmazva, néhány pályatárs közremunkálásával.*
Első folyam, második fele. Dolgozák és szerkeszték Gáspár János és
Kovácsi Antal, nevelők. Első folyam 7–11 éves gyermekeknek. Ko-
lozsvár, Özvegy Barráné és Stein sajátja.
- GAZDA István
1997 *Brassai Sámuel emlékezete. Tanulmányok a száz éve elhunyt sokolda-
lú erdélyi tudós munkásságáról.* Összeállította Gazda István. Buda-
pest, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.
- GEGŐ Elek, P.
1838 *A' moldvai magyar telepekről. Két toldalékkal 's Moldvaország' ab-
roszával.* A' Magyar Tud. Academia élébe terjesztve. Buda, a Magyar
Királyi Egetem betűivel.
- GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta
1974 *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában.*
1850–1945. I. rész. Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömeg-
kultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához. *Századok* CIX. 3–4.
1226–1254.
- 1975 *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában.*
1850–1945. II. rész. A kalendáriumok vizsgálati megközelítése. *Száz-
adok* CVIII. 1. 112–150.

GEORGIÁDES Ildikó–KÁDASNÉ SZABÓ Márta

- 2004 *Dr. Katona Imre fondjának ismertető leltára.* A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai. Segédletek XIV. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

[GÉRESI Kálmán] G. K.

- 1910 Széll Farkas 1843–1909. *Századok* LXIV. 1. 70–71.

GERGELY Pál

- 1947 Vikár Béla gyűjtőútjai nyomán. *Ethnographia* LVIII. 82–84.
1952 Az MTA Könyvtárának újabban megszerzett vagy feltárt kéziratairól. *Ethnographia* LXIII. 207–208.
1957 *Arany János és az Akadémia.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1971 Vikár Béla mint folklorista. *Ethnographia* LXXXII. 412–417.

GÖNCZI Katalin–HORVÁTH Pál–STIPTA István–ZLINSZKY János (szerk.)

- 1997 *Egyetemes jogtörténet.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

GÖNCZY Monika

- 2005 Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában. In Debreczeni Attila–Gönczy Monika (szerk.) „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár 36.)
2009 Örült beszéd – de van benne rendszer(?) Kelecsényi József magyar mitológiája. In Csörsz Rumen István–Hegedüs Béla–Vaderna Gábor (szerk.) *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára.* Budapest, rec.iti, 288–296.

G. PAP Katalin

- 1999 Az illusztráció. In Komáromi Gabriella (szerk.) *Gyermekirodalom.* Budapest, Helikon, 321–330.

GRÄTZ, Manfred

- 1988 *Das Märchen in der deutschen Aufklärung. Vom Feenmärchen zum Volksmärchen.* Stuttgart, Metzler.

GRIMM, Jacob–GRIMM, Wilhelm

- 1989 *Gyermek- és családi mesék.* Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. A szöveghűséget Bor Ambrus ellenőrizte. Budapest, Magvető.
1990 *Kinder- und Hausmärchen.* Nach der zweiten vermehrten und verbesserten Auflage von 1819, textkritisch revidiert und mit einer Bio-

- graphie der Grimmschen Märchen versehen. I–II. Hrsg. Heinz, Rölleke. München, Eugen Diederichs Verlag.
- 2009a *Családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony, Kalligram.
- 2009b *Német mondák*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony, Kalligram.
- GROSHEIDE, Willem F.–BRINKHOF, Jan J. (eds.)
- 2002 *Intellectual Property Law. Articles on The Legal Protection of Cultural Expressions and Indigenous Knowledge*. (Molengrafica Series) Antwerp–Oxford–New York, Intersentia.
- GULYÁS József
- 1931a Kazinczy Gábor levelei Lévay Józsefhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* XLI. 335–365, 454–469.
- 1931b *A sárospataki kéziratok népmesegyűjtemény*. A Sárospataki Főiskola négyszázados jubileuma alkalmából kiadja a theologus ifjúság. Sárospatak.
- GULYÁS Judit
- 2003 Milbacher Róbert: „... Földben állasz mély gyökökkel...” A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata. Osiris, Budapest, 2000. 252 p. (Doktori mestermunkák). [Recenzió.] *Ethnographia* CXV. 169–173.
- 2005a „Én is élek még édes Ferim” Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere Krisztina élettrajzához. In Gulyás Judit–Tóth Arnold (szerk.) *Mindenek Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék (Artes Populares 22.) 191–248.
- 2005b Népmese, bohózat, hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz. Műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepciótörténetében. In Szemerkényi Ágnes (szerk.) *Folklór és irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 193–227. (Folklór a magyar művelődéstörténetben)
- 2006a „... úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai...” A Muzáron, Élet és Literatúra mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In Ekler Andrea–Mikos Éva–Vargyas Gábor (szerk.) *Teremtés. Szöveg-folklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Budapest–Pécs, 497–547. (Studia Ethnologica VII.)

- 2006b A történetek történetiségéről. *Tabula* IX. 1. 114–123.
- 2008a Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című munkájának forrásai és egykorú fogadtatása. *Ethno-Lore* XXV. Szerk. Berta Péter–Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 117–169.
- 2008b A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között. *A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza* alapján. In uő (szerk.) *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 165–241. (Artes Populares 23.)
- 2010a „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Néprajzi Tanulmányok)
- 2010b Adalékok Henszlmann Imre mesetanulmányának keletkezéséhez. In Filkó Veronika–Kőhalmy Nóra–Smid Mária Bernadett (szerk.) *Voigtloristica: Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK 11–30.
- 2011 Hitelesség, hamisítás, textualizáció. A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita. In Benedek Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 25–46.
- 2013 A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív-tipológiai és szimbolikus-mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In Balogh Balázs (főszerk.)–Magyar Zoltán–Ispán Ágota Lídia–Szemerényi Ágnes (szerk.) *Ethno-Lore* XXX. 37–68.
- 2014 Erdélyi János meseértelmezéséről. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. 5. 629–653.
- GULYÁS Judit–MÉSÁROS Csaba
- 2008 Az American Folklore Society konferenciája. *Néprajzi Hírek* XXXVII. 1. 10–13.
- GULYÁS Pál
- (1956) 1978 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegei*. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1999 *Magyar írók élete és munkái*. XVIII. kötet. Budapest, Argumentum–MTA könyvtára.
- GUNDA Béla
- 1968 P. Szentmártoni Kálmán székely népmeseegyűjtő. *Ethnographia* LXXIX. 588–593.

GYARMATHI Zsigáné

- é. n. *Tündér király fia, lánya. A világ vége és egyéb mesék és történetek jó fiúk és leányok részére.* Budapest, Tolnai nyomdai műintézet és kiadó-vállalat kiadása.

GYÖRFI József

- 1783 *Klimius Miklósnak föld alatt való utja melyben a' Földnek uj tudománya, az ötödik birodalomnak historiája adattatik elől.* Po'son, Patzko Ferenc Ágoston.

GYÖRGY Lajos (szerk.)

- 1927 *Márki emlékkönyv.* Kolozsvár, Minerva.
1937 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934 a választmány megbízásából szerkesztette György Lajos. Cluj-Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

GyPLev

- 1961 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig.* S. a. rend., jegyz. Somogyi Sándor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4.)

GYULAI Pál

- 1860 Adalék népköltészetünkhez. *Budapesti Szemle* I. 9. kötet, 272–299. (= GYULAI P. 1908)
1862 Eredeti népmesék. Összegejtötte Arany László. *Budapesti Szemle* Tizenötödik kötet, 386–392.
1870 *Költemények.* I–II. Pest, Ráth Mór.
1872 Fölvilágosítás. *A Hon* 1872. júl. 28. X. 173. sz. 2.
1887 Az aesopi mese a magyar irodalomban. Dr Gy. P. egyetemi előadásai után kiadja Strauch Béla, Budapest.
1894a *Gyulai Pál költeményei* I–II. kötet. Harmadik bővített kiadás, Budapest, Franklin-társulat.
1894b *Eredeti magyar gyermekmesék. Apróbb gyermekmesék dalok és verses mesék Gyulai Páltól.* Számos ábrával. Budapest, Athenaeum.
1908 *Kritikai dolgozatok 1854–1861.* Budapest, Franklin.
1911 *Bírálatok. 1861–1903.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
1921 *Erdélyi úti benyomások.* S. a. rend., bev. Papp Ferenc. Budapest, Franklin. (Olcsó könyvtár 2009–2013.)
1927a *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- 1927b Két ó-székely ballada. In uő 1927. 86–126.
- 1927c Adalék népmeséinkhez. In uő 1927. 50–54.
- 1956 Adalék népmeséinkhez. In *Gyulai Pál Válogatott művei*. I. S. a. rend. Hermann István. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 322–325.
- 1961 *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. S. a. rend., jegyz. Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1989 *Gyulai Pál válogatott művei*. Vál. Kovács Kálmán. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- HÁLA József
- 1995 Ipolyi Arnold és Hont vármegye. *Ethnographia* CVI. 1. 195–229.
- 1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 13–41.
- 2003 Gyarmathy Zsigáné munkásságának jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. In uő: *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Marosvásárhely, Mentor, 39–55. (253–258.)
- HALTRICH, Joseph
- 1856 *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. Berlin, Verlag von Julius Springer.
- HANUSCH, Ignaz Johann
- 1842 Die Wissenschaft des Slawischen Mythus weitesten, den altpreußisch-lithauischen Mythus mitumfaßenden Sinne. Lemberg, Stanislawów, Tarnow, Millikowski.
- HARGITTAY Emil
- 2003 A régi magyarországi irodalom irodalom jellege. (Decem Rationes) In uő (szerk.) *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*. Budapest, Universitas, 75–88.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin
- [2001] *A széljegyző Arany*. <http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/korosk.htm>. (letöltve 2009. 08. 31.)
- HAVAY Viktória
- 2011 Gaal György német népmesefordításai. *Etnoszkóp* 1. 1. 50–68.
- HELLE Mária (szerk.)
- 1998 *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből*. Budapest, Balassi.

HENSZLMANN Imre

- 1847 A népmese Magyarországon. *Magyar Szépirodalmi Szemle* I. 6. sz. 81–86, 100–106, 117–122, 133–141, 152–156, 164–172, 181–188., 200–207, 213–220, 228–236, 321–324, 346–349, 361–366, 379–380.
- 1990 (1867) A pestvárosi vigadó (Redoute-épület). *Az Országos Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1865–1866*. Pest. = In Timár Árpád (szerk.) *Válogatott képzőművészeti írások*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 241–262.

HERMANN Zoltán

- 2006 A szóbeliség és az írásbeliség határán. Szilcz István kéziratos mesegyűjteménye. In Csörsz Rumen István–Hegedűs Béla–Tüskés Gábor (szerk.) *Historia Litteraria a XVIII. században*. Budapest, Universitas, 515–527. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok.)
- 2012 *Varázs/szer/tár. Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*. Budapest, L'Harmattan.

HEVERDLE László

- 1996 „Finnland és skandinavizmus.” (A Kazinczy Gábor által közvetített Finnország-kép az Új Magyar Museum hasábjain.) In Bereczki András–Klima László (szerk.) *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest, ELTE, 115–126. (Uralisztikai tanulmányok 7.)

HOFER Tamás (szerk.)

- 1991 *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.

HOLBEK, Bengt

- 1987 *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective*. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia. (FFC 239.)

HONKO, Lauri

- 1998 *Textualising the Siri Epic*. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica (FFC 264.)

HONTI János

- 1930 A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete. *Irodalomtörténeti Közlemények* XL. 304–321.

HOPPÁL Mihály

- 1980 *Ipolyi Arnold*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai)
- 1987 Ipolyi Arnold élete és műve. In Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia. (A hasonmás kiadás függelékei)*. Budapest, Európa, 7–46.

- HOPPÁL Mihály–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.)
 1999 *Ajánlások a hagyományos kultúra és folklór védelmére (UNESCO Közgyűlés, 1989)*. Budapest, Európai Folklór Intézet (EFI Communications 1.)
- HORGER Antal
 1908 *Hétfalusi csángó népmesék*. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény X.)
 1912 Kriza székely népmeséiről. *Ethnographia* XXIII. 368–369.
 1913 Kriza székely népmeséiről. *Ethnographia* XXIV. 53–55.
- HORVÁTH János
 1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó
- HORY Farkas
 1858 *Költeményei*. Kolozsvártt, Stein.
- IPOLYI Arnold
 1854 *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast Gusztáv.
 1855a Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. Salamon és Markalf. *Új Magyar Múzeum* V. 5. FÜZET, 261–303.
 1855b Erdélyi János. Magyar népmesék. [Rec.] *Magyar Sajtó* I. 82. sz.
 1858 A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyűjteménye. *Új Magyar Muzeum* VIII. 10. füzet, 413–424.
 1885 Ipolyi Arnold elnöki nyitóbeszéde az 1885. március 9-i közgyűlésen. *Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve* 1–36.
 1914 *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Szerk. Kálmány Lajos. Budapest, Athenaeum. MNGy XIII.
 1987 *Magyar mythologia*. Hasonmás kiadás. Budapest, Európa.
 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratolt folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. Budapest, Balassi.
- JAHN, Ulrich
 1891 *Volksmärchen aus Pommern und Rügen*. Norden Leipzig, Soltau.
- JAKAB Elek
 1880 Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról. In *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VI. Szerk. Pesty Frigyes. Budapest, MTA.
 1883 Egy főrangú honleány (Jellemrajz levelekben). *Fővárosi Lapok* 1883. 20. 122. sz. 788–790.

- JÁVORI Jenő
1975 *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Budapest, FSZEK.
- JONES, Henry–KROPP, Lewis L.
1889 *The Folk-Tales of the Magyars*. Collected by Kriza, Erdélyi and others. London, Folk-Lore Society.
- JONES, James Athearn
1829 *Tales of an Indian Camp*. In three volumes. London, Henry Colburn and Richard Bentley.
- KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki
1989 Folklore narrators. In Anna-Leena Siikala (ed.) *Studies in Oral Narrative*. Helsinki, Finnish Literature Society, 45–54. (Studia Fennica 33.)
- KAJTÁR István
1998 *Egyetemes állam- és jogtörténet*. II. kötet. Pécs–Budapest, Dialóg Campus.
- KALIAMBOU, Maria
2007 The Transformation of Folktales and Fairy Tales into Popular Booklets. *Marvels & Tales. Journal of Fairy-Tale Studies* Vol. 21. No. 1. 50–64.
- KALLÓS Zoltán
1974 *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*. Gyűjt. Kallós Zoltán, s. a. rend. Szabó T. Attila. Budapest, Magyar Helikon.
- KÁLMÁNY Lajos
1877–1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. I–II. Arad, Réthy Lipót.
1881–1882, 1891 *Szeged népe*. I–III. (II. *Temesköz népköltése* [1882]) Arad, Réthy Lipót.
1914 *Hagyományok*. II. *Borbély Mihály mondása után. Leírta és jegyzetekkel ellátta Kálmány Lajos*. Vác, Néphagyományokat-gyűjtő társaság.
- KARÁCSONY János
1896 *Emlékkönyv a Biharvármegyei és Nagyváradai Régészeti és Történelmi Egylet múzeum-épületének s a benne levő kettős gyűjteményének megnyitó ünnepéről*. Nagyvárad, Szent László-nyomda részvénytársaság.
- KARADSCHITSCH, Wuk Stephanowitsch
1854 *Volksmärchen der Serben*. Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer.
- KARDOS Tibor
1967 *Az Árgirus-széphistória*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KATONA Imre
 1977 *Török Károly népköltészeti gyűjteménye*. Különlenyomat a Vásárhelyi tanulmányok VIII. kötetéből. Szerk. Szemenyei Sarolta–Szigeti János. Helytörténeti dolgozatok. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.
- 1981 Vikár Béla kéziratos hagyatéka. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXV. 291–293.
- KATONA Imre–VOIGT Vilmos
 1981 Ponyvairódalom. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 261–265.
- KATONA Lajos
 1894 A magyar népmese irodalma. I. Magyar népmese-gyűjtemények. *Ethnographia* V. 52–66.
- 1901 A magyar népmese irodalma II. A magyar népmeséről szóló irodalom. *Ethnographia* XII. 337–343. 433–439.
- 1903a Magyar népmese-typusok. *Ethnographia* XIV. 30–39. 125–138. 189–196. 236–239. 418–425. 463–468.
- 1903b Válasz Pintér Sándor úrnak. *Ethnographia* XIV. 1903. 200–203.
- 2015 Vásárhely népköltészete. In Novák László Ferenc (főszerk.) *Hódmezővásárhely néprajza*. II. Hódmezővásárhely, Németh László Városi Könyvtár, 1079–1124.
- KÉKY Lajos
 1917 *Baksay Sándor*. Budapest, Franklin-társulat.
- 1936 *A százéves Kisfaludy-társaság (1836–1936)*. Budapest, Franklin.
- KELEMEN Lajos (szerk.)
 1909 *Az Erdélyi Múzeum Egyesület multja és jelenje*. Az Erdélyi Nemzeti múzeum tárai. Az egyesület ötven éves jubileumára összeállította Kelemen Lajos. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, h. n.
- KELEMEN Miklós
 1999 Marosi Gergely. In uő: *Unitárius Kislexikon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 119–120.
- KELEMEN Mór
 1869 Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez. *Budapesti Szemle* XIV. kötet, 305–317.
- KELETI Gusztáv
 1910 (1885) Monumentális festészetünkről. Lotz Károly operaházi freskói. In *Művészeti dolgozatok*. Budapest, Franklin Társulat, 337–371.

- KEMÉNY Lajos
1909 A Vasárnapi Ujság illusztrálói 1854–1858. *Vasárnapi Ujság* 56. 8. sz. 149.
- KENEDI Géza
1904 *Lőporfüst. Az 1878-ik évi bosnyák háborúból.* Budapest, Singer és Wolfner.
1908 *A magyar szerzői jog. Az 1884:XVI. törvénycikk rendszeres magyarázata, valamint a vele egybefüggő törvények és rendeletek.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.
- KERÉNYI Ferenc
2003 Arany János-kéziratok, tanítványa hagyatékában. *Irodalomtörténeti Közlemények* CVII. 1. 91–95.
2008 *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz.* Budapest, Osiris (Osiris monográfiák).
- KESERŰ Katalin
1988 A képzőművészet szerepének érzékelése a nemzeti jelleg reprezentálásában. In Németh G. Béla (szerk.) *Forradalom után – kiegészítés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Budapest, Gondolat, 215–233, 583–589.
- KESZEG Vilmos
1999 Ajánlás. In uő (szerk.) *Írás, írott kultúra, folklór.* Kolozsvár, 7–16. (Krizsa János Néprajzi Társaság évkönyve 7.)
2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* CXVII. 15–70.
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3.)
- KIBÉDI VARGA Áron
1997 A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomén, valóság.* Budapest, Kijárat, 300–320.
1998a Szöveg és illusztráció. A „*Kis Herceg*” ürügyén. In uő: *Szavak, világok.* Pécs, Jelenkor, 152–160.
1998b A műfajok multimedialitása. In uő: *Szavak, világok.* Pécs, Jelenkor, 161–176.
- KINCSES Károly
2006 *Fenséges amatőrök. A magyar arisztokrácia és a fényképezés (1839–2006).* Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum. (A magyar fényképezés történetéből 42.)

- KISS Áron
1880 *Gyakorlati tanítások s az 1868-iki XXXVIII. és az 1879-iki XVIII. T. czikkek értelmében készült népiskolai tantervek.* I. Budapest, Franklin. (Tanítók könyvtára)
- KISS Lajos
(1939) 1964 Török Károly. Egy úttörő magyar folklorista emlékezete. In uő: *Vásárhelyi kistükkör.* Budapest, Magvető, 167–190.
- KISZLINGSTEIN Sándor
1890 *Magyar Könyvészet.* II. (1876–1885) Budapest, A Magyar Könyvkereskedők Egylete kiadása (A Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság bizománya).
- KLETKE, Hermann
1845 *Märchensaal. Märchen aller Völker für Jung und Alt.* I–III. Berlin, Verlag von Carl Reimarus.
- KNORR Alajos
1890 *A szerzői jog magyarázata.* Ifj. Nagel Otto kiadása, Budapest.
- KOLESZÁR Lajos
1908 Érsekújváry Gyarmathy Zsigmond emlékezete. Felolvasta a bánffy-hunyadi tanintézeteknek 1908. évi. június hó 24-én tartott évzáró ünnepélyén, Bánffyhunyad.
- KOLTAI András
2000 *A Magyar Piarista Rendház központi levéltárának kéziratkatalógusa.* I. Budapest, OSZK.
- KOMÁROMI Gabriella
1999 *Gyermekirodalom.* Budapest, Helikon.
- KOROMPAY Bertalan
1941 Népköltési kiadványainkról. *Ethnographia – Népelet* LII. 3–4. 169–179.
- KÓSA László
1979 (szerk.) *Rozmaringkoszorú.* Szlovákiai magyar tájak népköltészete. Bratislava, Madách.
1980 Magyar Népköltési Gyűjtemény. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon.* III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 490–491.
1981a Néprajz a középiskolában. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon.* IV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 5–6.
1981b Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon.* IV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 140.

- 1982 Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 411–412.
- 1989 *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története (1889–1989)*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. (Magyar Néprajzi Társaság. Könyvtára 7.)
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris.
- KOSÁRY Domokos–NÉMETH G. Béla (szerk.)
- 1985 *A magyar sajtó története*. II. 1867–1892. (Írták Buzinkay Géza, Erényi Tibor, Gergely András, Németh G. Béla, Veliky János.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Ágnes
- 1943 *Kalotaszegi népmesék*. Budapest, Franklin (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény V–VI.)
- 1955 The Hungarian Folktale-catalogue in Preparation. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV. 443–477.
- 1956a *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékból*. I–II. Budapest, Magvető.
- 1956b Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében. *Néprajzi Értesítő* XXXVIII. 223–243.
- 1956c *Népmesegyűjtés*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum Ethnológiai adattár. (Útmutató füzetek néprajzi adatgyűjtéshez III.)
- 1960 A magyar népmese. In Ortutay Gyula–Dégh Linda–Kovács Ágnes (szerk.) *Magyar népmesék*. I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 710–711.
- 1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia* LXXII. 430–440.
- 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1. Arany László magyar népmesegyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214.
- 1974a A népmese látványszerűsége. In Voigt Vilmos (szerk.) *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 25–26.
- 1974b Gesztusok és hangutánzás a mesében. In Voigt Vilmos (szerk.) *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 94–95.
- 1974c Haltrich, Josef: Sächsische Volksmärchen aus Siebenbürgen (Rec.) *Ethnographia* LXXXV. 2–3. sz. 554–556.

- 1977a A csillagszemű juhász. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 513–514.
- 1977b A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág. I–V. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 139–188.
- 1978a Ipolyi Arnold, a népmesekutató. Isten, ördög, tündér, boszorkány, sárkány, táltosló a népmesében és a Magyar Mythológiában. In Hoppál Mihály–Istvánovits Márton (szerk.) *Mítosz és történelem*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 132–142. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 3.)
- 1978b A Flóri könyve és a Csemegék. In Zelnik József (szerk.) *Folklór; társadalom, művészet* 4–5. 41–52. (Folklorizmus egykor és ma. Előadások III.)
- 1979a Jávorfácska, jávorfamuzsika. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 675.
- 1979b Hamupipőke. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 455–456.
- 1979c Fábián Ágostonné meséi. In Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék. I. Fábián Ágostonné meséi. Szekszárd, Tolna megyei Tanács V. B. Könyvtára 365–387.
- 1980a Kazinczy Gábor. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 108.
- 1980b Népmesekutató. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 741–742.
- 1980c Mesemondó. In Ortutay Gyula (szerk.) *Néprajzi Lexikon*. III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 577–579.
- 1982a Arany Juliska és Arany László meséi. In Novák László (szerk.) *Arany János tanulmányok*. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 495–531. (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II.)
- 1982b Kriza János népmeséinek hitelessége. In Kriza Ildikó (szerk.) *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 33–46.
- 1982c Népköltési szövegek a Flóri könyvében. In Módy György közreműködésével Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.) *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 861–871. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39.)

- 1982d Szövegrögzítés. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 112.
- 1982e Versbetétes mese. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 531.
- 1988 Mesemagyarázó. In Benedek Elek: *Magyar Mese és Mondavilág II.* kötet. Budapest, Móra 490–513.
- 1989 Ipolyi Arnold népköltési gyűjteménye. In Cséfalvay Pál–Ugrin Eme-se (szerk.) *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga. Budapest, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 52–65.
- KOVÁCS Ferenc (szerk.)
- 1894 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. IV–VI. kötet. Budapest, Franklin.
- KOVÁCS I. Gábor
- 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS János
- 1901 A Kriza János székely népmeséiről. *Ellenzék* XXII. 99.
- KOVÁCS Zoltán
- 1987 Ipolyi Arnold műveinek válogatott bibliográfiája. In Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia. (A hasonmás kiadás függelékei)*. Budapest, Európa, 69–77.
- KOVÁTS Dániel–NAGY Károly (szerk.)
- 1995 *Kazinczy Gábor emlékezete*. Emlékülés Bánfalván 1994. november 10-én. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Bizottság.
- KÖHLER-ZÜLCH, Ines
- 2002 Pocci, Franz Ludwig Evarist Alexander Graf von. In Brednich, Rolf (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 10. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1089–1095.
- 2008 Slavic Tales. In Haase, Donald (ed.) *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales* Vol. III. 871–881. Westport Greenwood Press.

- KÖVÁRI József
1934 *Ötven év a Kisfaludy-Társaság történetéből* (1849–1899). Szombathely, Martineum Könyvnyomda Rt.
- KÖVESDI Péter–SZILÁGYI Márton
1988 *Egy nagykanizsai laktanya nyelve és folklórja*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 38. sz.) Budapest.
- KRIZA Ildikó
1979 Három árva. In Ortutay Gyula (szerk.) *Néprajzi Lexikon*. II. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1982a (szerk.) *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1982b *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1991 Ponyvairódalom és szájhagyomány kapcsolata a parasztság körében a 19. század végén. In Csáky, Moritz et al. (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. II. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Budapest–Wien, 881–887.
2007 *A Mátyás-hagyomány évszázadai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Kolozsvár, Stein.
1911 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. I–II. Szerk. Sebestyén Gyula. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény Új Folyam XI–XII.)
1943 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I–III*. Szerk. Viski Károly. Budapest, Bibliotheca.
1956 *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékából. I–II*. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Budapest, Magvető.
1961 *Az álomlátó fiú*. Válogatta Kovács Ágnes. Budapest, Móra.
1972 *A csókalányok*. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Móra.
1975 *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye*. Faragó József gondozásában. Bukarest, Kriterion.
2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztettem, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

- KROHN, Kaarle
1885 *Luettelo Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Satukokoelmista Johdoksi kansansatujemme kerääjille toimittanut.* K. K. Suomi II. Helsingissä.
- KUTASI Elemér
1907 Szerzői jog. In Márkus Dezső (szerk.) *Magyar Jogi Lexikon.* VI. Budapest, Pallas irodalmi és nyomdai Rt., 397–412.
- KÜLLÖS Imola
2003 Textológiai javaslatok egy közköltészeti antológia ürügyén. In Barna Gábor (szerk.) *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései.* Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék 21–30. (Folklorisztikai olvasmányok III.).
2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* Budapest, L'Harmattan.
- LABÁDI Gergely
2008 *A magyar episztoła a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés.* Budapest, L'Harmattan-Magyar Irodalomtörténeti Társaság,
- LAKATOS Géza
1990 *Sajóvelezd rövid története.* Kézirat a putnoki Gömör Múzeumban. Lelt. sz. 90.76.1.
- LANDGRAF Ildikó
2006 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondanakutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In Hoppál Mihály–Vargyas Gábor (szerk.) *Ethno-Lore.* XXIII. 27–40.
2006 Az írott kultúra hatásának útjai és útvesztői a 48-as hagyományok tükrében. In Ekler Andrea–Mikos Éva–Vargyas Gábor (szerk.) *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* Budapest–Pécs. 426–441. (Studia Ethnologica VII.)
- LÉNÁRT Béla
1997 Néptanítók Borsodban (1868–1918). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XXXV–XXXVI. Miskolc, Herman Ottó Múzeum 273–287.

- LIPTÁK Dorottya
 2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs-Budapest-Prága.* Budapest, L'Harmattan. (A múlt ösvényein)
 2012 (szerk.) *Vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878).* Budapest–Eger. Kossuth Kiadó–Esterházy Károly Tanárképző Főiskola. (Kulturális Örökség.)
- LONTAI Endre–FALUDI Gábor–GYERTYÁNFY Péter–VÉKÁS Gusztáv
 2004 *Szellemi alkotások joga.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- LUKÁCS Pál
 1846 *Kis lant.* Pest, Magyar Mihály.
- LYKA Károly
 1942 *Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867.* Budapest, Corvina.
 1981 *A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850.* Budapest, Corvina.
- LYONS, Martin
 2000 A 19. század olvasói: nők, gyermekek, munkások. In Guglielmo Cavallo–Roger Chartier (szerk.) *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest, Balassi, 348–380.
 2008 *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France.* Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press.
- MADARASSY [László]–MERÉNYI [László]
 1870 *Egy honvédtiszt bujdosása. Regény.* I. kötet. Kecskemét, Szilády Károly.
- MAILÁTH, Johann
 1825 *Magyarische Sagen und Maehrchen.* Brünn, J. G. Trassler.
 1837 *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen.* Stuttgart und Tübingen, Cotta.
- MAJLÁTH János
 1864 *Magyar regék, mondák és népmesék.* Gróf Majláth János után Kazinczy Ferenc. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenast.
- MANDROU, Robert
 1970 Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. *Századok* CIV. 1. 118–125.
- MARKEL, Hanni
 1979 Utószó. In *A csodálatos fa.* Erdélyi szász népmesék. Josef Haltrich gyűjtése. Válogatta Kovács Ágnes, Budapest, Európa, 241–258. (Népek meséi)

- 1990 Haltrich, Josep. In Ranke, Kurt (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 6. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 419–421.
- MÁRKI Sándor
1877 *Sarkad története*. Budapest, Kókai Lajos.
1880 *Bihari román írók*. Nagyvárad, kiadja Hollósy Jenő.
1882 A Temesköz népköltése. *Arad és Vidéke*. II. 295. (2. melléklet az *Arad és Vidéke karácsonyfájához*).
- MARKÓ Árpád
1960 Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* VII. 2. 169–181.
- MARKÓ László (szerk.)
2001–2002 *Új magyar életrajzi lexikon. I–IV*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- MASÁT András
2000 „Nemzetépítés”, folklorisztika és népi irodalom Norvégiában a 19. században. In Balázs Géza-Csoma Zsigmond-Jung Károly-Nagy Ilna-Verebélyi Kincső szerk.: *Folklorisztika 2000-ben. Folklor, irodalom, szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. Budapest, ELTE BTK, 499–521.
- MATEKOVICS János
1972 Művészetem a dokumentum. Beszélgetés Fóris Pállal. *A Hét* III. 33. sz. 3.
- MÁTYÁS Flórián
1867 *A magyar nyelv multja és jelene. Nyelvtörténeti szótár; s ethnographiai utazás terve*. Ismerteti Mátyás Flórián a Magyar Tudományos Akadémia nyelvbizottsági tagja. Pécs, Lyceumi könyvnyomda.
1868–1871 *Magyar nyelvtörténeti Szótár-Kísérlet*. I–III. füzet. Pest–Pécs, Bartalits Imre és Taizs Mihály nyomdáikban.
- MEDNYÁNSZKY, Alois Freiherrn von
1829 *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pest, Hartleben.
- MERÉNYI László
1861 *Eredeti népmesék*. I–II. Pest.
1862 *Sajóvölgyi eredeti népmesék*. I–II. Pest.
1863–1864 *Dunamelléki eredeti népmesék*. I–II. Pest, Heckenast.
1867 Istené ügyem! Eredeti beszély a székelv népeletből. *Vasárnapi Ujság* XI. 526, 538, 550, 562, 574, 586, 590.

- 1868 A macska bajusz. Elbeszélés. *Jász-Kúnság* I. 8. sz. 62–64; 9. sz. 70–71; 10. sz. 79–80; 11. sz. 87–88; 12. sz. 945–95; 13. sz. 103–104; 14. sz. 112–113; 15. sz. 120.
- 1868–1869 Galambosi Mária. Elbeszélés. *Kecskeméti Lapok*. I. évf. 4–13. sz. II. évf. 1–8. sz.
- 2002 *Sajó-völgyi népmesék*. Merényi László gyűjtéséből válogatta, nyelvi-
leg gondozta, a tájszavak jegyzékét készítette és sajtó alá rendezte B.
Kovács István. Pozsony, Madách–Posonium.
- MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla
- 2000 Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Budapest,
Osiris.
- MÉSZÖLY Gedeon
- 1929 „Egy Opsitos Katonáról. Méltóságos Oberster Urnak ajánlva Varga
József közvitéz 4 Compag.” *Népünk és Nyelvünk* I. 178–189.
- MEZEI Péter
- 2004 A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.). *Jog-
elméleti Szemle* IV. 3. sz. (online folyóirat, elérhetősége: [http://jesz.
ajk.elte.hu/mezei19.html](http://jesz.ajk.elte.hu/mezei19.html). Lementve 2009. 10. 10.)
- MIKES Lajos–DERNÖI KOCSIS László
- 1930 *Szendrey Julia ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett val-
lomása*. Közzéteszik és feldolgozták Mikes Lajos és Dernői Kocsis
László. Budapest, Genius.
- MIKLÓS Péter
- 2008 Kecskemét 19. századi sajtótörténetéhez. A Kecskeméti Lapok indu-
lásáról. In *Történeti tanulmányok*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei.
Szeged, Juhász Nyomda, 81–99. (Studia Historica 11.)
- MIKOS Éva
- 2005 Szerелеmdal... Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről,
valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi
kalendáriumok alapján. In Gulyás Judit–Tóth Arnold (szerk.) *Minde-
nes Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*.
Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 169–189. (Artes Populares 22.).
- 2010 *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése
és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, MTA Népraj-
zi Kutatóintézet – PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék –
L’Harmattan. (Szóhagyomány)

MILBACHER Róbert

2000 „...Földben állasz mély gyökökkel...” *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs módszere és pórias hagyományának vázlatja.* Budapest, Osiris (Doktori mester munkák) MNGy I.

1872 Arany László–Gyulai Pál (szerk.) *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Magyar népköltési gyűjtemény új folyam I. Pest, Athenaeum.

MNGy II.

1872 Török Károly: *Csongrád megyei gyűjtés.* Magyar népköltési gyűjtemény új folyam II. Pest, Athenaeum.

MNGy III.

1882 *Székellyföldi gyűjtés.* Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Magyar népköltési gyűjtemény új folyam III. Budapest, Athenaeum.

MNGy XIII.

1914 *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.* Szerkesztette Kálmány Lajos. Magyar népköltési gyűjtemény új folyam XIII. Budapest, Athenaeum.

MNK 1.

1987 Kovács Ágnes: *A magyar állatmesék katalógusa* (AaTh 1–299). (2. jav., bőv. kiad.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 2.

1988 Dömötör Ákos: *A magyar tündérmesék típusai* (AaTh 300–749). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 3.

1983 Bernát László: *A magyar legendamesék típusai* (AaTh 750–849). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 4.

1984 Benedek Katalin: *A magyar novellamesék típusai* (AaTh 850–999). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 5.

1985 Süvegh Veronika: *A magyar rászédett ördög-mesék típusai* (AaTh 1030–1199). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 6.

1990 Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai.* (AaTh 1200–1349). (2. jav., bőv. kiad.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- MNK 7/A.*
 1986 Vő Gabriella–Vehmas Marja: *A magyar népmesék tréfakatalógusa.* (AaTh 1350–1429). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- MNK 7/B.*
 1988 Vehmas Marja–Benedek Katalin: *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa.* (AaTh 1430–1639*). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- MNK 7/C.*
 1989 Vehmas Marja–Benedek Katalin: *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa.* (AaTh 1640–1874). Budapest.
- MNK 8.*
 1989 Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *A magyar hazugságmesék katalógusa.* (AaTh 1875–1999). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- MNK 9.*
 1990 Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *A magyar formulamesék katalógusa.* (AaTh 2000–2399). Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- MNK 10/1.*
 2001 Benedek Katalin: *Összefoglaló bibliográfia. Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája.* Összeáll., bev. Benedek Katalin. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- MOLNÁR Aladár (szerk.)
 1868 *Téli esték (Elbeszélések, versek és tanulságos olvasmányok).* Népis-kolai Könyvtár I. I. füzet. Pest, Osterlamm Károly.
- MONOK István (szerk.)
 1992 *Márki Sándor szakirodalmi munkássága. Bibliográfia.* Szeged, Scriptum Kft. (Összeállította Klukovitsné Paróczy Katalin, Rácz Béláné, Szabó Éva.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria Tomus XII. Fasciculus 1.
 1998 Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe. XVIe–XIXe siècles. Actes du colloque des 21–24 avril 1991 Wolfenbüttel. Sous la direction de Roger Chartier et Hans-Jürgen Lüsebrink. Paris, 1996, Institut Mémoires de l'édition contemporaine, Maison des Sciences de l'Homme. [Rec.] *Magyar Könyvszemle* CXIV. 3. 323–325.
- MÓNUS Imre
 1993 Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században. *Magyar Könyvszemle* CIX. 4. sz. 450–459.

- MÜLLER, Friedrich
1857 *Siebenbürgische Sagen*. Kronstadt, Druck und verlag von Johann Gött.
- NAGY Alajos
1881 Csaplár Benedek életrajza. Különnyomat a *Figyelő* XI. kötetéből, k. n.
- NAGY Iлона
1977 Árgirus. In Ortutay Gyula (szerk.) *Néprajzi Lexikon*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 137–138.
1988 Eredetmagyarázó monda. In Istvánovits Márton (szerk.) *Magyar néprajz nyolc kötetben*. V. *Népköltészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 102–132.
1991 Mesemondás hallgatóság nélkül. Adalékok a mesemondók memóriatechnikájának kérdéséhez. In Halász Péter (szerk.) *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 691–695.
2000 Adalékok Gaál György kézirat hagyatékának sorsához. In Balázs Géza–Csoma Zsigmond–Jung Károly–Nagy Iлона–Verebélyi Kincső (szerk.) *Folklorisztika 2000-ben*. I. kötet. ELTE BTK, Budapest, 66–75.
2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór*. Budapest, L'Harmattan (Szóhagyomány)
2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In Berta Péter–Vargyas Gábor (szerk.) *Ethno-Lore XXIV*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 3–50.
- NAGY Iván
1858 *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, Beímel J. és Kozma Vazul.
- NAGY Péter
1984 *Az Árgirus-kérdéshez*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NIEDERMÜLLER Péter
1987 Folklórelmélet és folklorisztikai paradigmák. In Kríza Ildikó–Erdész Sándor (szerk.) *Irányzatok a kortársi folklorisztikában*. (Folklor és tradíció III.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 59–69.
1990 Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században. *Ethnographia* CI. 96–104.
- NIKOLAJEVA, Maria
2008 Illustrations. In Haase, Donald (ed.) *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales* II. Westport, Greenwood Press, 468–478.

- NISARD, Charles M.
 1854 *Histoires des livres populaires ou de la littérature du colportage depuis le XVe siècle jusqu'à l'établissement de la Commission d'examen des livres du colportage (30 novembre 1852)*. I–II. Paris, Libraire d'Amoyot.
- N. N.
 1907 Az Urban elhunyt rendtagok kegyeletes emlékezete Az 1905. év szeptemberétől az 1906. év augusztus 31-ig. Budapest, Buschmann F.
- NOVÁK László
 1928 *A nyomdászat története*. V. köt. 1801–1867. Budapest, Világosság könyvnyomda (Grafikai művészetek könyvtára XI.)
- NOVÁK László (Ferenc)
 2002 Arany János és gyermekei Nagykörösön. In Korompay H. János (szerk.) *A két Arany*. Összehasonlító tanulmányok. Budapest, Universitas, 22–38.
- NYERS Lajos
 [1942] *Csaplár Benedek (1821–1906)* [Különnyomat a „Magyar Piaristák a XIX. és a XX. században” című munkából. Szerk. Blanyi György] Budapest, Stephanum.
- OLOSZ Katalin
 1998 A 150 éves Népdalok és mondák székelgyföldi anyaga és gyűjtői CVIX. *Ethnographia* 285–297.
 2000 A magyar népköltészet egy elfelejtett gyűjtője. Vass Tamás. *Erdélyi Múzeum*. LXII. 3–4. 237–245.
 2003a *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Marosvásárhely, Mentor.
 2003b Szabó Sámuel és diákjainak gyűjtőmozgalma. In uő: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Marosvásárhely, Mentor, 121–124.
 2003c Benedek Elek és a magyar néprajztudomány. In uő: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Marosvásárhely, Mentor, 60–69.
 2003d A magyar népköltészet egy elfeledett gyűjtője: Vass Tamás. In uő: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Marosvásárhely, Mentor, 46–59.
 2004 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kézirat.

- 2008 Arany János *Koszorújának* három erdélyi munkatársa. *Székelyszó* XII. 6. sz. 41–57.
- 2011 *Gyulai Pál esete a kolozsvári diákkal. (Gyulai Pál és kolozsvári diákgyűjtője közötti konfliktus.)* In Olosz Katalin. *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- ORIOU, Carme
- 2007 Spanien. In Brednich, Rolf (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.* Band 12. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 947–958.
- ORTUTAY Gyula
- 1935 *Nyíri és rétközi parasztmesék.* Illusztrálta Buday György. Gyoma, Kner Izidor Könyvnyomdája.
- 1937 *Magyar népmesék.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- 1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. *Ethnographia – Népelet* L. 3–4. sz. 221–237.
- 1940 *Fedics Mihály mesél.* Budapest, Egyetemi Magyarstudományi Intézet. (ÜMNGy I.)
- 1955 (szerk.) *Magyar népköltészet.* I–III. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- 1955a Bevezetés. In uő (szerk.) *Magyar népköltészet.* I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–79. (Magyar Klasszikusok)
- 1955b The Science of Folklore in Hungary between the two World-Wars and during the period subsequent to the Liberation. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* IV. 5–89.
- 1959 Hetvenéves a Magyar Néprajzi Társaság. *Ethnographia* LXX. 529–562.
- 1962a Utószó. In Kerényi Grácia (vál., ford.) *Az elcserejt asszonyok. Lengyel népmesék.* Budapest, Európa, 181–188.
- 1962b A magyar népköltészeti kutatás története. In Cocchiara, G. 1962. 521–548.
- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* LXXIV. 321–341.
- 1966 Kalendáriumolvasó magyarok. In uő: *Halhatatlan népköltészet. Néprajzi vázlatok.* Budapest, Magvető, 286–290. (Elvek és utak)
- 1971 A magyar népmesekutatás módszerei. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* III. 7. sz. 5–12.
- 1972 A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve *Ethnographia* LXXXIII. 437–443.

- ORTUTAY Gyula–DÉGH Linda–KOVÁCS Ágnes
1960 *Magyar népmesék*. I. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- ORTUTAY Gyula–KATONA Imre
1956 *Magyar parasztnépmesék II*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- ORTVAY Tivadar
1908 Emlékbeszéd Csaplár Benedek fölött. In a főtítkár (szerk.) *Emlékbeszédek a M. Tud. Akadémia tagjai felett*. Tizenharmadik kötet. Budapest, MTA. 295–348.
- OSTERWALDER, Marcus
2000 *Dictionnaire des illustrateurs 1800–1914*. Neuchâtel, Ides et Calendes.
- OSVÁTH Gábor
1889 Kép egy unitárius tanár életéből. Marosi Gergely. *Unitárius Közlöny* II. 5. sz. 97–101.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1968 A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány* X. 175–214.
- PÁLFFY János
1939 Gróf Haller János. In *Pálffy János emlékezései. Magyarországi és Erdélyi urak*. II. S. a. rend. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Minerva. (Erdélyi Szépművészeti Céh kiadványai XI.)
- PANZER, Friedrich (Hrsg.)
1953 *Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Wiesbaden, Emil Vollmer Verlag.
- PAP Gyula
1865 *Palóc népköltemények*. Gyűjtötte és kiadta Pap Gyula. Sárospatak, Forster R.
- PAP Károly (szerk.)
1934 Arany Széptani jegyzetei. A költő halála félszázados évfordulója alkalmából. *Arany János emlékkönyv*. II. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PAPP Ferenc
1926 *Gyulai Pál irodalmi emlékei*. Gyulai Pál születésének 100. évfordulójára kiadja a Kisfaludy-Társaság, Budapest, Franklin.
- 1935, 1941 *Gyulai Pál*. I–II. Budapest, MTA.
1930 *Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében*. Cluj-Kolozsvár, Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Erdélyi Tudomá-

- nyos Füzetek. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása 26. sz. (klny. *Erdélyi Múzeum* 35. évf. 4–6. sz. 1–15.)
- PATAKY Dénes
1951 *A magyar rézmetszés története.* Budapest, Közoktatásügyi kiadó-vállalat.
- PERÉNYI József
1930 Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. *Irodalomtörténeti Közlemények* XLIV. 433–447.
- PERSIÁN Kálmán
1911 *Kalotaszeg nagyasszonyáról Gyarmathy Zsigánéről.* Kolozsvár, Stieg Jenő és trsa.
- PESTY Frigyes
1988 *Borsod vármegye leírása 1864-ben.* S. a. rend. Tóth Péter. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. (Documentatio Borsodiensis V.)
- [PETELEI István] SZÜNYOG
1884 Székely mesék. *Kolozsvári Közöny* III. 285. 3.
- PETKÓ Mihály
2002 A szerzői jogi szabályozás története. *Collega.* Az Accursius Jogász Egylet folyóirata. VI. 5. sz. 23–27.
- PETŐCZ Károly
1986 *Réthy Lipót szarvasi nyomdája.* Békéscsaba–Gyoma, Kner (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetek 11.)
- PETRIK Géza
1890 *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak.* Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta – bevezetéssel Szilágyi Sándortól. II. Budapest, Dobrowsky Ágost.
- PINTÉR Sándor
1891 *A népmesékről XIII eredeti palócsmesével.* Írta és leírta Pintér Sándor. Losoncz, nyomtatott a Kármán-társulat könyvnyomdájában.
1903 Nyílt levél Katona Lajos úrhoz. (*Ethnographia* XIV. 197–200.
- PITRÉ, Guiseppe
1874–1875 *Fiabe, novelle e racconti popolari siciliani.* 1–4. Palermo, Lauriel.
- PLOENNIES, Marie von
1846 *Die Sagen Belgiens.* Köln, F. C. Eisen.

- POGÁNY Péter
 1954 Szájhagyomány mentésünk elfelejtett korszaka és szervezője. Megkerült Abafi–Kálmány sajtórakész népköltési gyűjteménye. *Ethnographia* LXV. 541–567.
- 1959–1961 Vikár Béla kéziratok népköltészeti gyűjteményei. *A Néprajzi Múzeum Adattárának Értéktárája* 1–4. sz. 7–25.
- 1958 A régi hazai népies ponyvakutatás problémái. *Ethnographia* LXIX. 4. 578–591?
- 1959 *Folklor [!] és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1977 Csaplár Benedek. In Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 461–462.
- 1978 *A magyar ponyva tükröje*. Budapest, Magyar Helikon.
- PÓSA Lajos
 [1884a] *Dalok, regék az ifjúság számára*. Jankó János rajzaival. Budapest, Stampfel.
- [1884b] *Dalok, regék az ifjúság számára*. Jankó János rajzaival. Szeged, Burger G. és társa.
- PREDRAG, Stepanović
 1987 Vuk Stephanović Karadžić és kora. In *A kilenc pávalány és az aranyalmafa. Népmesék Vuk Stephanović Karadžić gyűjtéséből*. Budapest, Európa, 201–219. (Népek meséi)
- PROKOPP Gyula
 1973 Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése. *Magyar Könyvszemle* LXXXIX. 3–4. 387–389.
- 1979 A Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye. *Levéltári Szemle* XXIX. 585–652.
- PROPP, Vlagyimir Jakovlevics
 1984 *Ruszkaja szkazka*. Leningrad, Izdatelstvno Leningradzkogo universiteta.
- 1999 *A mese morfológiája*. Budapest, Osiris.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán
 1930 *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*. Budapest (Irodalomtörténeti füzetek 38.)

- RADÓ VILMOS
[é. n.] *Magyar gyermek- és népmesék.* A meséket összeállította Radó Vilmos. A képeket rajzolta Szemlér Mihály. Budapest, Eggenberger.
- [1892] *Magyar gyermek- és népmesék.* Egybeállította Radó Vilmos. A képeket rajzolta Szemlér Mihály. Második, bővített kiadás. Budapest, Eggenberger.
- RAFFAI Judit
1999 Kísérlet a mesemondás nem verbális jeleinek leírására. *Néprajzi Látóhatár* 8. 1999. 1–4. 377–396.
- 2001 *A mesélő ember. Egy bácskai parasztember meséi.* Budapest, Osiris.
- 2004 *A magyar mesemondás hagyománya. Útmutató mesemondók, pedagógusok és minden népmesekedvelő számára.* Budapest, Hagyományok Háza.
- RAKSÁNYI Imre
1848 *Honvédelmi Szövétnek. Kézikönyvül nyujtva nemzetőröknek és fiatal katonáknak.* Pozsony, Schmid-Busch.
- REÉ László
[1938] A magyar tűzérség 1715-től 1914-ig 57–115. In Felszeghy Ferenc–Reé László (szerk.) *A magyar tűzér. A magyar tűzérség története.* Budapest, Reé László Könyvkiadó és terjesztővállalat.
- REGULY Antal
1975 *Reguly Antal palóc jegyzetei.* S. a. rend., jegyz. Selmeczi Kovács Attila. Eger.
- REINIGER Jakab
1876 Török Károly. In *Török Károly munkái.* Szeged, Traub B., 1876. III–XI.
- RENOUARD, Auguste-Charles
1838–1839 *Traité des droits dans la littérature et les beaux-arts.* Paris, Jules Renouard.
- RÉVAY Ferenc Frigyes
1941 *Kazinczy Gábor élete a szabadságharc után.* Pécs, Dunántúl.
- RÉVAY Mór János
1920 A „Jó könyvek” és a népirodalom. In uő: *Írók, könyvek, kiadók.* I. Budapest, Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 90–105.
- RÉVÉSZ Emese
2005 *A magyar historizmus.* Budapest, Corvina.
- REVICZKY Szever–ZILAHY Károly (szerk.)
1864 *Alföldiek segélyalbuma.* Pest, Pfeifer.

- RIEDL Frigyes
 1899 *Lotz Károly falfestményei.* Kiadja a Lotz-ünnepély hölgybizottsága. H. n., k. n.
 1911 *Gyulai Pál.* Budapest, Franklin-Társulat.
- RITOÓK Zsigmond
 2003 Szóbeliség és írásbeliség. Az átmenet néhány görög tanulsága. In Neumer Katalin (vál., szerk.) *Kép, beszéd, írás.* Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 23–32.
- RMKT
 2000 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. 4. Közköltészet. 1. Mulattatók.* S. a. rend. Küllös Imola, mts Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi.
 2006 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. 8. Közköltészet. 2. Társasági és lakodalmi költészet.* S. a. rend. Csörsz Rumen István, Küllös Imola. Budapest, Universitas.
 2013 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. 14. Közköltészet. 3/A. Történelem és társadalom.* S. a. rend. Csörsz Rumen István, Küllös Imola. Budapest, Universitas–Editio Princeps.
 2015 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. 15. Közköltészet. 3/B. Közérkölc és egyéni sors.* S. a. rend. Csörsz Rumen István, Küllös Imola. Budapest, Universitas.
- RÓNA-SKLAREK, Elisabet
 1912 *Einige Grimmsche Märchen im Ungarischen Volksmunde.* Sonderabdruck aus der Festschrift Philologische Beiträge zur Geschichte der Ungarisch-Deutschen Beziehungen. Budapest, Hornyánszky.
- RÖLLEKE, Heinz
 1986 The „Utterly Hessian” Fairy Tales by „Old Marie”: The End of a Myth. In Bottigheimer, Ruth (ed.) *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 287–300.
- SÁFRÁN Györgyi
 1960 *Arany János és Rozvány Erzsébet.* Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézet. (Irodalomtörténeti füzetek 31.)
- SÁNDOR István
 1964 A mesemondás dramaturgiája. *Ethnographia* LXXV. 523–556.
 1977 (szerk.) *A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1850–1870. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfiájához.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- 1982 Török Károly. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. köt. 335. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SÁNDOR János
- 1874 Beszéd Marosi Gergely sírjánál. *Keresztény Magvető* IX. 325–30.
- 1891 Marosi Gergely. In *A székelykereszturi Unitárius Gymnasium történelme*. Székely-keresztúr, Becsek D. könyvnyomdája, 130–132.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1971 Népmesekincsünk összetételéről. In Ortutay Gyula (szerk.) *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve V–VI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 159–170.
- SCHEDER F[erenc] [TOLDY Ferenc]
- 1838 Néhány szó az írói tulajdonról, 's kérelem a' folyóiratok kiadóihoz. *Athenaeum* II. 1. félév 45. sz. 705–717.
- SCHENDA, Rudolf
- 1970 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe*. 1771–1910. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann.
- 1986 *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2007 Semiliterate and Semi-Oral Process. *Marvels & Tales. Journal of Fairy-Tale Studies* Vol. 21. No. 1. 127–140.
- SCHLEICHER, August
- 1857 *Litauische Märchen, Sprichworte, Rätsel und Lieder*. Weimar, Hermann Böhlau.
- SCHLOETTER, Agnès-Lucas
- 2004 Folklore. In Lewinski, Silke von (ed.) *Indigenous Heritage and Intellectual Property. Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore*. The Hague–London–New York, Kluwer Law International.
- SCHOTT, Arthur & Albert
- 1845 *Walachische Märchen*. Stuttgart und Tübingen, J. G. Cotta'scher Verlag.
- SCHRAM Ferenc
- 1974 Csaplár Benedek szegedi éveiből. *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* I. kötet 1972/73. Szeged, 193–206.
- SCHULLER, Friedrich
- 1983 (1902) *Schriftsteller-Lexicon der Siebenbürger Deutschen*. Band IV. Köln–Wien, Böhlau Verlag.

- SCHUSTER, Frederich Wilhelm
 1865 *Siebenbürgisch-sächsische Volkslieder, Sprichwörter, Rätsel, Zauberformeln und Kinder-Dichtungen. Mit Anmerkungen und Abhandlungen.* Hermannstadt, Verlag von Theodor Steinhaussen.
- SEBESTYÉN Gyula
 1912 Kriza mesemondása. *Ethnographia* XXIII. 369–372.
 1913a Kriza újabban megvádolt mesemondása. *Ethnographia* XXIV. 57–58.
 1913b Az új Vadrózsaper záradéka. *Ethnographia* XXIV. 124–126.
 1913c Gyulai Pál tévedése. *Ethnographia* XXIV. 59–61.
- [SEBESTYÉN Gyula] N. N.
 1914 Erdélyi János gyűjtésének felfedezett kéziratai. *Ethnographia* XXV. 58.
- SEBŐ Ferenc
 2006 *Vikár Béla népzenei gyűjteménye.* Budapest, Hagyományok Háza Néprajzi Múzeum
- SHOJAEI KAWAN, Christine
 2008 A Brief Literary History of *Snow White*. *Fabula* 49. Heft ¾ 325–342.
- SIMA László
 1914 *Szentes város története.* Vajda Bálint Utóda Könyvnyomdája, Szentes.
- SOLT S. Andor
 1933 *A magyar dráma színpadi műformáinak kialakulása a XIX. század első harmadában. (Drámairodalmunk német kapcsolatai 1792-től 1837-ig.)* Budapest (Irodalomtörténeti füzetek 49.)
- SOLYMOSSY Sándor
 1913 Idegen mesék meghonosodása *Ethnographia* XXIV.1–8.
 1920, 1925 A Jávorfá-mese és a Midás-monda. I–III. *Ethnographia* XXXI. 1–25. és XXXVI. 105–129.
- SOMOGYI Sándor
 1956 *Arany László.* Budapest, Művelt Nép.
- SPEED, Louise
 2008 Schwind, Moritz von (1804–1871). In Haase, Donald (ed.) *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales* II. 843–844. Westport, Greenwood Press.
- STAUD Géza
 (1931) 1999 *Az orientalizmus a magyar romantikában.* 2. kiadás. Budapest, Terebess.

- STEMLER Ágnes
2004 *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár-Gondolat (Nemzeti téka).
- STIER, Georg
1857 *Ungarische Volksmärchen.* Pesth, Heckenast.
- STOLL Béla
1958 Községi költészet-népköltészet. Megjegyzések a XVIII. századi kéziratos szerelmi lírához. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXII. 170–176.
1973 Horizontális irányú variánsok. In Haiman György (szerk.) *Régi magyar századok, Adatok a reneszánsz és barokk történetéhez.* Közlétesíti a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató csoportja. (Studium) 14–15.
2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Összeállította Stoll Béla. Második javított és bővített kiadás. Budapest, Balassi.
- SUJÁNSZKY Antal (szerk.)
1852 *Őrangyal. Vallási almanach honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve.* Pest, Emich.
- SULZ Endre
1897 A Petőfi Önképzőkör. In *A Hód-Mező-Vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnasium története. Magyarország ezredéves ünnepének alkalmából tisztársai közreműködésével szerkesztette Futó Mihály.* Hódmezővásárhely, Részvény nyomda, 332–346.
- SÜVEGH Veronika
2002 „... világi énekkel tölté meg a száját...” A Kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye. In Cseh Mária (szerk.): *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára. – The Small-Print Collection of the National Széchényi Library.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 179–198.
- S. VARGA Pál
2005 *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásában.* Budapest, Balassi.
- SZABÓ Ákos András
2002 *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona.* Nyíregyháza, NBA Kiadó.

- SZABÓ Ferenc (szerk.)
 1977 *Békés megye első nyomdása, Réthy Lipót. Dokumentumok 1844–1858.* Békéscsaba, Gyoma, Rózsa Ferenc Gimnázium. (Bibliotheca Bekesiensis 14.)
- SZABÓ Júlia
 1972 *Magyar rajzművészet (1849–1890).* Budapest, Corvina.
- SZABÓ László
 1981 A paraszti olvasás és a folklór. In Niedermüller Péter (szerk.) *Folklór és mindennapi élet. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Népművelési Intézet, 31–59. (Folklór, társadalom, művészet 7.)
- SZABÓ Sámuel
 2009 *Erdélyi néphagyományok (1863–1884).* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Budapest–Marosvásárhely, Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó.
- SZABÓ T. Attila
 1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században.* Füßy, Zilah.
- SZAKÁL Anna
 2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság-Magyar Unitárius Egyház. (Kriza Könyvtár).
- SZANA Tamás
 1891 *Petőfiné Szendrey Júlia.* Budapest, Grill Károly.
- SZÁSZ Károly
 1881–1882 *A világirodalom nagy époszai.* I–II. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZEBENYI Péter
 1970 Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. (*Különnyomat a Századok 1969. évi 5–6. számából*, 1201–1214.)
- SZELESTEI N. László
 1980 Kalendáriumaink a 18. században. *Az Országos Széchényi Könyvtár 1980. Évi Évkönyve*, 475–516.
- SZÉLL Farkas
 1884 *Egy XVI. századi codex históriás énekei.* Budapest, Athenaeum.

- SZEMZŐ Piroska
1954 A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei. *Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula
1915 *Magyar Képzőművészeti Lexikon. Magyar és magyarországi művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig*. I. Budapest, k. n.
- SZENDREY Zsigmond
1914 Ipolyi népmesegyűjteményéről. In Kálmány Lajos (szerk.) *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Budapest, Athenaeum, V–XXII. (Magyar Népkiáltási Gyűjtemény XIII.)
1928 Magyar népszokások a fonóban. *Ethnographia–Népelet* XXXIX. 147–164.
- SZILÁGYI Erzsébet
1976 *Adatok Mátyás Flórián életéhez, nyelvészeti és történetírói tevékenységéhez*. (Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1974–75 című kötetből) Pécs, Szikra, 209–229.
- SZILÁGYI István–SZATHMÁRY Károly
1860 *Szigeti Album*. Pest, Ráth Mór.
- SZILÁGYI Márton
2003 „Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka* XI. 5. 53–62.
2005 Folklor, irodalom vagy irodalmi folklor? A szóbeliség szerepe 19. és 20. századi irodalmunkban. In Szemerényi Ágnes (szerk.) *Folklor és irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 154–161.
2007 Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála. In uő: *Határpontok* Budapest, Ráció, 119–132.
2008 Irodalom és folklor összefonódása egy Csokonai-anekdota körül. *Ethnographia* 119. 1. 23–38.
- SZINNYEI József
1891–1914 *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- SZ. KRISTÓF Ildikó
2008 Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század) In Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.) *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. (Történeti forrás-néprajzi olvasat) Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, L’Harmattan.

- SZONDY György
1937 *Bezerédj Amália*. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. VII. kötet 6. füzet. Debrecen, Városi nyomda.
- SZÖRÉNYI László
1999 A szegedi piaristák irodalmi tevékenysége. In uő: *Studia Hungarolati-na. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*. Budapest, Kortárs, 147–157.
- SZULOVSKY János
2002 Ipolyi Arnold és a magyar Mythologia második kiadásának ügye. In Csonka-Talács Eszter–Czövek Judit–Takács András (szerk.) *Mirususnē-hum I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 184–203.
- SZÜCS Lajos
1902 *A putnoki ev. ref. népiskola krónikája*. Kézirat (Putnok, Református Lelkészi Hivatal).
- SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella
2005 Árgyélus királyfi és Tündérszép Ilona a Vigadóban. In Kalla Zsuzsa et al. (szerk.) *Kultusz, mű, identitás. Kultusz történeti tanulmányok*. Budapest, PIM, 234–248.
- SZVORÉNYI József
1884 *Olvasmányok a gymnasiumi s reáltanodai alsóbb osztályok számára*. I. kötet. 10. javított kiadás. Budapest, Franklin.
- TAAR Ferenc
1976 A kezdetektől 1874-ig az intendatúra végéig. In Katona Ferenc (szerk.) *A debreceni színészet története*. Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztály, 9–51.
- TAKÁCS Lajos
1953 A képmutogatás kérdéséhez. *Ethnographia* LXIV. 87–103.
1958 Históriaok históriák. Budapest, Akadémiai Kiadó (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára).
1964 Mese és olvasmány egy mesefenntartó közösség életében. *Néprajzi Közlemények*, IX. 1. Budapest Néprajzi Múzeum–MTA Néprajzi Kutatócsoport, 257–272.
- TAKÁTS József
2007 Arany János szokásjogi gondolkodása. In uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, Kijárat.

- TALVJ [Therese Albertine Luise von JAKOB-ROBINSON]
 1840 *Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen mit einer Uebersicht der Lieder aussereuropäischer Völkerschaften von Talvj.* Leipzig, Brockhaus.
- TANGHERLINI, R. Timothy
 2008 And the Wagon Came Rolling In... Legend and the Politics of (Self-) Censorship in Nineteenth-Century Denmark. *Journal of Folklore Research* Vol. 45. No. 3. 241–261.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
 1955 Török Károly (1843–1875) *Tiszatáj* IX. 5–6. 381–388.
 1977 Bírósi per népmesegyűjtemény kiadása folytán. *Néprajzi Hírek* VI. 3–4. 118.
 1978 A Tombácz-ügy néhány elvi kérdése. *Néprajzi Hírek* VII. 1–2. 33–42.
- TATTAY Levente
 2001 *A szellemi alkotások joga.* Budapest, Szent István Társulat.
- T. ERDÉLYI Ilona
 1965a *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor.* Budapest, Akadémiai Kiadó (Irodalomtörténeti Füzetek 48.)
 1965b Kazinczy Gábor és írói köre. In Pándi Pál (szerk.) *A magyar irodalom története.* III. 1772–1849. Budapest, Akadémiai Kiadó, 590–593.
 1974 A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. *Magyar Könyvszemle* 90. 1–2. sz. 55–77. (= T. ERDÉLYI Ilona 2008a. 60–89.)
 1980 „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvársi morál 1847-ben. *Magyar Könyvszemle* 96. 3. sz. 288–294.
 1981 *Erdélyi János.* Budapest, Akadémiai Kiadó (A múlt magyar tudósai)
 2008a „Pályák és pálmák” T. Erdélyi Ilona válogatott tanulmányai. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
 2008b Erdélyi János írói hagyatékának sorsa. In uő: „Pályák és pálmák” T. Erdélyi Ilona válogatott tanulmányai. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 250–255.
- THOMKA Beáta
 1998 (szerk.) *Narratívák 1. Képelemzés.* Budapest, Kijárat.
 2003 A történelem mint tapasztalat, regény és retorika. In Böhm Gábor (szerk.) *Másodfokon. Írások Esterházy Péter* Harmonia Caelestis és Javított kiadás című műveiről. Budapest, Kijárat, 61–76.

TMLev

- 1964 *Tompa Mihály levelezése. I. 1839–1862. II. 1863–1868.* (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai 6–7.) S. a. rend., jegyz. Bisztray Gyula. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai Kiadó.

TOLDY Ferenc

- 1858 *Régi magyar mesék, beszélek és erkölcsiratok. Irodalmi bevezetésekkel és szómagyarázatokkal kiadja Toldy Ferenc.* I. Pesti Gábor meséi. Görög bölcssek jelesmondásai – P. Syrus Mímusai – Cato. Pest, Emich (Magyar prózaírók a XVI. és XVII. századból).
- 1872 Beszéd egy írójogi törvény ügyében. In *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái.* VI. kötet. *Irodalmi beszédei.* II. kötet. *Emlék- és vegyes beszédek 1834–1872.* Pest, Ráth Mór, 303–307.
- 1985 Gaál György. In *Irodalmi arcképek.* Vál. Lökös István. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 117–128. (Magyar Ritkaságok)
- 1987 *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig. Rövid előadásban (1864–1865).* A kötetet összeállította, a szöveget gondozta Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

TOMKOWIAK, Ingrid

- 1993 *Lesebuchgeschichten. Erzählstoffe in Schullesbüchern 1770–1920.* Berlin–New York, deGruyter.

TOMPA Mihály

- 1846 *Népregék, népmondák.* Pest, Beimel József.
- 1904 *Tompa Mihály Munkái.* III. kötet. (Magyar remekírók) Sajtó alá rendezte: Lévy József. Budapest, Franklin.

TÓTH Csilla

- 2002 A megszerkesztettség nyomai a Széll Farkas-kódexben. In Bánki Éva–Tóth Tünde (szerk.) *Allegro con brio. Írások Zemplényi Ferenc 60. születésnapjára.* Budapest, Palimpszeszt, 299–313.

TÓTH István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.)

TÓVÁRI Judit (szerk.)

- 1991 Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiban és irodalmában. In Ruszoly József (szerk.) *Szemere Bertalan és kora.* Második kötet. Miskolc, Szemere Bertalan Alapítvány.

- TÖMÖRKÉNY István
1914 A tanyai ember Ág Illése. *Ethnographia* XXV. 97–101.
- TÖRÖK István
1905 *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. kötet. Kolozsvár, Stief Jenő és társa könyvnyomó Intézete.
- TÖRÖK Károly
1876 *Török Károly munkái*. Kiadják barátai. Szeged, Traub B. könyvnyomdája.
- TÖRÖK Zsuzsa
2005 Petelei István jegyzetfüzetei. *Irodalomtörténeti Közlemények* CIX. 4–6. 580–593.
2009 *Martin Lyons: Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France*. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2008 [Rec.] (<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/TorokZsuzsa/Martyn-LYONS-Reading-Culture-and-Writing-Practices> – letöltve: 2009. 08. 20.)
- TROSTLER József
1927 *Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. A racionalizmus és irracionalizmus küzdelméhez*. [Köny. a Magyar Nyelvőr 1927. számához). Budapest, a Magyar Nyelvőr kiadása.
- T. SZABÓ Levente
2001 Emlékeztetőközösségek és Mikszáth Kálmán Új Zrínyiásza. In Szabó Levente–Tóth Zsombor (szerk.) *Diskurzusok, perspektívák, relevanciák*. Rodosz-tanulmányok I. Kolozsvár, Kriterion, 143–191.
2003 Szövegkritika és kulturális konstrukciók a XIX. század közepén. In Berszán István (szerk.) *Tudomány–egyetem–diszciplína*. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján” elhangzott előadások. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 102–115.
2004 Mi van egy névben? A szerzői név modern értelemben vett jelentés-tartalmainak kanonizációja. In T. Szabó Levente–Virginás Andrea (szerk.) *Birtoklásformák és társadalmi szerepreprezentációk a XIX. század közepén = Új narratívák(?) Fiatal kutatók tanulmányai az irodalom- és társtudományok köréből*. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók IV. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv-, irodalom- és történettudományi szek-

ció előadásai. Kolozsvár, Kriterion (online szövegváltozat: <http://szabol.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=8&p=1152> – letöltve: 2009. 11. 01.)

TURÓCZI-TROSTLER József

- 1940 *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században.* Budapest, Ranschburg Gusztáv.
- 1942 *Fenékkal felfordult világ. Tanulmányok a mesés képzetek történetéből.* (Klny. a *Libanon* 1940–1941. évfolyamából.) Budapest, Ranschburg Gusztáv.
- 1961 Vörösmarty mesenovellái. In uő: *Magyar irodalom. Világirodalom. Tanulmányok.* I. 470–507.

TÜSKÉS Anna

- 2014 Fametszet meseillusztrációk a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Gyűjteményében. In Raffai Judit (szerk.) *A mese és kontextusai.* VIII. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Szabadka, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 132–142.

ÚJFALVI Sándor

- 1990 *Emlékiratok.* A szöveget Ugrin Aranka gondozta, a bevezető Benkő Samu munkája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

UJVÁRI Péter

- 2000 (1929) *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, Makkabi.

UJVÁRY Zoltán

- 1963 Árgirus és Tündér Ilona vásári festményen. *Ethnographia* LXXIV. 109–110.
- 2000 *Kis folklórtörténet.* III. Gyulai Pál (1826–1909). Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék (Néprajz egyetemi hallgatóknak 22.) = UJVÁRY Z. 2007b. Az irodalom és a népköltészet határán. Gyulai Pál, 1826–1909. 438–455.
- 2001 *Kis folklórtörténet.* IV. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó (Néprajz egyetemi hallgatóknak 23.)
- 2004 *Kis folklórtörténet.* VIII. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó (Néprajz egyetemi hallgatóknak 31.)
- 2005 Gyulai Pál két versének folklór párhuzamai. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXIX. 185–191.
- 2007a A magyar folklórkutatás kezdetei. Gyűjtési felhívások. In uő 2007b. 7–20.

- 2007b *Magyar folklórtörténet*. I. Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoport (Magyar Néprajzi Könyvtár).
- 2008 *Magyar folklórtörténet*. II. [Szöveggyűjtemény] Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoport (Magyar Néprajzi Könyvtár).
- UMÉL
- 2002 *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. IV. L–Ö. Főszerk. Markó László. Budapest, Magyar Könyvklub.
- UTHER, Hans-Jörg
- 1993 Illustration. In Ranke, Kurt (Hrsg.) *Enzyklopädie des Märchens*. VII. 45–82. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- 2004 *The types of international folktales. A classification and bibliography*. I. *Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales with an introduction*. II. *Tales of the stupid ogre, anecdotes and jokes, and formula tales*. III. *Appendices*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC 284–286.)
- 2008a Kinder- und Hausmärchen. In Haase, Donald (ed.) *The Greenwood Encyclopedia of Folktales & Fairy Tales*. II. 535–541. Westport, Greenwood Press.
- 2008b Illustrations to the Folktale “The Fisherman and His Wife” (KHM 19, ATU 555) *Folklore: Electronic Journal of Folklore* XIV. Vol. 40. 7–20.
- VADERNA Gábor
- 2009 Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében. *Sic Itur ad Astra* XX. 59. 117–148.
- VAJDA János
- 1982 *Vajda János összes költeményei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- VARGHA Katalin
- 2012 Eredeti népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben. In Báti Anikó–Sárkány Mihály–Balogh Balázs–Vargha Katalin (szerk.) *Ethno-Lore* XXIX. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 239–280.
- VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes
- 1984 *Moritz von Schwind*. Budapest, Corvina.

- VÉBER János
2003 Elfeledett középkori oklevelek Kazinczy Gábor hagyatékában. *Levéltári Közlemények* LXXIV. 1–2. sz. 159–190.
- VEREBÉLYI Kincső
1995 A szépírástól a képirásig. Jegyzetek a magyar népi grafika válfajairól. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 205–234.
1999a Ipolyi Arnold himzés-gyűjteménye. *Ethnographia* CX. 140–146.
1999b *A folklór jogi védelme*. Budapest, Európai Folklór Intézet (EFI Communications 4.)
- VERSÉNYI György
1896 *Hory Farkas*. Budapest, Athenaeum.
- VIIDALEPP, Richard
1969 A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél. *Ethnographia* LXXX. 447–460.
- VIKÁR Béla
1891 Somogyi tanulmányutamról. *Ethnographia* II. 118–122.
- VISZOTA Gyula
1912 Vörösmarty véleménye az írói tulajdonjogról és a titkos szavazásról. *Akadémiai Értesítő* 23. kötet, 400–406.
- VITA Zsigmond
1968 Gyermekeirodalmunk bölcsőjénél. In uő: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Kiadó, 243–281.
1975 Előszó. In Gyulai Pál: *A szél és a nap*. A fedőlaptervet és a belső illusztrációt készítette Balogh Lajos. Bukarest, Ion Creangă (Az én első könyvem 10.)
- VOIGT, Irma Elizabeth
1913 *The Life and Works of Mrs. Therese Robinson (Talyj)*. University of Illinois.
- VOIGT Vilmos
1974 (szerk.) *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Nemzetközi szimpozion Budapesten, 1969. május 28–30. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1975 A népköltészet változása a XIX. században. *Ethnographia* LXXXVI. 48–61.
1977 A népköltészet változása a XIX. században. *Ethnographia* LXXXVIII. 49–61. (Átdolgozott változata in VOIGT V. 2001. 167–180.)
1978 A folklór történeti kutatásának eredményei. *Világosság* XIX. 382–386.

- 1980 A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai. *Hungarológiai Közlemények* XII. 42–43. sz. 29–47.
- 1981 *A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állatmesékben*. Különlenyomat a Debreceni Déry Múzeum 1979. évi könyvéből, Debrecen 281–329.
- 1982a A magyar népmese kutatás a múlt század első felében. In Kriza Ildikó (szerk.) *Kriza János és a kortársi eszmédrámlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 139–150.
- 1982b A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány-sorozat tervezete. In Voigt Vilmos (szerk.) [Strena Folklorica Iosepho Faragó sexagenario dedicata.] *A Folklore Tanszék Évkönyve*. Budapest, 217–221. (Artes Populares 8.)
- 1984 Történeti folklorisztika és történeti antropológia. Tudománytörténeti megjegyzés. In Hofer Tamás (szerk.) *Történeti antropológia*. Budapest, MTA–NKI, 73–86.
- 1989 A magyar népmese. *Ethnographia* C. 384–409.
- 1990 Népköltési gyűjtemények hasonmás-kiadásai és ezek problémái. *Irodalomtörténet* LXXI. 1. 173–180.
- 1994 Reformkori mondák. In Liszka József (szerk.) *Néprajzi tanulmányok* 9. Komárno, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, 73–98.
- 1997 Gaal György. In Csoma Zsigmond–Gráfik Imre (szerk.) *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. Szombathely, Vas Megye Önkormányzata, 205–216.
- 1998 A magyar mesekutatás és -gyűjtés története a 19. században. In Voigt Vilmos (szerk.) *A magyar folklór*. Budapest, Osiris, 236–237.
- 1999 A mai magyar folklór textológia kérdései. *Irodalomtörténet* LXXXI. 2. 298 (Artes Populares 8.) 306.
- 2001 *A folklórtól a folklorizmusig*. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Budapest, Universitas.
- 2004a *Magyar, magyarországi és nemzetközi*. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Budapest, Universitas.
- 2004b A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai. *Irodalomtörténet* LXXXV. 3. 356–366.
- 2005 (szerk.) *Magyar folklór szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris.

- VOIGT Vilmos–BALOGH Lajos
 1974 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Szerkesztési irányelvek IV.)
- VOINOVICH Géza
 1926 *Gyulai Pál.* Budapest, Pallas irodalmi és nyomdai Rt.
- VÖLGYESI Orsolya
 2003 A szerzői jog és az írói státusz a XIX. század első felében. In Alexa Károly (szerk.) *Polgárosodás és irodalom.* (Kölcsey füzetek III.) Kiadja a Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Budapest, 98–112.
 2007 Miből élhet meg egy magyar író? In uő: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása.* Budapest, Argumentum, 24–39. (Irodalomtörténeti füzetek 163.)
- VÖRÖSMARTY Mihály (szerk.)
 1838 *Magyar Tájszótár.* Kiadta a Magyar Tudós Társaság, Buda.
- WARGA László
 1872 Gyulai Pál és az irodalmi tulajdon. *A Hon* X. 170. sz. 2–3.
- WEHSE, Rainer
 1986 Past and Present Folkloristic Narrator Research. In Ed Ruth Bottigheimer *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm.* Philadelphia, University of Pennsylvania, 245–258.
- WENZIG, Joseph
 1857 *Westslawischer Märchenschatz. Ein Charakterbild der Böhmen, Mährer und Slowaken in ihnen Märchen, Sagen, Geschichten, Volks- gesängen und Sprüchwörtern.* Leipzig, Carl B. Lorck.
- WEST, Martin
 1999 *Szövegkritika és szövegkiadás.* Ford. Bolonyai Gábor. Budapest, Typotex.
- WILHELMB Gizella
 1953 *Than Mór: Képzőművészeti Alap,* Budapest, Egyetemi Nyomda.
- WOLF, Johannes Wilhelm
 1845 *Deutsche Märchen und Sagen.* Leipzig, Brockhaus.
- YBL Ervin
 1981 *Lotz Károly élete és művészete.* Képzőművészeti Alap. Budapest, Kossuth.

ZIPES, Jack

2006 *Fairy tales and the art of subversion: the classical genre for children and the process of civilization.* Routledge, Taylor&Francis.

ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.)

1974 *Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai (1820–1920).* I. Budapest, Tankönyvkiadó.

Felhasznált kézíratos források

MTAK Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára
OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
MOL = Magyar Országos Levéltár
EA = Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma (korábban: Ethnológiai Adattár)
PMKL = Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára
KUK = Kolozsvári Unitárius Kollégium Levéltára
ELTE = ELTE, Néprajzi Intézet Kézirattár

MTAK Kt. Irodalom 8-r 206. *Erdélyi János népköltési gyűjteménye*

MTAK Kt. Irodalom 4-r 409/I–IV. *Kriza János gyűjteménye*

MTAK Kt. Irodalom 4-r 412. *Kriza János gyűjteménye*

MTAK Kt. Ms 5970/124–127. *Mesetöredék a 19. század második feléből*

MTAK Kt. Magyar Irodalom 2 r-6. *Gaal György Magyar Mesegyűjteménye*

MTAK Kt. Régi és újabb írók 4-r. 66. 1–3. *Közkatonák meséi*

MTAK Kt. Ms 10020/I–VII. *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye*

MTAK Kt. Történelem 2-r 11. *Gaal György életére és műveire vonatkozóak. Toldy Ferenc jegyzetei és gyűjtése*

MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. *Kovács Ágnes: Beszélgetés Gergely Pállal, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében 1981. március 23-án*

MTAK Kt. Ms 10020/I–VI. *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye*

MTAK Kt. Ms 5081/77–78. *Kazinczy Gábor helynévgyűjtése Sajóvezd- s Mercse határából.*

MTAK Kt. Irod. 8-r 177. *Illésy György folklórgyűjtése*

MTAK Kt. Irod. 4-r 364. *Beke József: Mesék*

- MTAK Kt. Irod. 4-r. 365/I–II. *Dal-és balladagyűjtemény vegyes gyűjtésekből*
- MTAK Kt. Irod. 4-r 370. Mesés könyf írta Blasko György Sajó kazán 1864dik Évben.
In *Mese-gyűjtemény Blaskó, Hegedűs, Hunfalvy P. és Incze József gyűjtőktől*
- MTAK Kt. Irod 4-r. 397/I–II. *Marosi Samu, Bagossy Károly, Bak László és ismeretlen gyűjtők népmesegyűjteménye*
- MTAK Kt. Ms 6227/90. *Mesefeljegyzés-töredék a 19. századból*
- MTAK Kt. MS 5970/124 I. II. *Mesetöredék a 19. század második feléből*
- MTAK Kt. MS 5970/130–131. *Beke József levele Kazinczy Gábornak*
- MTAK Kt. K 513/259. *Kazinczy Gábor levelei Arany Jánoshoz*
- MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. *Toldy Ferenc levéltárcája*
- MTAK Kt. M. Irod. Lev. 75. *Toldy Ferenc levéltárcája*
- MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. *Toldy Ferenc levelei*
- MTAK Kt. Ms 4892. *Kazinczy Gábor vegyes iratai*
- MTAK Kt. Tört 2-r 8. 26. *Kazinczy Gábor: Munkálataim jegyzéke 1830–1847.*
- MTAK Kt. RAL 265/1883. *Merényi László kutatásairól Lehr Albert*
- MTAK Kt. Nyelvtud. 2-r 44. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei 1877–1919*
- MTAK Kt. K 1422. *Kis és nagygyűlési jegyzőkönyvek 1859–1861. A Magyar Tudományos Akadémia Huszonhetedik kisülésének jegyzőkönyve.*
- MTAK Kt. Ms 5766. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei 1843–1848*
- MTAK Kt. Ms 5767. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei.*
- MTAK Kt. Ms 5768. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei 1865–1871*
- MTAK Kt. Ms 5770. *A Kisfaludy-Társaság jegyzőkönyvei*
- MTAK Kt. 8-r 147. *Szél Farkas énekeskönyve (1863)*
- MTAK Kt. RAL 711/1864. *Merényi László néprajzi gyűjtő elleni székegyföldi követelésről*
- MTAK Kt. RAL 651/1883. *Merényi László jelentése az erdélyi mese- és szöveggyűjtési munkáról*
- MTAK Kt. 1861. nov. 27. 770/3. *Merényi László ajánlása erdélyi mesegyűjtő útjáról*
- MTAK Kt. RAL 1271/62. *Merényi László erdélyi népmesék gyűjtésére felvett 300 ft segélye nyugtája*
- MTAK Kt. RAL 1272/1862. *Merényi László nyugtája 100 és 300 ft-os népmesegyűjtési segélyeiről*
- MTAK Kt. Irod 4-r. 408. *Népdal és ballada-másolatok (különféle gyűjtésekből) (Gyulai Pál gyűjtőkönnyve)*
- MTAK Kt. Irod. 4-r. 369/I–III. *Csaplár Benedek tájszógyűjteménye*
- OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. *Merényi László akadémiai jelentése és egyéb nyelvészeti munkái*

- OSZK Quart. Hung. 1275. Kazinczy Gábor: *Kisebb iratok*
- OSZK Kt. Fond 78/296. Kiss Lajos és Reiniger Jakab levelezése
- OSZK Kt. Analekta 11773. Toldy Ferenc: *Ponyva-irodalmi jegyzék*
- OSZK Kt. Fol. Hung. 2247. Merényi László: *Merényi László akadémiai jelentése és egyéb nyelvészeti munkái*
- EA 19035. *A Székely Népköltési Gyűjtemény (1956) gépirata*
- EA 4535. Vikár Béla: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg népköltészet. Csökölly, Viszák, Korond, Somogy, Vas, Udvarhely m. 1896–1906. Magyar Tudományos Akadémia Kéziratgyűjteményéből Gergely Pál-féle áttétel*
- EA 4535. 1. sz. melléklet: *Feljegyzés Vikár Bélának a Magyar Tudományos Akadémián talált kéziratok, folklór anyagával kapcsolatosan. 1957. december 20. K. Kovács Péter (a kéziratgyűjtemény öre). 2. sz. melléklet és 3. sz. melléklet: Észrevételek az EA 4535/AC ún. Vikár-anyagához. Völly az ún. Vikár-anyag VII. csomagjáról (1–1480 lap)*
- KUK Kriza hagyaték 13. sz. (nagyi) doboz
- ELTE 1–24. Vikár Béla gyűjtése (*Népdalok, balladák. 1–4. Balladák, katona- és betyárdalok. 5. Találós kérdések. 6. Népdalok, balladák. 7. Mesék 8–9. Gyermekköltészet, népdalok, népballadák. 10. Népdalok, balladák, szokásköltészet. 11. Népdalok, balladák. 12–13. Dalok, balladák. 14. Népdalok, balladák, gyermekjátékok. 15–16. Népdalok, karácsonyi és templomi énekek. 17. Népdalok, balladák. 18. Népdalok. 19. Népdalok, balladák. 20–21. Népdalok, balladák, szokásköltészet. 22–23. Népdalok, balladák, gyermek-, és szokásköltészet. 24.*)
- PMKL N. 186. *Csaplár Benedek hagyatéka*
- MOL A 1384. Csenyete, református anyakönyvek
- Protocollum Ecclesiae Ref. Putnokiensis* (Kézirat a putnoki parókián)
- Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856.* (Kézirat a putnoki parókián)
- Velezd reform egyház iskola jegyző könyve.* Belső címlap: S. Velezdi ref. egyház iskola jegyző könyve vevődött az 1848^{dik} évb. Decemb. 19^{kén} Beke József iskolatanítóóságában (Kézirat a sajóvelezdi parókián)
- Keresztelési anyakönyvek, Sajóvelezd (1842. júl. 2. – 1876. ápr. 24.)*
- Halotti anyakönyvek, Sajóvelezd (1842. jún. 5. – 1880. dec. 31.)*
- A sajó-velezdi ref. éneklő társulat jegyzőkönyve kezdve 888^{ik} év nov. 22.* (Kézirat a sajóvelezdi parókián)

FÜGGELÉK

I. táblázat.

Kazinczy Gábor kiadott és kéziratban maradt mesefordításai¹

Mesecím	Népnév ¹	Év	Megjelenés	Cím, alcím	Kézirat ²	Forrás ³
<i>A' halál, mint keresztálya</i>	?	1837	<i>Athenaeum</i> , I. félév, 26. szám, márc. 30., 215–216.			Th. Zsig. 1835. 4. 4
<i>A csodálatos síp</i>	finn	1855	<i>Új Magyar Múzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 530–538. (különnyomat 1856) ⁵	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 35–40, a paratextus: Ms 4892	
<i>A leány a tengerben</i>	finn	1855	<i>Új Magyar Múzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 538–545. (különnyomat 1856)	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 42–47. és Ms 4892	
<i>A szemes vadász</i>	finn	1855	<i>Új Magyar Múzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 545–549. (különnyomat 1856)	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 40–42	

¹ A táblázat a „Népek meséi” című fordítássorozat kéziratban maradt és kiadott darabjait, Mailáth meséinek Kazinczy Gábor által lefordított két darabját, valamint néhány korábbi mesefordítását tartalmazza.

² A kézirat vagy a publikáció megjelölése szerint.

³ Az utolsó kivételével valamennyi lelőhelye az MTAK Kézirattárában van.

⁴ A forrásokra több helyen utal maga a kézirat, ahol ebben az oszlopban oldalszámok is szerepelnek, azt jelenti, hogy megtalálham az eredeti szövegeket. Ahol szögletes zárójelben van a forrás, ott a fordításból vettem át vagy következtettem.

⁵ Der Tod als Pathe. *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*. Wien, 1835. No. 4. 13–14.

⁶ Kazinczy Gábor: *Finn népmesék*. 1856. Pest, Heckenast.

<i>Mesecim</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
<i>Az igazságnak győzni kell</i>	vend	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re.</i> II. kiadás, 84–86.	Népmesék	Ms 10.020 I. 92–94.	Kletke II. 367–370. ⁶
<i>A lopott bárány máj</i>	horvát	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re.</i> II. kiadás, 86–87.	Népmesék	Ms 10.020 I. 82–84.	Kletke II. 37–40.
<i>Az állatok nyelve</i>	rác	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re.</i> II. kiadás, 87–89.	Népmesék	Ms 10.020 I. 60–62.	Karadžić 17–23. ⁷
<i>A hű állatok</i>	mongol	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re.</i> II. kiadás, 89–91.	Népmesék	Ms 10.020 III. 11–13.	Kletke III. 16–19.
<i>Az ördög és tanítványa</i>	oláh	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re.</i> II. kiadás, 91–92.	Népmesék	Ms 10.020 I. 46–48.	Schott 193–199. ⁸
<i>A nyulszív</i>	lengyel	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1858-ra.</i> II. évf., II. kiadás	Népmesék	Ms 10.020 III. 33–34.	Kletke II. 117–119.
<i>A palaczk</i>	ír	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1858-ra.</i> II. évf., II. kiadás	Népmesék	Ms 10.020 I. 36–41.	

⁶ KLETKE, H. 1845.

⁷ KARADŠIČIŠ, W. S. 1854.

⁸ SCHOTT A. & A. 1845.

<i>Mesecím</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
<i>A fiú</i>	orosz	1857	<i>Détibáb. Képes naptár</i> 1858-ra II. évf., II. kiadás	Népmesék	Ms 10.020 I. 49–51.	
<i>A kovácsról, ki az ördögöt rászedte</i>	litván	1858	<i>Új Magyar Múzeum</i> VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 463–469.	Lithván népmesék	Ms 10.020 III. 1–6. (a paratextus: Ms 4892)	Schleicher 108–115. ⁹
<i>Halászfű</i>	litván	1858	<i>Új Magyar Múzeum</i> VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 469–474.	Lithván népmesék	Ms 10.020. III. 83–86.	Schleicher 71–75.
<i>Az ördögnél furfangosabb bányáról</i>	litván	1858	<i>Új Magyar Múzeum</i> VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 474–477.	Lithván népmesék	Ms 10.020 I. 26–28.	Schleicher 50–53.
<i>A kecskefűles császár</i>	rác	1859	<i>Delejtű</i> 2. évf., 1. sz. 3–4.	Rác mesék I.	Ms 10.020 III. 59–60.	Karadžić 225–230. ¹⁰
<i>Egy orosz asszony</i>	rác	1859	<i>Delejtű</i> 2. évf., 2. sz. 11–12.	Rác mesék II.	Ms 10.020 I. 9–11.	Karadžić 216–221.
<i>A ki keveset kiván, legtöbbet kap</i>	rác	1859	<i>Delejtű</i> 2. évf., 3. sz. 19–21.	Rác mesék III.	Ms 10.020 III. 61–63.	Karadžić 118–123.

⁹ SCHLEICHER, A. 1857.

¹⁰ A *Delejtű*-ben megjelent három mese forrását Božidar Kovaček azonosította.

<i>Mesecím</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
<i>Az ördög és tanítványa</i>	oláh	1860	<i>Új Magyar Múzeum</i> X. évf., IV. füzet, április, 229–233.	Népek meséi	Ms 10.020 I. 46–48.	
<i>Az érckirály</i>	tót	1860	<i>Új Magyar Múzeum</i> X. évf., IV. füzet, április, 233–237.	Népek meséi	Ms 10.020 III. 7–9.	Wenzig 10–15.
<i>Az aggszűz és az ördög</i>	cseh	1860	<i>Új Magyar Múzeum</i> X. évf., IV. füzet, április, 237–243.	Népek meséi	Ms 10.020 I. 87–91.	[Wenzig vagy Kletke]
<i>A végezt</i>	szerb	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., I. félév, 1. sz. január 4. 13–16.			[Karadžić 118.]
<i>A beszélő fenyűk</i>	finn	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., II. félév, 1. sz. július 5. 16–17.	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 85–86.	
<i>Az árva leány</i>	finn	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., II. félév, 17. sz. október 25. 400–401.	Finn népmesék		
c. n.	finn	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., I. félév, 4. sz. január 24. 89–90.	Finn népmesék		
c. n.	szamojéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 18. sz. október 30. 424–426.	Szamojéd népmesék		Castrén ¹¹

¹¹ CASTRÉN, M. A. 1857.

<i>Mesecím</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
c. n.	szamojéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 20. sz. november 13. 471–472.	Szamojéd népmesék		Castrén
c. n.	szamojéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 20. sz. november 13. 472.	Szamojéd népmesék		Castrén
c. n.	szamojéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 21. sz. november 20. 496–498.	Szamojéd népmesék		Castrén
<i>A két árva</i>	szamojéd	1860	<i>Szigeti Album</i> 218–222. ¹²		Ms 10.020 I. 22–25.	Castrén
<i>Pengő</i>	magyar	1864	<i>Mailáth</i> 1864. 343–361. ¹³		Ms 10.020 I. 1–9.	Mailáth 1837. 135–148. ¹⁴
<i>A rózsát-nevető hercegnő</i>	magyar	1864	<i>Mailáth</i> 1864. 318–324.		Ms 10.020 I. 71–73.	Mailáth 1837. 207–213.
<i>A két halász</i>	belga				Ms 10.020 I. 12–15.	[Ploceunies] ¹⁵
<i>Hogy lett a kerégyártó királyi?</i>	cseh				Ms 10.020 I. 16–21.	Wenzig 59–67. ¹⁶
<i>Miként lett a madarász csárrá</i>	orosz				Ms 10.020 I. 30–33.	[Europa 1857. 32. sz.] ¹⁷

¹² SZILÁGYI I.–SZATHMÁRY K. 1860.

¹³ MAILÁTH J. 1864.

¹⁴ MAILÁTH, J. 1837.

¹⁵ PLOENNIES, M. 1846.

¹⁶ WENZIG, J. 1857.

¹⁷ A forrásutalás a kéziratot szerepel.

<i>Mesecím</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
<i>A két szomszéd</i>	német				Ms 10.020 I. 34–35.	Haltrich 67–70. ¹⁸
<i>A kecskekép</i>	?				Ms 10.020 I. 42–45.	
<i>Az ifjúság hazája</i>	?				Ms 10.020 I. 52–59.	
<i>Az okos Armin</i>	perzsa				Ms 10.020 I. 63–66.	Kletke III. 54–57.
<i>A csoda-malom</i>	?				Ms 10.020 I. 67–69.	
<i>Szűz Mária mint keresztanya</i>	vend				Ms 10.020 I. 69–71. és Ms 10.020 III. 77–78.	Kletke II. 365–367.
<i>A sváb és felesége</i>	német				Ms 10.020 I. 72–75.	[Kletke]
<i>A tűzszerzám</i>	dán				Ms 10.020 I. 76–81.	Kletke II. 183–189.
<i>A Szerencse-fia</i>	német				Ms 10.020 I. 95–97.	[Schmid]
<i>Az apró lelkek halma</i>	?				Ms 10.020 III. 14–19.	
<i>Kojáta</i>	orosz				Ms 10.020 III. 20–26.	Kletke II. 71–79.

¹⁸ HALTRICH, J. 1856.

<i>Mesecím</i>	<i>Népnév</i>	<i>Év</i>	<i>Megjelenés</i>	<i>Cím, alcím</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Forrás</i>
<i>A törpék lakomája</i>	német				Ms 10.020 III. 27–32.	[Wolf 66–68.] ¹⁹
<i>Salamon bölcsessége</i> ²⁰	talmudi				Ms 10.020 III. 48–50.	
<i>A tengeri hölgy</i>	német				Ms 10.020 III. 51–52.	Wolf 121–126.
<i>A nyelvele? főzés</i>	észti				Ms 10.020 III. 53–54.	Kletke II. 58–60.
<i>A csodatehenek</i>	oláh				Ms 10.020. III. 55–58.	Schott 160–165.
<i>Koiti és Aemarik. Reggeli és esti hajnal</i>	észti				Ms 10.020 III. 64–66.	Kletke II. 54–55.
<i>A kandur</i>	francia				Ms 10.020 III. 67–69.	Kletke I. 354–357.
<i>Griogh fia</i>	?				Ms 10.020 III. 75.	[Kletke]
<i>A viléz Vilés</i>	?				Ms 10.020 III. 79–82.	
<i>A testvérgyilkos</i>	?				Ms 10.020 III. 87–88.	[Kletke]
<i>A csörkigyó, násza</i>	indian	1842 előtt	[Tollagi Jónás] A csör- kigyó násza, ind rege <i>Honderű</i> 1846. IV. első fele 17. sz. 369–370.		OSzK Kt. Quart. Hung. 1275. Kiseb- iratok 53–56.	Jones III. 145–166. ²¹

¹⁹ WOLF, J. W. 1845.

²⁰ Kazinczy saját bevallása szerint a szöveget 1843. július 24-én fordította. Kazinczy Gábor: *Munkálataim jegyzéke 1830–1847*. MTAK Kt. Tört. 2-r 8. 26.

²¹ JONES, J. A. 1829. (Vö. *Legend of Aton-larre*, ezen belül *The story of the Maqua that married a Rattlesnake*.)

2. táblázat.
Marosi Gergely mese gyűjtésének ismert darabjai

Cím	Mesélő	Gyűjtés helye ²²	Gyűjtés ideje	Kézirat ²³	Közlés ²⁴	Típuszám	Megjegyzés a kézíraton
<i>Halász Józsi (Halász Jánoska)</i>	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	ismeretlen	1863, 1911, 1956, 1960, 1972	MNK 750A <i>A kívánságok</i>	
<i>Csihán királyúrfi</i>	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék, Székelykeresztúr	1862 körül	Irod. 4-r 409/III. 154–156. Marosi G. autográf (nincs vége)	1863, 1956, 1972	ATU 545B <i>A csizmás kandúr</i>	<i>Beszéd Róka Tamástól szóról szóra leírva.</i>
<i>Megölk Istéján</i>	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	Ms 5970/125. Marosi G. autográf	1863, 1956	ATU 756B <i>Megölk Istéján</i>	<i>Gothárd alias puczok Geczitől szóról szóra. Beszéd Puczok geczitől.</i>
<i>„Ecczö vót egy nagy gazda...”</i>	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	Ms 5970/124. Marosi G. autográf	1984	ATU 910B <i>A három jó tanács</i>	<i>Gothárd alias puczok Geczitől szóról szóra.</i>

²² A források megjelölése alapján.
²³ Valamennyi szöveg az MTAK Kézirtatárában található.
²⁴ Kriza János neve alatt megjelent kiadványokban.

<i>Cím</i>	<i>Mesélő</i>	<i>Gyűjtés helye</i>	<i>Gyűjtés ideje</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Közlés</i>	<i>Típuszám</i>	<i>Megjegyzés a kézíraton</i>
<i>Az obszitos katona</i>	Fa Miska	Udvarhelyszék	?	Irod. 4-r 412. 52–54. Kriza autográf (fe- lég másolta) és 56–57. Marosi G. autográf piszkozat	1956, 1960	MNK 302 <i>A testen kívül elrejtett erő</i>	<i>Beszéd Fa Miskától nevét a fa edények abroncsosásáról vette.</i>
<i>Az álomlátó fiú</i>	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék	?	Irod. 4-r 409/ III. 157–161. Marosi G. autográf	1956, 1960, 1972	MNK 725 <i>Az álom</i>	<i>Beszéd Róka Tamástól.</i>
<i>A fortélyos leány</i>	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék Keresztúrfiszek	?	Irod. 4-r 412. 58–59. Marosi G. autográf és 46–51 Kriza J. autográf	1956, 1960	MNK 875 <i>Az okos lány</i>	<i>Beszéd. (Nép- mese) Puskás Tamástól.</i>
<i>Nőtelen Pétör</i>	Róka Puskás Tamás	Székelykeresztúr	?	Irod. 4-r 409/ III. 152–153. Marosi G. autográf tisztaírat	Nem jelent meg	?	<i>Nőtelen Pétör Roka Tamástól. (A cím is Maro- sitól származik)</i>
<i>Szögfü Szál Jankó</i>	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	?	?	?	Nincs szöveg	Utalás a mesére Ms 5970/125.

<i>Cím</i>	<i>Mesélő</i>	<i>Gyűjtés helye</i>	<i>Gyűjtés ideje</i>	<i>Kézirat</i>	<i>Közlés</i>	<i>Tipusszám</i>	<i>Megjegyzés a kézíraton</i>
<i>Márczella s a Szűz Mária</i>	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	?	?	?	Nincs szöveg (<i>Szűz Mária kereszt-lánya?</i> AaTh710?)	Utaltas a mesére Ms 5970/125.

3. táblázat.
Mesék és mondák az MNGy I. kötetében

<i>Sorszám</i>	<i>Cím</i>	<i>Gyűjt.</i> ²⁵	<i>Gyűjtés helye</i>	<i>Kézirat</i> ²⁶	<i>Korábbi publikáció</i>
1.	<i>A halhatatlanságra vágyó királyfi</i>	Kriza János	Háromszék	Irod. 4-r 409/III. 139–151. Gálffy Sándor, Demeterfalva	
2.	<i>Az angyalbarányok</i>	Márki Sándor	Sarkad		
3.	<i>A cigány az égen és pokolban</i>	Arany László	Bihar megye		
4.	<i>Hová lett a bárány mája</i>	Erdélyi János	Sárospatak		
5.	<i>Az aranszakállú embör</i>	Arany László	Nagykőrös		
6.	<i>Ilók és Mihók</i>	Brassai Sámuel	Torockó		

²⁵ A gyűjtő nevének és a helynek a megjelölése az MNGy I. kötete alapján.

²⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

Sorszám	Cím	Gyűjti.	Gyűjtés helye	Kézirat	Korábbi publikáció
7.	<i>A béka komája</i>	Bodros Katiceza	Garam-vidék		
8.	<i>A kaczor király</i>	Gyulai Pál	Kolozsvár	Irod. 397/II. 99–100. Gyulai Pál	
9.	<i>A kis kakas kiturta a fővényt</i>	Márki Sándor	Bihar m.		
10.	<i>A kis kakas gyémánt félkrajcárja</i>	Arany László	Hódmezővásárhely		
11.	<i>A ténstúr, és Jancsi kocsis</i>	Bodros Katiceza	Garam-vidék		
12.	<i>Félig nyuzott bakkecske</i>	Arany László	Nagy-Körös		
13. 1.	<i>Az egyszeri gyerek 1.</i>	Arany László	Bihar megye		
13. 2.	<i>Az egyszeri gyerek 2.</i>	Szél Lajos	Hódmezővásárhely		<i>Napkelet</i> 1860. IV. 38. sz. 605. ²⁷
13. 3.	<i>Az egyszeri gyerek 3.</i>	Gyulai Pál	Kolozsvár	Irod. 4-r. 397/II. 114. Gyulai Pál	
13. 4.	<i>Az egyszeri gyerek 4.</i>	Gyulai Pál	Szilágyság	2 kézirat: Irod. 4-r. 365 I. 59v, 60 és 56. és Irod. 4-r. 397/II. 116. Gyulai Pál ²⁸	
14.	<i>A róka, a medve és a szegény ember</i>	Gyulai Pál	Kolozsvár	Irod. 4-r. 397/I. 45. Bagossy Károly	

²⁷ Átvétel egy régebbi énekeskönyvből.

²⁸ Gyulai kézirásával: „Rátonban Krasznamegyében egy kondásfútól”.

Sorszám	Cím	Gyűjt.	Gyűjtés helye	Kézirat	Korábbi publikáció
15.	<i>A szürke ló</i>	Arany László	Nagykörös		
16.	<i>Az okos leány</i>	Illésy György	Debrecen	Irod 8-r 177 22v-23. Illésy György	
17.	<i>Adj Isten egészségére</i>	Bodros Katicza	Garam-vidék		
18.	<i>A szegény asszony szíve</i>	Baksay Sándor	Csurgó vidéke		<i>Koszorú</i> 1865. III. évf. I. félév 26. sz. 618.
19.	<i>A három arkangyal</i>	Gyulai Pál	Erdély		Müller, Friedrich: <i>Siebenbürgische Sagen</i> 1857. 318-319.
20.	<i>A vadgalamb, és a szarka</i>	Arany László	Nagykörös		[<i>Szépirodalmi Figyelő</i> 1861. II. évf. 4. sz. 53.]
21.	<i>A kalász eredete</i>	Krizsa János	Székelyföld	Irod 4-r 409/III. 117. Gyulai Pál	<i>Szépirodalmi Lapok</i> 1853. I. 32. 550.
22.	<i>A Tisza eredete</i>	Török Károly	Hódmezővásárhely	? (Katona I. ²⁹)	
23.	<i>Miért lett a szamár, szamár</i>	Arany László	Pest		
24-34.	<i>Krisztus-mondák</i>				

²⁹ KATONA I. 1977. 48. Katona itt közli a monda kéziratának fényképmásolatát, sajnos, a kézirat lelőhelyét nem adja meg. A kézirat datált: 1869. november 27. Feltehetőleg Arany László kézirása.

24.	c. n. (a báránycsontok meséje)	Török Károly	Hódmezővásárhely		
25.	c. n. (a vén varga, ki lelki üdvösségét nem kéri)	Török Károly	Székesfehérvár		
26.	c. n. (Krisztus és Péter a gyékényen)	Arany László	Pest megye		
27–30.	c. n.	Török Károly	Hódmezővásárhely		
31.	c. n.	Arany László	Nagy-Körös		
32–33.	c. n.	Arany László	Alföld		
34.	c. n.	Török Károly	Hódmezővásárhely		

KÉPEK

A három színházról

[illegible]

Gynette. I blyt en naggrommitghe sull velt, moet men langst af-
 ginge velt haren elkengeint. Et ege puerlich opgeit, i d' telt voge-
 den eny d' menschen. Inpangen ouer dit eynde. A hene moet
 ups behouwen fengygeten, He a langvot elckenmalige. Eouent blyt
 Gynette fien bespiedet, de sche telt. Wyne am liet, elcken a mens-
 chere i haren telt. Met men Oo haren velt a loek, alz vande
 hene ouer, elcken appien hene, enphene liet i d' velt bespiedet
 velt. I hene vangen hene gely, moet men esad i d' velt gelye ge-
 melle, i d' velt gelye. I d' velt, i d' velt bespiedet; met ay
 i d' velt gelye. I d' velt gelye. I d' velt gelye. I d' velt gelye.

[illegible]

1. *Ipolyi Arnold: Vas Laczi és a három királyánról.*

Kézirat. Prímási Levéltár (Ipolyi-hagyaték 16. doboz.)

Néprajzi írások IV. tétel)

VAS LACZI

ÉS

A HÁROM SÁRKÁNYRÓL.

EREDETI NÉPMONDA.

(103.)

Magyar-Óvárott,
Czéh Sándor szab. könyvnyomdájában.
1854.

2. *Vas Laczi és a három sárkányról.*
Eredeti népmonda. Kiadta: Czéh Sándor,
Magyaróvár (1854)

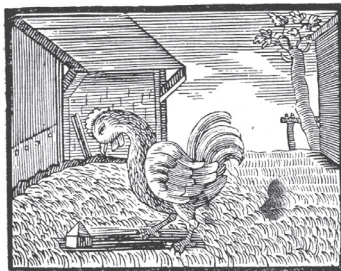
A

KAKASKÁRÓL

ÉS

TYÚKOSKÁRÓL.

EREDETI MESE.

102.

MAGYAR-ÓVÁROTT,
CZÉH SÁNDOR SZAB. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1853.

3. *A kakaskáról és tyúkocskáról.*
Eredeti mese. Kiadta: Czéh Sándor,
Magyaróvár (1853)

A HALÁL

MINT

KERESZTAPA.

A/171

EREDETI MESE.

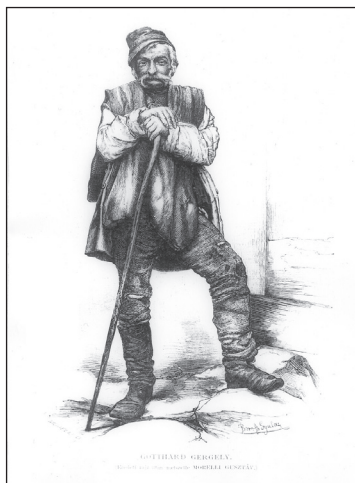
104.
MAGYAR-ÓVÁROTT,
CZÉH SÁNDOR SZAB. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1854.

4. *A halál mint keresztapa.*
Eredeti mese. Kiadta: Czéh Sándor,
Magyaróvár (1854)

6. Morelli Gusztáv: *Gotthard Gergely.*
Metszet Boross Gyula rajza után.
Ország-Világ (1880)

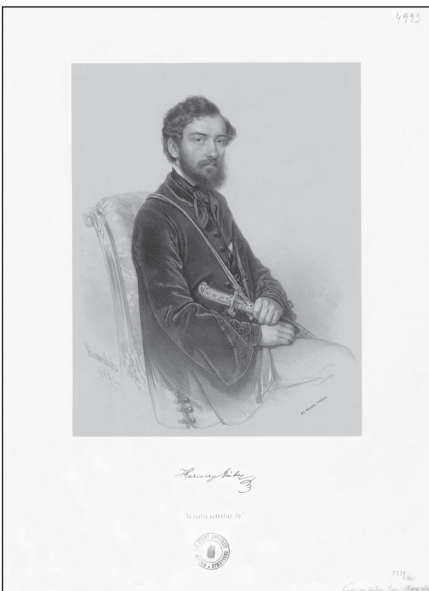

5. *Puczkos Geczi (Gotthard Gergely)*
mesemondó. Székely Nemzeti
Múzeum, Sepsiszentgyörgy
(kat. sz.: 443.)

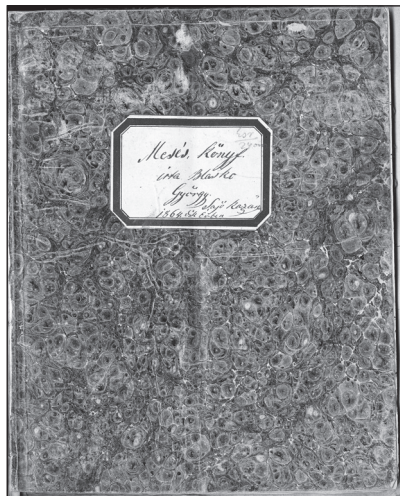

7. Erdélyi János: *Magyar népmesék.*
 Illusztráció a *Több hétszer esküdni, mint*
egyszer c. meséhez. Fametszet. (1855)

8. Barabás Miklós: *Kazinczy Gábor* (1847).
 ELTE Egyetemi Könyvtár Metszettár
 (06419. az. kép)

9. Blaskó György mesegyűteménye.
Sajókaza (1864) MTA Könyvtár Kézirattár
(Irod.4-r 370.)

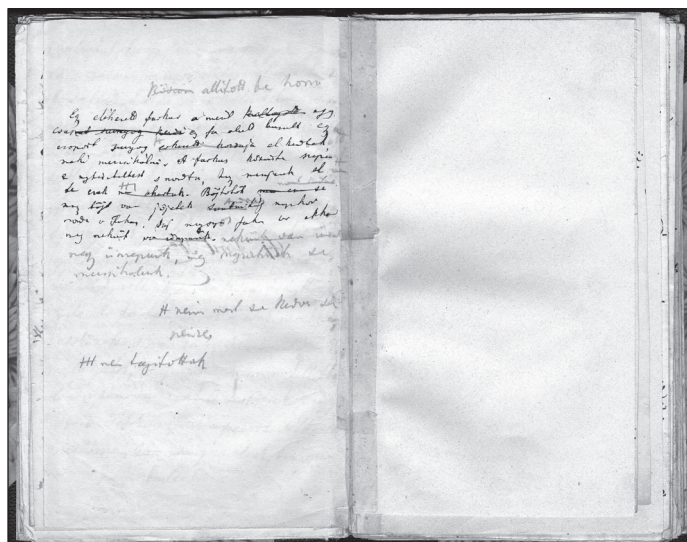
10. Merényi László erdélyi népmesék
gyűjtésére felvett 300 Ft segélye nyugtája.
(1861) MTA Könyvtár Kézirattár
(RAL 1271/62.)

Nyugtatvány

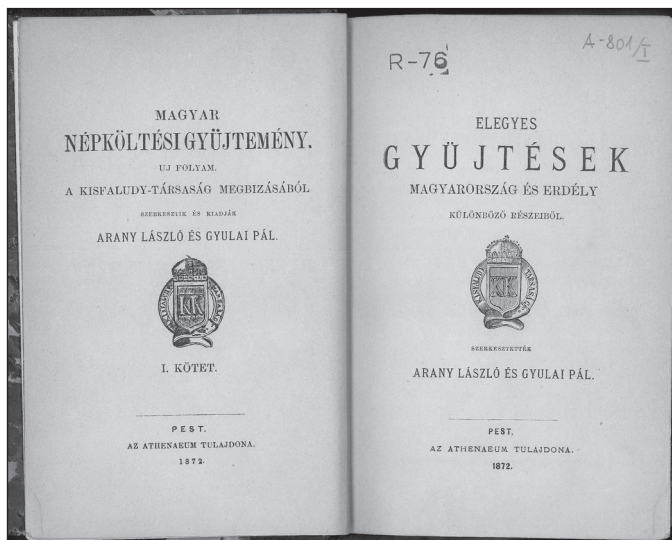
300 a háromszáz forintból, melyre a magyar
Akadémia pénztárából előírt utal-
ványozás folytán, mint népmesék
gyűjtésére céljából tesztő erdélyi
utamat rendelv. segélypénzt mai
napon felvettém. Kelt Bécsen
1861 December 9-én.

Merényi László

1271/62

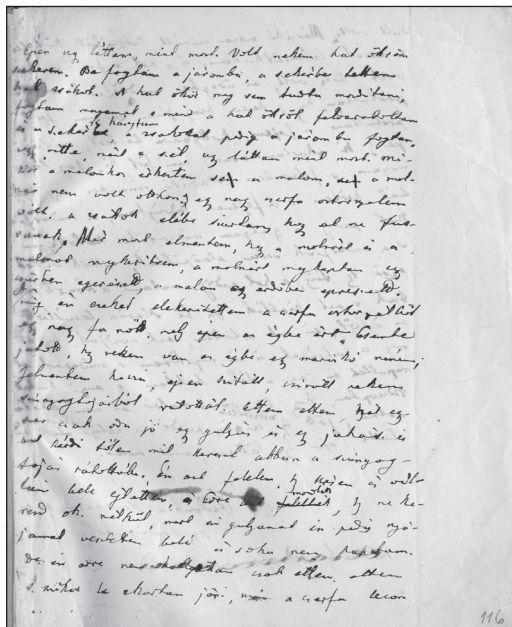
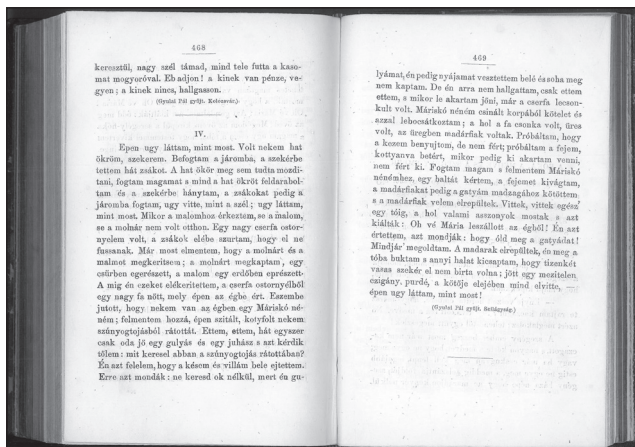

11. Gyulai Pál:
*A tyúk és
a farkasverem*
c. mese szűzsége.
MTA Könyvtár
Kézirattár
(Irod. 4-r. 397/I.
18v.)

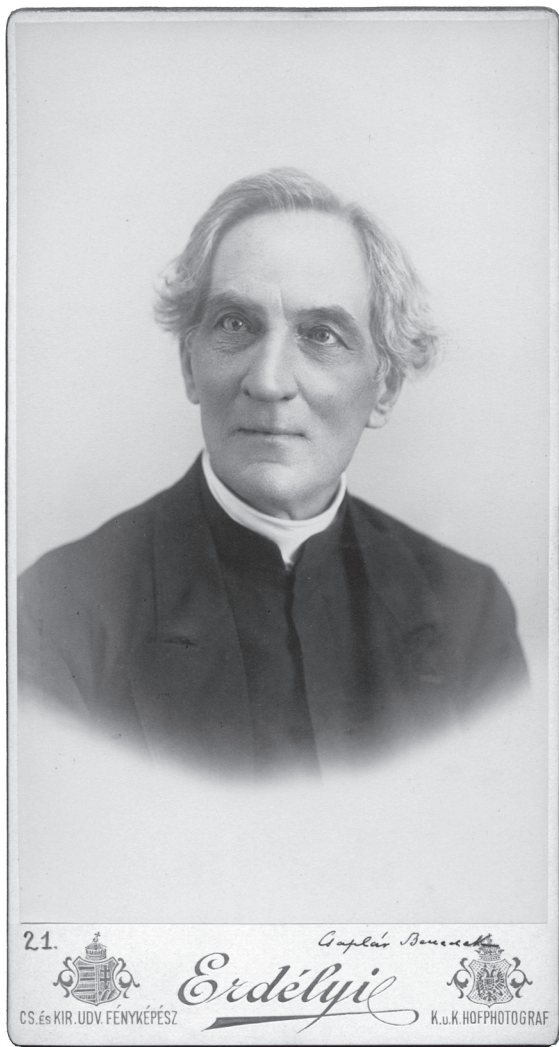

12. Arany László–
Gyulai Pál:
*Elegyes gyűjtések
Magyarország és
Erdély különböző
részeiből. MNGy I.*
(1872)

13. Gyulai Pál:
Az egyszeri gyerek.
Szízlágság. MNGy I.
(1872. 468.)

14. Gyulai Pál: Az egyszeri gyerek.
Kézirat. MTA Könyvtár Kézírtár
(Irod. 4-r. 397/II. 116.)

15. Csaplár Benedek arcképe.
MTA Könyvtár Kézirattára (MS 315021)